

• Andrija Krešić
U svom i našem vremenu

• Ка бољој демографској
будућности Србије

• Multiculturalism
in Public Policies

• Ka evropskom društvu - ograničenja
i perspektive

• Филозофија кризе и отпора - мисао
и дело Љубомира Тадића

• Xenophobia, Identity and
New Forms of Nationalism

• Contemporary issues and
perspectives on gender research

• Traditional and Non-Traditional Religiosity

• Different Forms of Religiosity
and the Modern World

• Strategic Streams 2019: European
Elections and The Future of Europe

• Србија: род, политике, становништво

• Promišljanja aktuelnih društvenih izazova
regionalni i globalni kontekst

• Ksenija Atanasijević: O meni će
govoriti moja dela

Zbornik značajno produbljuje nastavak promišljanja odgovora na pitanja
zašto je danas potrebno i važno baviti se Ksenijom Atanasijević i koje su
njene poruke koje usvajamo i danas.

Ljubinka Trgovčević

Ovaj Zbornik radova predstavlja dugoočekivani i važan događaj u našoj
kulturi kojim se stručnoj i široj javnosti skreće pažnja na izuzetno delo i
isto tako izuzetnu ličnost. On otvara vrata drugačijem pogledu na našu
kulturnu istoriju iz koje su mnogobrojna ženska imena jednostavno izbri-
sana, ujedno predstavljajući sjajan uvod u čitanje originalnih radova filo-
zofkinje, te ga vidim kao lekciju iz istorije, filozofije i, posebno, etike, koja
mora dospeti do što većeg broja čitalaca.

Biljana Dojčinović

Sadržaj multidisciplinarnog karaktera je na izvanrednom naučnom nivou.
Doprinos Zbornika leži u temeljnoj evaluaciji celokupnog dela Ksenije
Atanasijević, originalnom i veoma aktuelnom sagledavanju interdiscipli-
narnosti njenog dela u savremenom naučnom, kulturno-umetničkom i
društvenom kontekstu.

Ivana Kronja

Originalnost, sveobuhvatnost, širok spektar tema i različitih metodo-
loških i teorijskih pristupa, čine da tekstovi ostvaruju nesumljivu naučnu
vrednosti. Oni doprinose proizvodnji feminističkog znanja i njegovom si-
tuiranju u glavne istraživačke tokove društvenih nauka u Srbiji.

Lilijana Čičkarić

Uzimajući u obzir broj autora i raznovrsnost tema, (antička filozofija,
Đordano Bruno, književnost, filozofija, pacifizam, feminizam i antisemiti-
zam), zbornik oslikava ne samo delo Ksenije Atanasijević, već i uticaj koji
je imala na filozofsku i društvenu scenu u Srbiji.

Natalija Mićunović

KSENIA ATANASJEVIĆ O MENI ĆE GOVORITI MOJA DELA

zbornici

UREDNICI

dr Zorica Mršević
Marko Jovanović

Zbornik sadrži tekstove osamnaest autorki i autora
inspirisanih oktobarskim skupom održanim u Institutu
društvenih nauka 2019. Oni doprinose temeljnom
sagledavanju dela Ksenije Atanasijević (1894-1981),
istaknute filozofkinje, profesorke univerziteta, kulturne
radnice, prevoditeljke, pacifistkinje, feministkinje i
spisateljice. Sadrži celine: savremenost, feminizam,
pacifizam, istorija, filozofija, književnost, koji se
nadovezuju, kao što su se te tematske oblasti sadržinski
prožimale i u radovima Ksenije Atanasijević. Iz njih se
saznaje da je bila među prvima koji su u našoj sredini,
a i u Evropi, pisali protiv nacionalsocijalizma i osuđivali
proganjanje Jevreja. Vizionarski artikulisane misli K.
Atanasijević bliske su onima koji će tek posle masovnih
stradanja naroda, država i pojedinaca u Drugom svetskom
ratu postati idejna osnova Opšte deklaracije o ljudskim
pravima Ujedinjenih nacija. Radovi ovog Zbornika potvrđuju
da Kseniju Atanasijević danas moramo smatrati našom
vrlo uvaženom i plemenitom savremenicom, s obzirom na
sve ono što je radila, predstavljala, svako dobro za koje
se zalagala, način na koji je to radila i stručno filozofski
obrazlagala, plaćajući ne retko visoku cenu za svoju hrabru
samosvojnost.

Zorica Mršević

KSENIJA ATANASIJEVIĆ:
O MENI ĆE GOVORITI MOJA DELA

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka
Beograd, 2020

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

RECENZENTKINJE

prof. dr Ljubinka Trgovčević-Mitrović
prof. dr Biljana Dojčinović
dr Lilijana Čičkarić
prof. dr Ivana Kronja
dr Natalija Mićunović

EDICIJA

Zbornici

UREDNIKA EDICIJE

dr Mirjana Dokmanović

REPRODUKCIJA NA KORICI

Ksenija Atanasijević

Portret je naslikala Nadežda Petrović 1912.
godine. Ksenija je pozirala sa velikim crnim šeširom
koji je Nadežda donela iz Pariza svojoj sestri Milici. To
je poslednji portret koji je slikarka naslikala pred
odlazak u ratove iz kojih se nije vratila.
(Spomen-zbirkav Pavla Beljanskog)

ISBN 978-86-7093-236-4

zbornici

**KSENIJA
ATANASIJEVIĆ:**
O MENI ĆE GOVORITI
MOJA DELA

UREDNICI

dr Zorica Mršević

Marko Jovanović

INSTITUT
DRUŠTVENIH NAUKA
BEOGRAD
INSTITUTE
OF SOCIAL SCIENCES
BELGRADE

Sadržaj

6	176
Goran Bašić	Svenka Savić
UVOD ILI NEVIDLJIVI DAROVI PROFESORICE KSENIJE ATANASIJEVIĆ	KSENIJA ATANASIJEVIĆ O TEREZI IZ AVILE: SKICA ZA UPOREDNU ANALIZU
10	190
Ljiljana Vuletić	Nada Sekulić
KSENIJA ATANASIJEVIĆ U RALJAMA AKADEMSKIH ELITA I ČARŠIJE	KSENIJA I BRUNO
26	206
Lino Veljak	Katarina Lončarević
BORBA PROTIV ZLA	FEMINISTIČKA FILOZOFKINJA NA RUBU ISTORIJE: KSENIJA ATANASIJEVIĆ I ANTIČKA FILOZOFIJA
38	232
Zorica Mršević	Marinko Lolić
PRAVO GLASA ŽENA	BRANISLAV PETRONIJEVIĆ I KSENIJA ATANASIJEVIĆ – DVA SHVATANJA FILOZOFIJE I FILOZOFA U SAVREMENOM FILOZOFSKOM DISKURSU
62	248
Mirjana Dokmanović	Vladimir Đurić
KSENIJA ATANASIJEVIĆ I ULOGA FEMINIZMA U PREPORODU DRUŠTVA	KSENIJA ATANASIJEVIĆ U KONTEKSTU FRANCUSKE FILOZOFSKE I MORALISTIČKE KNJIŽEVNOSTI
80	270
Daša Duhaček	Aleksandar Milanković
FEMINIZAM I PACIFIZAM: DELOVANJE KSENIJE ATANASIJEVIĆ	SMISAO I VREDNOSTI IMAGINACIJE U FILOZOFSKIM FRAGMENTIMA I KSENIJE ATANASJEVIĆ
98	290
Miljan Milkić	Žarka Svirčev
RAZLIČITA VIĐENJA RELIGIJE: PACIFIZAM KSENIJE ATANASIJEVIĆ I BORBENI MORAL U VOJSCI KRALJEVINE JUGOSLAVIJE	SRPSKA KNJIŽEVNOST U KRITIČKO- ESEJISTIČKOJ INTERPRETACIJI KSENIJE ATANASIJEVIĆ
112	316
Svetlana Janković	Svetlana Slapšak
RAT I MIR – KROZ FILOZOFIJU KSENIJE ATANASIJEVIĆ	KSENIJA ATANASIJEVIĆ I ANTROPOLOGIJA
126	326
Ivana Bašić	Zorica Mršević
KSENIJA ATANASIJEVIĆ: BESKOMPROMISNA FILOZOFIJA BESKOMPROMISNE ŽIVOTNE PRIČE	REČ UREDNICE: ZNAČAJ KSENIJE ATANASIJEVIĆ DANAS ILI KSENIJA ATANASIJEVIĆ NAŠA SAVREMENICA
148	332
Dalibor Denda	O AUTORKAMA I AUTORIMA
KSENIJA ATANASIJEVIĆ U VREMENU NETRPELJIVIH	
160	
Čedomila Marinković	
KSENIJA ATANASIJEVIĆ I JEVREJSKI ŽENSKI POKRET U SRBIJI	

Uvod ili nevidljivi darovi profesorice Ksenije Atanasijević

■ U intelektualnoj zaostavštini Ksenije Atanasijević su nevidljivi darovi. Filozofsko nadahnuće, književni rad i angažovana posvećenost čoveku i njegovom sučeljavanju sa zlom, zasnovani na univerzalnim naučnim i etičkim principima, prefinjeno su intelektualno nasleđe koje bi trebalo da napaja generacije. Njeno delo i način na koji ga je živela aktuelno je i na početku treće decenije XXI veka. Zla kojima se suprotstavljala jasnim i britkim idejama nisu iščezla, ljudski um nije ostvario slobodu i humanističko dostojanstvo i zbog toga je intelektualna baština profesorice Atanasijević savremena.

Na značaj „nevidljivih darova“ profesorice Atanasijević podsetila nas je filozofkinja Ljiljana Vuletić u minuciozno pisanoj biografiji prve srpske filozofkinje kojom pažljivom čitaocu omogućava i uvid u teškoće sazrevanja građanstva u Srbiji. Ksenija Atanasijević je i u tom procesu koji, rekao bih još uvek traje, bila profesorica. Njena misao je bila holistička, a javno delovanje britko, filozofiju nije izdvajala od javnosti, njoj je individua u stvarnom životu bila jednako važna kao i filozofija i *vice versa*. Akademsku apstrakciju je lako mirila sa građanskim aktivizmom. U esejima o socijalnom oslobođenju i ravnopravnosti žena i o globalnom miru, objavljivanih između dva svetska rata, sledila je najfinije istkane niti u mislima Grocijusa, Lajbnica i Kanta. Iskreno je verovala da su prosvetčenost i znanje temelji mira među ljudima:

„Do drugoga puta ka ostvarivanju mira, manje radikalnog, ali zato bližeg našem zemaljskome životu, dolazi se opet pomoću ulaženja u religijske ili filozofske istine. Samo u ovome slučaju altruizam je vezan za aktivnost u okviru učestvovanja u zakonima i

zbivanjima ovoga sveta. Ljudi koji su se duboko proželi istinom kako im je prva dužnost da osiguraju sebi i svojim bližnjima mirnu egzistenciju, svesno će podizati temelje jedne duševne etike, čije će prvo načelo biti neprikosnovenost svakoga čoveka, bez izuzetka” (Atanasijević: 1930¹).

Verovala je i da se ravnopravnost žene i muškarca, i to humanistički zasnovana ravnopravnost žene i muškarca, jednako može i mora temeljiti na znanju i prosvetčenosti:

„Feminizam, nužnim načinom, podrazumeva, kao nepobitnu, ideju da svako ljudsko biće jeste neprikosnovenost, i da ima prava da na puni i neometani način razvije sebe. Otuda feminizam, preko unapređivanja žene, i neposredno sa njime, vrlo živo radi i na unapređivanju čitavoga čovečanstva, izgrađujući, tako reći, jednu novu etičku doktrinu. On dela na postizanju jednoga boljega i plemenitijega odnosa među ljudima koji će isključiti svako fizičko i moralno zloupotrebljavanje drugoga” (Atanasijević: 1931²).

Filozofija Ksenije Atanasijević, u kojoj su pacifizam i feminizam značajna mesta, nastala je u sredini u kojoj se filozofskoj tradiciji i građanskoj svesti nije pridavala pažnja. Patrijarhalni moral, mizoginija i patronat akademskih dodvorica, kod kojih talenat i moral nisu išli „ruku pod ruku”, kružeći nad istinom i slobodom mišljenja, bile su ozbiljne prepreke razvoju nauke, humanistike i umetnosti u Srbiji. Prema slobodno mislećoj filozofkinji Kseniji Atanasijević beogradska intelektualna čaršija, kojoj je pripadala više nego mnogi uljezi u njoj, bila je negostoljubiva pre, za vreme i posle Drugog svetskog rata. I kada nije pisala i kada nije bila aktivna u javnosti jednako joj nije bila po volji kao i kada je britko i jezgrovito branila univerzalne vrednosti. Strah od istine i potreba da se osujeti sučeljavanje prozaičnih ličnih interesa sa opštim vrednostima bili su snažniji od akademske i građanske čestitosti kojima je profesorica Atanasijević blistala.

Zahvaljujući svojoj prirodi, u kojoj su praštanje i ljubav prema čoveku bile iskonske osobine, ali i obrazovanju koje joj je omogućilo

¹ Prema: Ljiljana Vuletić, *Ksenija Atanasijević Etika hrabrosti*, Žene u crnom, Centar za ženske studije i Rekonstrukcija ženski fond, Beograd, 2011., str. 42; Citat eseja Ksenije Atanasijević „Religijska i filozofska podloga pacifizma” objavljen u *Pravdi* 21. i 22. decembra 1930. godine.

² Prema: *Ibid*, str. 45: Citat iz predavanja Ksenije Atanasijević održanog 1931. godine.

da rano shvati autoritarnu stranu ljudske prirode, profesorica Ksenija Atanasijević je nepravde sa kojima se često neočekivano i neopravdano sučeljavala, podnosila lakše nego oni koju su ih činili. Sa istorijske distance posmatrano istinski gubitnici su bili oni koji su je osujećivali, koji su u njenoj misli naslutili iskru čije rasplamsavanje je pretilo da ih sagori. Njihov greh prema koleginici Atanasijević je ličan, prizeman i dostojan prezira, ali činjenica da su je osujetili da misli i piše slobodno i ostavi trag u filozofiji dostojan njenog talenta čini ih istorijski odgovornima. U svojoj disertaciji profesorka Atanasijević, ne sluteći da će se ubrzo suočiti sa neosnovanim i nepravičnim optužbama kolega sa Beogradskog univerziteta, piše da bi Đordano Bruno, da nije prokužen od inkvizicije u četrdeset četvrtoj, a spaljen u pedeset drugoj godini, u intelektualnom nasleđu ostavio mnogo više.

U „Filozofskim fragmentima“, koje je 1930. godine objavila Knjižarnica „Geca Kon“, Ksenija Atanasijević s dubokom uznemirenošću piše o pogubnoj moralnoj ravnodušnosti savremenika, posebno poslovno i pohlepno orijentisanog i egocentričnog čoveka. Ne odobrava njegovu pasivnost pred zlom koje se valjalo Evropom, jer „nejako ustupanje pred nasiljem obara čoveka do krajnjih nizi-
na“, odnosno vodi ga ka moralnom posrnuću. Univerzalne vrednosti koje je predano zagovarala, ali i težnje ljudi da ponavljaju „istorijske“ greške, čine delo Ksenije Atanasijević savremenim. Nepravda se ako povijemo glavu pred njom, opominje misao profesorke Atanasijević, širi brže nego opaka zaraza. Dužnost moralno odgovorne individue je da se zalaže za ono što je konstruktivno i što podstiče vrednost egzistencije.

Nad borcima i borkinjama za ljudska prava i ravnopravnost lebdi lament profesorke Atanasijević da nije neophodno da je čoveku koža crna da bi se osudio rasizam, da ne mora biti Jevrejin da bi osudio antisemitizam, da nije homoseksualac ukoliko osuđuje proganjanje ljudi zbog njihove seksualne orijentacije. Za takav stav dovoljni su zdrav razum i humanistički pogled na svet. Profesorka Atanasijević je bila principijelno protiv svakog proganjanja ljudi zbog njihovih ličnih osobina i dubokih i iskrenih emocija koje nikome ne smetaju i da, braneći to opšte uverenje i lične stavove „do poslednjeg daha ne smemo da pobegnemo sa bojišta, niti da položimo oružje“.

Zbirka tekstova o delu Ksenije Atanasijević treći je zbornik koji Institut društvenih nauka posvećuje naučnicima i naučnicama

koji su se beskompromisno i dostojanstveno suprotstavljali nepravdi i unižavanju opštih društvenih vrednosti poput mira, slobode i humanizma. Prvi od njih je posvećen delu profesora Andrije Krešića koji je „uspravno hodao“ u burnim vremenima, u drugom se misao i delo profesora Ljubomira Tadića posmatra kao filozofija krize i otpora, a treći, koji doživljavam kao opomenu savremenom čoveku, posvećen je delu profesorke Atanasijević. Njihovim delima je zajednički imenitelj to da su ih proživeli i iskusili, i to da braneći opšte dobro i dobro u čoveku, nisu ustuknuli pred iskušenjima. Ta zaostavština, u koju su čvrsto utkani i „nevidljivi darovi“ profesorice Ksenije Atanasijević, obavezna je u intelektualnom prtljagu svakog ko teži da slobodno misli i dela u skladu sa tom slobodom.

Dr Goran Bašić

LJILJANA VULETIĆ
ljiljana.vuletic@live.com

Ksenija Atanasijević u raljama akademskih elita i čaršije

Apstrakt

Univerzitetska karijera, javna delatnost, kao i privatni život filozofkinje Ksenije Atanasijević (1894–1981), prve žene koja je doktorirala na Beogradskom univerzitetu (1922), prve žene docentkinje Beogradskog univerziteta (1923), ostvarivali su se u oštroj konfrontaciji sa dominantnim patrijarhalnim mentalitetom. U ovom radu ukazuje se na sinergijsko delovanje akademske elite i čaršije koje, obe, koriste intrige kao oružje u borbi protiv Ksenije Atanasijević sa istovetnim ciljem da je uklone iz akademske zajednice i da kompromituju njen privatni život. Ksenija Atanasijević je odvažno odgovorila demantijima u štampi na napade koji su dolazili i iz akademskih i iz čaršijskih koterija. Međutim, svesna svoga paradigmatičnog značaja u srpskoj kulturi, značaja koga mnogi njeni savremenici nisu bili svesni, nije se zaustavila na novinskim demantijima. Kao filozofkinja analizirala je konkretne društvene fenomene čije je razorno dejstvo iskusi-
la u sopstvenom životu i o njima je kritički pisala. Tabelarni hronološki pregled napada na Kseniju Atanasijević i njenih odgovora, bilo da je reč o novinskim demantijima, bilo da je reč o kritičkim etičko-filozofskim analizama dokumentuje ovu hipotezu.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, akademska elita, čaršija, intriga, sinergija, napad, odgovor.

■ Ksenija Atanasijević (Beograd, 1894 – Beograd, 1981) bila je višestruko obdarena, stvaralačka, uz to i avangardna ličnost. Prva je žena eminentni filozof kod nas. Bibliografija njenih radova broji preko četiri stotine jedinica. Dela Ksenije Atanasijević prevedena su na engleski, francuski, nemački, bugarski, češki, poljski i holandski jezik. Ksenija Atanasijević se opredelila za studije filozofije još u gimnazijskim danima. Upisala se na Filozofski fakultet Beogradskog univerziteta 1912. godine. Prva je žena koja je odbranila doktorsku disertaciju na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta 1922. godine. Prva je žena izabrana 1923. godine u akademsko zvanje

docenta na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta na katedri za Istoriju klasične filozofije. Na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta predavala je tokom dvanaestogodišnje akademske karijere istoriju klasične, srednjovekovne i novije filozofije, istoriju indijske filozofije i estetiku. Ali javna i stvaralačka delatnost Ksenije Atanasijević, njena akademska karijera, kao i njen privatni život ostvarivali su se u permanentnoj konfrontaciji sa dominantnim, sveprožimajućim patrijarhalnim mentalitetom. Iako prva i, u svoje vreme, jedina žena nastavnik Beogradskog univerziteta, nije mogla da se održi i da napreduje u rodno homogenoj akademskoj zajednici. Godine 1936. Ksenija Atanasijević je „dala ostavku na svoj položaj na Univerzitetu, posle duge i neravnopravne borbe i oštne polemike sa nekim profesorima Filozofskog fakulteta ... Nedostajala joj je i fizička i duševna snaga da drži jednu katedru sa po dva mača u svakoj ruci. Bila je svesna da je ipak nešto postigla: prokričla je put ženama budućim univerzitetskim nastavicama. I mirne savesti govorila je sebi: *Feci quod potui, faciant meliora potentes*” (Vuletić, 2005:152).

U ovdašnjoj sredini žilavo opiranje muškog faktora ženskoj emancipaciji osetile su i Isidora Sekulić, i Anica Savić Rebac, i mnoge druge znane i neznane žene. Svima njima zajednički je isti „prestup”: svojim načinom života, svojom težnjom da slobodno realizuju sopstvenu egzistenciju i vokaciju, iskoračile su iz uskih granica koje je dominantni patrijarhalni mentalitet nametnuo ženskom rodu.

Snaga vladajućeg mentaliteta i komplementarni zakonodavni okvir snažno su podržavali i učvršćivali društvenu diskriminaciju i ekskluziju na osnovu pripadnosti rodu. Nejednakost u pravima između muškaraca i žena doživljavala se kao prirodni, sam po sebi razumljiv, društveni poredak. Upravo na tu činjenicu ukazuje istaknuti profesor građanskog prava Beogradskog univerziteta Živojin M. Perić kada 1922. godine piše da se srpski muškarci dele u svim pitanjima „ali jedna stvar gde se oni nikada nisu razmimoilazili, gde su oni uvek bili među sobom saglasni to je da je žena bila inferiorna prema čoveku i da ima da mu bude potčinjena (...). Režimi su se menjali, ali u pogledu žene to je bilo ravnodušno: ona je i u novome režimu imala isti položaj kao i u starome, položaj ljudskog stvorenja nižeg ranga” (Perić, 1922:16).

¹ Uradila sam najbolje što sam mogla, neka nastave oni koji mogu bolje. (Prev.ur)

U takvom, gotovo neprijateljskom, društvenom kontekstu, nimalo podsticajnom za žene koje su se odvažile da izađu iz sfere privatnosti sa ciljem da se afirmišu u javnom životu kroz svoju profesiju, događa se istorijski izbor Ksenije Atanasijević za docenta. Stoga ne treba da čudi što je već na prvoj sednici dočekan rečima: „Čestitam Vam gospodjice, ušli ste u pakao!” (Vuletić, 2005:52).

U složenom filozofskom opusu Ksenije Atanasijević izdvaja se grupa tekstova u kojima ona analizira ženske likove, bilo da je reč o stvarnim istorijskim ličnostima, bilo da je reč o literarnim heroinama klasične i moderne književnosti (Vuletić, 2011: 30). Kroz sve te portrete dosledno je egzemplificirana feministička i etička koncepcija Ksenije Atanasijević čija je polazna tačka „verovanje u neprikosnovenost ličnosti, u njeno apsolutno pravo na slobodu i obezbeđenje svih potreba za njeno razvijanje. Iz toga izlazi, kao nužna logička posledica, pobijanje, teorijsko i praktično, grube apsurdnosti ukorenjenoga verovanja da jedan pol ima, po samoj prirodi, preimućstvo nad drugim polom. Tu apsurdnost žene su gorko osetile, sa svim složenim posledicama što su iz toga proizilazile (...)” (Atanasijević, 2008: 22).

Kada je reč o Kseniji Atanasijević, snažnu reakciju mizoginog raspoloženog dela akademske zajednice izazvala je pored iritantne činjenice da se među samim muškarcima našla prvi put i jedna žena, možda najviše njena neskrivena namera da aktivno i ravnopravno sa kolegama sudeluje u tekućem filozofskom životu. Već 1924. godine, Ksenija Atanasijević objavljuje u *Srpskom književnom glasniku* filozofsku kritiku teksta svoga kolege Nikole Popovića „Tri predavanja iz filozofije”. Razvija se polemika. Za dve godine, koliko je polemika trajala, postavljeno je ne samo pitanje vrednosti Popovićevih tekstova, nego i pitanje stanja filozofskog mišljenja i univerzitetske nastave filozofije kod nas, nagoveštavajući smenu generacija u ondašnjoj srpskoj filozofiji. Upravo je Ksenija Atanasijević svojim učešćem doprinela tematskoj širini polemike, njenoj aktuelnosti i značaju. Ipak, polemika se nije razvila, na nju je stavio tačku profesor Branišlav Petronijević kratkom izjavom u časopisu *Učitelj*, stajući bezrezervno na stranu Nikole Popovića. O stanju filozofskog mišljenja kod nas nije se više raspravljalo, niti se nagovešteni potencijalni sukob generacija u ondašnjoj srpskoj filozofiji dogodio, mada se ocrta la linija polarizacije između starijih i mlađih, između (do tada) dominantne metafizičke i tek nastajuće iracionalističke i moderne filozofske orijentacije. I dok se filozofska polemika ugasila, a sukob

generacija izbegao, beskrupulozni i podli napad na Kseniju Atanasijević uskoro će se rasplamsati i vodiće se sve do ostvarenja konačnog cilja – do njenog udaljavanja sa Filozofskog fakulteta.

Poput istaknutih žena o kojima je pisala u svojim delima i ona sama postaće žrtva ne samo patrijarhalnih predrasuda o inferiornosti žena, nego i „divljaštva koje se namenjuje ženi, oglašenoj za količinu koju treba zanemariti, a, ako se to ne može koju treba uništiti“, kako je zapazila 1929. godine u tekstu *Nekoliko feminističkih razmatranja* (Atanasijević, 2008: 26).

Najviše zbog toga što je žena, Ksenija Atanasijević je doživela da posle dugotrajne, perfidne kampanje, u kojoj se nisu birala sredstva, kampanje u kojoj su spletke bile glavno oružje u borbi protiv nje, bude udaljena iz akademske zajednice. Nedovoljno je poznato da je marta 1928. godine Ksenija Atanasijević *jednoglasno* izabrana na sednici Saveta Filozofskog fakulteta za vanrednu profesorku istorije filozofije. Procedura potvrđivanja izbora u više zvanje zaustavljena je juna 1928. godine, na sednici Univerzitetskog veća, kada je profesor arheologije Miloje Vasić lansirao optužbu za plagijat, izjavom da je Ksenija Atanasijević „u jednom svom članku navela tekstualno izvesnog pisca ne označujući njega ni njegov rad“ (Vuletić, 2005: 69). Optužbe protiv Ksenije Atanasijević o kojima se na sednicama Saveća Filozofskog fakulteta pričalo i raspravljalo, a koje su se tokom vremena umnožavale, jer inkriminacija za plagijat nije bila istinita, te se nije mogla ni dokazati, postajale su sve bizarnije. Njihova sadržina se svodila na intrige, na čaršijsko rekla-kazala. Budući da se za ekskomunikaciju nisu mogli naći verodostojni ni stvarni ni formalno-pravni razlozi, proces uklanjanja Ksenije Atanasijević sa Univerziteta potrajaće neočekivano dugo – osam godina. Profesori su se, da bi ostvarili svoj cilj, dovijali na sve moguće načine, služeći se makijavelističkim metodama, kršeći zakone i propise. Na nezakonito postupanje Univerziteta prema Kseniji Atanasijević uzaludno je ukazivao pravnik Živojin M. Perić. Upozorio je da bi Ksenija Atanasijević kao oštećena imala zakonsko parvo da se žali Državnom savetu. Uvidom u mnogobrojne zapisnike sa sednica Saveta Filozofskog fakulteta, Univerzitetskog veća, Senata univerziteta i druga dokumenta u arhivama Beogradskog univerziteta i Filozofskog fakulteta stiče se jasna slika o sadržini, razmerama i karakteru te kampanje i o njenim glavnim akterima. Tokom osam godina rasprava i glasanja u svim telima i na svim instancama, Univerzitet se nije ni jedanput javno i zvanično oglasio o

sadržini inkriminacija koje se stavljaju na teret Kseniji Atanasijević. A istovremeno „se sa Filozofskog fakulteta, od izvesne grupe profesora, vrlo 'kolegijalno' šire po celom Beogradu najgori glasovi o meni” (Vuletić, 2005:142). Univerzitet ne obaveštava uznemirenu, zainteresovanu javnost ni o odluci Filozofskog fakulteta izglasanoj 24. novembra 1935. godine na noćnoj sednici (!) da ne obnovi izbor Ksenije Atanasijević za docentkinju. O toj odluci Ksenija Atanasijević prva obaveštava javnost. „Obaveštavam, prema tome, čestite ljude, svoje učenike i prijatelje da noćasnja odluka nema nikakvog ni moralnog ni zakonskog oslonca. Što se tiče samog postupka kojim je došlo do noćasnje odluke Filozofskog fakulteta, o tome će imati prilike da daju svoju reč redovni sudovi i javna svest vremena.” (*Politika*, 26. oktobar 1935). Posle višenedelnog odlaganja, očigledno pod pritiskom javnog mnjenja, oglašava se saopštenjem u *Politici* 1. decembra 1935. godine rektor Beogradskog univerziteta Vladimir Ćorović. Naglašava da to čini „samo zato što je u pitanju jedna dama i što se od njenog ličnog slučaja hoće da napravi neki načelni stav”. Univerzitet je, po njegovom mišljenju, „do kraja vršio svoju dužnost i svoje zakonske odredbe, a Filozofski fakultet je, imajući godinama da se bavi pitanjem g-ce Atanasijević, pokazivao krajnju trpeljivost i imao mnogo obzira. *On ni sada nije objavio činjenicu da g-ca Atanasijević nije izabrana, nego je to učinila ona sama (...)* bila je nezgodan drug. To je jedini član Filozofskog fakulteta, koji je uspeo, da vremenom izgubi sve prijatelje, i to sve do jednog ...” Rektor poentira, skidajući svaku odgovornost i sa sebe lično i sa Univerziteta: „Za svoj neuspeh na Univerzitetu g-ca Atanasijević ima da zahvali samo sebi” (Vuletić, 2005: 140). Ne oklevajući ni jedan dan, Ksenija Atanasijević objavljuje odvažan argumentovan odgovor rektoru Beogradskog univerziteta Vladimiru Ćoroviću. U tekstu objavljenom takođe u *Politici* (2. decembar 1935) raskrinkala je dugotrajnu kampanju, poimence navela glavne aktere, njihove zle namere, beskrupuloznost, licemerje, kao i zloupotrebu akademskih institucija radi ostvarivanja ličnih ciljeva. Otkrivajući, s jedne strane, razmere kampanje koja je tokom niza godina vođena protiv nje a, s druge, i svoju nemoć da se kao individua odbrani, Ksenija Atanasijević pokazuje kako je i zašto njena višegodišnja bitka za opstanak na Univerzitetu morala da se završi po nju nepovoljno.

„Dostojna je sažaljivog osmeha 'istinoljubiva' tvrdnja g. rektora o tome kako je Fakultet bio prema meni 'predusretljiv' i sa

‘puno obzira’. Valjda zato što su neki njegovi članovi neodgovorno rasprostirali protiv mene klevetu za klevetom, dok je meni bila uskraćena svaka mogućnost da se branim. Kako je Filozofski fakultet – preciznije rečeno, izvesna gospoda na njemu – bio ‘predusretljiv’ prema meni, vidi se najbolje po tome, što je u toj ‘predusretljivosti’ prema meni, požurio da me, bez obzira na sam zakon, ukloni sa Univerziteta, - što je odlukom Senata, a na osnovu mišljenja Pravnog fakulteta, najočevidnije pokazano. (...) A što sam izgubila sve ‘prijatelje’ na Fakultetu, kako tvrdi g. rektor, to je i psihološki i moralno sasvim razumljivo. Ja, zaista, nisam u toj meri lišena ličnog dostojanstva da se klanjam i onima koji me vređaju, klevetaju i gone, niti mogu pristati da ćutim, kad mi se oduzima položaj koji sam s pravom stekla, i na kome sam vredno radila, i kad se radi protiv moje časti i egzistencije. Ja sam izgubila svoje ‘prijatelje’ zato što sam se posvetila samo svome poslu, a potpuno se povukla iz sredine gde su intrige glavni instrument borbe i uspeha... Međutim, neki članovi Fakulteta, nezadovoljni i uvređeni mojim stavom, pravili su sve čvršći front protiv mene, - dok, najzad, nisu uspeali da iz slepe mržnje i neprijateljstva prema meni, stvore aferu ne samo svome Fakultetu, nego, preko njega i celom Univerzitetu.”

Ksenija Atanasijević poentira: „Za svoj odlazak sa Univerziteta imam da zahvalim podmluklim intrigama, prekrivenim univerzitetском ‘autonomijom’” (Vuletić, 2008: 142, 143, 144).

Posle objavljivanja rektorove izjave i promptnog odgovora Ksenije Atanasijević, javnost je ustala u odbranu filozofkinje, osuđujući odluku Univerziteta, posebno naglašavajući da takva odluka nanosi štetu celom društvu. Javnost je odbacila objašnjenje rektora koji je hteo da joj nametne svoju interpretaciju: da je reč o „ličnom slučaju”. U apelu koji je potpisalo sto sedamdeset poznatih žena toga vremena kaže se upravo suprotno: da se na uklanjanje Ksenije Atanasijević sa Univerziteta ne može gledati kao na njen „lični slučaj”, da postupanje Univerziteta ima dalekosežne štetne posledice.

„U trenutku, kad se u našem javnom životu čuju glasovi koji se dižu u korist zapostavljene žene i njenoga prava da kao ličnost učestvuje u životu naroda i države, jedna svirepa nepravda učinjena ženi duboko pogađa sva osećanja pravde u nama.

Beogradski univerzitet, na kojem je bila jedna jedina žena docent gđica dr Ksenija Atanasijević, smatrao je za dopušteno da i

tu jedinu ženu ukloni sa našeg najvišeg prosvetnog zavoda samo zato što je ta žena – pošten radnik.

Međutim, gđica Atanasijević predstavlja jednu visoku naučnu, moralnu i nacionalnu vrednost u našem narodu, kao što je uvek činila čast katedri na kojoj je sedela.

Ipak, zato i uprkos svim zahtevima nauke, pravde, javne svesti, pa i pozitivnih zakona, Filozofski fakultet Univerziteta je svojom odlukom od 24-og o.m. uklonio gđicu dr Atanasijević sa njene katedre stavljajući je na 'raspolaganje gospodinu ministru prosvete'.

Ulažući pred licem javnosti svoj protest protiv gaženja sviju dužnih obzira čak i prema jednoj od najdostojnijih i najsposobnijih žena u našem narodu, smatramo za potrebno izjaviti, da ovakvi postupci možda nevidljivo, ali sigurno, ruše same osnove na kojima mora počivati svako kulturno društvo" (Vuletić, 2005: 103–104)."

Mnogobrojni napisi u štampi toga vremena dragoceno su svedočanstvo o odjecima ove afere i o visokom ugledu koji je Ksenija Atanasijević uživala među svojim savremeniciima. Ocenjeno je da se na krah akademske karijere Ksenije Atanasijević ne može gledati kao na njen „lični slučaj“, nego upravo kao na načelni stav Univerziteta, kao na podrivanje progresivnih, modernizacijskih društvenih tokova. U prestoničkim novinama, iz dana u dan, publikovani su apeli, izjave, jedna rezolucija, saopštenja, tekstovi uglednih pojedinaца, čak i prikaz studije Ksenije Atanasijević *Likovi intrige*. Među ličnostima koje su bezrezervno podržale Kseniju Atanasijević i osudile retrogradnu odluku Univerziteta su: Sima Pandurović, Jela Spiridonović Savić, Julka Hlapec Đorđević, Beta Vukanović, Zora Petrović, Momčilo Nastasijević, Vladimir Dvorniković...

Neprijatelji Ksenije Atanasijević bili su zatečeni podrškom koju je dobila u široj javnosti. Rektor su posebno zasmetali protesti žena javnih radnica koje je diskvalifikovao ocenom da „upotrebljavaju reči i tvrdnje čijeg domašaja očigledno nisu bile svesne“ (Vuletić, 2005: 138).

Cilj akademske elite i beogradske čaršije bio je istovetan: da se spletkama prekine univerzitetska karijera, da se oteža i obezvredi stvaralački rad Ksenije Atanasijević i da se u javnosti karikaturalno predstavi njena ličnost i njen privatni život. U studiji *Intriga i njeni predstavnici u današnjem društvu* Ksenija Atanasijević analizira kako se istovetan cilj ostvaruje istovetnim sredstvom: intrigom kao najubojitijim oružjem.

„Ko su oni što zlorado ispredena i pakosno ubačena ocrnjavanja dalje neumorno rasprostru? Na to pitanje odgovor je prost i lak: njih je čitav legion, u kome ima zvanih i nezvanih, podmuklih i licemernih poznanika, tobožnjih prijatelja i otvorenih neprijatelja čoveka o čijoj se sudbini radi. Ima ih raznovrsnih po individualnostima i sklonostima, po vaspitanju i ponašanju, ali kompaktno istovetnih u jednoj težnji: da, što je moguće niže, svuku onoga koga su uzeli za centar svojih nišana. A kad već jednom ta krasna družina počne o nekome da se 'stara', onda nikakvih izgleda nema da će ga skoro ispustiti iz vida: onda jedan zao sud povlači za sobom gustu povorku drugih, a prvo bacanje blatom čitav niz sledećih. I to se tako produžuje, dok se sva moralna i intelektualna, čak i fizička ličnost klevetana ne obavije pogrđnim i sramnim tvrdnjama, kao gadnim zarezotinama. Čudotvorno dejstvo intrige izmiče svakome pokušaju suzbijanja ili otklanjanja, jer ona je kao takva elastičnija, hitrija i prijatnija od svakoga etičkog napora za ispravljanje neistinitoga i za postavljanje jedne pravilne procene stvari. I jer, na žalost, ispredanje, primanje i prenošenje spletke bolje 'leži' čoveku od moralne delatnosti" (Atanasijević, 2011: 84–85).

Na napade koji su dolazili iz različitih koterija, podjednako iz akademskih kao i iz čaršijskih, Ksenija Atanasijević je odgovorila javno. Na napade u dnevnim novinama odgovarala je direktno polemičkim tekstovima, da bi trenutno demantovala spletkarenja i laži, da bi javno odbranila sebe, svoj profesionalni i moralni integritet. Ali Ksenija Atanasijević je, nema sumnje, uviđala da kampanja koju akademska elita i beogradska čaršija intrigama vode protiv nje nadilazi značajem i dometima njen lični slučaj. Ono što Kseniju Atanasijević i danas čini tako značajnom jeste pored njenog velikog i raznovrsnog dela i njen izuzetan, paradigmatičan životni put. Kao prononsirana feministkinja znala je da je osvajanje ženskih prava i sloboda, dugotrajan istorijski proces, u kojem ima i zastoja i regresije, ali u kojem nema napretka bez svesnog učešća žena u njemu, bez njihovog aktivnog doprinosa. Veličinom svoga doprinosa procesu emancipacije žena Ksenija Atanasijević stoji rame uz rame sa značajnim ženama iz prošlosti o kojima je pisala, a koje su, takođe, gotovo bez izuzetka oklevetane, ismejane, neke ubijene, potisnute, zaboravljene. Ksenija Atanasijević nije pristala na to da bude nema žrtva akademske mizoginije i čaršijskog spletkarenja, nego je delujući u saglasju sa svojim shvatanjem misije filozofa u društvu, kao

angažovana intelektualka, hrabro, dostojanstveno, javno izražavala svoj otpor i elitama i čaršiji. Razobličavanje raznovrsnih manifestacija zla u društvu bilo je za Kseniju Atanasijević ne samo njeno filozofsko vjeruju, nego još i više – delatno načelo njenoga života, njena individualna vertikalna. Od 1935. do 1941. godine ona publikuje etičko-filozofske analize negativnih društvenih pojava čije je posledice osetila u ličnom iskustvu. Analizira na prvi pogled trivijalne, a u biti duboko razorne i negativne društvene fenomene kao što su: intriga, laž, anonimno pisanje, klevetanje, lažno predstavljanje, plagijarizam, korupcija, neodgovornost... Nastaju antologijski tekstovi: *Za etičnije odnose* (1935), *Za otvorenu borbu* (1936), *Nekonvencionalne laži* (1936), *Intriga i njeni predstavnici u današnjem društvu* (1937), *Likovi intrige* (1937), *Anonimno pisanje današnjice* (1939), *O zloupotrebi govorene i pisane reči*,² *O specijalnim metodama izlaganja naučničkih pogleda* (1940), *Anonimna pisma i njihovi tvorci* (1940), *Reči i njihov moral, za punu odgovornost za ono što se kaže* (1941).

Hronologija

Kakvo je mesto i značenje ovih, inače, zanemarenih i zaboravljenih etičko-filozofskih tekstova Ksenije Atanasijević u kontekstu njene praktičke filozofije smisla i vrednosti ljudske egzistencije?

U filozofskom opusu Ksenije Atanasijević tema zla i naglašavanje nužnosti i neophodnosti borbe protiv različitih vidova njegovog ispoljavanja ne može se redukcionistički interpretirati, odnosno svesti na ravan polemike sa njenim progoniteljima. Naprotiv, glavna tema njene antropološke filozofije jeste upravo problem zla u čovekovom individualnom i društvenom postojanju, a borba protiv zla moralni imperativ. Zlo, u različitim svojim vidovima – ontološkom, psihološkom, etičkom, socijalnom, ekonomskom ili nekom drugom – prisutno je u ljudskom životu u masivnim količinama. U odnosima među ljudima nema ni logičnosti, ni moralnosti, oni su, često, pravi pakao. Zlo nije privid, već je realna, tragična činjenica koja obara vrednost egzistencije, antropološka konstanta, neizbežni pratilac ljudskog postojanja.

² Nedatiran tekst iz Ostavštine Ksenije Atanasijević.

Napad na Kseniju Atanasijević	Odgovor Ksenije Atanasijević	Etičko-filozofski tekst
Odluka Saveta Filozofskog fakulteta doneta na noćnoj sednici 24. oktobra 1935. godine da ne obnovi izbor Ksenije Atanasijević za docentkinju.	„Izjava gce dr Ksenije Atanasijević“, <i>Politika</i> , 26. oktobar 1935. „Gca Ksenija Atanasijević je tražila penziju, jer ne želi da ostane na Univerzitetu“, <i>Vreme</i> , 7. novembar 1935. „Pozivam gospodu koja su govorila protiv mene na sednici 24-og oktobra da javno iznesu za šta su me okrivljavali“, <i>Vreme</i> , 12. novembar 1935.	
„Da li je tačno da je g-djici Atanasijević nudjena katedra na jednom univerzitetu u Holandiji“, <i>Slobodna reč</i> , 27. novembar 1935 (anonimni napis).	„Izjava g-ce dr Ksenije Atanasijević, Neka Radovan Košutić ponovi javno ono što je rekao na zatvorenoj sednici“, <i>Vreme</i> , 28. novembar 1935.	
„Rektorat Univerziteta u Beogradu“, <i>Politika</i> , 1. decemba 1935.	„G-ca Ksenija Atanasijević odgovara Rektoratu Univerziteta u Beogradu“, <i>Politika</i> , 2. decembar 1935.	
„Odgovor Radovana Košutića, profesora univerziteta, g-ci Kseniji Atanasijević“, <i>Vreme</i> , 4. decembar 1935.	„Dva pitanja g. Radovanu Košutiću“, <i>Vreme</i> , 5. decembar 1935.	
	„Ostavka na državnu službu Ksenije Atanasijević. Pismo g. ministru prosvete“, <i>Vreme</i> , 25. mart 1936.	

„Povodom izjave gce K. Atanasijević“, <i>Vreme</i> , 26. mart 1936.	„Demanti Ksenije Atanasijević (Slika Beogradskog univerziteta kroz međusobne optužbe)“, <i>Vreme</i> , 27. mart 1936.
	„Za etičnije odnose“, <i>Pravda</i> , 1935.
	„Za otvorenu borbu“, <i>Život i rad</i> , 1936.
	„Nekonvencionalne laži“, <i>Pravda</i> , 1936.
	„Intriga i njeni predstavnici u današnjem društvu“, <i>Život i rad</i> , 1937.
	„Likovi intrige“, preštampano iz časopisa <i>Život i rad</i> , 1937 (separat).
	„Anonimno pisanje današnjice“, <i>Pravda</i> , 1939.
	„O zloupotrebi govorene i pisane reči“, nedatiran tekst iz Oставine Ksenije Atanasijević.
	„O specijalnim metodama izlaganja naučnih pogleda“, <i>Pravda</i> , 1940.
	„Anonimna pisma i njihovi tvorci. O potrebi moralne izolacije“, <i>Pravda</i> , 1940.
Napadi na privatni život Ksenije Atanasijević u tabloidima	„O pravim namerama i moralnim kvalifikacijama ljudi koji su juče u Sreskom sudu pokušali da me kaljaju biće još reči“, <i>Veče</i> , 1941.

Tekstovi o kojima je reč svedoče o mentalitetu i o vrednostima društva u kojem je filozofkinja živela i radila. Očigledno je već iz formulacija naslova da su inspirisani gorkim ličnim iskustvom filozofkinje. Međutim, autobiografske refleksije i bolna lična iskustva koji su prepoznatljivi u ovim tekstovima ne umanjuju principijelnost i verodostojnost analiza društvenih fenomena kojima se filozofkinja bavi. Lična pogođenost koja je bila neposredni podsticaj za njihov nastanak, nije bila ograničavajuća okolnost za Kseniju Atanasijević da domaši do kritičkih zaključaka trajne vrednosti.

Ksenija Atanasijević u pomenutim etičko-filozofskim tekstovima, analizira različite trivijalne fenomene u kojima se zlo inkarnira, njegovu sveprisutnost, ljudskoj prirodi inherentnu sklonost da se pasivno povodi za rđavim. Pa ipak, ni pesimizam, ni defetizam, ni mizantropija nisu poslednja reč njene filozofije. Naprotiv, Ksenija Atanasijević se zalaže, i to rečju i delom, za otvorenu borbu protiv zla i u individualnom i u društvenom životu. Ona oštro kritikuje stoičku doktrinu trpljenja, a, naročito polaznu maksimu stoičke etike: "Podnesi i odreci se". Predmet njenih kritičkih razmatranja je i Tolstojevo učenje o neopiranjju zlu. Etička shvatanja Ksenije Atanasijević dijametralno su suprotna ovakvim gledištima. „Samo slabi ili zastrašeni doktrinari preporučuju pokornost i krotkost. Trpljenje uvećava zlo, i nejakoustupanje pred nasiljem obara čoveka do krajnje nizine. Nepravda se širi brže nego opaka zaraza kad se povije glava pred njom, a suzbija se, donekle, samo nepoštednim utamanjivanjem" (Atanasijević, 1930: 79). U skladu sa svojim shvatanjem misije filozofa da aktivno doprinosi humanizovanju društva, da se zalaže za „etičnije odnose ovde i sada", napade na sopstveno profesionalno i lično dostojanstvo prepoznavala je kao vidove društvene patologije, kao konkretne manifestacije zla protiv kojih treba reagovati.

Ovim tekstovima Ksenija Atanasijević je hrabro javno odgovarala svojim progoniteljima. „Treba biti razumno načisto sa time da je bolje poneti se sa jednom javnom borbom, makako ona krvnička bila, nego pomiriti se sa prigušenim trpljenjem kroz ceo život" (Atanasijević, 1930: 85).

Kada se ideje Ksenije Atanasijević o rasprostranjenosti zla i nužnosti borbe protiv njega imaju u vidu, jasno je da su pomenuti tekstovi, iako inspirisani njenim ličnim iskustvom (poziva se filozofkinja na neposredno iskustvo kao jedino nevarljivo) sastavni deo

njenog filozofskog opusa. Analize pojavnih oblika zla izvedene u pomenutim tekstovima, zasnovane na autobiografskim činjenicama, jesu konkretizacija i zanimljiva elaboracija glavnih filozofskih ideja Ksenije Atanasijević.

Delo Ksenije Atanasijević je inovativni doprinos srpskoj filozofiji dvadesetog veka. Ksenija Atanasijević prva je u ovdašnjoj filozofiji, analizirala trivijalne fenomene kao pojavne oblike zla u društvu. Pisala je filozofski utemeljenu društvenu kritiku i tom svojom aktivnošću dala značajan doprinos razvoju kritičkog toka u ovdašnjoj filozofiji.

*

Tokom Drugog svetskog rata Ksenija Atanasijević se povlači iz javnog života. Ipak, zbog predavanja koja je uoči nemačke okupacije držala u jevrejskoj čitaonici, zbog tekstova protiv antisemitizma i Hitlera, denuncirana je Gestapou, pretresen joj je stan, a ona privredena na saslušanje.

Nakon Drugog svetskog rata optužena je da se bavi političkom aktivnošću protiv novouspostavljene vlasti. Uhapšena je 1946. godine i osuđena na zatvorsku kaznu. U zatvoru je ostala od 25. aprila do 17. maja 1946. godine. Dela Ksenije Atanasijević stavljena su na *index librorum prohibitorum* 1947. godine (Vuletić, 2005: 217). U prvoj knjizi *Zbornika filozofskog fakulteta* 1948. godine u tekstu „Reakcionarna filozofija stare Jugoslavije“ profesor Dušan Nedeljković obrušio se na predstavnike predratne „reakcionarne“ filozofije. Ksenija Atanasijević opisana je kao „sa univerziteta isključeni docent-plagijator (...) koja je još pre rata završila u skandaloznoj hronici“. Ovom ocenom profesor Dušan Nedeljković je nehotice razotkrio sinergijsko delovanje akademske elite i čaršije protiv Ksenije Atanasijević, delovanje koje se perpetuiralo i u društvu sa drugačijim ideološkim obeležjem.

Kseniji Atanasijević nije bilo moguće da optužbe i intrige iznova demantuje. U prvim posleratnim godinama izostala je bilo kakva reakcija javnog mnjenja njoj u prilog. Prepuštena je zaboravu.

LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 1930. *Filozofski fragmenti*, II. Beograd: Prosveta.
- Atanasijević, Ksenija. 2008. *Etika feminizma*. Izbor, priređivanje, predgovor Ljiljana Vuletić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2011. *Etika hrabrosti*. Izbor, priređivanje, predgovor Ljiljana Vuletić. Beograd: Žene u crnom: Rekonstrukcija Ženski fond: Centar za ženske studije.
- Perić M., Živojin. 1922. *Čovek i žena*. Beograd: Izdavačka knjižnica Geca Kon.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: Izdanje autorke.
- Vuletić, Ljiljana. 2008. *Ksenija Atanasijević o etici feminizma*, u: Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Izbor, priređivanje, predgovor Ljiljana Vuletić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Vuletić, Ljiljana. 2011. Portreti žena Ksenije Atanasijević. *Književni magazin*, 121, 122, 123 (11) 30–33.

Ljiljana Vuletić

**KSENIJA ATANASIJEVIC IN THE JAWS
OF ACADEMIC ELITES AND GENERAL
PUBLIC**

Abstract

University career, public service, as well as private life of philosopher Ksenija Atanasijevic (1894 – 1981), the first woman to complete doctoral studies at the University of Belgrade (1922), as well as the first female associate professor at the University of Belgrade (1923), took place in sharp confrontation with dominant patriarchal mentality. This article indicates the existence of synergetic activity between academic elite and general public, both of which have been using gossip, for the purposes of fulfilling their common objective—to remove Ksenija Atanasijevic from academic community, and compromise

her private life. Ksenija Atanasijevic has courageously responded, with a series of public denials in the press, to the attacks from academic and general cliques. However, being aware of one's own paradigmatic importance in Serbian culture—the importance which many of her contemporaries were not aware of—Ksenija Atanasijevic did not stop there. As a philosopher she analyzed the very social phenomena, the devastating effect of which she was subjected to in her personal life, and wrote about them critically. The chronological overview of the attacks against Ksenija Atanasijevic, and her responses to the attacks, whether through press denials, or through critical ethical-philosophical analyses, documents this hypothesis.

Keywords: Ksenija Atanasijevic, academic elite, general public, gossip, synergy, attack, response.

LINO VELJAK

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

lveljak@ffzg.hr

Borba protiv zla

Apstrakt

Filozofkinja Ksenija Atanasijević poznatija je danas više kao žrtva akademske mizoginije, nego po svom bogatom opusu, koji je među ostalim obilježen vrijednim monografijama o Brunu i Epikuru, te zapaženim priložima istraživanjima historije antičke i nacionalne filozofije. Ova originalna misliteljica mora prije svega ipak biti zapamćena i proučavana kao autorica jedne organske sinteze pacifizma i feminizma. Temelj te – po mnogo čemu nadmašene – sinteze valja pronaći u najdubljem korijenu njezine životne inspiracije: u odluci da se suprotstavlja zlu u svim njegovim pojavnim oblicima. Malo je tko uočio povezanost autoritarnog sindroma patrijarhalne tradicije s militarističkim nasiljem kao što je to učinila Ksenija Atanasijević, koja će zlu patrijarhata suprotstaviti feminističku alternativu, a zlu oružanog nasilja i rata alternativu pacifizma i antimilitarizma. Jedinstvo feminizma i pacifizma dodatno je potvrđeno njezinim životom u kojemu se dosljedno i odvažno praktički i aktivistički suprotstavljala raznovrsnim oblicima zla, što predstavlja paradigmu jedinstva teorije i prakse.

Ključne riječi: feminizam, odgovornost, hrabrost, zlo, pacifizam

■ Filozofkinja Ksenija Atanasijević, prva docentica Beogradskog univerziteta, danas je, nažalost, poznatija kao žrtva akademske mizoginije, nego po svom bogatom opusu, koji je među ostalim obilježen vrijednim monografijama o Brunu i Epikuru, te zapaženim priložima istraživanjima historije antičke i nacionalne filozofije, čime se uvrštava u sam vrh filozofijske historiografije u Srbiji (a i šire). No, i njezina životna sudbina zaslužuje odgovarajuću pažnju. Danas je u akademskim krugovima samorazumljiva (bar na deklarativnoj razini) neprihvatljivost mizoginije i rodne diskriminacije (iako ni ta samorazumljivost u našim vremenima opće regresije nije nešto ireverzibilno, kao što ni rodna ravnopravnost u vremenima agresivnih nasrta-ja truleži patrijarhata nije jednom zauvijek zajamčena civilizacijska tekovina).

A sudbina Ksenije Atanasijević, marginalizirane u vremenima kad je još uvijek bilo samorazumljivo da ženama nema mjesta na univerzitetu, morala bi pokazati mlađim generacijama kako je proces emancipacije u mnogim svojim aspektima bio tegoban i kakve su se sve žrtve podnosile na tom putu. Živeći u vremenima kad su žene u njezinoj zemlji još uvijek bile lišene poslovne sposobnosti i kad je žensko pravo glasa bilo tek mislenom imenicom, ona je – sa stajališta dominantne društvene svijesti skandalozno – izvršila prodor u jednu eminentno mušku sferu i iskazala svoju intelektualnu nadmoć, da bi za to platila visoku cijenu: zbog tobožnjeg plagijata onemogućen joj je izbor u više akademsko zvanje te je natjerana da napusti univerzitet (usp. Arsović, 1936)¹. No, nevolje ne završavaju s propašću monarhije: zahvaljujući njezinom odbijanju da se prilagodi novoj ideologiji (zasnovanoj na – iz Staljinove Sovjetske Rusije importiranom – dogmatskom marksizmu-lenjinizmu) Ksenija Atanasijević je i nakon uvođenja ženskog prava glasa ostala na marginama, da bi tek pred smrt doživjela određenu obnovu interesa za njezin opus (usp. npr. Šajković, 1970: 33–52; Tomašević, 1970: 53–55; Šešić, 1976: 7–31; Šešić, 1979: 886–898).

Životni put Ksenije Atanasijević u cjelini je obilježen dosljednim i odvažnim – i teorijskim i praktičkim i aktivističkim² – suprotstavljanjem raznovrsnim oblicima zla (od onih naizgled dobroćudnih, kao što je to kultura ogovaranja,³ pa do onih sasvim očigledno

¹ Najsistematičniji prikaz životnog puta Ksenije Atanasijević dala je Ljiljana Vuletić (usp. Vuletić, 2005). Ups. I njezin „Odgovor Rektoratu Univerziteta u Beogradu“ (Atanasijević, 2011: 67–74).

² Jedan od istaknutijih karakterističnih elemenata njezinog aktivizma očitovalo se u zalaganju za žensko pravo glasa (usp. Vuletić, 2008: 17).

³ U tom smislu vrijedi navesti neke njezine misli o spletkarenju, izvorno objavljene 1935. godine: „Među ljudima koji predstavljaju duhovnu elitu jednog naroda, napreduje i uspeva, daleko obilnije i bujnije nego u drugim manje cenjenim sredinama, jedna neman koja se, kao strahoviti bič božji, spušta na veze među ljudima, da ih do neizdrživosti pomuti i zamrsi. To gnusno čudovište koje savršeno raspolaže veštinom prerušavanja i preobražavanja, pa ume da uzme gorostasnu obimnost, ali i da se, prema potrebi, pretvori u jedvadodirni dah; to prokletstvo što u stopu prati bedne intelektualce jeste gnusna *intriga*“ (Atanasijević, 2011: 83). Ili, misli iz 1936: „Na svakom uglu ulice sudaramo se sa tipovima koji su, po tituli, duhovni radnici; svrha njihova života, međutim, fiksirana je određeno na neumorno i nezaustavno sejanje intriga nepromašivog uspeha“ (Atanasijević, 2011, 81). Slično ona vrednuje i o anonimno klevetanje (1940.): „Anonimnost i tajanstveni mrak jesu uslovi da kleveta postigne svoj cilj. Mrak je saveznik zločina, kao svetlost istine i dobra“ (Atanasijević, 2011, 128).

zloćudnih, poput fašizma i antisemitizma), da se i ne govori o njezinom odbijanju da se pridruži zagovornicima kvislinške uprave u okupiranoj Srbiji za vrijeme Drugog svjetskog rata (malo se tko od vodećih intelektualaca usudio odbiti ponudu sljedbenika Nedićeve uprave da potpiše apel podrške, kao što je to učinio Miloš N. Đurić), ali i ideologijskom aparatu poslijeratne staljinizirane Jugoslavije, tako da se bez daljnega može ustvrditi kako taj život predstavlja jednu teško dosežnu paradigmu jedinstva teorije i prakse.

Ksenija Atanasijević nije tek prva kvalificirana filozofkinja na južnoslavenskom području, nego nesumnjivo spada i među najoriginalnije i najznačajnije mislioce/misliteljice u 20. stoljeću koji su živjeli i stvarali na tom području. Njezin opus još uvijek nije adekvatno valoriziran, ali danas – u rastućoj mjeri – postaje jasno kako taj opus nesumnjivo spada među ono najvrednije u filozofiji na južnoslavenskim prostorima u 20. stoljeću. Buduća istraživanja dat će jednoznačnu argumentaciju u prilog takvog vrednovanja.

U opusu ove velike misliteljice posebno mjesto ima njezino originalno oblikovanje jedne organske sinteze pacifizma i feminizma, koje svojim dosezima – ali i svojom aktualnošću – daleko nadmašuje granice spomenutoga južnoslavenskog prostora, te zaslužuje odgovarajuću pažnju i na globalnom planu. Tu je sintezu Ljiljana Vuletić (koja je zaslužna što je sabrala niz članaka i manjih eseja Ksenije Atanasijević i istrгла ih iz zaborava, te priredila iz njih dvije knjige, *Etika feminizma* i *Etika hrabrosti*) s pravom imenovala *etikom hrabrosti* (Vuletić, 2011). Pri vrednovanju misaonog i praktičkih dometa te etike hrabrosti mora se uzeti u obzir upravo njezina aktualna globalna relevantnost, koja se u prvom redu sastoji u njezinom anticipativnom razrješenju alternative između etike odgovornosti i etike brige.

Etiku odgovornosti elaborirao je početkom 20. stoljeća Maks Veber (Max Weber), razlikujući je od etike stava, pri čemu ističe da etiku stava ne treba brkati s neodgovornošću, a ni etiku odgovornosti s odsutnošću stava. Etika odgovornosti za njega znači da se pri djelovanju moraju uzeti u obzir predvidljive posljedice vlastitog činjenja (Weber, 1988: 552). Takvu je vrstu etike recentnije posebno utjecajno razvio Hans Jonas u poznatom djelu *Princip odgovornost* (usp. Jurić, 2010). Prvi se problem s etikom odgovornosti sastoji u nemogućnosti apsolutnog predviđanja učinaka nekog čina ili djelovanja. Još je Džon Lok (John Locke) navodio primjere takvog

djelovanja koji u različitim kontekstima mogu imati posve različite učinke.

No, još se veća poteškoća sastoji u izostaloosti univerzalnog kriterija procjene dobra kojemu djelovanje valja težiti (što znači da nema univerzalno prihvaćene hijerarhije vrijednosti), pa se u različitim školama etike odgovornosti javljaju najraznolikiji popisi neprihvatljivih oblika djelovanja, ovisno o vrednovanju vjerojatnih posljedica određenih vrsta djelovanja. Najradikalniji kritičari koncepcije etike odgovornosti upozoravaju na to da se kao konačna konzekvencija njezina prakticiranja može pojaviti i usvajanje principa *cilj opravdava sredstva* (El fin justifica los medios). Taj se princip s nepravom pripisuje Makijaveliju (Machiavelli), a njegove se različite formulacije mogu sresti među jezuitskim piscima 17. stoljeća, od kojih su najpoznatiji Baltazar Gracijan (Baltasar Gracián) i Herman Buzenbum (Herman Busenbaum), profesor moralne teologije u Kelnu, tvorac formulacije *Kada je cilj dopušten također su dopuštena i sredstva za njegovo postizanje*, u originalu: *cum finis est licitus, etiam media sunt licita* (O'Neill i Dominguez, 2002: 187–188).

Kao alternativa etici odgovornosti javlja se etika brige. Utemeljiteljicom (po samorazumijevanju feminističke) etike brige smatra se američka psihologinja Kerol Giligen (Carol Gilligan), učenica psihologinje, inače profesorice odgojnih znanosti na Sveučilištu Harvard Lorens Kolberg (Lawrence Kohlberg), koja je zastupala stav da su žene sklonije od muškaraca etici brige zasnovanoj na empatiji. Kritički se nadovezujući na Lorens Kolberg, Kerol Giligen je u svom utjecajnom djelu *U različitom glasu* ustanovila kako žene razvijaju moralno suđenje zasnovano na empatiji koje je obilježeno drugačijom strukturom od one koju je identificirala njezina mentorica u svojoj teoriji moralnog razvitka (Gilligan, 1982). Etika brige ne zasniva se na razumu i logici, već prvenstveno na empatiji i suosjećanju, svojstvima prije svega ženama.

Obje etičke pozicije boluju od jednostranosti, koje njihovi zastupnici/e rijetko uviđaju a još rjeđe priznaju, zaplićući se stoga u neplodne rasprave treba li ustrajavati na postulatima (po mišljenju zastupnika/ca druge strane navodno patrijarhalne, u svakom slučaju muške) etike odgovornosti ili se opredijeliti za (navodno žensku, pa time i potencijalno feminističku) etiku brige. Ksenija Atanasijević izbjegla je tim jednostranostima i oblikovala jednu feminističku etiku odgovornosti. Ona je svoju koncepciju uzdizanja „žene do

slobodne ličnosti i ravnopravnog člana društva“ zasnovala na temelju etike (usp. Vuletić, 2008: 8). Opravdanost takve ocjene potvrđuje i sama Ksenija Atanasijević, među ostalim i sljedećom svojom formulacijom: „Feminizam nije samo ekonomski i pravni, nego...u prvom redu, etički problem“ (Atanasijević, 2008: 194).

No, kako Ksenija Atanasijević razumije feminizam? Njezinim riječima, feminizam predstavlja „jedan eminentno idealistički pravac“ čije je polazište „verovanje u neprikosnovenost ličnosti, u njeno apsolutno pravo na slobodu i obezbeđenje svih potreba za njeno razvijanje. Iz toga – nastavlja Ksenija Atanasijević – izlazi kao nužna logička posledica, pobijanje, teorijsko i praktično, grube apsurdnosti ukorenjenog verovanja da jedan pol ima, po samoj prirodi, preimućstvo nad drugim polom“ (Atanasijević, 2008: 22). Preciznu definiciju geneze feminističkih ideja daje ona, u ključu razumijevanja povijesnog gibanja kao napredovanja u svijesti o slobodi na sljedeći način: „Neotklonljivi i nezaustavni tok kulture doneo je sobom svest da žena, po svojim sposobnostima, obdarenostima, vrlinama i gresima, nije drukčija od muškarca; prema tome, da njene dužnosti, njena prava i čitava njena sudbina ne mogu i ne treba da budu posebno upućeni i orijentisani“ (Atanasijević, 2008: 29).

Njezin feminizam temelji se, kako je vidljivo iz odbacivanja ideje (preciznije: ukorijenjene predrasude) o prirodnom karakteru nadmoći muškaraca nad ženama na opovrgavanju esencijalizma. A to opovrgavanje ne ostaje na deklarativnoj razini, nego će ona u nizu svojih eseja ukazati na niz značajnih žena koje su praktički, svojim djelom, potvrdile stvaralačke moći žena.⁴ No, ono što se odnosi na jednakost stvaralačkih moći važi i za etičku dimenziju. Prema Kseniji Atanasijević naivan bi bio „zaključak da se celo čovečanstvo sastoji iz dva roda, od kojih je jedan jednostavno crn, a drugi jednostavno beo. U istini oba roda obdarena su skoro podjednakim etičkim mogućnostima“ (Atanasijević, 2008: 23). Jednakost se odnosi i na psihičku dimenziju: „Između muškaraca i žena, kao članova ljudskog roda, podjednagog obima psihičkih mogućnosti, treba razaznavati one koji su budni na moral od onih koji su za njega slepi“

⁴ U tom smislu Ksenija Atanasijević pisala je o pjesnikinjama i filozofkinjama starog vijeka (Sapfo, Erini, Korini, Aniti, Mirtis, Nosis, Theani, Hiparhiji, Areti, Asklepigeniji, Ariji, Adeziji, Hipatiji), o carici Kleopatri i Terezi Avilskoj, ali i o istaknutim stvarateljicama u modernoj Srbiji Danici Milenković, Danici Marković i Milici Janković (usp. Atanasijević, 2008: 112-181).

(Atanasijević, 2008: 30). Evidentno je njezino opovrgavanje rodnog esencijalizma, kako onog patrijarhalno-maskulinističkoga, tako i njebove Apstraktne antiteze (za pojmovno razjašnjenje i odgovarajuću argumentaciju „Apstraktne esencijalističke antiteze androcentrizmu“ usp. Veljak, 2005: 771–780). Međutim, iz tog opovrgavanja ne slijedi negacija svake razlike u etičkim potencijalima muškaraca i žena. Tako ona naglašava kako žene, budući da su „osetljivije i utanačnije“ u većoj mjeri od muškaraca mogu osvijestiti svoje etičke potencijale te ih pretvoriti u „jednu aktivnu moć“ (Atanasijević, 2008: 23). To razlikovanje najjasnije dolazi do izražaja u njezinom članku iz 1932. godine „Altruističko dejstvo žene“, gdje će ustvrditi: „Ako se ne treba zanositi obmanom da su kod žena sva preimućstva dodeljena ljudskom rodu, a kod muškaraca sve negativnosti, i ako se mora priznati da mogućnosti i za dobro i za zlo postoje kod oba dela čovečanstva, - ne može se stavljati u sumnju da su žene, zbog svoje prirodom dodeljene, razgranatije osećajnosti, samilosnije i altruističnije nastrojene, a sledstveno, da su i pre određenije za izgladivanje razdora i omraza nego muškarci“ (Atanasijević, 2011: 49–50).

Njezin je feminizam organski povezan s pacifizmom, kako to, među ostalim proizlazi i iz ove misli: „Dok su muškarci pretežno upravljali državama, čovečanstvo nije izlazilo iz pomrčine sukobljavanja, omraza i gotovosti da se proliva krv. Ta činjenica stoji, u svoj svojoj žalosnoj potpunosti, i nikakvo protivno dokazivanje nije u stanju da je izgadi ili poništi. Zato se nameće potreba da se i snage žena plodnije i mnogostrukije iskoriste za javni život“ (Atanasijević, 2008: 33)⁵.

⁵ Sličnu ocjenu Ksenija Atanasijević navodi u vezi s jednim – tada posve hipotetičkim, a po svoj prilici Platonovom *Državom* inspiriranim – eksperimentom koji u našim vremenima predstavlja standard političke korektnosti, a očituje se u participaciji žena u politici i drugim instancama moći s tendencijom uspostavljanja potpune rodne ravnopravnosti: „Neosporno je da se opit sa sprovođenjem ideja žena-političara i državnika ne bi mogao svršiti nepomirljivom naoštrenošću naroda jednih prema drugima, i opštom opasnošću od ekonomskoga kraha, - stanjem do koga je dovelo vođenje države skoro isključivo od strane ljudi“ (Atanasijević, 2011: 49). *Ljudi* su tu muškarci, Ksenija Atanasijević prihvaća dominantan jezik, ali mu daje drugačije značenje, opovrgavajući (izvorno aristotelovsku) dihotomiju muškarci (potpuni ljudi) – žene (nesavršena ljudska bića). Eksperiment koji ona sanja u međuvremenu je postao zbiljom u značajnom dijelu svijeta: činjenice govore da nije došlo do „nepomirljive naoštrenosti“, ali s druge strane, jednako tako, da rodna ravnopravnost nije u nekoj odlučujućoj mjeri utjecala na smanjivanje kseno-

Temelj njezine – po mnogo čemu, i u globalnim, ne tek lokalnim i regionalnim razmjerima nenadmašene – sinteze etike brige i etike odgovornosti, feminizma i antimilitarizma, valja pronaći u najdubljem korijenu njezine životne inspiracije: u njezinoj odluci da se suprotstavlja zlu u svim njegovim pojavnim oblicima. Na tim pretpostavkama Ksenija Atanasijević oblikuje jednu etičku poziciju koja uključuje i produktivne dimenzije etike brige, ali jednako tako i pacifističko, u konzekvencijama i antimilitarističko, suprotstavljanje nasilju i zlu, koje na praktičkom planu među ostalim rezultira i dosljednim antifašizmom. Etika hrabrosti Ksenije Atanasijević nije neka sistematska elaboracija etičke teorije, nego se njezina pozicija može rekonstruirati iz osvrta na konkretne pojave s kojima se ona suočava u svojim člancima i ogledima, a čiji je zajednički nazivnik zlo.

U suočavanju sa zlom u njegovim brojnim i raznovrsnim manifestacijama nije dovoljna puka empatija, na koju se reducira ekskluzivistički shvaćena etika brige, već je neophodno neustrašivo i beskompromisno djelovanje usmjereno na suzbijanje i ukidanje dominantne materijalne i moralne bijede, a sâmo to djelovanje proizlazi iz takve empatije koja se ne želi ograničavati na sažaljivu humanitarnost. Stoga se ona kritički suočava s manifestacijama zla. Tako ona odlučno odbacuje nasilje, posebice ono nasilje koje se očituje u ratu. U prvoj godini Drugoga svjetskog rata (koji još nije zahvatio njezinu zemlju, ali već plamti diljem Evrope i Azije) objavljuje esej pod naslovom „Rat i filozofija“ koji započinje indikativom ocjenom: „Posmatran sa gledišta eminentno filozofskog mišljenja, rat se prikazuje kao jedna od najodvratnijih i najbezobzirnijih manifestacija sebičnosti, zaslepljenosti i svih vrsta i rodova negativnosti, koje su sudbonosno ukorenjene u ljudsku prirodu. Dok su u miru nemili talozi u ljudskoj duši u nekoliko kanalisani i primireni, u ratu oni imaju prilike da izbiju u svoj svojoj rugobnosti. Zato su amoralna i bogohulna sva opravdanja rata, preduzimana sa raznih stanovišta, koja su uvek, svesno ili nesvesno, tendenciozna. Uz to, sva ona odaju krajnje nerazumevanje osnovnog etičkog stava da se ličnost svakog ljudskog bića mora poštovati“ (Atansijević, 2011: 111). Uslijed toga je historija ljudskog roda („povesnica ljudska“) najvećim dijelom i

fobije, rasizma, šovinizma i drugih oblika „naoštrenosti“ i „omraza“. No, sama autorica tako nešto i ne pokušava sugerirati, već i utoliko što se ograničava na opovrgavanje strahovanja da bi sudjelovanje žena u politici moglo dovesti do pogoršanja aktualnih napetosti.

sastoji od pamćenja užasa i „ogrešenja o principe ljubavi i milosrđa“ (Atanasijević, 2011: 112). Ksenija Atanasijević formulira antitezu ratnom nasilju, i to upravo u filozofiji, koja – ako je prava, istinita i životvorna ne može odstupiti od principa ljubavi i milosrđa, te je u tom pogledu istovjetna sa svim pravim religijama. Filozofija je oduvijek, naglašava Ksenija Atanasijević, vodila ljude svjetlosti, istini, dobroti, pravednosti i skladu, te je stoga ona „morala osuđivati i odbacivati rat“, ali to „nije činila zato što je mogla tolerirati da negativnosti bujaju i da sasvim uguše i preplave dobro“ (Atanasijević, 2011: 113). Ona stoga poziva filozofiju da se vrati svom izvornom pozivu i da ostane „mudrost o svetu“ koja „poznaje štetnost i fatalnost zla, izobličuje ga, i naznačava načine kako da se ono iz ljudske zajednice za uvek iskoreni“ (isto).

Ksenija Atanasijević se na toj liniji jednoznačno i odvažno suprotstavlja nadolazećem fašističkom barbarstvu. U tom će se smislu ona početkom 1941. očitovati: „Jer svakome ko ume da prozre u pozadinu spoljnih promicanja, i suviše je jasno da se iz mržnje, ma koje vrste ona bila, ništa unapredilačko iščauriti ne može. I ta jasnost sasvim razbija hipotezu zablude, koja zapenušano uverava da se iz zapaljenih negativnih osećanja ipak može roditi neko usrećivanje ljudske zajednice, - podrazumevajući zacelo, da ono treba da se zbude onda kad mnogi milioni budu potamanjeni, tako da preostane samo mali broj onih koje treba usrećiti“ (Atanasijević, 2011: 138). Pažljivo analizirajući citirani odlomak (ali i cjelinu eseja „Razarajuće nemani“ iz kojega je izdvojen taj citat), može se ustanoviti da se fašizam i nacizam ne spominju izričito, već Ksenija Atanasijević ostaje pri upućivanju na djelovanje zasnovano na mržnji, zapjenušanom uvjeravanju i na korištenju negativnih emocija. Na temelju toga moglo bi se – posebno u ključu odredbe totalitarizma kakvu je formulirala Hana Arent (Hannah Arendt) (usp. Arent, 1998: 313–487) – ovdje sadržanu kritiku političkog instrumentaliziranja mržnje interpretirati kao kritiku svake vrste totalitarizma. Ne treba, međutim, izgubiti iz vida da je Ksenija Atanasijević još 1933. eksplicitno osudila nacizam kojega ona imenuje hitlerizmom: „Hitlerovski program i metode neizbežno razbuktavaju, do najluđeg paroksizma, orijentaciju da se učinjeno zlo proganja osvetom. Time hitlerizam, u pravoj liniji, stvara temeljne prve članove onoga užasnog kauzalnog lanca gde iz jedne negativnosti proizlazi druga“ (Atanasijević, 2011: 58).

Nadalje, Ksenija Atanasijević osporava i kapitalizam (privatno vlasništvo i primat novca), koji je doveo do toga da se zemlja pretvorila u „gnusni haos i neiscrpivo mučilište“ (Atanasijević, 2011: 124). Mora se, doduše, priznati da ona ne problematizira logiku profita, već se ograničava na indikaciju pohlepe za novcem i materijalnim dobrima, te na taj način zapravo anticipira kritiku sindroma potrošačkog društva kakva se na globalnom planu javila u drugoj polovini 20. stoljeća. Rješenje ona vidi u individualnom oslobađanju od „služenja Mamonu“ kako bi se dosegli etički temelji i oslobodilo od bespomoćnog samoponiženja te otvorilo prostor „boljim vidici-ma“ (Atanasijević, 2011: 125–126).

Ona, zaključno, prepoznaje i odvažno osuđuje očitovanja dominantne patrijarhalnosti, vidljiva i u rasprostranjenoj kulturi intrige; upozorava na puzajući fašizam 30-ih godina prošlog stoljeća, prepoznajući ga posebno u širenju antisemitizma, te odbacuje svaku vrstu dogmatizma, uključujući i onoga religijskoga (i to unatoč svojoj sinkretičkoj religioznosti, uslijed čega su je dogmatski materijalisti marginalizirali nakon Drugoga svjetskog rata). Malo je tko uočio povezanost autoritarnog sindroma patrijarhalne tradicije s militarističkim nasiljem kao što je to učinila Ksenija Atanasijević, koja će zlu patrijarhata suprotstaviti feminističku alternativu, a zlu oružanog nasilja i rata alternativu pacifizma (a implicitno i antimilitarizma). Jedinstvo feminizma i pacifizma dodatno je potvrđeno njezinim životom u kojemu se dosljedno i odvažno, ne tek pisanjem, već također i praktički i aktivistički, suprotstavljala raznovrsnim oblicima zla. Na taj način Ksenija Atansijević nam je ponudila jednu izvanrednu paradigmu jedinstva teorije i prakse.

LITERATURA

- Arent, Hana. 1998. *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička '94.
- Arsović, Ilinka. 1936. *Slučaj g-ce D-r Ksenije Atanasijević: kako na Beogradskom univerzitetu nagrađuju ispravne radnike*. Beograd: Mlada Srbija.
- Atanasijević, Ksenija. 2008. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2011. *Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom/Rekonstrukcija Ženski fond.
- Gilligan, Carol. 1982. *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Jurić, Hrvoje. 2010. *Etika odgovornosti Hansa Jonasa*. Zagreb: Pergamena.
- O'Neill, Charles E. i Dominguez, Joaquín Maria (ur.) 2001. *Diccionario historico de la Compañía de Jesús*. Madrid:Universidad Pontificia de Camillas.
- Šajković, Radmila. 1970. Životni put i delo Ksenije Atanasijević, *Filozofske studije*, 1, 33–52.
- Šešić, Bogdan. 1976. Filozofija smisla Ksenije Atanasijević, *Zbornik za društvene nauke*, 65, 7–31.
- Šešić, Bogdan. 1979. Kritika svakidašnjice u filosofiji smisla Ksenije Atanasijević, *Letopis Matice srpske*, 886–898.
- Tomašević, Đorđe Vid. 1970. Ksenija Atanasijević o Brunu, *Filozofske studije*, 1, 53–55.
- Veljak, Lino. 2005. Ontologizacija rodne diferencije kao Apstraktna antiteza klasičnoj metafizici, *Filozofska istraživanja*, 99, 771–780.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd : autorsko izdanje.
- Vuletić, Ljiljana. Ksenija Atanasijević o retici feminizma, u: Atanasijević, 2008.
- Vuletić, Ljiljana. 2011. Etika hrabrosti Ksenije Atanasijević, u: Atanasijević, 2011.
- Weber, Max. 1988. Politik als Beruf, u: *Gesammelte Politische Schriften*. Tübingen: Mohr Siebeck.

Lino Veljak

THE STRUGGLE AGAINST EVIL

Abstract

Philosopher Ksenija Atanasijevic is better known today as a victim of academic misogyny, than for her rich opus, which is, among other things, marked by valuable monographs on Bruno and Epicurus, and notable contributions to the studies of the history of ancient and national philosophy. This trailblazing thinker must first and foremost be remembered and studied as the author of an organic synthesis of pacifism and feminism. The foundation of this - in many ways unsurpassed - synthesis is to be found in the deepest

roots of her life's inspiration: in her decision to confront evil in all its manifestations. Few have noticed the connection between the authoritarian syndrome of the patriarchal tradition and militaristic violence as Ksenija Atanasijevic did, as she went on to oppose the evil of patriarchy with a feminist alternative, and the evil of armed violence and war with the alternative of pacifism and anti-militarism. The unity of feminism and pacifism was further reinforced in her life, in which she consistently and boldly opposed, practically and through her activism, the various forms of evil, thus epitomizing a paradigm of unity of theory and practice.

Keywords: feminism, responsibility, courage, evil, pacifism.

ZORICA MRŠEVIĆ

Institut društvenih nauka, Beograd

zorica.mrsevic@gmail.com

Pravo glasa žena

Apstrakt

Ovaj rad razmatra zalaganje Ksenije Atanasijević za dobijanje prava glasa za žene u periodu između dva svetska rata, čime se širi spoznaja i svest o njenoj, za to vreme, izuzetnoj doslednosti borbe da žene postanu ravnopravne. Zastupala je ideju zasnovanu na nespornim principima poštovanja ličnosti, nezavisnosti i čovekovog dostojanstva, da je svako ljudsko biće neprikosnoveno i da ima prava da na pun i neometan način razvije sebe. Pokazalo se da snaga javnog angažmana, u koju je verovala, predstavlja dobitnu strategiju, iako je pravo glasa za žene tada izgledalo nemoguće, ali će već u drugom periodu, nemoguće postati realnost. U tekstu se prezentira evropski politički kontekst koji je posle Prvog svetskog rata bio momenat značajnog poboljšanja pravnog i društvenog položaja žena, koje anahrono domaće društvo nije sledilo. Sledi analiza domaće situacije i prezentiranje argumenata i protivnika prava glasa za žene, aktivnosti tadašnjeg ženskog pokreta čija je članica bila i Ksenija Atanasijević, kao i prezentacija njene argumentacije u prilog ostvarenja, tog osnovnog političkog prava žena. Time ovaj rad spada u niz radova, kojima se u poslednje vreme obavlja specifično „nastanjivanje” žena u istoriji, odnosno ponovo razotkrivanje njihovih likova, angažmana i istorijskih doprinosa.

Ključne reči: pravo glasa žena, feminizam, ženski pokret, protivnici, snaga javnog angažmana, „nastanjivanje” žena u istoriji

Uvod

■ Brojne žene su, u prošlosti Srbije, dale značajan doprinos srpskoj kulturi, među njima je i Ksenija Atanasijević. Iako prognana sa Univerziteta, bila je prisutna i uvažavana u progresivnom delu javnog života Srbije. Mnoge su bile stvarno poštovane pa i slavne za svog života, ali kao da su nestale iz savremenog javnog pamćenja. One su bile poznate tokom života i neposredno nakon svoje

smrti. O njima se pisalo u tadašnjoj periodici, leksikonima i enciklopedijama, njima su posvećivane antologije, knjige.

I Ksenija, kao i čitava plejada istaknutih žena, gotovo je pala u zaborav. Ali one nisu bile slučajno zaboravljene, već su bile sistematski i dosledno ignorisane od onih činilaca u društvu koje su u pojedinim periodima imali društvenu moć i javne funkcije kojima se kodifikuje i promoviše znanje (Tomić, 2018: 376–388). Isključivane su, iz obrazovnog i kulturnog sistema, umetnice, književnice, istoričarke, kritičarke, filozofkinje, kao da ih nije bilo, dosledno marginalizovane, dok nisu postepeno nestale iz javnog pamćenja.

Brisanjem velikanki iz zvanične srpske istorije zatamnjen je veliki deo znanja o prošlosti, poput važne činjenice da je u tom periodu uspostavljena konstruktivna veza između obrazovanja, feminizma i napretka srpskog društva. Na delu je možda ne uvek vidljiva, ali zato vrlo efikasna maskulinocentrična moć kontrolisanja javnog pamćenja i muška koncepcija kulture koja ženama ne priznaje uloge herojstva, akcije, direktnog suprotstavljanja, uzora novim generacijama (Stevanović, 2019).

Ovo je podsećanje da je dr Ksenija Atanasijević bila značajna srpska filozofkinja, misliteljka i prevoditeljka antičkih filozofskih dela. Bila je prva žena koja je doktorirala u Kraljevini Srba Hrvata i Slovenaca i bila izabrana u zvanje docenta na Beogradskom univerzitetu.¹ Pored toga, bila je izrazito društveno angažovana u prvoj polovini XX veka u Jugoslaviji, na polju ravnopravnosti i emancipacije žena, kao i u borbi protiv rata, fašizma i antisemitizma.

Vreme aktivnosti Ksenije Atanasijević u prvoj polovini dvadesetog veka bilo je vreme velikih borbi za pravo glasa žena širom sveta, a posebno u Evropi, koje je rezultiralo postepenim uvođenjem prava glasa u pojedinim zemljama. Ipak, žensko pitanje, uopšte, a sa njim i pravo glasa žena, ostalo je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca na marginama interesovanja javnosti i relevantnih činilaca. U javnosti su mnogo glasnjiji bili protivnici i njihovi protivargumenti. Pominjani su nezrelost, emotivna krhkost žena, ukazivalo se na neophodnu zaštitu žena od surovosti političke arene, na navodnu nesposobnost žena, njihovu

¹ Da je bila muškarac dobila bi čestitke i ovacije.

subjektivnost, prevagu osećaja nad razumom, isticano je odsustvo praktične potrebe za ženskim pravom glasa, pretpostavljalo se i da bi narod teško prihvatio pravo glasa žena, jer ono ne odgovara interesima i potrebama naroda. Sve se to čulo u tadašnjem javnom diskursu. Navodilo se i da za to nije pravi, dobar istorijski trenutak, jer dobijanje prava glasa treba prepustiti postepenom, evolutivnom razvitku, ali i da ono „nije prirodno“ jer žene nisu samostalne. Kao i mnogo puta do danas isticano je da nije politički momenat, ili nije mesto jer žene imaju pravo glasa u razvijenim državama, koje su rešile nacionalne odnose i imaju konsolidovane odnose sa susedima, a navodno, ni one ga neće „ni same žene ga ne traže, tj. ne žele, uostalom trezvenim ženama politika nije najvažnija u životu“ (Drakić, 2019: 106).

Iako aktivna u tom društvenom kontekstu, Ksenija se nije predavala i nije odustajala u svom angažovanom optimizmu. Smatrala je da ipak, izlaza i spasenja mora biti, jer je moralna obaveza verovati, da je život čoveku dat da ga provede u nepopustljivoj borbi protiv svih izlišnih bolova, porobljavanja i pritešnjavanja, u stvaralačkom radu, nezavisnosti od svih stega, altruističkom zračanju i isceliteljskoj lepoti (Atanasijević, 1941).

Kao pravi antipod tom mizoginom društvenom i političkom kontekstu bila je Ksenijina osnovna filozofska, antropološka, ontološka ideja, da su sva ljudska bića jednaka i da je ljudska ličnost prema tome neprikosnovena. Iz tog osnovnog stava proističe i njen feminizam i njen antifašizam i njena borba protiv antisemitizma kao i njen ogroman društveni angažman (Vuletić, 2011: 177).

I iz današnje perspektive, Ksenija Atanasijević je iznenađujuće relevantan kritički mislilac, gotovo savremenica našeg XXI veka. Izgleda nam kao da ona govori i o vremenu u kojem živimo, a ne samo o vremenu u kojem je živela. Uzimajući u obzir svako ono dobro za koje se zalagala, možemo je smatrati našom savremenicom. Ukazivala je da usavršavanje i ispravljanje života u socijalnom smislu, preciznije rečeno, u pravcu ukidanja svega što dopušta zloupotrebu jednoga čoveka od strane drugog, predstavlja stvar neminovne i neizbežne evolucije čovečanstva. Kao što je bila jasna, tom cilju može odvesti samo kolektivna delatnost i sveopšte svesno ljudsko učešće, što bi i danas teško moglo da se opovrgne.

Sve što se danas napiše i javno kaže o liku i delu Ksenije Atanasijević, predstavlja akt suprostavljanja pomenutom razornom procesu ignorisanja i nje i mnogih značajnih žena iz srpske prošlosti, kao mehanizmu antiznanja, antiepistemologije kao veštine udaljavanja od činjeničnog stanja. Kada se sećamo Ksenije, ispravljamo iskrivljena znanja i svesno izbegavanje i omalovažavanje istaknutih žena u srpskoj istoriji, otvaramo oči nad naučnim i drugim izvorima o njima. Otkrivanje množine, još uvek postojećih podataka, deo je nepristajanja na postojeće kanone i obrasce studijskih programa, i srpske književnosti i istorije. Zaborav koji još uvek prati lik i delo Ksenije Atanasijević razotkrivamo danas kao čistu manipulaciju pamćenjem, kao deo epistemicida – zatiranja postojećeg znanja, memoricida – ukidanje sećanja na značajne žene, pa i matricida, tj. ignorisanje nasleđa žena od strane samih žena.

Pravo glasa žena u evropskom kontekstu

Iako se Prvi svetski rat smatra prelomnim momentom za pravo glasa žena, i pre toga su žene, određenog višeg staleža i imovinskog statusa, u nekim evropskim zemljama postepeno, još u osamnaestom i devetnaestom veku dobijale ograničeno pravo glasa; ograničavano u to vreme i muškarcima zbog njihove rase ili obrazovno-imovinskog statusa (Bok, 2005: 235); pre uvođenja opšteg prava glasa. Na primer, Švedska je prva zemlja u kojoj je u periodu između davnih 1718. i 1771. postojalo pravo glasa za žene koje su bile članice esnafa i plaćale porez. U Poljskoj 1795, a 1863. u Finskoj žene, koje su plaćale porez, glasale su na lokalnim seoskim izborima i 1872. na lokalnim gradskim izborima. Žene koje su plaćale porez i bavile se „naučenim profesijama“ (za koje je potrebno školovanje) dobile su pravo glasa i pravo da se kandiduju za mesto u parlamentu 1864. u Bohemiji (Češka). Od ograničenog, postepeno se prelazilo na opšte pravo glasa. U Finskoj je opšte pravo glasa za žene i muškarce, bez obzira na imovinsko stanje, stalež i rasu, omogućeno još 1906. U Danskoj 1908. na lokalnim izborima, a 1915. za sve žene. U Norveškoj su 1913. sve žene dobile pravo glasa.

Retke su bile države u kojima je ženama, pre Prvog svetskog rata, bilo priznato pravo glasa. Po završetku svetskog rata, međutim, promena u stavu prema tzv. ženskom pitanju bila je evidentna. Žene su u Prvom svetskom ratu odigrale značajnu ulogu, održavajući privredu svojih zemalja, pokazavši svoje sposobnosti u tim odsudnim trenucima za čovečanstvo, te se kao logičan sled događaja pretpostavljalo pravno priznanje tog prava koja su uživali muškarci. Društvena uloga žene postala je markantnija, što je izazvalo evoluciju pitanja o ostvarenju ženskog prava glasa u periodu posle Prvog svetskog, tzv. Velikog rata. Izuzetak nisu više bile države, u kojima su ženama bila data politička prava, nego države, u kojima im ta prava nisu bila data. Ratne godine predstavljale su prekretnicu koja je ženskom pokretu donela snagu i ohrabrila ga da krene u borbu za politička prava žena (Drakić, 2019: 108). U svim zemljama je pitanje ženskih prava izneto u javni i politički diskurs, gde je postalo sastavni deo aktivne unutrašnje politike, vidna tačka u programima političkih stranaka, što se završilo u mnogim zemljama priznanjem osnovnog političkog prava ženi: prava glasa.

Posle Prvog svetskog rata više država je svojim ustavima garantovalo ženama biračko pravo pod jednakim uslovima kao muškarcima, npr. SAD, Kanada, Sovjetski Savez, Nemačka, Austrija, Čehoslovačka, Poljska, Litvanija, Estonija, Holandija, Španija, Luksemburg. U Engleskoj je do 1928, za uživanje biračkog prava od strane žena bio zadržan uslov – navršenih 30 godina života. U Belgiji, Rumuniji i Mađarskoj, žene su pravo glasa mogle koristiti pod specijalnim uslovima – samo na lokalnim izborima, i ukoliko su im muževi ili sinovi poginuli u ratu. Postalo je jasno, kao što su isticali tada jugoslovenski komunisti, da „prava i istinska jednakost muža i žene postoji i moguća je jedino u zemljama socijalizma – SSSR-u i u budućim zemljama narodnih demokratija gde će da se izgrađuje socijalizam.“ Žene su dobile pravo glasa: u Turskoj 1930; u Portugaliji (ali sa imovinskim kriterijumom) i Španiji 1931, a 1934. u Portugaliji za sve žene; Bugarska je 1938. omogućila pravo glasa samo za žene koje su majke, a 1944. za sve; Rumunija 1939. sa ograničenjima i za muškarce i za žene koje su više pogađale žene; po završetku Drugog svetskog rata 1945. sve žene su dobile pravo glasa - u Francuskoj, Jugoslaviji i Bugarskoj.

Domaći kontekst

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca žene nisu imale pravo glasa. U Vidovdanskom ustavu te države iz 1921. bilo je propisano da će se o ženskom pravu glasa rešiti odgovarajućim zakonom (Drakić, 2019: 84). Iako je delovalo da bi ujedinjenje moglo uvesti ravnopravnost žena na polju biračkog prava, između ostalog i jer je sedam žena iz Vojvodine učestvovalo u Velikoj narodnoj skupštini u Novom Sadu novembra 1918. godine, Zakonom o izboru narodnih poslanika iz 1919. raspršene su nade žena da će u novoj državi konačno dobiti pravo glasa (Arsić, 2019: 68). Postoje mišljenja da je vodeća politička elita ideju o davanju prava glasa ženama odbacila još tokom procesa utvrđivanja ustavnih rešenja, čime je za više decenija posle toga zakonodavac bio nesklon da ga usvoji (Markov, 2001: 17).

U narodu se o tom pitanju u to vreme malo govorilo, štampa je o tome retko pisala, u Skupštini se retko pokretalo, i to uglavnom u formi osporavanja. Žene, koje su se za njega zalagale „odabrane četice intelektualki“ (Božinović, 1996: 123), nisu imale pristup javnosti. Uključivanje žena u društveni i politički život Jugoslavije nailazio je na velike otpore. Kao jedan od najpoznatijih primera može da se navede i slučaj Ksenije Atanasijević.

Bila je to svojevrsna borba sa vetrenjačama, u stvari ne tako malobrojne, grupe žena koje su u okviru ženskih udruženja pisanjem angažovanih članaka, organizovanjem predavanja i upućivanjem apela i rezolucija nadležnim organima, pokušavale da u jednom društvu dominantno patrijarhalnih shvatanja, polovinu njenog stanovništva uključe u proces donošenja odluka, koje su se ticale svih građana (Drakić, 2019: 91). Danas je recimo teško zamisliti da žene koje se bore za zaštitu ljudskih prava ni same nemaju to elementarno pravo, pravo glasa, tj. da ne mogu makar u tom osnovnom obliku da učestvuju u političkom životu zemlje. Zato anegdotalno zvuči činjenica da su kod nas žene prvo dobile pravo da se bave advokaturom 1929. (Zakon o advokatima za Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca), da bi tek dosta posle toga dobile pravo glasa.

Na osnovu ubeđenja da je žena inferiornija od muškarca, zakonodavac Srpskog građanskog zakonika ženu je stavio u po-dređen položaj iz ekonomskih razloga – da bi sprečio ćerku da

nasleđuje očevu imovinu i izbegao rasparčavanje imanja, i iz etičkih pobuda – jer je po patrijarhalnoj logici muško dete u svakom pogledu bilo vrednije. U Skupštini nije bilo žena koje bi mogle da se suprotstave takvom ozakonjavanju diskriminacije nepravde.

Muška javnost: snažni protivnici i retki saveznici

Poslanik koji je 1920. govorio u ime Narodnog kluba, pohvalio je uvođenje opšteg prava glasa nezavisno od školske spremlje i imovinskog statusa, ali je potom, sa izvesnom rezervom, „trezveno“ zaključio „da je opće pravo relativan pojam jer se ono još ne odnosi na žene; to treba prepustiti evoluciji i takvu bi novinu narod teško shvatio“. Demokrate su načelno bili za izjednačavanje ženskog i muškog biračkog prava, ali su smatrali da tadašnji politički trenutak nije bio odgovarajući, s obzirom na to da raspoloženje širokih slojeva naroda, u vezi s tim pitanjem, nije bilo poznato. Stoga je stav demokrata bio da rešavanje pitanja ženskog prava glasa treba prepustiti Ustavotvornoj skupštini.

Tokom rasprave o izbornom zakonu poslanici Radikalne stranke u Privremenom narodnom predstavništvu dosledno su zastupali načelni stav svoje stranke, navodeći da bi bilo „neprirodno“ dati ženama političko pravo, jer ga one ne bi koristile s obzirom na to da su se nalazile u podređenom ekonomskom i društvenom pogledu. Žena je po kazivanju poslanika Radikalne stranke nesposobna da samostalno rasuđuje i politički istupa – podložna je raznim uticajima kao npr. uticaju katoličke crkve ili islama, a u Srbiji uticaju muža. Osim toga, žene u Srbiji i ne traže biračko pravo! Sa radikalima su se slagali poslanici Narodnog kluba, po njihovom mišljenju „žensko pravo glasa treba prepustiti evoluciji i nema smisla naturivati im pravo koje ne žele“.

Na potrebu da žene iskažu svoju političku volju gledalo se sa neodobravanjem i podsmehom, u čijoj osnovi je stajalo uverenje da one takvoj ulozi nisu intelektualno dorasle. Ninko Perić se dotakao i ženskog biračkog prava: „Ustav nije mogao u ovom momentu proklamirati princip da lica ženskog pola imaju prava glasa. U tom političkom momentu ipak je uspeh bio makar u tome, što je ostavljeno zakonodavcu, da razmisli o ovome pitanju i da eventualno može taj princip usvojiti. Većina u Ustavotvornoj

Skupštini, a i većina naroda i muškoga i ženskoga pola nalazi da je to za sada nepotrebno i da za sada ne odgovara ni interesima naroda.”

Princip postepenosti u ostvarivanju biračkog prava za žene podržavala je i Radikalna stranka. Na predavanju koje je održao u maju 1926. dr Lazar Marković je, elaborirajući temu, zaključio da teške unutrašnje prilike nisu dozvolile da se političke stranke intenzivno bave pitanjem učešća žena u politici, te da takva privilegija pripada državama koje su rešile nacionalna pitanja i koje imaju konsolidovane odnose sa drugim zemljama. Marković je izneo svoje uverenje da je svaka, kako se izrazio, „trezvena žena” svesna toga da joj politika nije najvažnija u životu, te da je „ustav ženama otvorio vrata u političku arenu, ali je potrebno da žene razmisle da li će ući odmah i kako”.

Ustav Kraljevine iz 1921. sadrži odredbu o opštem biračkom pravu i po prvi put se javlja odredba o pravu glasa žena. Ipak, Ustav tada nije garantovao ženama pravo glasa, upućujući ih na čl. 70 (da će zakonski biti rešeni detalji o ženskom pravu glasa). Dugo se čekalo na taj Zakon i tek 1939. je priznato pravo glasa ženama u Srbiji, zakonski. Ono se do Drugog svetskog rata nije realizovalo zbog proglašenja diktature i ukidanja građanskih prava, tako da nisu održani ni jednom izbori.

Toliko dugo čekanje na zakonsko priznavanje prava ženama da glasaju, može se verovatno pripisati ne samo bojazni političkih strana od hipotetičke emotivne nepredvidljivosti, klerikalizma i konzervativizma ženskih birača, već i uticajnim javnim ličnostima toga vremena. Tim moćnim protivnicima omogućavanja prava glasa ženama, tadašnji ženski pokret i pojedinke nisu mogle ravnopravno da se suprotstave. Jedan od njih je bio i Milenko Vesnić, koji je pripadao tzv. „evropskim radikalima”, ljudima visokog obrazovanja i modernih političkih afiniteta, koji vrednosti građanskog društva uglavnom nisu dovodili u pitanje (Popović-Obradović, 2008: 233). Vesnić je inače, kao ministar pravde i predsednik vlade dao možda ključni doprinos uspostavljanju modernih državnih institucija po ugledu na razvijene evropske demokratije, pa se smatra neimarom moderne Srbije. Bio je univerzitetski profesor, evropejski orijentisan erudita, ambasador, poznat i kao „gran senjor srpske diplomatije” (Vesnić mlađi, 2008). Smatrao je da je uskraćivanje ženama prava glasa način da se majke, kćeri, sestre,

zaštite od prljave i surove političke arene, u kojoj se ne biraju sredstva u političkim borbama.

Još značajniji protivnik ženskog prava glasa, u periodu između dva svetska rata, bio je i nesumnjivo veoma uticajan profesor prava, Slobodan Jovanović. Kao vodeći pravni teoretičar, gođinama se na svim mestima zalagao protiv tog prava za žene i najverovatnije su upravo njegovi argumenti usporili do onemogućavanja pravo glasa žena (Mršević, 2011: 76). Smatrao je da naš Ustav zapravo ne ukida pravo glasa ženama, jer one do sada to pravo i nisu imale, štaviše on ostavlja zakonodavnoj Skupštini da ona donese svoju odluku: da li će biti potrebno i korisno da se to pravo da ženama ili ne. Jednakost pred zakonom treba uzeti u smislu jednakosti klasa, a ne u smislu jednakosti polova. „Ustav nije proglasio ravnopravnost čoveka² i žene; pravni položaj žene ostavljen je zakonodavcu da uredi“ (Jovanović, 1995: 503–504). A u svome kapitalnom delu „Država“ iz 1922. (Jovanović, 1990: 298–299) iznosi argumente protiv i za omogućavanje ženama pravo glasa (Mršević, 1994: 22–24). On se pre svega pitao, da li iz načela opšteg prava glasa izlazi da to pravo treba dati i ženama, kao i „ljudima“ (kako Jovanović naziva muškarce), da bi potom dao obimno argumentovan negativan odgovor.

- 1) Celim kulturnim razvitkom čovečanstva izvršena je podela posla između čoveka i žene, tako da se čovek bavi opštim stvarima, a žena kućevnim. Navikavana vekovima da se kreće u uskom porodičnom krugu, odgajivana u porodičnom egoizmu, žena nema onih sposobnosti koje se zahtevaju za upravljanje državom. Upravljači državom se moraju uzdići iznad porodičnog egoizma, jer je to znatno šira grupa od porodice.
- 2) Žena može biti manje inteligentna od čoveka; naročito se može reći da joj ne nedostaje praktična inteligencija, ali je ona subjektivnija od čoveka. Kod nje su osećaji jači od razuma, zato ona ne bi bila na svom mestu u državnoj upravi, koja se vodi na strogo intelektualan način, potpuno objektivno i pravedno, bez ikakvih ličnih obzira,

² Slobodan Jovanović koristi termin čovek i ljudi za muškarce. Iako deluje na prvi pogled diskriminišuće to jezičko izdvajanje žena iz kategorije „ljudi“, to je bio način izražavanja toga doba. I sama Ksenija Atanasijević takođe govori o čoveku i ženi, bez diskriminativnih namera.

s jednom poslovnom neumitnošću iz koje je svaka osećajnost isključena.

- 3) Pošto jedna u suštini vojna ustanova, država ne leži na ženi nego na čoveku, žena koja nije vojnik ne može biti birač.
- 4) Žensko pravo glasa ne bi odgovaralo nikakvoj praktičnoj potrebi. Čovek i žena ne predstavljaju rivalske klase. Zbog porodičnih veza koje između njih postoje, čovek i žena su solidarni u socijalnom smislu. Nema opasnosti da će ljudi svoju političku nadmoć upotrebiti na ugnjetavanje i eksploataciju žena. Na primer, u današnje vreme muškog prava glasa, isključivo muški Parlament je doneo mnoge zakone radi zaštite žena.
- 5) On se zalaže za opšte, ali nejednako prava glasa, kao izbornog sistema u kome se uspešno odbacuje ono što je u opštem pravu glasa loše, a zadržava ono što je dobro. U tu svrhu, potrebno je, kako ih naziva, višim društvenim redovima, dati naročita jemstva na račun nižih, da od njih ne budu nadglasani. To se odnosilo na siromašne i neobrazovane, ali i na žene. Naime, ako bi se uvelo žensko pravo glasa, moglo bi se desiti da vlada ostane bez potrebnog autoriteta. Vlada oslanjena na pretežno ženske glasove ne bi imala moralnog oslonca, jer je kod ljudi duboko ukorenjeno nepoverenje prema političkim sposobnostima žena. Takva vlada ne bi imala ni onog autoriteta koji daje fizička snaga, jer se oslanja na slabi, a ne jaki pol. Zbog pristustva tajnosti glasanja, uvek bi zapravo bilo neizvesno da li je većina glasova poreklom ženskih ili muških, pa bi ostalo neizvesno da li je vlast pobedila na izborima većinom muških ili ženskih glasova. Vladin autoritet više ne bi nikada bio nesporan.

U prilog prava glasa ženama, Jovanović lapidarno nabraja nekoliko slabih argumenata, svakako nedovoljnih da budu balans prethodnim, kojima se to pravo ženama negira. Ali i ti blago podržavajući argumenti nisu detaljnije obrazloženi;

- 1) politička potčinjenost smeta ženi u njenom potpunom i harmoničnom razvitku,
- 2) zakoni pravljeni od muških zakonodavaca ne daju ista prava ženama (ne štite je dovoljno od njegove seksualne

neobuzdanosti, u braku je žena potčinjena čoveku, neudata ima manju poslovnu sposobnost od muškaraca, nje ne pogreške protiv morala teže se kažnjavaju no muškarčeve i sl.).

Znatno umereniji je bio sociolog Đorđe Tasić, koji je svoj ambivalentan stav o ženskom pravu glasa, dosta mlakim i neubedljivim argumentima (žena je u političkom pogledu sposobna samo da bude dopuna muškarcu, ali ipak nema očigledne štete od ženskog prava glasa) približio protivljenju:

„Da nije, pak, suviše žensko pravo glasa, može se dokazati time da žena po svojoj prirodi, po svojim psihološkim dispozicijama, može da dopunjuje čoveka u političkom pogledu. Po svemu, dakle, žena treba da dobije pravo glasa. Ako žena ne pokaže dovoljno aktivnosti u borbi za pravo glasa, to je znak da ne treba žuriti sa davanjem prava glasa, a ne da joj ga ne treba dati. Pošto imamo iskustva da ženino stupanje u politički život ne donosi nikakve očevodne štete, da se žena, ako se nije pokazala boljom, nije pokazala ni gorom i, štaviše, obećava koristi, treba je pustiti u politički život... Pustimo žene, jer naša je dužnost dati svakome ono što zasluđuje” (Pantelić, 2011).

Nisu, naravno, svi stranački akteri toga doba bili protivnici ženskih prava. Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca 18. maja 1925. uputio je zahtev Narodnoj skupštini za izjednačavanje muškaraca i žena u naslednom pravu:

„Narodni ženski savez upućuje Narodnoj skupštini molbu da se svi ženski srodnici, i u varoši i na selu, izjednače u pravu nasleda s muškim srođnicima. Narodni ženski savez poziva sve žene, sve majke kojima na srcu leži sreća svoje kćeri, isto kao i sreća sina, da prilože svoj potpis u što većem broju za ovu pravednu stvar.” U Skupštini je odbačen ovaj zahtev (Pantelić, 2011).

Poslanici Jugoslovenskog kluba, odnosno Slovenačke pučke (narodne) stranke zalagali su se za pravo glasa žena, a argumenti, kojima su obrazlagali svoj stav, nisu bili bez osnova:

„U našoj poljoprivrednoj državi žena je u privredi isti faktor kao i muškarac. Kod žene radnice to je još očitije, a kod žene intelektualke položaj je jasan. Ako se uskrati ženama biračko pravo, glasat će analfabeti, a učiteljice, liječnice i pravnice ne. Motiv uskraćivanja biračkog prava ženama je čisto stranački. Postoji bojazan da će žene pod utjecajem crkve u Sloveniji glasati za

Slovensku pučku stranku. To je čini se jedini razlog za uskraćivanje ženskog biračkog prava" (Drakić, 2019: 92).

Redak ali ipak zapažen glas bio je Jakova Jaše Prodanovića, ministra, političara, publiciste, književnika, koji je, u vezi „klerikalizma“ žena, izneo sledeće mišljenje: „Ali ja znam, i to je sigurno, da ako je žena pod uticajem reakcionarnih struja, ako na nju ima uticaja crkva, to je samo zbog toga što je žena sasvim odvojena od javnih poslova, što ona stoji pod tiranijom muža, što tražeći utehu svojoj duši ne nalazi je u javnim poslovima nego ide pred sveštenika“ i predložio: „Uvedite ženu u političku akciju, dajte joj pravo glasa, pa će ona onda videti gde je pravi interes i neće ostaniti gde je do sada bila“ (Drakić, 2019: 93).

Iz svega rečenog, jasno je da su tzv. *roaring twenties* (gromoglasne dvadesete) dvadesetog veka, kako ih je nazivala Gizela Bok (Bok, 2005: 285), definišući pojavu nove evropske kulture koja je sve više prostora davala ženskom učešću na javnoj sceni³, zaobišle Kraljevinu SHS. Dok se u Evropi uveliko raspravljalo o ulozi (doduše i tamo još uvek retkih) žena članica parlamenta i izazovnim perspektivama donošenja zakona pod ženskim uticajem, Jugoslovenkama je i samo pravo glasa bilo nedostižno.

Ženski pokret

Krajem 19. veka žene Srbije su bile angažovane u ženskim organizacijama čija je prevashodna svrha bilo organizovanje humanitarnih i socijalnih aktivnosti. Dakle, još pre 1918. u svim zemljama buduće Kraljevine postojale su ženske humanitarne, verske, prosvetarske i profesionalne organizacije, sa izrazitim podelama na verskoj nacionalnoj osnovi. Ukoliko su neke od tih organizacija i sadržavale poneku od feminističkih ideja, ona je ostajala u drugom planu ili je potpuno zanemarena (Božinović, 1996: 100).

Između dva svetska rata osnova emancipacije žena bilo je obrazovanje i početak izlaska žena na javnu društvenu scenu, što je kao drugi faktor ženske emancipacije pratio i porast

3 Kako Bok navodi, tzv. nova žena u dvadesetim godinama dvadesetog veka sve češće je imala nove uloge, bila je zaposlena, studentkinja, sportistkinja, akademski obrazovana, estradna umetnica pevačica ili glumica.

zaposlenosti žena. Treći faktor je bilo udruživanje žena u različita udruženja radi vođenja aktivnosti, koje su u početku bile uglavnom tradicionalnog, humanitarnog tipa. Obrazovane žene iz viših društvenih slojeva, supruge i kćeri obrazovanih muškaraca i iz imućnih gradskih porodica, vodile su organizovane aktivnosti iz domena tzv. *filantropskog feminizma*⁴, tj. pružanja socijalne i zdravstvene pomoći ženama iz nižih društvenih slojeva. Takve aktivnosti doprinosile su i njihovom sopstvenom osvešćivanju, stvaranju i razvijanju organizatorskih sposobnosti i samosvesti o sopstvenim mogućnostima i kapacitetima za društveno aktivno delanje. Uticaj ovih organizacija bio je ipak ograničen, jer one nisu bile u stanju da okupe veći broj žena iz društvenih slojeva različitih od onog kome su same pripadale. Tipičan primer za tu vrstu aktivnosti bilo je Društvo za prosvetivanje žene i zaštitu njenih prava.

U međuratnoj Jugoslaviji, pored ranije formiranih, humanitarnih društava javljaju se i prve feminističke organizacije koje se zalažu za politička prava žena. O radu i organizovanju feminističkog pokreta u međuratnoj Jugoslaviji može se govoriti počev od 1919. dok je na osnivačkom kongresu u Ljubljani 22–23. septembra 1923. formiran ujedinjeni ženski politički pokret, *Feministička alijansa*. Nju su osnovali Ženski pokret iz Beograda i Sarajeva, Udruženje jugoslovenskih žena iz Zagreba i Splošno žensko društvo iz Ljubljane. Udruženja feministički orijentisanih žena su se od 1926. izdvojila od ostalih ženskih udruženja, posvećenih isključivo humanitarnom radu (Pantelić, 2011). Alijansa koja na prvo mesto stavlja borbu za pravo glasa, podnela je Ustavotvornoj skupštini rezoluciju, ali o njoj Skupština nije htela da raspravlja (Božinović, 1996: 112).

Beogradski ženski pokret je feminističko udruženje, čiji je deo bila i Ksenija Atanasijević. Ženski pokret je nesumnjivo prednjačio u svom vremenu, i tek će istorijska nužnost najbolje potvrditi ispravnost stavova svojstvenim njegovoj tadašnjoj ideologiji, pa se sada, u njegovoj budućnosti ozbiljno promišljaju njegove tadašnje zasluge. Vodeća ideja aktivnosti u okviru pokreta jeste suzbijanje ženske pasivnosti prema opštoj politici. Pravo glasa žena, kao ključna pretpostavka učešća žena javnom životu koju je

4 Termin koji se pripisuje Lidiji Sklevicki.

Ksenija Atanasijević u saglasju sa drugim članovima Ženskog pokreta tako predstavila, tada još uvek nije postojalo.

U Beogradu se 1919. formira „Društvo za Prosvećivanje žene i zaštitu njenih prava“ koje izvorno zagovara ideje feministkinja prvog talasa. Društvo okuplja žene bez obzira na njihov stepen obrazovanja, profesionalnu, versku, nacionalnu ili socijalnu pripadnost naglašavajući i tako da je obespravljenost žena univerzalna. Godinu dana po osnivanju Društvo je počelo da izdaje časopis „Ženski pokret“, koji će izlaziti punih osamnaest godina i biti jedno od najprogresivnijih ženskih glasila na ovim prostorima. Sve ove organizacije u Jugoslaviji delovale su na razne načine: predavanjima o položaju žena, izučavanjem pojedinih pitanja iz oblasti ekonomije, politike, istorije i sl. Organizovale su razne tečajeve i priredbe. One su s jedne strane povezane u ženski pokret i vrlo su intenzivno delovale na ostvarivanje programa ženske ravnopravnosti. Mnogi zahtevi feminiskinja tog prvog talasa su ostvareni tek nakon preuzimanja vlasti od strane KPJ, kao što je pravo glasa, pravo na obrazovanje i rad, pravo na nasleđivanje, vlastitu imovinu (Radović, 2013). Danas se zna da je to vreme kada su žene, iako lišene prava, uspele akcijama svojih organizacija i ličnim angažovanjem, da nezaustavljivo pokrenu tok istorije u pravcu dobijanja prava glasa, što se smatra klasičnim primerom uspešne alhemije političke istorije (MacKinnon, 1987: 3), tj. da male snage retkih aktera neznatnih resursa, dovedu do suštinskih promena.

Tadašnje političke partije ženama niti su otvarale mogućnosti da se politički aktiviraju niti su u svoje programe unosile pitanje položaja žena, tako da je jedino KPJ nudila ženama potpuno novu dimenziju ravnopravnog života. Ali Komunističkoj partiji je zabranjen rad 1921, pa su žene iz članica i simpatizerki prešle na rad uglavnom u društva za prosvećivanje žena, a mlađe nešto kasnije u Udruženje studentkinja Beogradskog univerziteta, koje je osnovano 1922. sa pravom rada samo na Beogradskom univerzitetu. Žensku stranku osnovala je grupa mladih intelektualki 1927, koje su bile nezadovoljne načinom rada i sporošću Ženskog saveza i Alijanse. Stranka je nastupila vrlo borbeno (Božinović, 1996: 116). Inače, Ženski pokret činile su uglavnom starije gospođe koje se nisu slagale sa tim osamostaljivanjem mladih komunistkinja iz svojih redova, kada su 1935. u Beogradu osnovale *Omladinsku sekciju ženskog pokreta*. Kritikovala ih je između ostalih i

Filozofkinja Ksenija Atanasijević, zato što su to organizovale bez njihovog znanja, a pod njihovim kišobranom (Pantelić, 2011). Omladinska sekcija ženskog pokreta, koja je osnovana 1935. u okviru društva Ženski pokret, bila je mesto gde su se okupljale studentkinje iz Udruženja studentkinja, mlade žene svih zanimanja, iz škola, kancelarija, fabrika, banaka, trgovina, iz raznih profesionalnih i sindikalnih organizacija i tu su one razmenjivale svoja iskustva i dobijale podstrek za rad.

Uprkos borbi koje su ženska udruženja vodila za izjednačenje žena sa muškarcima, žensko pitanje ostalo je u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca na marginama interesovanja javnosti i relevantnih činilaca. Prilike ni tada nisu bile naklonjene nastojanjima ženskih organizacija, te pravo glasa na opštinskim izborima za žene nije bilo predviđeno u projektu zakona čije je usvajanje predstojeće. Kada je u Skupštini konstatovano da se ženama uskraćuje pravo glasa pošto to pravo navodno „žene ne traže, te da ničim nisu ‘zasvedočile’ koliko im je stalo do izbornog prava“, od strane tadašnjih ženskih udruženja upućen je jedinstveni „ogorčeni protest“ u pisanoj formi predsedniku Vlade i Skupštine. U njemu je navedeno da one traže „ista politička prava za ženu kao i za čoveka“. Obraćanje direktno piscima zakona, odnosno protivnicima ženskog prava glasa, završeno je rezigniranim zaključkom: „Vi ženama, i seljankama i varošankama, osporavate svaka prava, ne samo komunalna, zato što ih smatrate nižim, neprosvećenijim, nesposobnijim od muškaraca“ (Drakić, 2019: 91).

Ksenijino angažovanje

Više od polovine Ksenijinog životnog veka, proteklo je u društvu u kome žene nisu imale ni osnovno političko pravo, pravo glasa. Uprkos tome nije zapala u „stanje iscrpljenosti i erozije sopstva“ i njen doprinos ostvarenju ženskih prava nikako nije efemeran. Ostala je dosledna stavu da mudrost o životu nema prečeg zadatka do da egzistenciju ljudskog bića učini smislenijom, boljom, vrednijom, da doprinese humanizovanju individualnog i društvenog života.

„Ima još mnogo položaja u našem društvu i državi za koje se ženi odriče smisao i dorašlost. Uz to, žene naše države lišene

su političkih prava, a tako im je oduzeto najefikasnije sredstvo da svoje stanje racionalno poprave. Otuda se kod nas još ne može govoriti o radikalnom rešavanju ženskoga pitanja i o zadovoljenju svih pravednih ženinih traženja" (Vuletić, 2008: 9).

U takvom političkom i društvenom kontekstu živela je i radila Ksenija Atanasijević. Shvatala je u potpunosti da su i individualni i društveni životi zagađeni različitim oblicima negativnosti, nasilja, nepravichnosti, diskriminacija i apsurdna. Njeni stavovi su tim vredniji upravo zato jer su se formirali u toj, prema ženama hostilnoj i otvoreno mizoginoj atmosferi, i u poređenju sa evropskim kontekstom svoga doba, anahronim srbijanskim društvom onga vremena. Da antimoderna politička kultura naše zemlje bez liberalnih tradicija, sa snažnom nacionalnom ideologijom, nije bila nikakvo „zlatno doba srpske demokratije“, demantuje već i sama činjenica da žene nisu imale pravo glasa, kao i beskompromisni ali neuspešni angažman ženskog pokreta i Ksenije Atanasijević u tom pravcu (Perović, 2008: 22). Toj društvenoj distopiji suprotstavila se pre svega etičkim stavom da se ličnost svakog ljudskog bića mora poštovati, a utoliko pre, mora se respektovati život svakog čoveka, ma kog pola.

Nije se libila ni da javno zagovara feminizam, jer ga smatra nužnim instrumentom koji podrazumeva, kao nespornu, ideju da svako ljudsko biće jeste neprikosnoveno i da ima prava da na puni i neometani način razvije sebe, zasnovanu na nespornim principima poštovanja ličnosti, nezavisnosti i čovekovog dostojanstva (Vuletić, 2008: 22, 75). Ona podrazumeva pijetet prema ljudskoj ličnosti i shodno tome garantuje punu slobodu razvoja svakom individuumu kao i probuđenu svesnost o ravnopravnosti žene i muškarca kao člana ljudskog roda i zadobijanja onoga što ona naziva dostizanjem „pravde za ženu“ (Lolić, 2018: 301).

Tu ideologiju feminizma koju je potpuno prihvatila i argumentovano branila, Ksenija naziva visoko idealističnom, jer se osniva na onom što je najblagorodnije u ljudskom rodu (Bjelica, 2012: 194). Feminizam štaviše, preko unapređivanja žene, i neposredno sa tim ciljem, vrlo živo doprinosi i unapređenju čitavoga čovečanstva, jer doprinosi postizanju jednoga boljega i plemenitijeg odnosa među ljudima, koji će isključiti svako fizičko i moralno zloupotrebljavanje drugoga. Feminizam se povezuje i sa rodoljubljem, smatrajući da svaka visoko obrazovana osoba treba da

bude rodoljub, te da teži ka promatranju naših, unutrašnjih potreba i mogućnosti i da sav svoj intelektualni kapacitet upotrebi u borbi za poboljšanje konkretnog stanja društva (Vuletić, 2005: 237).

Ne treba ispustiti iz vida da je polazna tačka feminizma, na koju je Ksenija takođe ukazivala, ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića. „Najbogomrskiji zaplet nastao je na zemlji, kad je u bližnjem prestalo da se gleda biće ravno sebi, i od njega načinio potčinjeni stvor, namenjen eksploataciji. Tada su mučki pokopani bili najlepši principi čovečnosti: sloboda i pravičnost“ (Vuletić, 2008: 30). Upravo tome se suprotstavlja feminizam.

Uz to, u njemu ima dragocene optimističke vere, da je moguće upitomiti samoživu ljudsku prirodu, i među ljudima uspostaviti uslove za življenje u individualnoj slobodi, u simpatiji i u miru. Feminizam je baš taj pravi i nužni antipod onome što Ksenija identifikuje kao ondašnje besprimerno nepoštovanje tuđe ličnosti i smelost za prigušivanje i sknavljenje tuđih prava. Posebno je ogorčena i što se „zbog toga više niko ne buni, pa se ta nepoštovanja i nepravde suviše često ponavljaju, dok su ljudi odveć velike kukavice da bi ustali u odbranu tuđih prava“ (Vuletić, 2011a: 16).

Time se izgrađuje jedna nova etička doktrina koja nastoji postizanju jednog boljeg i plemenitijeg odnosa među ljudima, koji će isključiti svako fizičko i moralno zloupotrebljavanje drugoga. Polazna tačka je ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti među ljudskim bićima. Predugo žene trpe nejednakost pa Ksenija Atanasijević upozorava da to nije i ne može da bude rešenje jer, „trpljenje ne umanjuje već naprotiv, samo uvećava zlo, i nejako ustupanje pred nasiljem obara čoveka do krajnjih nizina. Nepravda se širi brže nego opaka zaraza, naročito onda kada se povija glava pred njom, a suzbija se, sem u nekim izuzecima, samo načinom koji Ksenija naziva „nepoštednim utamanjivanjem“.

Kroz Beogradski ženski pokret Ksenija Atanasijević je težila ka usvajanju značenja pojma žena, kao bića socijalno ravnopravnog, jednakog po duhovnim i duševnim predispozicijama čoveku. I svaki napredak žene u javnim poslovima omogućen je pre svega ženskim sposobnostima, savesnosti i istrajnosti, a ne darovima od strane ma kog autoriteta, vlasti, akademije, crkve, muškaraca.

Svoju tezu o neistinitosti navodne inferiornosti žene, potkrepljuje primerima žena stvaralaca i istorijskih ličnosti od antičkih vremena, sve do naše epohe. Naglašava i da je svesna da će žene morati da trpe nepravde na putu do apsolutno ravnopravnog položaja, ali smatra da će jedino postupnost i metodičnost uvećavanja uticaja žena u javnom životu uroditi plodom. Pisala je:

„Razume se, da je zato najneophodnija potreba raditi, smišljeno i sigurno, na osvajanju političkih prava, jer tek kad se do njih dođe, biće moguće postaviti na temeljnu osnovu ceo moderni problem feminizma, koji je u sadašnjosti nemoguće običi, zbog sve složenijih kulturnih i društvenih prilika. Tek kad žene uđu u politički život, i kad ga svojim nekorumpiranim i pravoumnim shvatanjima osveže i učine čovečnijim, biće one u stanju da ravnopravno zauzmu sva zvanja na koja budu bile spremne.“

U svrhu sagledavanja mogućih strategija za ostvarenje tih ciljeva blisko je sarađivala sa evropskim i američkim organizacijama koje su radile na tom pitanju, kao što je Internacionalna alijansa za žensko pravo glasa.

Zalaganje Ksenije Atanasijević za žensko pravo glasa, bazira se na njenom protivljenju svakoj vrsti diskriminacije, uzimajući kao polaznu osnovu da su muškarac i žena po prirodi ravnopravni predstavnici ljudskog roda. Njena koncepcija o uzdizanju žene do slobodne ličnosti i ravnopravnog člana društva zasnovana je na etičkim principima, pri čemu je posebno poklanjala pažnju na položaj i prava žena. Smatrala je da su društvene distinkcije između muškaraca i žena bazirane na predrasudama, obmanama, pogrešnim gledanjima i zaključivanjima, kao i svim vrstama neistina. Pravednije društvo se ne može ostvariti dok se ne eliminišu te nemoralne predrasude koje ometaju razvijanje svih mogućnosti koje leže u ženinoj ličnosti.

Iako postoji čitav kompleks pitanja od interesa za feministički pokret Srbije između dva rata, žensko pravo glasa je po mišljenju Ksenije Atanasijević, jedno od najkrupnijih i najaktuelnijih. Bez tog osnovnog građanskog prava, cela jedna polovina kulturnog stanovništva ostaje pasivna, zavisna i neiskorišćena za javni život naroda i društva, što je s moralne tačke neprihvatljivo. Nedostatak prava glasa uzrok je mnogobrojnih nepravdi. Žene su lišene političkih prava i tako im je oduzeto najefikasnije sredstvo da racionalno poprave svoje stanje. Ona je posebno stavljala

akcenat na ciljeve postizanja ekonomske bezbednosti i individualne slobode žena putem zadobijanja političkih prava, pre svih prava glasa. Cilj je bio učešće žena u radu Narodne skupštine, kao zakonodavnog tela, radi političkog izjednačavanja sa muškarcima. Da bi se to ostvarilo, potrebno je bilo, po Ksenijinom mišljenju, da se pre svega postigne oslobođenje žene kao ličnosti: od mnogobrojnih nasleđenih predrasuda, nametnutih stereotipa, štetnih tradicija, celokupne mreže ispređenih i čvrsto povezanih teorija o inferiornosti žene i o navodnoj „prirodnosti“ njenog potčinjenog položaja.

Zbog toga je bila jedna od aktivnih akterki Ženskog pokreta svog vremena smatrajući da je za takav pokret neophodna organizovana feministička kolektivna akcija usmerena na zadobijanje osnovnih prava žene u modernom društvu, za njeno ekonomsko oslobođenje i izjednačavanje sa muškarcem. Na kolektivnu delatnost nadovezuje se sveopšte svesno ljudsko učešće za koje se naša filozofkinja nada, da će u vidu solidarnosti sa ženama i njihovim opravdanim zahtevima za omogućavanje prava glasa, doći i od strane muških saveznika.

Ksenija Atanasijević, naime, smatra da je odavno postalo deplasirano pitanje da li ženu treba u svim pravima izjednačiti sa muškarcem. Poziva Ženski pokret da se osloni u tim nastojanjima na časne, kulturne, pravoumnije i pravdoljubivije muškarce koji ne pristaju da se tradicionalnom, nerazumnom, i apsurdnom gledištu o „prirodnosti“ potčinjenosti žena ne odupiru, jer treba da uvide da su osnovne smetnje samo laž i hipokrizija. Na njih se apeluje da moraju pozvati u pomoć razum, taj regulativni princip čitavog života, kao i da se mora neumorno raditi na tome da on što temljnije prosveti što veći broj ljudi.

Zaključak

Zahvaljujući ženama, koje su pokrenule istraživanja o nevidljivim ženskim pregnućima, danas sve bolje i sve više sagledavamo značaj Ksenije Atanasijević. Ovaj rad je jedan u nizu kojima se obavlja ono što je Anđelka Milić nazivala „nastanjanjem žena u istoriji“. To „nastanjanje“ žena u istoriji, odnosno otkrivanje njih i njihovih istorijski važnih doprinosa, nije moguće bez istorije

pisane i našom, ženskom rukom (Milić, 1996). Bez toga, može se steći pogrešan utisak da su žene bile nepostojeće akterke istorije, nesposobne intelektualke, ili neprijatelji istorije (Tomić, 2018: 378). Time doprinosimo širenju spoznaje i svesti o njenoj, za to vreme, izuzetnoj doslednosti u trudu da žena postane ravnopravna. Ono što je osvojeno njenim naporima, makar nam to izgledalo kao malo i nedovoljno, važan je dobitak za sve nas, danas.

Istorija feminizma, feministkinja i njihovih borbi, može da se shvati/ispriča i kao istorija osvajanja koncepta jednakosti pred zakonom ili pravne ravnopravnosti. Pravni sistemi, zakoni, razne regulative i njihova tumačenja onemogućavali su ženama u prvoj polovini dvadesetog veka imovinsku i finansijsku samostalnost (*personhood*), bavljenje nizom profesija, vršenje javnih funkcija, univerzitetske studije. Bilo je jasno da zakoni služe distribuciji privilegija i moći samo muškarcima, zato je prvi korak morao da bude u domenu pravnog sistema i počinjao je od ženskog prava glasa (Frug, 1992: 206).⁵ Žene su prvo morale da zadobiju *political personhood* da bi narušile patrijarhalan koncept diskriminativne, muškocentrične društvene organizacije i stekle mogućnost da se bore i za svoja druga prava (Phillips, 1998). Njihov slogan u to vreme bio je, „Mi moramo da pravimo zakone za nas” (*We must make laws for ourselves*), a ne da to rade umesto nas drugi. Samo tako mogle su žene da se zaštite, ali i da nastoje na novoj etici međuljudskih odnosa i društvenoj odgovornosti (Frug, 1992: 407).

Kasnija istorija dvadesetog i dvadeset i prvog veka pokazala je da eliminisanje ugnjetavanja i diskriminacije žena nije okončana jednostavnim ostvarivanjem formalno pravne ravnopravnosti, jer je zakon uvek nemoćan dokle god (muška) moć ostaje najjača moć (MacKinnon, 1987: 2). Taj prvi korak, ženskog prava glasa, bio je *sine qua non* za postizanje bilo kojih daljih ciljeva (Smart, 1994). Položaj ravnopravnosti žena, pretpostavlja kontinuitet, koji počinje sa pravnom i izbornom jednakošću, što se u današnje vreme smatra usvojenim minimumom (Mršević, 1994: 22–24).

⁵ Gender makes men first-class citizens and women into second-class citizens.

LITERATURA

- Arsić, Tanja. 2019. Istorija žena u advokaturi Srbije. Esej u čast K. Lengold Marinković. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 1:67–74.
- Atanasijević, Ksenija. 1941. Razarajuće nemani. Beograd. *Pravda*, 18. februar.
- Bjelica, Petra. 2012. Hrabrost otvorene borbe Ksenije Atanasijević. *Genero*, 16: 193–196.
- Bok, Gizela. 2005. *Žena u istoriji Evrope*. Beograd: Clio.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94, Žene u crnom. Dostupno na: <http://afzarhiv.org/items/show/478>, pristupljeno 30. 3. 2020.
- Frug, Mary Joe. 1992. *Women and law*. Westbury, New York: The Foundation Press.
- Drakić, M. Gordana. 2019. Nisu ga ni tražile! O pitanju ženskog prava glasa... Novi Sad: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 1: 81–112.
- Jovanović, Slobodan. 1990. *O državi, osnovi jedne pravne teorije*. Beograd: BIGZ, Srpska književna zadruga.
- Jovanović, Slobodan. 1995. *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Službeni list SRJ.
- MacKinnon, Catharine. 1987. *Feminism unmodified – Discourses on Life and Law*. London (England): Cambridge (Massachusetts).
- Markov, Slobodanka. 2001. *Pravo glasa žena*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju.
- Milić, Anđelka. 1996. Neda Božinović: Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku. *Ženske studije* br. 5 / 6. Dostupno na: <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-5-6/230-zensko-pitanje-u-srbiji-u-xix-i-xx-veku>, pristupljeno 13. 3. 2020.
- Mršević, Zorica. 1994. *Ženska prava su ljudska prava*. Beograd: SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja. Centar za ženske studije i komunikaciju. Autonomni ženski centar protiv seksualnog nasilja. Dostupno na: http://www.zoricamrsevic.in.rs/knjige/zenska_prava_su_ljudska_prava.pdf, pristupljeno 9. 3. 2020.
- Mršević, Zorica. 2011. *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*. Beograd: Institut društvenih nauka. Dostupno na: http://zoricamrsevic.in.rs/knjige/Rodna_ravnopravnost_-_Zorica_Mrsevic.pdf, pristupljeno 10. 3. 2020.
- Pantelić, Ivana. 2011. Neki aspekti položaja žena u Kraljevini Jugoslaviji. *Knjiženstvo*. Dostupno na: <http://www.knjiženstvo.rs/sr/casopisi/2011/zenska-knjizevnost-i-kultura/neki-aspekti-polozaja-zena-u-kraljevini-jugoslaviji>, pristupljeno 17. 2. 2020.
- Perović, Latinka. 2008. *Olga Popović–Obradović - Kakva i kolika država, Ogledi o politici i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, *Ogledi* br. 12.

- Phillips, Anne 1998, *Feminism & Politics*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Radović, Nadežda. 2013. Ženski pokret (1) Diskontinuitet i kontinuitet. *Republika*. Jun. Broj 550 - 551. Dostupno na: <http://www.republika.co.rs/550-551/17.html>, pristupljeno 12. 3. 2020.
- Smart, Carol. 1994. *Feminism and the Power of Law*. London and New York: Routledge.
- Stevanović, M. Marjana. 2019. Slavne žene iz prošlosti sistematski ignorisane. *Danas*, 1 maj. Dostupno na: <https://www.danas.rs/nedelja/slavne-zene-iz-proslosti-sistematski-ignorisane/>, pristupljeno 11. 3. 2020.
- Tomić, Svetlana. 2018. Žene, pamćenje i istorija: autobiografika kao suočavanje sa prošlošću i sredstvo za kreiranje drugačije budućnosti. *Sociologija*, 60, 1: 376–388..
- Vesnić, mlađi, Radoslav. 2008. *Dr Milenko Vesnić gransenjor srpske diplomatije*. Beograd: Prometej, Centar za studije Jugoistočne Evrope i Fakultet političkih nauka u Beogradu.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: izdanje autorke.
- Vuletić, Ljiljana. 2008. *Etika feminizma*. Položaj žene u našem javnom životu. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. Ogledi br. 11.
- Vuletić, Ljiljana. 2011. *Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom. Rekonstrukcija Ženski fond. Centar za ženske studije.
- Vuletić, Ljiljana. 2011. *Život i misao Ksenije Atanasijević, Protiv totalitarizma – za ljudska prava i slobode*. Beograd: Žene u crnom.
- Zakon o advokatima za Kraljevinu Srba Hrvata i Slovenaca iz 1929. godine. Dostupno na: https://aks.org.rs/sr_lat/zakon-o-advokatima-kraljevina-shs/, pristupljeno 10. 3. 2020.

Abstract

This paper examines Ksenija Atanasijević's commitment to gaining women's suffrage in the period between the two world wars. It thus expands awareness of her and her exceptional consistency in the efforts to make women equal, in her time. She advocated the idea based on the undisputed principles of respect for personality, independence and human dignity, that every human being is inviolable and has the right to develop himself or herself in a full and unobstructed manner. It turned out that the power of public engagement she believed in, was a winning strategy, although the women's right to vote seemed impossible at that time, only to become reality in the years to come. The text presents the European political

context which, after the First World War, involved a moment of significant improvement of the legal and social position of women, albeit one not followed by the anachronistic domestic society. What follows is an analysis of the domestic situation and presentation of arguments against women's suffrage, the activities of the women's movement of that time, of which Ksenija Atanasijević was a member, as well as presentation of her arguments in favor of realization of this fundamental political right for women. Thus, this paper belongs to the series of papers that have recently carried out the specific task of "inhabiting" history with women, that is, their rediscovery in terms of their life engagements and historical contributions.

Keywords: women's suffrage, feminism, women's movement, opponents, the power of public engagement, "inhabiting" history with women.

MIRJANA DOKMANOVIĆ

Institut društvenih nauka, Beograd

mdokmanovic@idn.org.rs

Ksenija Atanasijević i uloga feminizma u preporodu društva¹

Apstrakt

Predmet rada je poimanje feminizma Ksenije Atanasijević kao korektivne ideologije koja treba da doprinese poboljšanju u svim oblastima ljudskih odnosa i progresu društva u celini. Predstavljaju se argumenti na osnovu kojih je ova filozofkinja formirala ovakvo shvatanje feminizma. Kroz prizmu shvatanja feminizma kao korektivne ideologije daje se osvrt na savremene feminističke pokrete. Na osnovu stava ove filozofkinje da se napredak društva meri položajem žene u njemu autorka se kritički osvrće na progresivnost društva na globalnom, evropskom i nacionalnom nivou. Pokazuje se da je položaj žena znatno bolji indikator napretka društva od klasičnih ekonomskih pokazatelja, jer razotkriva dostignuti nivo sloboda i ravnopravnosti svih ljudskih bića u jednoj zajednici. Autorka argumentuje da su za preustrojstvo društvenih prilika nužni etičnost, društvena angažovanost, hrabrost i briga za drugoga, što su bile osnove filozofske misli i vanakademskog angažmana Ksenije Atanasijević. Cilj rada je da preispita aktuelnost ideja ove filozofkinje i njihov mogući doprinos savremenom feminizmu i preporodu društva u celini.

Ključne reči: feminizam, ekofeminizam, feministička ekonomija, feministički pokret, etika, društveni preporod, ženska ljudska prava

Uvod

■ U današnjem svetu, bremenitom konfliktima i problemima koji prevazilaze nacionalne granice, potreba da se društveni i politički život ispuni boljim težnjama i višim moralnim vrednostima jača je nego ikad. Otuda raste i moralni i socijalni značaj feminističkog pokreta koji ukazuje da potiskivanjem jednog pola iz oblikovanja

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

društva i države ostaje neiskorišćen veliki deo snage čovečanstva, što nije samo nepravilno, već i štetno za razvoj društva u celini. Ova misao se ističe i argumentuje u mnogim tekstovima dr Ksenije Atanasijević napisanih pre skoro jednog veka. U tom smislu naročito je značajno zalaganje Ksenije Atanasijević za etičke temelje feminizma. Ona je celokupnu svoju koncepciju o uzdizanju žene do slobodne ličnosti i ravnopravne članice društva zasnovala na etičkim osnovama. Stoga su njena feministička shvatanja „ozbiljnija i dublja nego što su čisto feministička razlaganja koja su samo izraz ekonomskih, socijalnih ili političkih potreba” (Vuletić, 2008: 8). Ovakav stav Atanasijević prema feminizmu polazna je osnova ovog teksta.

Predmet rada je poimanje feminizma Ksenije Atanasijević shvaćene kao korektivne ideologije koja treba da doprinese poboljšanju u svim oblastima ljudskih odnosa i progresu društva u celini. U prvom delu rada predstavljaju se argumenti na osnovu kojih je ova filozofkinja formirala ovakve osnove feminizma. Drugi deo je posvećen analizi korespondencije ovakvog shvatanja feminizma Ksenije Atanasijević sa savremenim feminističkim pokretima. Treći odeljak polazi od stava ove filozofkinje da se napredak jednog društva može proceniti prema položaju žene. Primenom ovog merila, odnosno ključnih indikatora položaja žena i stanja rodne ravnopravnosti, osvetliće se nivo progresivnosti društva na globalnom, evropskom i nacionalnom nivou.

Feminizam kao korektivna ideologija

U mnogim svojim tekstovima Ksenija Atanasijević argumentuje da je feminizam sredstvo ne samo za oslobođenje i unapređenje položaja žena, već i za preporod društva u celini. U svojim „Razmatranjima o feminizmu” objavljenim 1932. godine u časopisu *Jugoslovenska žena* ona primećuje da je feminizam jedan od pojmova povodom kojih se troši mnogo izlišnih reči, obično u žučnom tonu, dok je on, i po svojoj suštini i po svojoj prirodi i po svom poreklu, veoma jednostavan (2008: 38–31). Razvoj kulture je urodio rastom opšte svesti da žena, po svim svojim sposobnostima, vrlinama i gresima, nije drugačija od muškarca, te da su stoga njene dužnosti, prava i sudbina ne mogu i ne treba da budu drugačije orijentisani. Žene i muškarci su po ovim odlikama po prirodi stvari isti. Osnovna

ontološka i antropološka ideja ove filozofkinje je da sva ljudska bića imaju istovetnu, nerazorivu i večnu suštinu, tako da se samim tim ličnost svakog ljudskog bića mora poštovati, jer je ona neprikosnoven, vrhunska i apsolutna vrednost (Đurić, 2015: 109).

Ono po čemu se ljudi najbitnije razlikuju, nije po polu, već po etičkoj distinkciji koja je u njima samima (Atanasijević, 2008: 30). Stoga ona zaključuje da žene imaju samo jedan pouzdan način za svoje oslobođenje: strogo prečišćavanje svoje etičnosti i svesno razvijanje svoje duhovnosti. U članku pod nazivom „Altruističko dejstvo žene” (2008: 32–33) Atanasijević obrazlaže još jednu razliku između žena i muškaraca koja im je prirodom dodeljena. Žene su zbog svoje polne uloge saosećajnije i altruističnije nastrojene nego muškarci, a time imaju više izgleda da savladaju svoje delovanje isključivo prema prohtevima sopstvenog egoizma. Ulazak žena u javni život bi stoga doprineo unapređivanju društva i čovečanstva uopšte, koje je po mišljenju Atanasijević materijalno iznureno i etički razriveno. Prema ovoj filozofkinji morala, prvi korak ka etičkom preporodu čovečanstva je oplemenjivanje unutrašnjosti uporedo sa pravičnim preustrojtstvom postojećih prilika i garantovanjem individualne slobode. Slom je moguće izbeći jedino putem ukroćavanja egoizma i opredeljivanjem za pravičnost i samilost, te stoga treba dopustiti ženama da tome doprinesu.

Atanasijević u više svojih spisa argumentuje da se ciljevi feminizma, oslobođenje žene i zadobijanje njenih prava, mogu dostići samo moralnim putevima. U svom tekstu „Etička podloga feminizma” objavljenom u časopisu *Ženski pokret* 1927. godine (Atanasijević, 2008: 22–23) ova filozofkinja razmatra vezu između feminizma i misli opštečovečanske emancipacije. Prema njoj, delatnost feminizma je orijentisana ne samo ka osiguravanju neophodnih uslova za život žene, već posredno i čitavih naroda. Putem potpunog oslobođenja žene omogućavaju se plemenitiji i normalniji uslovi za orijentaciju svakog ljudskog individuuma. Kako Atanasijević ističe, feminizam je jedan idealistički pravac, a njegovo polazište je u verovanju u neprikosnovenost ličnosti i njeno apsolutno pravo na slobodu. Ovakvo polazište negira praksu i teoriju patrijarhalnog verovanja da jedan pol, po svojoj prirodi, ima prednost nad drugim polom. Feministički stavovi su stoga ispunjeni visoko humanim i moralnim ciljevima, kao što su ostvarivanje slobode individuuma, zaštita žene u svim njenim funkcijama i uvođenje pacifizma umesto konflikata. Svi ovi ciljevi teže

opštem cilju – podizanju i preporodu društva i svih njegovih odnosa. Stoga je feminizam „misao i praksa opštečovečanske emancipacije” (Vuletić, 2008: 18). I zato je Atanasijević toliko insistirala na etičkom zasnovanju feminizma i naglašavala da se visoki ciljevi feminističke ideologije mogu dosegnuti samo moralnim načinima. Imala je nepogrešiv smisao da među svim pokretima, idejama i strujanjima svoga doba prepozna one koji su emancipatorski, kao što je to feminizam. Moralni i socijalni značaj feminističkog pokreta stoga su ispreplitani i međusobno povezani, odnosno, takvi bi trebalo da budu.

U tekstu „Feministički pokret i njegove vođe” objavljenom u časopisu *Život i rad* 1938. godine Atanasijević (2008: 60–61) primećuje da se žena neće osloboditi svog subordiniranog položaja sve dok „sila bude išla ispred prava”. To se neće promeniti ni pored napredovanja žena na pozicijama u javnom životu. Popravljanju položaja žena doprinela je evolucija koja je istakla i silu prava i silu socijalne nužnosti. Ovo zapažanje o značaju „sile prava” u emancipaciji žene ukazuje na aktuelnu potrebu razvijanja, unapređivanja i doslednog sprovođenja zakona koji doprinose ovom cilju. Atanasijević primećuje da se ne sme osporavati da su u zadobijanju pomenutih prava, koja nisu darovana i za koja najveću zaslugu imaju svesne žene, časna udela imali i muškarci koji nisu pristajali da se ne odupru tradicionalnom, nerazumnom i apsurdnom gledištu o tzv. prirodnoj potčinjenosti žene.

U svom predgovoru zbirci tekstova Ksenije Atanasijević o etici feminizma Ljiljana Vuletić (2008: 11) primećuje da ova filozofkinja shvata feminističku teoriju kao dobro osmišljenu kritičku misao koja podriva patrijarhalni društveni poredak zasnovan na hijerarhiji i diskriminaciji. Istovremeno, ona se protivi svakoj vrsti diskriminacije, pa i pozitivnoj diskriminaciji u korist žene, smatrajući da svaki vid diskriminacije vređa etičke norme. Kroz sve spise ove filozofkinje pojavljuje ista misao, a to je da se u preobražaju društva mora početi od oplemenjivanja unutrašnjosti, jer se jedino tako može ostvariti oplemenjivanje i preustrojstvo društvenih prilika.

S obzirom da je bila ne samo teoretičarka, već i veoma aktivna u ženskom pokretu i feminističkim organizacijama u Srbiji, Ksenija Atanasijević je dobro upoznala i snage i slabosti feminističkog pokreta u praksi. U svojim tekstovima je naglašavala da ta praksa dokazuje ispravnost shvatanja etike kao osnove feminizma. Atanasijević ukazuje na uzrok zašto su žene u pojedinim zemljama došle do mnogih položaja i prava, a zašto su u drugim zemljama ostale i dalje u

podređenom položaju. Prema njenom shvatanju, glavni razlozi tome su nedovoljna svesnost i borbenost žena, kao i nedostatak osećanja solidarnosti i sposobnosti za beskompromisnu borbu. Ipak, osnovne prepreke napredovanju i osnaživanju žena su nedostatak etičnosti, odnosno „laž, hipokrizija i depravnost naravi” (2008: 60). U zemljama u kojima se feministički pokret sveo na praznu i neiskrenu frazeologiju upitna je pobuda ličnosti koji ga vode. Rezultata i napretka ne može biti ukoliko ga ne vode osobe koje deluju iz ubeđenja i nesebično, a ne radi toga „da izvuku za sebe materijalnu ili drugu kakvu korist, i da, zahvaljujući svome hipokritskom stavu, osvoje kakvo unošno i istaknuto mesto u društvenoj hijerarhiji” (2008: 61). Atanasijević naglašava da postoji samo jedan pouzdan način da konačno razbiju rodne predrasude, a to je da sve svoje snage što bolje usredsrede na strogo prečišćavanje svoje etičnosti i na svesno obdelovanje svoje duhovnosti. Prema ovoj filozofkinji, etičnost, svesnost i duhovna razbuđenost daju radnjama vrednost. Međutim, ljudski individuum neće steći svoju punu moralnu i socijalnu osposobljenost dok ne bude sam u sebi nosio unutrašnju vrednost. Za formiranje boljeg društva najpreče je da žene u što većem broju steknu tu osposobljenost, a do nje će doći samo radikalnim odbacivanjem zabluda o sebi i orijentisanjem ka istini, poručuje Atanasijević (2008: 40).

Savremeni feministički pokreti kao korektivne ideologije

Od prvog talasa feminizma koncentrisanog ka zadobijanju prava glasa za žene, feministički pokret je u 21. veku prerastao u niz manjih i većih inicijativa i pravaca od kojih su mnogi još u razviku. Na mapi borbe žena protiv opresije i stvaranju jednakosti za sve danas su prisutni razni feminizmi kao što su liberalni, radikalni, egzistencijalistički, kulturalni, individualistički, separatistički, marksistički, socijalistički, mirovnjački, materijalistički, višerasni, postmoderni, crni (*womanism*), domorodački, psihoanalitički, transfeministički i anarhistički (Milojević i Markov, 2011). Ova raznolikost ženskog delovanja u naporima za svoje oslobođenje obojena je istorijskim, geografskim, kulturnim, ideološkim i političkim kontekstima u kojima se pojavljuje. Istorija ženskog pokreta i feminizma pokazuje da su feminističke aktivnosti često u korelaciji sa hronologijom poznatih događaja iz „zvanične” političke istorije (Ofen,

2015: 418). Ova korelacija je vidljiva i danas, s obzirom da se pojedini ženski pokreti javljaju kao odgovor na nove pojave koje bitno utiču prava i položaj žena kao što su postkolonijalizam, transnacionalizam i neoliberalizam. Pojava interneta i *cyber* prostora doprinela je razvoju kiberfeminizma i interesovanja za pitanja mogućnosti razvoja novih rodnihi identiteta na osnovu interakcije između kulturološke i tehnološke sfere. Razvoj međusobne virtualne povezanosti putem interneta i društvenih platformi dovela je do sve većeg uključivanja mladih žena u feminističke ideje i pokrete. Imajući u vidu brzi razvoj ekonomskih, tehnoloških, političkih, geopolitičkih, demografskih i raznih drugih tendencija koje utiču na naše živote, žene će nastavljati da traže različite odgovore u različitim sferama delovanja radi svoje emancipacije. Pored toga, feministički pristup je danas prisutan u raznim oblastima i disciplinama, kao što su ekologija, bioetika, psihologija, antropologija, istorija, umetnost, mediji, književnost, pedagogija i nauka. Feministička istraživanja su postala izrazito interdisciplinarna i multidisciplinarna.

Zajednički imenitelj veoma različitih feminističkih programa i inicijativa je da su svi oni kritički odgovor na sistematsko potčinjavanje žena kao grupe od strane muškaraca kao grupe unutar određenog kulturnog miljea (Ofen, 2015: 418). I pored primene različitih metoda i polja borbe i različitih viđenja pravaca i oblika delovanja, feministički pokreti su uvek prvenstveno politički eksplicitni zahtevi za promenom i oslobođanjem od opresije, dominacije i diskriminacije. Politička dimenzija je stoga veoma izražena i u feminističkoj filozofiji, s obzirom da ima političku misiju i cilj i ukazuje na ispreplitanost znanja i moći (Lončarević, 2018: 79).

Polazna tačka savremenog feminizma (ili feminizama) je i dalje ona kakvom ju je definisala Ksenija Atanasijević (2008: 22) pre skoro jednog veka: verovanje u neprikosnovenost ličnosti, njeno apsolutno pravo na slobodu i obezbeđenje svih potreba za njeno razvijanje, što dovodi do podizanja i preporoda nivoa društva i svih njegovih odnosa. Analizom feminističkih pokreta kroz ovakvu prizmu oni se potvrđuju kao progresivni i izvori utopijskih energija (Duhaček, 2019). Zbog ograničenog prostora ovog rada, u nastavku ćemo samo dve feminističke inicijative novijeg datuma razmotriti iz perspektive doprinosa unapređenju stanja društva u celini: feminističku ekonomiju kao disciplinu i ekofeminizam kao pokret.

Feministička ekonomija

Trebalo je da prođe mnogo vremena dok se uspostavio jedan paralelizam između teorijskog saznanja da je žena muškarcu ravnopravna kao i da je ravnopravan član ljudskog roda i početka praktične primene tog saznanja. Nakon skoro 90 godina od vremena kada je Ksenija Atanasijević u svojim „Razmatranjima o feminizmu“ (2008: 28) objavila ovo svoje zapažanje, još uvek ima država koje ne mogu da se pohvale velikom posvećenošću javnog mnjenja o ženi što u njima vlada. Još uvek ima tvrdih mišljenja da je ženin izlazak iz kućne zaposlenosti jedan od razloga koji izazivaju porast nezaposlenosti radnika, kao što je to bio stav u vreme Ksenije Atanasijević. Ovakav odnos prema ženama kao grupi opstaje i danas, uključujući i u pogledu rodnih odnosa u ekonomskoj sferi. Iz takvih zapažanja razvile su se ideje o feminističkoj ekonomiji i korišćenju feminističkog politekonomskog pristupa u istraživanju rodnih ekonomskih nejednakosti i ekonomskog položaja žena. Ksenija Atanasijević i druge naučnice i filozofkinje koje su prve počele da istražuju ekonomske i društvene procese uvidom i povezivanjem dve sfere aktivnosti, u privatnoj i u javnoj, doprinele su razvoju feminističke misli koja je urodila uobličavanjem feminističke ekonomije. Ovo novo gledište na ekonomiju na celovitiji način od klasičnog pristupa doprinosi potpunijem razumevanju razvojnih, ekonomskih i upravljačkih procesa i obrazaca i njihovih implikacija.

Feministički pristup ekonomiji sagledava ekonomske fenomene sa šireg društvenog, političkog, humanističkog i etičkog stanovišta i pruža mogućnosti drugačijeg promišljanja ekonomske i društvene stvarnosti. Ovaj pristup zahteva da se u ekonomsku analizu i vrednovanje uspešnosti ekonomije uključe neplaćeni ženski rad i staranje u domaćinstvu, ljudsko blagostanje, odnosno samorazvoj žena i muškaraca u njihovim ukupnim potencijalima, i etički stavovi ne samo u pogledu rodne ravnopravnosti, već i u pogledu ravnopravnosti ljudi i nacija, uklanjanja svih oblika diskriminacije i poštovanja ekološki utemeljenog održivog razvoja (Đurić Kuzmanović, 2013: 24). Preovlađujuće klasično ekonomsko mišljenje počiva na maskuliziranom ekonomskom agentu, *homo oeconomicus*, i racionalnom ponašanju individua bez pola, klase, dobi, rase i etniciteta, okrenutog isključivo prema tržištu. Za razliku od ovog gledišta, feministički pristup razvojnoj ekonomiji teži redefinisanju dominantne neoliberalne ekonomije

putem uključivanja rodnosti i rodnih režima kao analitičkih kategorija. Ovaj pristup razotkriva skrivene odnose moći koje se reprodukuju iz patrijarhalnih društvenih odnosa u ekonomske obrasce. Ukazuje da su sve politike, pa i ekonomska i fiskalna politika, zapravo odraz postojećih odnosa moći, te da stoga proizvode različite efekte na pojedine grupe i slojeve u društvu zavisno od pripadnosti polu, dobi, klasi, naciji, etnicitetu i drugim identitetima. Preovlađujuće rodno slepe ekonomske politike ostavljaju netaknutu postojeću raspodelu resursa, odgovornosti i dobiti. S obzirom da su žene u patrijarhalnom društvu u položaju subordinacije i marginalizacije, one ostaju u tom položaju čak i ako i kada se uključe u tržište rada.

Feministkinje ekonomistkinje su temeljno preorijentisale klasični pristup ekonomiji putem objašnjavanja njegovog odnosa sa rodnošću i drugim identitetima kao što su klasa, rasa, starost i etnicitet. Njihov cilj je politički definisan: slamanje odnosa neravnopravnosti i ostvarivanje vizije ravnopravnog, humanistički orijentisanog i održivog razvoja nacionalnih ekonomija i sveta u celini (Đurić Kuzmanović, 2013: 26).

Feministička ekonomija je danas postala priznata nastavno-naučna disciplina koja se izučava i predaje u univerzitetskim centrima u mnogim zemljama. Njeni instrumenti, kao što su rodno odgovorno budžetiranje, rodno disegrisana analiza javnih izdataka i rodno svesni okvir srednjoročne ekonomske politike, danas su postali priznati alati za integrisanje rodne perspektive u ekonomske i budžetske politike za čiju se primenu zalažu Telo Ujedinjenih nacija za rodnu ravnopravnost i unapređenje položaja žena (UN Women)² i Evropski institut za rodnu ravnopravnost (European Gender Equality Institute – EIGE)³.

Ekofeminizam

Dok je feministička ekonomija spoj feminizma i ekonomije, ekofeminizam je nastao sedamdesetih godina prošlog veka kao

² UN Women Europe and Central Asia Regional Office, UN Women in Action: Gender Responsive Planning and Budgeting, <https://eca.unwomen.org/en/what-we-do/national-planning-and-budgeting/un-women-in-action>, stranici pristupljeno 2. 3. 2020.

³ European Institute for Gender Equality (EIGE), Economic and financial affairs, <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/policy-areas/economic-and-financial-affairs>, stranici pristupljeno 2. 3. 2020.

fuzija ciljeva i interesa feminizma i ekologije. Ovaj pokret sadrži snažnu kritičku dimenziju kojom negira savremene vrednosti i tendencije (post)modernog društva, a odgovore nudi pronalaženjem rešenja za novi tip društva (Geiger, 2006: 13). Feminizam i ekologija predstavljaju revolt prirode protiv ljudske dominacije (King, 1990 prema Geiger, 2006: 14) i traže promišljanje odnosa između društva i ostatka prirode. Savremeni ekonomski razvoj baziran je na nepromišljenom, preteranom i neodrživom iskorišćavanju prirodnih resursa koji dovodi do njihovog razaranja, zagađivanja životne okoline, uništavanja biodiverziteta i remećenja harmoničnog odnosa čoveka i prirode. Preovlađujući model ekonomskog razvoja je u korelaciji sa feminizmom, s obzirom da se moderna industrija i kućna tehnologija promovišu kao spasiteljske za žene i njihov položaj u domaćinstvu, te da im time ostavljaju slobodnog prostora za angažovanje u javnom i političkom životu. Pored toga, moderna industrija i tehnologija se promovišu kao generatori radnih mesta za žene i njihove ekonomske nezavisnosti. Mnoge feministkinje su stoga upozorile da je bitno da žene razumeju korelaciju između patrijarhalne opresije i uništavanja prirode u ime progresa i profita (Mies i Shiva, 1993). Konvergencija feminizma sa ekologijom se javlja zbog jačanja svesti da u prirodi ne postoje hijerarhije; stoga ekofeministkinje smatraju da žene moraju težiti preoblikovanju temeljnih društveno-ekonomskih odnosa i ujediniti svoje zahteve sa zahtevima ekološkog pokreta (Geiger, 2016: 13–14).

Prva ekofeministička konferencija u Srbiji održana decembra 2011. godine (Drezgić, Duhaček i Vasiljević, 2011) u samom svom naslovu (*Ekofeminizam: nova politička odgovornost*) ukazuje na zahtev ekofeminizma za novom političkom odgovornošću i značaj proširenja teorijskih i empirijskih razmatranja feminizma i ekologije, njihovih povezivanja sa raznim društveno-humanističkim disciplinama i artikulisanja političkih zahteva. Štaviše, ekofeminizam otvara prostor delovanja i uključivanja za muškarce, jer, kako Jurić (2012: 53) primećuje, muška dominacija utelotvorena u androcentризmu ima pogubne posledice i za muškarce, te im zato treba biti omogućeno da učestvuju u ekofeminističkom projektu.

Geiger (2006: 14) primećuje da nije moguće dati jedinstvenu definiciju ekofeminizma, s obzirom da sadrži različite teorijske feminističke perspektive (liberalnu, socijalističku, kulturalnu, Trećeg sveta...), odnosno različitih određenja odnosa žena i prirode i predloga za rešavanje problema očuvanja životne sredine. I pored sve ove

različitosti, zajedničko im je kritičko sagledavanje konvencionalnih koncepata ženske emancipacije i filozofskih temelja moderne nauke, tehnologije i biotehnologije. Sve se manje poštuju etička načela i zamjenjuju se filozofijom profita, konzumerizma i ekonomskog rasta po svaku cenu. Ekofeministkinje upozoravaju na pogubnost odsustva etike u ovim oblastima, kao i na razarajuće i štetne posledice takvog odnosa na prirodu i na samog čoveka, kao dela prirode. U tom smislu ekofeminizam korespondira sa filozofskim stavom Ksenije Atanasijević o značaju etike za feminizam i prepород društva. Visoki ciljevi feminističke ideologije mogu dosegnuti samo moralnim načinima. Pored etičnosti, opštečovečanske emancipacije i odgovornosti u brizi za drugima ekofeministkinje se zalažu za aktivan društveni angažman, a što je takođe u osnovi filozofskog stava i Ksenije Atanasijević.

Položaj žene i progresivnost društva

Zahtevi žena za unapređivanjem svog položaja i suzbijanjem diskriminacije urodili su usvajanjem koncepta ženskih ljudskih prava na globalnom nivou od strane Ujedinjenih nacija (Mršević, 1998), a nakon toga i od strane Saveta Evrope, Organizacije afričkog jedinstva i drugih regionalnih organizacija i Evropske unije. Ovim su feministkinje nepovratno ostvarile pozitivne uticaje na život svake devojčice i žene u svakom savremenom društvu. Danas su njihova prava društveno priznata i međunarodnopravno zaštićena, a države su obavezane i odgovorne za njihovu primenu i zaštitu, kao i za eliminisanje diskriminacije i nasilja nad ženama. Iz ugla međunarodnog prava država je postala garant poštovanja, zaštite i unapređivanja ženskih ljudskih prava. Na to je obavezuju Konvencija Ujedinjenih nacija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena (1979)⁴ i brojni drugi međunarodni i regionalni instrumenti rodne ravnopravnosti (UN Women; Council of Europe; European Commission). Razvijanje pravnog i političkog okvira ženskih ljudskih prava na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou praćeno je i formiranjem adekvatnog institucionalnog okvira i procesa izveštavanja država ugovornim telima o implementaciji standarda rodne ravnopravnosti i položaju žena i

⁴ General Assembly, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), Resolution 34/180 (December 18, 1979).

devojčica, sa posebnom pažnjom na položaj naročito ranjivih grupa žena. Od Prve svetske konferencije o ženama u Meksiko Sitiju 1975. godine ženske organizacije širom sveta uključene su u dijalog sa vladama i formulisanje globalne agende rodne ravnopravnosti. Njihov uticaj je bio presudan u oblikovanju ključnog političkog dokumenta za napredovanje žena, Pekinške deklaracije i Platforme za akciju⁵, usvojenog na Četvrtoj svetskoj konferenciji o ženama u Pekingu 1995. godine.

Identično stavu Ksenije Atanasijević, Pekinška platforma za akciju polazi od ocene da žene daju veliki doprinos razvoju društva, te da je nepravilno da im budu marginalizovane i isključene iz procesa odlučivanja. Dokument ističe da je puno učešće žena na osnovu jednakosti u svim sferama društva od osnovne važnosti za postizanje ravnopravnosti, razvoja i mira, te da davanje većih ovlašćenja i napredovanje žena garantuje mogućnost ostvarenja njihovih punih potencijala u društvu. Potpuno i ravnopravno učešće žena u političkom, građanskom, ekonomskom, društvenom i kulturnom životu na državnom, regionalnom i međunarodnom nivou, kao i iskorenjivanje svih oblika diskriminacije na osnovu pola, treba da budu prioritetni ciljevi međunarodne zajednice, a u cilju obezbeđenja pravednijeg društva. Usvajajući ovaj dokument, vlade su posredno priznale da se napredak jednog društva meri položajem žene.

Kakvo je stanje u tom pogledu danas, dvadeset i pet godina nakon usvajanja ove ključne globalne agende za napredovanje žena? Mereno navedenim kriterijumom, pokazuje se da razvoj društvenih odnosa znatno zaostaje za tehnološkim i tehničkim napretkom. Uopšteno posmatrajući, prema izveštaju i podacima Generalnog sekretara Ujedinjenih nacija o ostvarivanju ciljeva Pekinške platforme za akciju od decembra 2019. godine⁶ države nisu ostvarile postavljene ciljeve, a u pojedinim oblastima su čak i nazadovale. I pored toga što se za dve i po decenije ženska politička participacija udvostručila,

⁵ Beijing Declaration and Platform for Action, Fourth World Conference on Women, 15 September 1995, A/CONF.177/20 (1995) and A/CONF.177/20/Add.1 (1995).

⁶ United Nations, Commission on the Status of Women. Report of the UN Secretary-General, Review and appraisal of the implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly of 13 December 2019, E/CN.6/2020/3. <https://undocs.org/E/CN.6/2020/3>, stranici pristupljeno 20. 2. 2020.

žene danas zauzimaju samo jednu četvrtinu parlamentarnih mesta (24,9 %). Unapređen nivo obrazovanja žena nije doprineo poboljšanju njihovog ekonomskog i socijalnog položaja i eliminisanju horizontalne i vertikalne segregacije na tržištu rada. Rodni jaz na tržištu rada (31 procentni poen) stagnira, a globalni jaz u platama se ne smanjuje i iznosi 20 %. Žene su još uvek dominantno prisutne na prekarnim oblicima rada. One i dalje u nesrazmernoj meri nose teret neplaćenog rada u kući. Brojke ukazuju i na opstajanje visoke stope svih oblika nasilja nad ženama. Na globalnom nivou, 17,8 % žena u dobi između 15 i 49 godina su iskusile seksualno ili fizičko nasilje od strane svojih intimnih partnera u prethodnih 12 meseci. U najtežem položaju su žene i devojčice koje trpe zbog višestruke i intersekcionalne diskriminacije na osnovu doba, invaliditeta, rase, etniciteta, seksualne orijentacije ili migrantskog statusa.

Mereno položajem žena, društva nisu mnogo napredovala ni u ekonomsko razvijenim državama kao što su to članice Evropske unije. Prema izveštaju Evropskog instituta za rodnu ravnopravnost (Council of the European Union, 2019) vlade su podbacile u ostvarivanju svojih obaveza u svim oblastima koje je identifikovala Pekinška platforma za akciju. Na nivou Evropske unije, žene su i dalje više nego muškarci izloženi riziku od siromaštva (17,5% prema 16,2%). Žene čine većinu radno neaktivnog stanovništva, pretežno zbog porodičnih obaveza i obaveza oko nege i brige o deci i nemoćnim članovima domaćinstva. Rodni jaz u platama iznosi 14,8 %, a u pogledu iznosa penzija čak 29,5%. Indeks rodne ravnopravnosti (EIGEa)⁷ takođe ukazuje na sporo napredovanje žena u svim sferama javnog i privatnog života. U 2017. godini ukupan rezultat Indeksa rodne ravnopravnosti na nivou Evropske unije bio je 67,4 od 100, što je za samo 5,4 procentnih poena više u odnosu na 2005. godinu. Najveći progres je zabeležen u domenu zdravlja (88,1), a najmanje rodne ravnopravnosti je u domenu moći (51,9).

⁷ Indeks rodne ravnopravnosti meri rodnu ravnopravnost u državama članicama Evropske unije u šest osnovnih domena: rad, novac, znanje, vreme, moć i zdravlje, i u dva dodatna domena: nasilje nad ženama i intersekcionalna neravnopravnost. Vrednost indeksa se prikazuje na skali od 1 do 100, gde 1 predstavlja potpunu neravnopravnost, a vrednost 100 prikazuje potpunu ravnopravnost. Metodologiju obračuna Indeksa razvio je Evropski institut za rodnu ravnopravnost. European Institute for Gender Equality (EIGE)a. *Gender Equality Index*. <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/about>, stranici pristupljeno 20. 1. 2020.

Dostizanjem rodne ravnopravnosti ne može se pohvaliti ni Republika Srbija. I pored evidentnog napretka u ustanovljavanju pravnog, političkog i institucionalnog okvira rodne ravnopravnosti, žene i dalje trpe zbog diskriminacije u svim oblastima javnog i privatnog života (Dokmanović, 2018; Dokmanović, 2016). Kako to pokazuje Indeks rodne ravnopravnosti u Srbiji u 2016. godini (Babović, 2018), najveći jaz u rodnoj ravnopravnosti je u istom domenu kao u Evropskoj uniji – u domenu moći. U ovoj sferi žene su dostigle vrednost Indeksa od tek 37,3 od ukupno 100, i pored toga što je ovde zabeležen najveći napredak u odnosu na 2014. godinu (9,3 procentna poena). Indikator za poddomen brige o domaćinstvu u okviru domena vremena pokazuje da 67,9% žena, skoro šest puta više nego muškaraca, kuva i obavlja poslove u domaćinstvu svakog dana. Kada je u pitanju briga o starijima i deci, rodni jaz je nešto manji, ali i dalje veoma izražen. Indikator za domen rada iznosi 68,2 i ukazuje na izraženu rodnu segregaciju na radu i niži kvalitet zaposlenosti u odnosu na muškarce. Prepreke u pristupu zapošljavanju i bolje plaćenim poslovima otežavaju ženama pristup prihodu i imovini i mogućnostima da postignu ekonomsku nezavisnost. U domenu novca Indikator rodne ravnopravnosti iznosi svega 60,2. Unakrsne nejednakosti u pogledu dohotka su prisutne u samačkim domaćinstvima, domaćinstvima samohranih roditelja i u domaćinstvima sa dvoje ili više izdržavane dece, kao i kod starijih žena i onih koji žive u ruralnim područjima.

Zaključak

Razmatranje savremenog feminizma (ili feminizama) shvaćenog kao korektivne ideologije koja treba da doprinese poboljšanju u svim oblastima ljudskih odnosa i progresu društva u celini, prema stavu Ksenije Atanasijević, doprinosi boljem razumevanju ovog društvenog pokreta. Ovo je važno, s obzirom na otpor i nerazumevanje, pa i neprijateljski stav, koji feminizam još uvek doživljava ne samo od strane muškaraca, već i od strane mnogih žena. Ovo je važno i za same feministkinje. Naime, pojedini feministički zahtevi, koji se ograničavaju samo na ulazak žena u postojeći društveni sistem, neće doprineti krajnjem cilju, oslobođenju žene, ukoliko se istovremeno ne radi i na stvaranju novih društvenih i ljudskih odnosa koji će počivati na etičkim načelima i principima opšte jednakosti, slobode i

pravičnosti. Zahtevi koji se ograničavaju isključivo na postizanju ravnopravnog učešća žena i muškaraca u raznim sferama javnog života (kao što su politika, kultura, pravosuđe i javno informisanje) mogu da dovedu do izbalansiranog učešća žena u odlučivanju i prisustvu u ovim oblastima, ali ne i do korenite promene društvenog sistema koji perpetuје njihovu marginalizaciju i diskriminaciju.

Na osnovu ovih zapažanja može se tragati i za razlogom sporog napredovanja žena u osvajanju slobode i ravnopravnosti uprkos širokoj lepezi feminističkih programa i uprkos naraslom pravnom, političkom i institucionalnom okviru rodne ravnopravnosti i ženskih ljudskih prava na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou. Pokazuje se da je položaj žena znatno bolji indikator napretka društva nego što su to stopa privrednog rasta ili bruto nacionalni dohodak po glavi stanovnika. Dok ovi klasični ekonomski pokazatelji mere samo novčanu i statističku vrednost rada, položaj žena govori o stvarnom dostignuću i napretku društva merenjem nivoa sloboda i ravnopravnosti svih ljudskih bića koje čine to društvo, bez podređenosti i nadređenosti po bilo kojoj osnovi. Slobodno je i napredno društvo samo ono čiji se svi članovi mogu ostvarivati slobodno, sami po sebi, uz međusobno uvažavanje i poštovanje različitosti. Stoga je i za savremeni feminizam i za druge društvene pokrete koji teže preporodu društva značajan stav Ksenije Atanasijević da se putem potpunog oslobođenja žene omogućavaju plemenitiji uslovi za orijentaciju svakog ljudskog individuuma i napretka društva u celini. Razumevanje feminizma kao misli i prakse opštečovečanske emancipacije doprinelo bi povećanju podrške i ostvarivanju i zaštiti ženskih ljudskih prava. Preustroјstvu društvenih prilika doprinelo bi i razumevanje da se na tom putu treba poći od „oplemenjivanja unutrašnjosti“, „ukroćavanja egoizma“ i poštovanja etičkih normi, na čemu naročito insistira Atanasijević. Etičnost, hrabrost, društvena angažovanost i odgovornost (briga za drugog) treba da budu i osnove društvenog angažmana. Prema ovoj filozofkinji, žene imaju samo jedan pouzdan način za svoje oslobođenje: strogo prečišćavanje svoje etičnosti i svesno razvijanje svoje duhovnosti. Pokazuje se da su njene ideje još uvek sveže i aktuelne i da mogu doprineti efikasnijem feminističkom delovanju i unapređivanju položaja žena, a time i društva u celini.

LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 2008. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Babović, Marija. 2018. *Indeks rodne ravnopravnosti u Republici Srbiji – Merenje rodne ravnopravnosti u Srbiji 2016*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije.
- Beijing Declaration and Platform for Action, Fourth World Conference on Women, 15 September 1995, A/CONF.177/20 (1995) and A/CONF.177/20/Add.1 (1995).
- Council of Europe. Gender Equality. <https://www.coe.int/en/web/genderequality/home?desktop=true>, stranici pristupljeno 22. 12. 2019.
- Council of the European Union. 2019, 22 November. *Beijing +25. The 5th Review of the Implementation of the Beijing Platform for Action in the EU Member States - EIGE Report*. 14254/19 ADD 2.
- Dokmanović, Mirjana. 2016. *Gender Analysis for Serbia*. Delegation of the European Union to the Republic of Serbia. http://www.europa.rs/files//Gender_Equality/Gender-Analysis-Serbia-dec-2016.pdf, stranici pristupljeno 22. 12. 2019.
- Dokmanović, Mirjana. 2018. Rodna ravnopravnost u Srbiji: dostignuća, prepreke i perspektive, u: Čičkarić, Lijana i Bošković, Aleksandar (ur.) *Ka evropskom društvu: ograničenja i perspektive*. Beograd: Institut društvenih nauka, str. 202–225.
- Drezgić, Rada, Daša Duhaček, and Jelena Vasiljević. 2012. *Eko-feminizam: Nova politička odgovornost*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Duhaček, Daša. 2019. Feminizmi: izvori utopijskih energija. *Politički život* (16) 25–33.
- Đurić, Vladimir. 2015. Filozofski diskurs Ksenije Atanasijević: književnost, metafizika i etika. *Jezik, književnost, diskurs: zbornik radova. Književna istraživanja*. 107–117.
- European Commission. Gender Equality. https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality_en, stranici pristupljeno 22. 12. 2019.
- European Institute for Gender Equality (EIGE), Economic and financial affairs, <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/policy-areas/economic-and-financial-affairs>, stranici pristupljeno 2. 3. 2020.
- European Institute for Gender Equality (EIGE)a. *Gender Equality Index*. <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/about>, stranici pristupljeno 20. 1. 2020.
- Geiger, Marija. 2006. Kako je okoliš postao feminističko pitanje ili što je zapravo eko-feminizam?. *Kruh i ruže* (30) 13–22.
- General Assembly, Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), Resolution 34/180 (December 18, 1979).

- Jurić, Hrvoje. 2012. Eco-feminism vs. Ecology for Women. u: Drezgić, Rada, Daša Duhaček, and Jelena Vasiljević (ur.). *Ekofeminizam: Nova politička odgovornost*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju. 42–61.
- Lončarević, Katarina. 2018. Čemu (još) feministička filozofija. u: Zaharijević, Adriana i Lončarević, Katarina (ur.). *Feministička teorija je za sve*. Beograd: Univerzitet, Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka. 79–98.
- Mies, Maria, and Vandana Shiva. 1993. *Ecofeminism*. Zed Books.
- Milojević, Ivana i Markov, Slobodanka (ur.). 2011. *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterranean Publishing.
- Mršević, Zorica i Armata, Džudit. 1998. *Ženska prava u međunarodnom pravu*. Beograd: Jugoslovenski komitet pravnika za ljudska prava.
- Ofen, Karen. 2015. *Evropski feminizmi 1700 – 1950*. Beograd: Evoluta.
- Tatjana Đurić Kuzmanović. 2013. Feministička ekonomija u razvoju: mit ili alternativa. *Genero* (17) 23-49.
- UN Women Europe and Central Asia Regional Office, UN Women in Action: Gender Responsive Planning and Budgeting, <https://eca.unwomen.org/en/what-we-do/national-planning-and-budgeting/un-women-in-action>, stranici pristupljeno 2. 3. 2020.
- UN Women. Guiding documents. <https://www.unwomen.org/en/about-us/guiding-documents>, stranici pristupljeno 22. 12. 2019.
- United Nations, Commission on the Status of Women. Report of the UN Secretary-General, Review and appraisal of the implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly of 13 December 2019, E/CN.6/2020/3. <https://undocs.org/E/CN.6/2020/3>, stranici pristupljeno 20. 2. 2020.
- United Nations, Commission on the Status of Women. Report of the UN Secretary-General, Review and appraisal of the implementation of the Beijing Declaration and Platform for Action and the outcomes of the twenty-third special session of the General Assembly of 13 December 2019, E/CN.6/2020/3. <https://undocs.org/E/CN.6/2020/3>, stranici pristupljeno 20. 2. 2020.
- Vuletić, Ljiljana. 2008. Ksenija Atanasijević o etici feminizma, u: Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. 7–19.

Mirjana Dokmanović

**KSENIJA ATANASIJEVIC AND THE ROLE
OF FEMINISM IN REGENERATION OF
SOCIETY**

Abstract

The topic of the paper is the concept of feminism developed by Ksenija Atanasijevic, the first recognized major female Serbian philosopher. She considered feminism as a corrective ideology that could contribute to progress in all areas of human relations, as well as to regeneration of a society. In other words, feminism is the thought and practice of human emancipation in general. The paper presents the arguments which served as the foundation of this philosopher's understanding of feminism. Through the prism of perceiving feminism as a corrective ideology, the author provides an overview of contemporary feminist movements. Atanasijevic also believed that progress of a society should be measured by the position of women and

the author implements this assertion in critically considering the level of progress in societies at the global and European level, as well as in the Republic of Serbia. It is shown that the position of woman in a society is a much better indicator of the societal progress than classical economic indicators, as it reveals the level of freedom and equality of all human beings within the community. The author is arguing that ethics, social engagement, courage and concern for the others, which were the fundamentals of the philosophical thought and extra-academic engagement by Ksenija Atanasijević, are also crucial for the regeneration of human and social relations. The aim of the paper is to reassess the actuality of the ideas of this Serbian philosopher, and their possible contribution to contemporary feminism and regeneration of the society.

Keywords: feminism, ecofeminism, feminist economy, feminist movement, ethics, regeneration of society, women's human rights.

DAŠA DUHAČEK

Centar za ženske studije, Beograd
dasaduh@sezampro.rs

Feminizam i pacifizam: delovanje Ksenije Atanasijević

Apstrakt

U istoriji feminizma u Jugoslaviji i Srbiji Ksenija Atanasijević ima značajno mesto, iako je to priznanje dobila relativno kasno. Bila je prva žena koja je uspešno odbranila doktorsku disertaciju na Univerzitetu u Beogradu i prva žena koja je bila izabrana za docenta Beogradskog univerziteta. Dala je nesumnjivo značajan doprinos i filozofiji i feminističkoj teoriji, a učestvovala je i u nastajanju feminističkog pokreta u Jugoslaviji.

Ovaj tekst će predstaviti njena osnovna politička opredeljenja, pre svega feminizam, pacifizam, kao i antifašizam, imajući u vidu istorijski kontekst „mračnih vremena“. Njena politička opredeljenja su svakako imala teorijsko utemeljenje u njenim etičkim shvatanjima, a bila su povezana i sa njenim odnosom prema feminizmu. Teorijsko i političko ukrštanje feminizma i pacifizma u vremenu narastanja fašizma i antisemitizma – čemu se ona nedvosmisleno i odvažno suprotstavljala – zalazi i u šira teorijska pitanja koja su bila predmet njenih razmatranja. Te teorijske pretpostavke i filozofska stanovišta Ksenije Atanasijević nalaze se i u temelju njenih shvatanja o ženama.

U tom smislu postavljaju se pitanja o analizi poruka koje je Ksenija Atanasijević artikulisala u svojim brojnim javnim nastupima i tekstovima u časopisima, i to, između ostalog, u okviru feminističkog pokreta kome je pripadala. Na koji način se ova pitanja mogu postaviti iz perspektive savremenih političkih iskustava i teorijskih opcija? Ovaj tekst polazi od pretpostavke da je važno, uz puno uvažavanje filozofskih doprinosa Ksenije Atanasijević i njenog feminističkog angažovanja, kritički razmotri njena teorijska polazišta o pitanjima koja se tiču poimanja žena, kao i filozofske pretpostavke njenog delovanja uopšte.

Ključne reči: feminizam, pacifizam, borba protiv antisemitizma, delovanje

■ Sve do početka 21. veka Ksenija Atanasijević u našoj sredini nije dobila priznanje koje je nesumnjivo zasluživala.¹ Danas to, međutim, nije tako. Naime, naporom pojedinih istraživačica njeni su tekstovi prvo prikupljeni i ponovo objavljivani.² U međuvremenu rastao je i broj studija nastalih proučavanjem njenog veoma obimnog dela.³ Njen opus pripada pre svega filozofiji. U tom smislu, njen prvi značajan tekst je njena doktorska disertacija, *Brunovo učenje o najmanjem*, rad koji joj je u međunarodnoj akademskoj zajednici ubrzo doneo najznačajnija priznanja. Prilikom objavljivanja prevoda francuskog izdanja ovog teksta,⁴ o tom radu je rečeno da je rezultat „... izuzetno temeljnog istraživanja i kritičke analize jedne veoma komplikovane i ranije zanemarene oblasti najvećeg filozofskog uma Renesanse od *eminentnog jugoslovenskog filozofa i klasičnog filologa, dr Ksenije Atanasijević*“ (Tomašević 1970, 53, naglasila DD).

Posebno su značajna njena istraživanja i interpretacije brojnih značajnih predstavnika – ali i predstavnica – istorije filozofije uopšte, a antičke posebno: Heraklit, Sokrat, Demokrit, sofisti, Epikur, Diogen iz Sinope samo su neki od onih koji su bili predmet njenih istraživanja. U njenim istraživanjima antike Platon je zauzimao posebno mesto, i to sa stanovišta savremenih feminističkih teorijskih interpretacija.⁵ Osim filozofijom, Ksenija Atanasijević se bavila i književnošću, od antičke (Euripid, Eshil) do moderne i savremene književne produkcije (Dostojevski, Ibzen, itd.) U celokupnom njenom opusu izdvaja se njena preokupacija svim aspektima i položajima i stvaralašta žena: od njihovog doprinosa filozofiji i književnosti

¹ Izuzetak je prvo izdanje *Filozofskih studija* (urednik Zdravko Kučinar) 1970. godine koje je većim delom posvećeno Kseniji Atanasijević. Osim njenih tekstova, objavljena je obimna studija Radmile Šajković, „Životni put i filozofsko delo Ksenije Atanasijević“.

² Jedna od pionirki istraživanja o Kseniji Atanasijević u novije vreme je Ljiljana Vuletić koja je prvo 2005. godine objavila knjigu o Kseniji Atanasijević, *Život i misao Ksenije Atanasijević*, kao i dva dragocena zbornika njenih tekstova, *Etika feminizma* (2008) i *Etika hrabrosti* (2011).

³ Bibliografija Ksenije Atanasijević, koju je uradila Zora Stanković, ima preko 380 jedinica, gde su navedeni radovi koji su objavljivani od 1911 do 1971. godine.

⁴ Reč je američkom prevodu francuskog izdanja *La Doctrine Métaphysique et Géométrie de Bruno*.

⁵ Loncarevic, Katarina. 2015 „A Feminist Philosopher on the Fringe of History: Ksenija Atanasijevic and Ancient Greek Philosophy“.

do borbe za ženska prava.⁶ Svi sačuvani tekstovi svedoče ne samo o neverovatno širokom rasponu tema njenog interesovanja već i ozbiljnom poznavanju tih tema, pa prema tome svedoče i o velikoj erudiciji Ksenije Atanasijević.

Međutim, njen rad je prevazilazio okvire nauke i humanistike, tako što je Ksenija Atanasijević bila okrenuta ka svetu u kome je živela i u kome je istovremeno, s velikom posvećenošću, aktivno delovala. U ovom tekstu će biti reči o tome na koji se način njeno delovanje, artikulirano u brojnim javnim nastupima i tekstovima, može razmatrati iz perspektive savremenih političkih iskustava i teorijskih opcija? Da li imamo mogućnosti da, svakako uz puno uvažavanje filozofskih doprinosa Ksenije Atanasijević i njenog feminističkog angažovanja, kritički razmotrimo njena teorijska polazišta o pitanjima koja se tiču poimanja žena, kao i filozofske pretpostavke njihovog delovanja uopšte, a posebno u vremenu narastanja desnice, odnosno u „mračnim vremenima“ kako je govorila Hana Arendt (Hannah Arendt)?

To delovanje Ksenije Atanasijević započinje još u mladosti, u periodu između dva svetska rata i usredsređeno je na dva osnovna pravca, prvo, jasno i više puta izrečeno suprotstavljanje ratovima i drugo, energično i organizovano zalaganje za prava žena. Položaj žena je Ksenija Atanasijević razmatrala paralelno na više načina: kroz analizu filozofskih tekstova kojima se bavila, istraživanja o nepravdno izbrisanim pojedinim ženama u filozofiji, ali i time što je istovremeno učestvovala u političkim organizacijama koje su se borile za prava žena. Kada se prati njen politički angažman, značajno je to da je paralelno bila posvećena i mirovnim, kao i aktivnostima na unapređenju ženskih prava, dakle, i pacifizmu i feminizmu, što je proizilazilo iz njenog odnosa prema vremenu u kome je živela.

Kao što je poznato, Ksenija Atanasijević je imala teška i bolna iskustva kasnije u svom profesionalnom životu, zbog nepravdi koje su joj nanete na Univerzitetu u Beogradu. Međutim, ona je sazrevala, između ostalog, i kroz iskustvo ratnih razaranja i ličnih gubitaka u Prvom svetskom ratu, koji je dočekala i proživljavala kao mlada studentkinja filozofije. Ne dugo posle toga u svojim tekstovima ona artikulise ne samo jasno protivljenje ratu uopšte, već i svoje opredeljenje imenuje kao *pacifizam*. To opredeljenje je razvijala

⁶ Kao što su, na primer tekstovi „Pitagoreičarka Teano“ „Tereza od Avile kao spisateljka“, žene u Eshilovim, Sofoklovim i Euripidovim tragedijama, ali i tekstovi o emancipaciji žena, ženskim organizacijama i mnogi drugi.

dosledno u čitavom nizu tekstova, još od kraja 20-ih godina XX veka, a uoči samog početka Drugog svetskog rata izjavila je da „mudrost o svetu mora odbacivati sve vrste ratovanja“ i zaključila da „posmatran sa gledišta eminentno filozofskog mišljenja, rat se pokazuje kao jedna od najodvratnijih i najbezobzirnijih manifestacija sebičnosti, zaslepljenosti i svih vrsta i rodova negativnosti, koje su sudbonosno ukorenjene u ljudsku prirodu“ (Atanasijević, 1940: 111). Argumentaciju u prilog tom svom opredeljenju ona je određivala pozivajući se, u većem broju tekstova, na filozofiju, kao i na religiju, i to, oslanjajući se na, kako je napisala, mislioce, „predstavnike mudrosti, verske propovednike, na najblagorodnije...” (Atanasijević 1930, 32). Kao što se vidi i iz sadržaja njenih drugih tekstova, ona je ozbiljan oslonac tokom svog života tražila, osim u filozofiji i u svom verskom opredeljenju.

Pacifizam Ksenije Atanasijević je, razumljivo, zbog vremena u kome je uobličen, duboko isprepletan i povezan sa antifašizmom. Osim toga, iz istog razloga je njen pacifizam bio obeležen i suprotstavljanjem antisemitizmu. Oba opredeljanja, antifašizam i borba protiv antisemitizma, ključna su za vreme u kome je postavila temelje svojim filozofskim i političkim stanovištima – i najzad i svom feminizmu.

Njen odnos prema antisemitizmu izložila je, između ostalog, u svojim zabeleškama o jednom razgovoru vođenom u vozu 1933. godine: „...povorka ljudskih bića...jedna jevrejska porodica izmiče ispred hitlerovskoga žalosno primenjivanoga filozofiranja o čistoj rasi, koje izgleda još jezovitije kad dobije neko tobožnje ideološko tumačenje“ (Atanasijević, 1933: 53). Detaljno zabeležen razgovor bi, kao antropološki presek, zavređivao još detaljniju analizu rasprava među putnicima kao i intervencija Ksenije Atanasijević (njeno pozivanje na Majmonida i Spinozu), ali jedan od značajnih momenata je njeno pronicljivo, dalekovido zapažanje da „Hitlerovski program i metode neizbežno razbuktavaju...orijentaciju da se učinjeno zlo proganja osvetom....koliko će trovanja mržnjom i snova-njima odmazde izazvati“ (Atanasijević, 1933: 58) o čemu svedoči i rečit naslov teksta „Oko za oko“. U ovom tekstu su, i njen prikaz, ali pre svega njena briga artikulisani kao briga zbog neprekidnog obnavljanja nasilja, pa se kroz poznatu poruku iz Novog zaveta Ksenija Atanasijević podseća na reči, „A ko te udari po jednom obrazu, ti mu okreni i drugi“ (Atanasijević, 1933: 59).

Drugačiji ton, iako je i tu osuda hitlerovske politike, jeste u tekstu objavljenom nešto kasnije, krajem 1936. u novinskom članku, „Javna govornica“ koji je izašao u *Beogradskim jevrejskim novinama*.⁷ Ovde Ksenija Atanasijević u formi pisma pledira za „javno ispoljenom solidarnošću naroda i 'rasa' u interesu boljih dana i njihove zajedničke budućnosti“. Ono što je, pre svega, značajno u ovom tekstu jeste da ona, u navedenoj izjavi traži solidarnost, i to nesumnjivo sa masovnim žrtvama nacizma i fašizma jer, kaže Atanasijević, „proganjanja stižu ne samo individue, nego i čitave narode“. Ali posebno je važno što ona tada pojam „rase“ stavlja u znake navoda, i dodaje i objašnjenje. U toj politici, tvrdi Atanasijević „ide se u krajnosti i postavljaju se u suštini naivne, ali po dejstvima često kobne teorije o 'rasama'“ (Atanasijević, 1936). Ono što proizlazi iz navodnika u koje stavlja pojam „rase“ kao i iz objašnjenja koje sledi je to što, za razliku i od mnogih teoretičara/ki, kao i predstavnika savremenih javnih politika jasno prepoznaje rasizam i u tome što dovodi u pitanje i zapravo osporava samo postojanje „rasa“. Naime, ona je razumela da bi teorijski, bilo veoma teško uopšte tvrditi postojanje „rasa“, a da argumenti tome u prilog već ne impliciraju i rasizam.

Međutim, u opredeljenjima Ksenije Atanasijević, feminizam svakako zauzima ključno mesto, i to tako što se povezuje sa drugim opredeljenjima, kojima ona, takođe s potpunom posvećenošću, pristupa. Njeni se, dakle, (politički) stavovi međusobno dopunjavaju i prelivaju jedan u drugi. U tom smislu, ona tvrdi: „...žene su ispunile svoje *feminističke* programe visoko čovečnim ciljevima: ostvarivanjem slobode individuuma, (...), *uvođenjem pacifizma*, na mesto političkih konflikata krvavih posledica, jednom rečju, moralnim osvežavanjem...“ (Atanasijević, 1927a: 23, naglasila DD). Prema tome, Atanasijević smatra da je pacifizam deo feminizma. Međutim, da se pacifizam koji ona zastupa ne bi doveo u vezu sa pasivnošću i ravnodušnošću, Ksenija Atanasijević ističe da žene treba da su borbene: „Stara je istina da se dobro stanje mira ne postiže samim pacifizmom. *Si vis pacem, para bellum*“⁸. Zato uvek gde po sebi najubedljiviji argument ostaje nemoćan, žene moraju biti spremne da ga borbom potkrepe“ (Atanasijević, 1926: 43). I pacifizam i

⁷ Za kopiju ovog teksta, dugujem veliku zahvalnost kolegici Veri Mevorah, njenoj istraživačkoj upornosti u saradnji sa Biljanom Albahari i kolegama iz Zagreba.

⁸ Ako želite mir, pripremite se za rat. (Prev.ur.)

feminizam su ovde određeni kao aktivistički i najpotpunije se mogu predstaviti pojmom *delovanja* u onom smislu u kome ga je, kao najznačajniju ljudsku delatnost, opisivala i razvijala Hana Arendt. Prema tome, delovanje treba razumeti kao „jedin[u] djelatnost koja se odigrava izravno između ljudi bez posredovanja stvari...“, odgovara temeljenom uvjetu pluraliteta – činjenici da *ljudi, a ne čovjek*, žive na Zemlji i nastanjuju svet“ (Arendt, 1991: 11, naglasila DD).

S obzirom na to da je feminizam imao ključno mesto u njenim opredeljenjima, za potpunije razumevanje delovanja Ksenije Atanasijević, potrebno je kontekstualizovati mesto koje je feminizam u to vreme imao, i to ne samo u njenoj sredini, nego i u širim međunarodnim okvirima. U odnosu na vreme kada ga koristi Ksenija Atanasijević, kao termin, feminizam je bio u upotrebi relativno kratko vreme – prvi put je upotrebljen 1882. godine.⁹ Međutim, i u tom kratkom periodu delovanje i opredeljenje označeno tim terminom steklo je više neprijatelja nego pristalica, jer je „postao opšte mesto za opis rastućeg pokreta za žensku emancipaciju“ (Offen, 1988: 126),¹⁰ pokreta u odnosu na koji je, kao što je poznato, otpor bio – i još uvek je – žestok.

Ono što posebno treba uzeti u obzir jeste da je pokret za žensku emancipaciju i u to vreme bio heterogen, ne samo u odnosu sa nazivima kojima je obeležavan, već i u pogledu teorijskih, političkih ili ideoloških pretpostavki koje su bile u temelju pojedinih delova pokreta i njegovih organizacija.¹¹ Jedna od najznačajnijih razlika u vreme kada je Ksenija Atanasijević delovala je razlika između onih koje su se za prava žena borile u okviru feminizma i onih koje su se takođe borile za prava žena, ali u okviru pokreta koji je tu borbu imenovao kao zalaganje za „žensko pitanje“. Ova politička i ideološka razlika, utemeljena u teorijskim pretpostavkama je krajem 20.

⁹ Francuska sifražetkinja Ibertin Okler (Hubertine Auclert), urednica lista *Gradanka* (*Citoyenne*) se 1882. godine deklarirala kao feministkinja (*féministe*). Upotreba termina feminizam (*féminisme*) se proširila u Francuskoj, zatim u Engleskoj (*feminism*), a početkom 20. veka i u Americi. U međuvremenu je počelo korišćenje tog termina i u drugim evropskim zemljama, ali najčešće s negativnim konotacijama, i to zbog opšteg otpora prema zahtevima žena za dobijanje prava glasa.

¹⁰ „... *feminisme* became common currency to describe the burgeoning movement for women's emancipation...“

¹¹ Tako je, na primer, pokret žena za pravo glasa nazivan sifražetskim pokretom *suffragette*.

veka imenovana kao razlika između marksističkog i liberalnog feminizma,¹² ali se jasno ocrtavala i u vreme kada se Atanasijević bavila ovim pitanjima i bila prepoznatljiva, između ostalog, i razlikom u imenovanju između ženskog pitanja i feminizma. Sa stanovišta onih koje su polazile od ženskog pitanja, društvu su bile neophodne temeljne, revolucionarne promene društvenog, ekonomskog i političkog sistema jer ostajanje samo u okviru reformskih procesa, za koje su se po njihovom mišljenju feministkinje zalagale, podrazumevalo je zadržavanje sistema klasnih pripadnosti i pozicije klasnih privilegija. Tako se, na primer, u tekstovima iz nešto ranijeg perioda, Aleksandre Kolontaj, ruske revolucionarke, ova razlika ne samo naglašava nego i zaoštava: „...u društvu koje je zasnovano na klasnim protivurečnostima, [s]vet žena je podeljen, kao i svet muškaraca, u dva tabora; interesi i težnje jedne grupe žena ih približavaju buržoaskoj klasi, dok je druga grupa bliže povezana sa proletarijatom...” (Kolontaj, 1908: 2). Važno je napomenuti da je i Kolontaj sebi postavljala pitanje, koja je mogućnost da se ove razlike – sa njenog stanovišta percipirane kao klasne – prevaziđu: „Zar one [žene] ne mogu zajednički da se bore protiv ...uslova koji ih ugnjetavaju? ... Možda će na osnovu zajedničkih želja i ciljeva saradnja između buržujki i proleterki postati moguća?” (Kolontaj, 1908: 7).

Čini se da se Ksenija Atanasijević samim političkim i ideološkim razlikama u pristupu emancipaciji žena manje bavila, a još manje ih je – polazeći sa pozicija feminizma – naglašavala. Međutim, ove pozicije nisu uvek tako izoštrene. Atanasijević je nesumnjivo pripadala privilegovanom sloju društva, ali je to bilo na takav način što je svoj povlašćeni status, svoje obrazovanje, a povremeno i svoja filozofska i teorijska razmatranja stavila u funkciju političkog angažmana u onome što je ona smatrala da je najznačajnije u borbi za prava žena u Srbiji – energično suprotstavljanje svima koji su ženska prava dovodili u pitanje, i to je činila bez zalaženja u navedene političke razlike. Ona pominje Rusiju i to kao „zemlju gde su žene samim padom režima došle do svojih prava...” ali u istom tekstu pominje i „one žene koje će ...paktirati sa svim muškarcima – slično onim levičarima i revolucionarima koji su u tajnoj službi režima;” i time interpretaciju levice pojednostavljuje svodeći je samo na odnos sa

¹² Američka filozofkinja Alison Džagar (Alison Jaggar) je u periodu od 1977. godine do 1983. godine objavila tekstove u kojima je dala prvu osnovnu klasifikaciju feminističkih teorija, liberalni, marksistički i radikalni feminizam.

režimom, tada već staljinističkog SSSRa (Atanasijević, 1938: 61). Iz potpuno razumljivih razloga – a to je vremenski kontekst ranog feminizma kod nas, u kome je ona pionirski delovala – ona i nije bila u mogućnosti da strogo diferencira između različitih feminističkih, pre svega teorijski obrazloženih i razvijenih orijentacija, jer se nisu jasno ni iskristalisale.

U svakom slučaju K. Atanasijević je najviše uložila u odbranu prava žena, suprotstavljajući se pisanom i govornom rečju svima koji su to pravo osporavali, ne izbegavajući pritom da se kritički osvrne ne samo na muškarace (u njenoj terminologiji, ljude),¹³ već i na one žene koje, kako ona kaže, nisu osveščene, koje su „neprobudene“ (Atanasijević, 1927a: 23).

Ksenija Atanasijević smatra da je feminizam pre svega etičko stanovište. Jedna od najpoznatijih izjava tome u prilog jeste njena tvrdna da su „feministički zahtevi i težnje“ nazidani, kako to ona kaže na „duboko moralnim temeljima“ i da je feminizam „eminentno idealistički pravac.“ Iz načina na koji ona razvija ovo svoje određenje idealizma, vidi se šta ona zapravo pod tim podrazumeva, odnosno, koji je sadržaj tog pojma koji ona razvija, kada tvrdi „neprikosnovenost ličnosti“ kao i to da svaka ličnost ima „apsolutno pravo na slobodu“ (Atanasijević, 1927a: 22). Ove odredbe se pominju na više mesta, a Atanasijević izjavljuje da je to ono što čini i *ontološke* temelje feminizma. Tako je, izveštavajući sa Konferencije žena za mir i razoružanje, koja je održana u Beogradu 1931. godine, u nizu Apstrakta svih ostalih izlaganja ukratko navela i predstavljanje svog saopštenja i kaže „...da je Ksenija Atanasijević utvrdila da se pokret žena da dođu do svojih prava osniva na *ontološko-moralnom* temelju“ (Atanasijević, 1931: 75, naglasila DD). Temelj ženskog pokreta koji ona određuje kao ontološki, a koji je za nju nesumnjivo i etički, omeđen je i drugim pojmom, koji je značajan u njenim temeljnim pretpostavkama, a to je pojam individue. Kao što je poznato pojam individue leži u temelju političkih teorija liberalizma, a za država se i u osnovnim pretpostavkama liberalnog feminizma, kao uostalom i to da je ova orijentacija u feminizmu povezana „...sa teškom borbom skopčan[om sa] zadobijanje[m] političkih prava“

¹³ Kao i veliki broj autora/ki, a posebno teoretičara/ki, Ksenija Atanasijević je koristila termin ljudi i u generičkom smislu (i time smatrala da su tako obuhvaćene i žene) ali, s obzirom na to da je i ona često termin ljudi suprotstavljala terminu žene, tada je termin ljudi izjednačavala sa terminom muškarac.

(Atanasijević, 1927a: 23). Međutim, pitanje i dalje ostaje: da li je na osnovu onoga što je Atanasijević tvrdila uopšte bitno, i pre svega koliko odgovara kontekstu, da izvodimo zaključke o eventualnoj pripadnosti stanovišta Ksenije Atanasijević bilo kojoj od osnovnih orijentacija koje su retroaktivno, tj. pola veka kasnije registrovane u feminizmu?

Međutim, ono što ima značaja jeste analiza izjava Ksenije Atanasijević o ženama, koje, čini se, nisu uvek međusobno usaglašene. „Mogućnost za dobro i zlo“, kaže ona, „postoji kod oba dela čovečanstva“ i da se prema tome „ne treba zanositi obmanom da su kod žena sva preimućstva dodeljena ljudskom rodu, a kod muškaraca sve negativnosti...“ (Atanasijević, 1932: 32). Ovime, dakle u pogledu etičkih merila koja su za Kseniju Atanasijević veoma značajna, u pogledu morala (ili mogućnosti za moralno rasuđivanje), ne može biti suštinskih razlika po osnovu pola. Međutim, veoma je bitno što ona, u istom tekstu, čak istoj rečenici nastavlja: „...ne može se stavljati u sumnju da su žene, zbog svoje, *prirodom* dodeljene, razgranatije osećajnosti, samilosnije i altruističnije nastrojene...“ (Atanasijević, 1932: 32, naglasila DD). Ovime ona formuliše stavove koje je potrebno dodatno međusobno usaglašavati, pa se postavlja pitanje ima li u njenim drugim tvrdnjama osnova za razjašnjenje ovih nedoumica.

Čini se da ovaj naglasak na tvrdnji da žene jesu nešto *po prirodi*, dobija u tekstovima Ksenije Atanasijević ne samo mnogo više prostora, nego i značaja od tvrdnje o tome da su za „oba dela čovečanstva“ preimućstva jednako dodeljena. Ona je, naime, u nastavku teksta ipak jasnije opredeljena kada tvrdi sledeće: „Načelno govoreći, zato što žene poseduju mekšu dušu i duh obasjaniji toplinom nego ljudi¹⁴ kod njih postoji više izgleda da savladaju isključivo upravljanje prema prohtevima egoizma i da shvate istinu...“ (Atanasijević, 1932: 32). Iz ovoga sledi da Atanasijević zastupa stanovište da žene, *po prirodi*, imaju više mogućnosti za moralno delovanje, nego da podlegnu eventualnim egoističkim porivima; osim toga, ženama su i saznajne mogućnosti veće i, prema tome, imaju čak i veći potencijal da dosegnu istinu. Ono što je ovde značajnije od toga šta ona smatra da je suština žene, jeste stanovište da uopšte postoji bilo koja suština žene, što je i polazna pretpostavka njene tvrdnje.

¹⁴ Čitaj, muškarci.

Na osnovu ovoga Atanasijević bi se mogla svrstati u red onih feminističkih teoretičarki koje smatraju da žena, kao takva ima „prirodom“ datu suštinu, što podrazumeva suštinu koja je unapred determinisana. Šta god da je, navođenjem vrednosti u ovom kontekstu, izrečeno u prilog ženama, teorijski i politički je relevantno istaći da se ovime sužavaju mogućnosti bilo kakvih promena u položaju i statusu žena, dakle i onih poželjnih. Ovime se zapravo dovodi u pitanje mogućnost promene, kao i svega što je determinisano, u bilo kom pravcu.

Ksenija Atanasijević svakako nije jedina koja pribegava esencijalizmu kada je reč o ženama. U tom smislu pripada onim feminističkim teoretičarkama i filozofkinjama kojima se učinilo da je strateški prihvatljivo da, u naporu da ubede sve koji se suprotstavljaju ženskim pravima ili da bar pridobiju one kolebljive, kako ona kaže „neosveščene, neprobuđene“ – dakle, da je poželjno da navodnu žensku „prirodu“ treba predstaviti u što povoljnijem svetlu, kao onu koja tek time može predstavljati izuzetnu vrednost. Tako pojedine teoretičarke, oslanjajući se na pretpostavke, kojih bi se možda u raspravama bez napetosti u strateškim potezima, inače odrekle, polaže od toga da žene ipak imaju unapred utvrđenu, determinisanu suštinu (npr. kako je to Ksenija Atanasijević formulisala, imaju mekšu dušu, razgranatiju osećajnost i sl.). Upravo ovo stanovište Atanasijević iznosi u sklopu utemeljenja svoje pozicije koja čvrsto povezuje feminizam i pacifizam jer, između ostalog, smatra da tvrdnjom o prirodnoj miroljubivosti žena ojačava svoju argumentaciju.

U daljem razmatranju ovog pitanja, možda treba uzeti u obzir i sledeće: kao i mnoge druge pionirke feminizma, Atanasijević je u svom fokusu imala jedno od osnovnih prava za koje se feminizam zalagao, pravo na obrazovanje s obzirom na značaj koji to pravo ima za temeljne dugoročne promene, a posebno zbog toga što je tokom cele istorije civilizacije ženama to pravo bilo uskraćeno. U sklopu borbe za osnovna ženska prava, ona se bavi razmatranjem značaja koje proces koji ona naziva vaspitanjem treba da ima, „jer ljude vaspitanjem treba popraviti i prosvetličiti“ čak i nezavisno od toga da li je reč o „privrženicima slobode volje ili protivnicima njenim“ (Atanasijević, 1935: 35). Međutim, ono što je u razmatranju značaja vaspitanja u kontekstu feminizma Ksenije Atanasijević važno, zapravo je to što ona već time omekšava i ublažava svoju eventualno esencijalističku poziciju. Samim tim što naglašava mogućnost da se

vaspitanjem pokrenu procesi društvenih promena, determinizam se u sklopu esencijalističke pozicije narušava.

U analizi vaspitnih načela ona kritički uočava „da postoje dva merila za vaspitavanje muške i ženske dece“ i da je svakako razlika u tome što se jedni pripremaju za „samostalan život“, a „[ž]enska deca, međutim, ...smatraju se kao podčinjeni i zavisni deo čovečanstva“ (Atanasijević, 1935: 35). U tom smislu jedna od osnovnih prepreka za buduću nezavisnost žena je vaspitavanje devojčica tako da su one u okviru krutih patrijarhalnih paradigmi neprekidno usredsređene na udaju, brak i, najzad, i na materinstvo i time se dovodi u pitanje mogućnost njihovog izbora. Nadovezujući se na to Atanasijević se pridružuje i drugim feministkinjama koje su još od 18. veka razmatrale pitanje braka.¹⁵ Ostavljajući po strani „mogućnost, izuzetke retkih simpatija“, ona zagovara vaspitanje za samostalnost, pa bi „blagotvorno bilo da vaspitanje metodično istre i izgadi sve tragove dalekih potčinjenosti žena i da im ulije nepokolebljivu, dragocenu svest o neprikosnovenosti svakog korisnog i ispravnog individualnog života“ (Atanasijević, 1935: 39). U ovom smislu, razmatranja Ksenije Atanasijević bi se donekle mogla porediti sa pristupom koji je Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) izložila više od jedne decenije kasnije. Jer i Simon de Bovoar, kao i Ksenija Atanasijević pre nje, postavlja nezavisnost kao ključni cilj za ženu svog vremena, cilj za koji vidi da se neće lako postići. „Ako su kod nezavisne žene teškoće očiglednije, to je zato što se ona nije opredelila za mirenje sa sudbinom, već za borbu“ (De Bovoar, 1982: 558). Tako i Atanasijević postavlja cilj u vaspitanju devojčica, na osnovu koga će žene postati „bolji članovi društva, ako postanu izrađene i prekaljene ličnosti – nego ako ostanu nečije senke...“ Jer se, po njenom čvrstom uverenju, i na žene svakako odnosi taj zahtev za nezavisnošću i slobodom ličnosti koji je ona često isticala „... sve dok ljudski individuum ne bude sam u sebi nosio unutrašnju vrednost, nezavisnu od spoljnih sredstava podsticanja i upotpunjavanja, neće on postići svoju punu moralnu i socijalnu osposobljenost“ (Atanasijević, 1935: 39). Nezavisnost žene je dakle za obe, i Atanasijević i De Bovoar presudna; a ono što ih razlikuje jeste poznat stav Simon de Bovoar, proistekao, između ostalog, i iz

¹⁵ Olimp de Guž (Olympe de Gouge), Herijet Tejlor Mil (Harriet Taylor Mill), Ema Goldman (Emma Goldman), Aleksandra Kolontaj i dr.

egzistencijalizma, kojim se ona, za razliku od Atanasijević, potpuno ograđuje od bilo kakvog esencijalizma, stav koji postaje lozinka savremenih feminizama: „Žena se ne rađa kao žena, već to postaje“ (De Bovoar, 1982:11).

Sa stanovišta savremenih feminističkih pristupa, nameće se još jedan problem, i to u načinu na koji Ksenija Atanasijević analizira i razume prepreke koje ne zavise od samih žena – jer ima i onih koje i same žene postavljaju. Ove prepreke čine kontekst ženske borbe za njihova prava, odnosno konstituišu otpor toj borbi. Kada je reč o uzrocima u sporijem napredovanju poboljšanja položaja žena, ona smatra da „glavna od teškoća ... proizlazi iz jednog posebnog shvaćanja o ženi...koje vodi poreklo od mentaliteta Turaka“ i to iz vremena kada su „držali Srbiju pod obručem svoje vlasti“ (Atanasijević, 1929: 25). Međutim, ono što zatim Ksenija Atanasijević opisuje je tradicionalna patrijarhalna paradigma, koja nema ni nacionalne, ni etničke granice (iako može imati specifičnosti). Kao što je poznato, opšte je mesto i u feminističkim analizama koje su usledile da su stereotipi o ženama, predrasude o njihovoj moći rasuđivanja najčvršća brana u borbi protiv njihove diskriminacije. Međutim, kontekstualizacija tih patrijarhalnih paradigmi, dekonstrukcija stereotipa, analiza mehanizama kojima se obnavljaju predrasude – to je upravo ono čime su se bavile i na čemu se zasnivaju brojne i međusobno različite feminističke teorije. I teorijski i politički je mnogo produktivnije oslanjati se na taj, analitički pristup – čemu je i Ksenija Atanasijević dala izuzetan doprinos – nego na pojednostavljena uopštavanja o etničkim i nacionalnim karakteristikama.

U tom smislu treba pomenuti i poređenja koja su Kseniji Atanasijević ponekad promakla, a u kojima neke njene formulacije mogu biti percipirane i kao diskriminišuće, kao kada kaže „...nasrtanja na delatnost naših žena, datih u vidu razbešnjelih podmetanja i neuljudnih 'kritika', da bi oni, zacelo, bili neobičnija pojava i za centralnu Afriku“ (Atanasijević, 1929: 26) ili izjava o jednoj advokatkinji koja „gleda na feminizam sa površine (valjda zato što je francuskinja)“ (Atanasijević, 1927b: 186).

Taj pristup u navođenju argumentacije u prilog borbi za ženska prava je pristup koji je – iako može čak biti i razumljiv za vreme i kontekst u kome je nastao – iz perspektiva razvijene osetljivosti za odnos prema Drugom, ili jednostavno drugačijem, nedovoljno osvešćen. Pokazuje da pojedine izjave nude pojednostavljena i često

pristrasna objašnjenja, u pogledu izjava, za koje se, nakon pažljivijeg čitanja vidi da podrazumevaju diskriminaciju ili marginalizaciju Drogog, što je i ovde slučaj. I Atanasijević je u tom pogledu u istom tekstu, izrazila nedoumicu kada pominje „psihološku zanimljivost“ da se tih stereotipnih patrijarhalnih ideja „drže i ljudi nesvesni toga da one za njih važe. ...nailazimo na primere da sa ...ženom..postupa-ju kao sa...nižim bićem i ljudi koji ne razvijaju teorije da je zaista tako, i koji se nikad nisu zapitali je li uistinu tako“ (Atanasijević, 1929: 25). Dakle, reč je o pokušaju razumevanja mehanizama patrijarhalnih paradigmi, koje naravno imaju svoje specifičnosti u određenim kontekstima, ali ne mogu se pripisati, kao što to ona čini, Turskoj vlasti, a prisutni su i tamo gde nije bilo kako ona kaže „obruča turske vlasti Turaka“. Međutim, važno je to da Atanasijević doda je napomenu da „današnji Turci imaju simpatija za feminizam“ (Atanasijević, 1929: 25).

U pogledu pristupa koji bi se mogli imenovati i kao izrazi nedovoljne osetljivosti ona se ne izdvaja u odnosu na mnogo druge feministkinje. Slični izrazi nedostataka osetljivosti su posebno istorijski bili prisutni i u drugim, posebno ranijim, pokretima žena za njihova prava. Poznati su primeri sifražetskih pokreta u SAD u 19. veku, u kojima su se, i to organizovane abolicionistkinje, za pravo glasa za žene borile često i rasističkim argumentima. Tako je američka sifražetkinja Elizabet Kejd Stenton (Elizabeth Cady Stanton), kada je 1870. godine donesen amandman kojim su crnci/Afroamerikanci dobili pravo glasa, oštro tome suprotstavljala argumentacijom koja je rasističkim tvrdnjama poredila crnce i žene saksonske rase.

*

Ovo čitanje tekstova Ksenije Atanasijević ni na koji način ne dovodi u pitanje nesumnjiv značaj koji njeni tekstovi, njen celokupan rad ima: ne može se umanjiti izuzetan značaj koji je njena doktorska disertacija o Đordanu Brunu imala za međunarodnu akademsku zajednicu,¹⁶ ne može da umanjiti značaj koji za feminističke teorije imaju njene pronicljive analize Platona, analize koje su

¹⁶ Duhaček, Daša i Katarina Lončarević “Ksenija Atanasijević” In C. Ceton, I. v.d. Burg, A. Halsema, V. Vasterling, and K. Vintages (eds.). *Vrouwelijke filosofen: Een historisch overzicht*

daleko ispred svog vremena, odnosno još pedeset godina pre drugog talasa feminizma iznosile važne argumente; ne može umanjiti značaj svih njenih analiza filozofskih, naučnih i književnih dostignuća, i najzad, ali ne manje važno, ne može umanjiti značaj koji i danas ima njen feministički politički aktivizam. Međutim, ovakvo čitanje njenih tekstova dovodi njen rad u vezu s našom savremenosti i, uopšte, zrelim odnosom prema onima koje su potonjim generacijama krčile put.

Zrelost feminizma, i inače, pa i kod nas, podrazumeva da odavanje priznanja prethodnicama koje ne sme nikako da izostane, jer nam onda preči opasnost da uvek i iznova počinjemo ispočetka. Ali to ne trebalo, a ne bi ni smelo, da isključuje kritički, analitički pristup pojedinim nesumnjivo značajnim pojavama u istoriji feminizma, i da ta kritička analiza nikako ne isključuje to da se priznanje odaje, kao što je to i ovde slučaj, jer ovaj tekst i jeste pre svega odavanje priznanja Kseniji Atanasijević.

LITERATURA

- Arendt, Hannah. 1991. *Vita Activa*. Zagreb: August Cesarec
- Atanasijević, Ksenija. 1970. Fragmenti. U: *Filozofske studije*. Beograd: Filozofsko društvo Srbije.
- Atanasijević, Ksenija. 1936. Javna govornica. U: *Beogradske jevrejske novine*. (br. 9.)
- Atanasijević, Ksenija. 1940. Rat i filozofija. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2011. *Ksenija Atanasijević. Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija ženski fond, Centar za ženske studije. 111–114.
- Atanasijević, Ksenija. 1930. Religijska i filozofska podloga pacifizma. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2011. *Ksenija Atanasijević. Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija ženski fond, Centar za ženske studije. 29–43.
- Atanasijević, Ksenija. 1933. Oko za oko...Povodom Hitlerovog proganjanja Jevreja. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2011. *Ksenija Atanasijević. Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija ženski fond, Centar za ženske studije. 53–59.
- Atanasijević, Ksenija. 1927a. Etička podloga feminizma. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2008. *Ksenija Atanasijević. Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. 22–23.
- Atanasijević, Ksenija. 1938. Feministički pokret i njegove vođe. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2008. *Ksenija Atanasijević. Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. 60–61.
- Atanasijević, Ksenija. 1931. Konferencija za mir i razoružanje. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2008. *Ksenija Atanasijević. Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. 71–77.
- Atanasijević, Ksenija. 1932. Altruističko dejstvo žene. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2008. *Ksenija Atanasijević. Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. 32–33.
- Atanasijević, Ksenija. 1935. Rasmatranje o vaspitanju žene. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2008. *Ksenija Atanasijević. Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. 34–40.
- Atanasijević, Ksenija. 1929. Nekoliko feminističkih rasmatranja. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2008. *Ksenija Atanasijević. Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. 24–27.
- Atanasijević, Ksenija. 1927b. Jedna anketa o feminizmu. U: Vuletić, Ljiljana (prir.). 2008. *Ksenija Atanasijević. Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. 184–187.
- De Boivar, Simon. 1982. *Drugi pol*. Beograd: Beogradski izdavački grafički zavod (BIGZ).

- Duhaček, Daša i Katarina Lončarević. Ksenija Atanasijević. In C. Ceton, I. v.d. Burg, A. Halsema, V. Vasterling, and K. Vintages (eds.). *Vrouwelijke filosofen: Een historisch overzicht* (Uitgeverij Atlas). ISBN 978-90-450-0768-7
- Kolontaj, Aleksandra. 1908. Social Basis of the Woman Question/Društvene osnove ženskog pitanja. U: *Selected Writings of Alexandra Kollontai*. New York: WW Norton & Co.
- Loncarevic, Katarina. 2015. A Feminist Philosopher on the Fringe of History: Ksenija Atanasijevic and Ancient Greek Philosophy. *The Monist*, Volume 98, 113–124.
- Offen, Karen. 1988. Defining Feminism: A Comparative Historical Approach. U: *Signs*. 14/1.
- Tomašević, Đorđe. 1970. Ksenija Atanasijević o Brunu. U: *Filozofske studije* Beograd: Filozofsko društvo Srbije.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: Izdanje autorke.
- Vuletić, Ljiljana (priredila). 2008. *Ksenija Atanasijević. Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Vuletić, Ljiljana (priredila). 2011. *Ksenija Atanasijević. Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija ženski fond, Centar za ženske studije.
- Šajković, Radmila. 1970. Životni put i filozofsko delo Ksenije Atanasijević. U: *Filozofske studije*, Beograd: Filozofsko društvo Srbije.

Daša Duhaček

FEMINISM AND PACIFISM: ACTION ACCORDING TO KSENİJA ATANASIJEVIĆ

Abstract

In the history of Yugoslav and Serbian feminism, philosopher Ksenija Atanasijević occupies a significant place, which has, only recently and belatedly, been acknowledged by our contemporaries. She was the first woman to hold a Ph.D. from the University of Belgrade and, subsequently the first woman to hold a teaching position, also at the University of Belgrade. She is the author of many important theoretical texts in the fields of philosophy, literature, feminist research, as well as one of the pioneers of the feminist movement in Yugoslavia. This text is a presentation and an analysis of her

political engagement, not only in the feminist movement, but also as a pacifist in the "dark times" of the rising fascism and antisemitism. Her political beliefs were certainly theoretically grounded in her ethical standpoints, while also being related to her ideas of feminism. It may prove to be productive to analyze her texts, journal articles, and her public presentations, as a part of her feminist activism. Can these analyses be contextualized from a contemporary perspective? This text, resulting from a full acknowledgment of her contributions to philosophy and her feminist engagement, will critically approach and assess her theoretical standpoints on women, as well as her point of departure in feminism and political activism.

Keywords: feminism, pacifism, struggle against antisemitism, action.

MILJAN MILKIĆ

Institut za strategijska istraživanja,
Univerzitet odbrane, Beograd
miljan.milkc@mod.gov.rs

Različita viđenja religije: pacifizam Ksenije Atanasijević i borbeni moral u vojsci Kraljevine Jugoslavije

Apstrakt

O filozofiji pacifizma Ksenije Atanasijević već je ranije pisano, a naša namera jeste da u ovom članku kroz analizu njenih stavova o religiji kao pacifističkoj ideji ukažemo na razlike koje su u vezi sa tim pogledima postojale u vojsci kao jednoj od najznačajnijih državnih institucija. Da bismo bolje razumeli vreme u kome je Ksenija Atanasijević stvarala i razvijala svoj koncept pacifizma, analiziraćemo najpre odnos države prema verskim zajednicama, a zatim i kako je religija shvatana u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Religija je u vojsci bila veoma važna i ona je predstavljala osnovu za vaspitanje vojnika u svemu što je dobro i plemenito. Religija je bila i osnova iz koje se stvara borbeni moral. Nasuprot ovakvim shvatanjima, Ksenija Atanasijević je u religiji pronalazili jednu od osnova za razvijanje ideje pacifizma. Ona je ukazivala na to da postoji sličnost svih verskih doktrina i smatrala da svi ljudi imaju zajedničko poreklo.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, vojska Kraljevine Jugoslavije, pacifizam, borbeni moral, religija

■ Stvaralački opus filozofkinje Ksenije Atanasijević (Beograd, 1894 – Beograd, 1981) čini preko četiri stotine bibliografskih jedinica. Ona je prva žena koja je stekla akademsku titulu doktora nauka na Beogradskom univerzitetu (1922) i prva žena koja je izabrana u nastavno zvanje docenta (1923). Na Filozofskom fakultetu Beogradskog univerziteta predavala je klasičnu, srednjovekovnu i noviju filozofiju i estetiku. Delimično zbog svog nesnalaženja u dominantnoj muškoj intelektualnoj sredini, ali i pod pritiskom dela uticajne intelektualne javnosti, univerzitetska karijera Ksenije Atanasijević nasilno je prekinuta 1936. godine. Zbog svojih antiratnih stavova i tekstova protiv nacionalsocijalizma i antisemitizma, Gestapo je oktobra 1942. godine priveo i saslušavao Kseniju Atanasijević. Njena

životna drama nastavljena je i nakon Drugog svetskog rata kada je napadnuta i žigosana kao predstavnica „reakcionarne buržoazije u raspadanju“ (Vuletić, 2011: 15; Лолић, 2018: 295).¹

Kraljevina Jugoslavija je bila multinacionalna i multikonfesiona država u kojoj se odnos države prema priznatim konfesijama zasnivao na principu verskih sloboda i ravnopravnosti veroispovesti (Žutić, 1994: 49–60). U proklamaciji regenta Aleksandra povodom obrazovanja prve vlade naglašena je sloboda i ravnopravnost veroispovesti (Žutić, 1991: 15). Veroispovesti priznate Vidovdanskim ustavom iz 1921. i Ustavom od 6. septembra 1931. godine bile su pravoslavna, rimokatolička, grkokatolička (unijati), muslimanska, evangelistička augsburškog i helvetskog ispovedanja, jevrejska sefardska, jevrejska aškenaska, jevrejska ortodoksna, baptistička i starokatolička.

Odnos vojske prema verskim zajednicama u Kraljevini Jugoslavije, kao i položaj verskih zajednica u vojsci, bili su u skladu sa državnim politikom koja je bila zasnovana na ovakvim principima i koji su ujedno bili sadržani i u Ustavu, zakonima i podzakonskim aktima. O značaju koji su verske zajednice imale u Kraljevini Jugoslaviji govori i podatak da su donošenjem *Zakona o narodnim školama* 11. jula 1930. godine ukinute odredbe o fakultativnosti verske nastave koje su postojale u Ustavu iz 1921. godine i verska nastava je prešla u ruke sveštenika (Žutić, 1991: 83). Duhovna lica i kandidati za duhovna lica imali su poseban status u vojsci i oni nisu pozivani na vojnu službu kao obični obveznici (Службени војни лист, 1919: 1092–1094).²

¹ Više podataka o životu i akademskoj karijeri Ksenije Atanasijević videti u: Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Izdanje autorke: Beograd.

² Pod duhovnim licima vojne vlasti su podrazumevale sveštenike (pastore), đakone, kaluđere (redovnike), hodže i mualime koji su stalno postavljeni na mehtebima, muslimanske veroučitelje (kathete) na državnim školama; šejhove i dervise koji su stalno postavljeni u tekijama; muftije, članove ulema-medžlisa i njihove sekretare, ako su ti sekretari duhovna lica; aktivne šerijetske sudije; imame, hatibe, vaize, mujezine i kajime, ako lično vrše versku službu i ako su dekretom od nadležne duhovne vlasti postavljeni u džamijama; muderise koji drže redovna predavanja; i rabine. Pod kandidatima za duhovna lica podrazumevali su redovne đake (studente) teoloških fakulteta, duhovnih akademija, bogoslovija i kaluđerskih škola; redovne đake medresa (softe, talibi) i šerijetske sudijske škole; redovne đake izraelskih duhovnih škola; redovne đake crkvenih škola koje spremaju kandidate za kakve stručne poslove u crkvi, kao crkvenu muziku, slikarstvo, vajarstvo itd; šerijetske sudijske praktikante (vežbenike), apsolvirane đake medresa i šerijatskih sudijskih škola.

Na osnovu *Zakona o ustrojstvu vojske i mornarice* od 6. septembra 1929. godine, zadatak vojske bio je da brani otadžbinu i da bude potpora zakonitosti u zemlji (Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1929: 1619). Obaveza služenja u vojsci bila je opšta i svaki državljanin Kraljevine Jugoslavije imao je pravo i dužnost da služi. Obaveza služenja u vojsci počinjala je od 21. godine i trajala do navršene 50. godine života. Dužina vojnog roka bila je 18 meseci, osim za mornaricu i vazduhoplovstvo, gde je služba u stalnom kadru trajala dve godine. Na osnovu odredbi *Pravila službe*, zadatak vojske bio je da mlade regrute nauči vojničkom zadatku. Drugi zadatak vojske bio je da putem moralnog vaspitanja, od tih mladih ljudi stvori vojnike sa istovetnim shvatanjima o državi, vojsci i vojničkim dužnostima (Правило службе, 1937: 3–6). U svim *Pravilima službe* vojske Kraljevine Jugoslavije polazilo se od toga da je moralno vaspitanje bilo od presudne važnosti i da je upravo od njega zavisila jačina vojske (Привремена правила службе, 1919; Привремена правила службе, 1925; Привремена правила службе, 1928; Правило службе, 1937). „Da bi vojnik mogao da bude ispunjen visokim moralom neophodno je potrebno da veruje, da je pobožan“ (Привремена правила службе, 1925: члан 68). Na vojnike je trebalo delovati ne preko razuma, već preko duše i srca. U *Pravilima službe* vojske Kraljevine Jugoslavije religija je navedena kao osnova za vaspitanje ljudi i naroda u svemu što je dobro i plemenito.

„Religija je osnova za vaspitanje ljudi i naroda u svemu što je dobro i plemenito, ona je izvor vere, nade i ljubavi. Vera uzdiže, jača i vodi svakome napretku. Ona je svima ljudima putovođa u životu. Ona čoveka uči da se u dobru umeri, a daje mu snagu da u zlu ne klone, no da izdrži sve tegobe u životu. Ona je zdravlje i snaga duše svakog čoveka. Ona vaspitava dušu čovečiju. Ona je osnova iz koga se podiže i stvara moral kod vojnika“ (Привремена правила службе, 1925: члан 66).

Objašnjeno je da je Bog najviša nevidljiva i nestvoriva božanska sila; da od Njega potiče sve što se u svetu dešava, da je on svuda i na svakom mestu, da sve zna, sve vidi i sve čuje. Kao i u svakoj vojsci, tako se i u vojsci Kraljevine Jugoslavije polazilo od toga da se osnova vrednosti vojske nalazi u njenom moralnom elementu. Cilj moralnog vaspitanja u vojsci bio je da kod vojnika stvori i razvije instinkt požrtvovanja na račun instinkta samoodržanja i da kod

vojnika stvori volju i snagu da što duže istraje i da se žrtvuje za interese službe. U *Pravilima službe* se dalje navodi da religijsko vaspitanje, po svojoj glavnoj osnovi, ulazi u moralno vaspitanje, kao i da religijsko osećanje u značajnoj meri utiče na moralno osećanje. Smatralo se da je vojnik mogao da bude ispunjen visokim moralom jedino ukoliko je bio pobožan.

Vojni sveštenici u vojsci Kraljevine Jugoslavije podučavali su vojnike da je religija važna za borbeni moral i navodili su primere iz ranijih ratova, pre svega iz Prvog svetskog rata (Милкић, 2005: 140). Na časovima veronauke, vojni sveštenici su vojnike podučavali osnovama religije i sa verskog gledišta ukazivali na značaj vojničke zakletve, govorili o vršenju vojničke dužnosti i o vernosti i odanosti kralju i otadžbini (Службени војни лист, 1933: 9).³ Kroz časove veronauke trebalo je delovati na izgradnju i jačanje karaktera i morala vojnika. Predavanja su obuhvatala osnovna znanja o hrišćanstvu: značaj krsnog znaka, osnove vere izložene u Simvolu vere, deset božijih zapovesti i objašnjenje i učenje molitve Oče naš. Časove veronauke držali su vojni sveštenici koji su tokom nastave pozivali na narodnu tradiciju, junačke primere iz prošlosti i osećanje nacionalnog ponosa. Vojni sveštenici su časove veronauke i moralnog vaspitanja držali i u trupi i u vojnim školama (Милкић, 2005: 140).

Vojnička zakletva je u vojsci Kraljevine Jugoslavije bila od velikog značaja za borbeni moral vojnika. Zakletva je imala naglašenu versku komponentu – vojnici su se zaklinjali u Boga i bila je definisana kao svečano obećanje dato u Božije ime kao najuzvišenija i naj-svečanija obaveza da će vojnik svoju dužnost ispuniti bez obzira na žrtve koje mora da podnese (Привремена правила службе, 1925: члан 55). „Polazeći zakletvu vojnik se obavezuje na poslušnost, vernost i odanost svome kralju i svojim starešinama; svojoj otadžbini zavetuje se da će je po cenu svoga života braniti; a svojoj vojničkoj zastavi zariče se da je neće nikada napustiti i izneveriti. Polazeći zakletvu vojnik priziva za svedoka Boga i svoju savest, da govori istinu a obriče čast i život kao zalogu date obaveze“ (Привремена правила службе, 1925: члан 55). Svojim sadržajem zakletva je objedinjavala ljubav prema Bogu i otadžbini i obavezivala vojnika na poštovanje svojih pretpostavljenih. Po pitanju vojničkog morala

³ Пројрам и план за извођење насљаве у Војно-музичкој школи одобрен је 12. јула 1933. године.

zakletva je predstavljala jedan od najvažnijih elemenata u njegovoj izgradnji.

„Vojnika koji pogazi svoju zakletvu zemaljski zakoni kažnjavaju najtežim zakonskim kaznama, koja je ipak znatno manja od kazne savesti koja uvek dolazi. Vojnik koji pogazi zakletvu kalja svoju čast i savest, takav je vojnik izdajnik otadžbine, na njega pada sram i stid, i nedostojan je svojih drugova u vojsci, njega preziru i njegovi sugrađani, njega postiže prokletstvo celog naroda koje traje dok i naroda traje. Kajanje koje uvek docnije nastaje samo jače raspiruje duševni oganj, muke postaju sve veće i sve teže. Nema strašnije kazne za čoveka od griže sopstvene savesti“ (Привремена правила службе, 1925: члан 58).

Vojnici su zakletvu polagali pred sveštenikom, kao posrednikom između Boga i ljudi, i na znamenjima svojih veroispovesti: Svetom Jevanđelju i časnom krstu, Koranu, Talmudu i Bibliji kao simbolima vere. Redovno je pred polaganja zakletve vojni sveštenik držao prigodnu besedu i govorio o značaju zakletve. Pre polaganja zakletve regruta u Beogradskom garnizonu 29. maja 1932. godine, vojni sveštenik Aleksa Jovanović, održao je tom prilikom govor u kome je opomenuo na značaj zakletve: „Značajan je ovo momenat u vašem životu, kada vi, kao sinovi svoga Kralja, stupate u vojsku na odsluženje svoga roka i ovom svečanom zakletvom primete uzvišene vojne dužnosti, pune časti i ponosa, ali pune i odgovornosti. Od ispunjavanja tih vaših dužnosti zavisi napredak i budućnost naše otadžbine. Zakletva je najveća vojnička svetinja, koja se mora ispuniti. A sad, u ime Boga, pristupite toj zakletvi“ (Д., 1932: 163–165).

Sve vojničke proslave i državne svetkovine u Kraljevini Jugoslaviji, imale su i verski karakter uz obavezno prisustvo vojnih sveštenika, a zavisno od karaktera svečanosti, i uz prisustvo nekog od crkvenih velikodostojnika. *Zakon o praznicima*, donet 27. septembra 1929, predviđao je da državni službenici u dane državnih praznika, u nedelju, na svoje verske praznike i na dan svoje Krsne slave, ne moraju biti na dužnosti, osim u slučajevima koji su izuzeti zakonom (Службени војни лист, 1929: 1761–1764). U danima svojih velikih praznika vojnici odgovarajućih veroispovesti bili su pošteđeni vežbanja i napornih radova.

U vojsci Kraljevine Jugoslavije svoje vojne sveštenike imale su sve crkve i verske zajednice priznate u državi (Милкић, 2005: 136–146). Sve svoje dužnosti vojni sveštenik je vršio u skladu sa

crkveno-verskim propisima svoje veroispovesti i u skladu sa vojnim i državnim zakonima. Vojni sveštenik je bio dužan da neguje religioznu i moralnu svest u vojsci svim sredstvima koje vera pruža, rečju i delom, poukom i opomenom, a naročito ličnim primerom. Svojim delovanjem sveštenik je kod vojnika trebalo da jača hrabrost i izdržljivost, častoljublje, osećaj dužnosti i discipline, poštovanje pretpostavljenih, druželjublje bez obzira na konfesione razlike i nacionalnost, kao i duboku vernost i odanost prema kralju i otadžbini. Prazničim danima i nedeljom vojni sveštenik je u crkvi, ili određenim prostorijama, držao Božiju službu. Tom prilikom je držao i propovedanje o verskim i moralnim istinama. Izvršavanje svih verskih tajni, naročito svete tajne ispovesti i pričešća u vreme postova, bila je redovna dužnost sveštenika.

U Kraljevini Jugoslaviji bilo je prisutno versko šarenilo, ali se ono nije osećalo kao problem u jedinicama i ustanovama vojske (Bjelajac, 1999: 99). Različitim normativnim dokumentima, još od 1919. godine, bilo je regulisano praznovanje verskih praznika svih priznatih veroispovesti, način ishrane, dvojne kuhinje, dani poštede od zanimanja, slobodni dani za aktivna vojna lica, polaganje zakletve, način sahranjivanja itd. (Bjelajac, 1999: 99). Svake godine kralj je uoči svih važnijih verskih praznika čestitao praznik pripadnicima dotične vere naredbom koja se čitala pred strojem. Čitanje je bilo usklađeno sa verskim kalendarom pojedine veroispovesti, npr. katolicima se čestitao Božić 24. decembra, a pravoslavcima 6. januara (Bjelajac, 1999: 100). S obzirom na višereligijski karakter Kraljevine Jugoslavije, vojnici su vaspitavani u duhu zajedništva i uz isticanje načela „Brat je mio koje vere bio“ i uz objašnjenje da sve vere priznaju i veruju u jednoga Boga, koji je zajednički svim verama (Привремена правила службе, 1925: члан 74). Svaki vojnik je bio dužan da se svojom verom ponosi, da tuđu poštuje, kao i da u tom cilju izbegava sve ono što bi moglo da izazove loše raspoloženje i razdor među pripadnicima drugih vera. Jugoslovenstvo je predstavljalo osnov patriotizma u vojsci (Bjelajac, 1999: 36–46).

U vojsci države u kojoj Ksenija Atanasijević živi i stvara religija je bila jedna od osnovnih elemenata borbenog morala. S obzirom na to da je kroz sistem vojne obaveze najveći broj muške populacije u državi imao obavezu da provede određeno vreme u vojnoj sredini, možemo zaključiti da je vojska imala značajan uticaj na društvo. Na taj način kroz analizu vojske, analiziramo jedan

značajan segment društva i društvenih procesa u periodu kada je Ksenija Atanasijević najaktivnije stvarala. U nameri da ponudimo zaključak u vezi sa tim kako je shvatana religija u vojsci, navodimo objašnjenje koje je dao vojni sveštenik vojske Kraljevine Jugoslavije Nikola Kostić (Милкић, 2016: 73). On je prvih godina postojanja nove države (1922) u govoru koji je držao u sarajevskom Oficirskom domu primetio da je služba sveštenika u vojsci samo deo jedinstvenog vaspitnog aparata čiji je cilj stvaranje vojničkog morala. Ulogu vojnih sveštenika koja je došla do izražaja u najtežim godinama tokom Prvog svetskog rata, vojni sveštenik Kostić objasnio je rečima da crkva ima drugačije zadatke u manastiru, od onih koje ima u školi ili u vojsci. Naglasio je da se upravo uloga u vojsci izdvaja, jer zadatak crkve među vojnicima nije asketizam, već „razvijanje svih verskih i nacionalnih vrlina i osećanja, koje izazivaju aktivnost, koje osposobljavaju za borbu, a među njima je naveo: optimizam, hrabrost, izdržljivost, požrtvovanje, čednost, druželjublje itd.” (Милкић, 2016: 73). Na osnovu ovog predavanja, vojni sveštenik Kostić je objavio članak po nazivom *Uticaj vojnog sveštenika na moral borbenih jedinica* (Костић, 1922: 105–115).

*

Među istraživačima koji proučavaju delo Ksenije Atanasijević dobro je poznata njena filozofija pacifizma. Interesovanje Ksenije Atanasijević za pacifizam potiče iz njenog proučavanja međunarodnih odnosa u periodu između dva svetska rata. Pojava totalitarnih ideologija, fašizma i nacizma, podstakla je Kseniju Atanasijević da u svojim radovima ukaže na opasnost koju su ove ideologije donosile. U tom kontekstu, ona je bila među prvim intelektualcima u Evropi koji su o tome pisali (Лолић, 2018: 297). U svojim prvim radovima o ovoj temi ona nastoji da ukaže na važnost koju filozofija ima u jugoslovenskom i svetskom društvu. Krićka i moralna dimenzija filozofije i mogućnost da filozofija iskaže stav prema ličnostima i društvenim procesima, nalaze su u fokusu njenih radova. Kako to primećuje Ljiljana Vuletić, „razobličavanje zla u društvu bilo je za Kseniju Atanasijević ne samo njeno filozofsko vjeruju, nego još više – delatno načelo njenoga života, njena individualna vertikala” (Vuletić, 2011: 11). Značaj filozofije za razvoj političkog mišljenja, kao i tezu o čovekovom socijabilnom karakteru, Ksenija gradi kroz analizu antičke

filozofije, dokazujući da postoji pacifistička linija u evropskoj antičkoj i modernoj filozofiji (Лолић, 2018: 298–300).

U ranijim analizama njenih radova ukazuje se da je Ksenija Atanasijević kao retko ko u Kraljevini Jugoslaviji zagovarala, popularisala i teorijski obrazlagala pacifističku doktrinu i bila najistaknutija pacifiskinja (Vuletić, 2012: 235). Ksenija Atanasijević je izvore pacifizma tražila u antičkim filozofskim i političkim teorijama, ali i u učenjima tvoraca velikih svetskih religija Bliskog i Dalekog istoka. Zbog toga možemo reći da je njena koncepcija pacifizma veoma složena. Svoje stavove o tome da između veoma heterogenih učenja, kakva su filozofske i političke teorije antičkih stoika i moderna filozofija mira, sa jedne strane, i učenja tvoraca velikih svetskih religija Bliskog i Dalekog istoka, sa druge strane, postoji srodnost kada se ova učenja posmatraju iz pacifističke perspektive (Лолић, 2018: 302). Stavove o ovoj temi iznela je najpre na predavanju održanom u „Ženskom klubu“, a zatim je ovo predavanje objavljeno u nastavcima u beogradskoj *Pravdi* 21. decembra, 22. decembra i 25. decembra 1930. godine pod naslovom „Religijska i filofska podloga pacifizma“ (Vuletić, 2011: 29–43).

U svojoj doslednoj borbi i opredeljenosti prema idejama pacifizma, Ksenija Atanasijević je rat objašnjavala kao „jednu od najodvratnijih i najbezobzirnijih manifestacija sebičnosti, zaslepljenosti i svih vrsta i rodova negativnosti, koje su sudbonosno ukorenjene u ljudsku prirodu“. Ovo su reči koje je napisala u tekstu „Rat i filozofija“ objavljenom u beogradskoj *Pravdi* početkom januara 1940. godine (Вулетич, 2005: 167–168). U nastavku svog teksta, autorka ukazuje na podudarnost svih verskih doktrina, sa jedne strane, kao i svih mudrosti o svetu, koji u svojim učenjima ispovedaju da su svi ljudi zajedničkog porekla i da su svi oni bića jednog istog vaseljenskog principa. Zbog toga ona smatra da do smanjenja napetosti među ljudima i državama, može doći samo ako se među njima razvije veći stepen međusobnog razumevanja i empatije. Mogućnost za postizanje takvih odnosa među ljudima Ksenija Atanasijević uočava u duhovnoj delatnosti osnivača velikih religija, koji su „nadahnućem svojih prečišćenih duša i vidovitošću prosvetljenih svesti radili na tome da čovečanstvo odvedu jednom podnošljivijem i solidnijem životu, gde će umesto razdora i krvavljenja vladati uzajamna saglasnost i poštovanje“ (Лолић, 2018: 304).

Ksenija Atanasijević zapaža da filozofija mira u različitim civilizacijama ima različitu osnovu. Ona ukazuje na činjenicu da su „ontološko-religijska učenja Hindusa, naročito Budizma svesno nato-pljena ukazivanjem na obmanljivost svih borbi između živih bića“ i da iz njih proizilazi da „nanošenjem štete drugom, čovek, zapravo, škodi sebi, jer je živo biće u suštini jedno isto, jer su i napadnuti i napadači stvoreni od iste životne supstancije“ (Лолић, 2018: 305). Na osnovu toga, Ksenija Atanasijević zaključuje da je potrebno „obustavljanje neprijateljstava, ne samo između ljudi, nego i između svega što živi, i vaspostavljanje opšte izmirenosti“ (Лолић, 2018: 305). Snažne korene pacifizma, Ksenija Atanasijević pronalazi u staroj persijskoj religiji, u jevrejskoj religiji i hrišćanstvu. U staroj persijskoj religiji nagoveštava se da će zlo biti pobeđeno i da će u obnovljenom svetu zavladati večni mir. Važan pacifistički aspekt jevrejske religije, videla je u njenom učenju, da je čovek neprikosnoven kao takav. Iako navodi da svi verski propovednici imaju svoje zasluge u otklanjanju uzroka ratovanja, za Kseniju Atanasijević najsnažniju poruku mira donosi hrišćanstvo koje je za nju „religija mira dostižnog pomoću ljubavi prema Božanstvu i bližnjem i pomoću praštanja“ (Vuletić, 2011: 34). Svoje stave o izrazitom pacifističkom karakteru hrišćanstva, Ksenija Atanasijević, temelji na uverenju da je težište Hristove delatnosti i svrha njegove smrti „da zaustavi mržnju, da izgladi razdore, da očudotvori i krvnike u prijatelje, jednom reči da izmiri ljude i narode“ (Лолић, 2018: 305). U tekstu „Religijska i filozofska podloga pacifizma“ ona ukazuje na to da se u hrišćanstvu obustavljanje neprijateljstva i ugušivanje sebičnosti ne postiže podizanjem saznanja, kao u budizmu, nego živim osećanjem simpatije koga Hristos svojim stradanjem, unosi među ljude (Vuletić, 2011: 34). Prednost hrišćanstvu u odnosu na budizam Ksenija Atanasijević daje i zbog toga što budizam posredno, putem saznanja, miri čoveka sa čovekom, dok, s druge strane, hrišćanstvo neposrednije, na emocionalnoj podlozi, svojim doktrinama, guši sve negativnosti u odnosima između ljudi i zamenjuje ih strpljivošću, pregorevanjem i naklonošću. Upravo u ovim činjenicama filozofkinja uočava da se iz ove dve religije razilaze odlučujući podsticaji za svaki pokušaj da se jednom za svagda uguše međučovečna i međunarodna podjarmljivanja i pritešnjavanja. (Vuletić, 2011: 36). Ona dalje ukazuje da izvorno hrišćansko učenje prikazuje Hrista kao najbeskompromisnijeg pacifistu koji je ikad postojao i naglašava da je njegovo delo

čitavo usmereno ka tome da otrgne ljude iz ograđenog zemaljskog prostora osvetoljubivosti i odmazde, a sve to na taj način što će upitomljavanjem njihovih duša ljude učiniti milostivima i krotkima. Ksenija Atanasijević podseća na reči iz Jevanđelja: „Ovo vam kazah, da u meni mir imate. U svijetu ćete imati nevolja; ali ne bojte se, jer ja nadvladah svijet“. Ona ukazuje i na činjenicu da se vrhovno biće hrišćanstva zove Bog Mira, a da je čitavo hrišćansko jevanđelje obeleženo kao jevanđelje mira. Na kraju svog filozofskog spisa „Religijska i filofska podloga pacifizma“, zaključuje Ksenija Atanasijević:

„Otuda bi od početka istorije do danas, ljudima i narodima daleko manje štete bilo nanoseno, da su se u državama slušali save-ti uzvišenih proroka i mudraca. I otuda se izgledi za budućnost mogu poboljšati samo ako se u danima što nastupaju poveruje nji-ma, pre nego svima drugima, jer su oni jedini pozvani i osposobljeni da iscele svet mirom“ (Vuletić, 2011: 43).

Ksenija Atanasijević iznosi svoj kritički stav i prema filozofima koji se na osnovu svojih učenja mogu nazvati apologetama rata. Ona kritikuje stavove o ratu nemačkog filozofa Johana Gotfrida Herdera, koji je opravdavao samo odbrambeni rat, a koji je za rat koji nije samoodbrana smatrao da je nečovečno postupanje. Stavove Žozefa de Mestra, koji je kritikovao Francusku revoluciju smatrajući da je ona kriva za krvoproliće i kaos koji su nastali, Ksenija Atanasijević je kritikovala zbog toga što se u njima „ratovanje tumači pozivanjem na transcendentne i čoveku neuhvatljive namere vrhovnog i svedobroga bića“, i odbacuje ih kao „odvratne i cinične“. Jedna od De Mestreeovih tvrdnji jeste i da rat ima sakrosanktna svojstva i da „Bog uživa kada se proliva ljudska krv“. Ovakav stav Ksenija Atanasijević je ocenila kao demonski (Лолић, 2018: 306). Neprihvatljive stavove po pitanju rata, Ksenija Atanasijević nalazi kod Voltera, Hegela, a prema njenom mišljenju, najdalje je u veličanju rata otišao Fridrih Niče koji je smatrao da rat predstavlja potvrdu Darwinove ideje o borbi za opstanak, kao „normalnome stanju živih bića“ (Лолић, 2018: 306).

Veličina dela Ksenije Atanasijević kao filozofkinje pacifizma ogleda se i u tome što je ona imala ugledno mesto u međunarodnim feminističko-pacifističkim organizacijama „Mala ženska antanta“ i „Internacionalna organizacija žena za mir“. Dovoljno je pomenuti da je zahvaljujući njenom ugledu u međunarodnom pacifističkom i feminističkom pokretu, u Beogradu 1931. godine

održana međunarodna Konferencija za mir i razoružanje (Vuletić, 2011: 15). U analizi pacifističkih stavova Ksenije Atanasijević i posebno kroz analizu njenog poimanja religije, neophodno je ukazati na istorijski trenutak i društvene odnose u kojima je ona živela i stvarala. U tom kontekstu posebno je značajno pažnju istraživača usmeriti na njen idejni sukob sa patrijarhalnom sredinom koja je idealizovala ratnika kao heroja. Namera ovog članka jeste da dodatno ukaže na činjenicu da je u državi kakva je bila Kraljevina Jugoslavija pacifističko shvatanje religije Ksenije Atanasijević, popularisanje i zagovaranje pacifizma kroz religiju, bilo retko, usamljeno i da je predstavljalo stav koji je izlazio iz opšteprihvaćenih društvenih normi. Ksenija Atanasijević bila je, uz književnicu Anicu Savić Rebac, najobrazovanija žena u Srbiji prve polovine XX veka. Filozofkinja, pacifistkinja, nesumnjiva predvodnica feminizma, ona je u svom privatnim životom, kao i tokom svog angažmana u akademskoj zajednici, postala žrtva sukoba intelektualke sa patrijarhalnom sredinom. Na osnovu svega što je uradila i svega što je ostavila u svojim tekstovima, Ksenija Atanasijević je svakako najistaknutija filozofkinja pacifizma u Kraljevini Jugoslaviji.

LITERATURA

- Bjelajac, Mile. 1999. *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Д. 1932. Заклетва регрута, *Војнички гласник*, (11) 163–165.
- Костић, Никола М. 1922. Утицај војног свештеника на морал борбених јединица. *Раџник*, (10) 105–115.
- Лолић, Маринко. 2018. Аспекти пацифизма у радовима Ксеније Атанасијевић. *Српска ђолиџичка мисао*, 59 (1) 293–320.
- Милкић, Миљан. 2005. Правно регулисање положаја војносвештеничке струке у војсци Краљевине СХС/Југославије. *Војноисторијски гласник*, (1-2) 136–146.
- Милкић, Миљан. 2016. *Верска служба у српској војсци у Првом светском рату*. Београд: Медија центар „Одбрана”.
- Привремена правила службе, I и II део*. 1925. Београд: Штампарска радионица министарства војске и морнарице.
- Правило службе, први део*. 1937. Београд: Министарство војске и морнарице.
- Привремена правила службе*. 1919. Нови Сад: Министарство војно и морнарице.
- Привремена правила службе*. 1928. Београд: Министарство војно и морнарице.
- Службени војни лист*. 1933, Прилог бр. 25, 9.
- Службени војни лист*. 1919, 1092–1094.
- Службени војни лист*. 1929, 1761–1764.
- Службене новине Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца*. 1929. (222) 1619–1666.
- Вулетић, Љиљана. 2005. *Животи и мисао Ксеније Атанасијевић*. Београд: Издање ауторке.
- Vuletić, Ljiljana. 2012. Ksenija Atanasijević: filozofkinja i rat, u: Roksandić, Drago i Cvijović Javorina, Ivana (ur.). *Intelektualci i rat 1939–1947*. Zagreb: Filozofski fakultet, Plejada, 233–241.
- Vuletić, Ljiljana. 2011. *Ksenija Atanasijević, Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija Ženski fond, Centar za ženske studije.
- Žutić, Nikola. 1994. *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan. Odnos jugoslovenske države i Rimokatoličke crkve 1918–1935*. Beograd: Maštel comerce, Arhiv Jugoslavije.
- Žutić, Nikola. 1991. *Sokoli-ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*. Beograd: Angrotrade.

Miljan Milkić

**DIFFERENT PERCEPTIONS OF
RELIGION: THE PACIFISM OF KSENIJA
ATANASIJEVIĆ AND THE COMBAT
MORALE IN THE ARMY OF THE
KINGDOM OF YUGOSLAVIA**

Abstract

The philosophy of pacifism of Ksenija Atanasijević has been written about before, and in this paper, our intention is to point, through an analysis of her views on religion, as a pacifist concept, to the differences concerning these views, that existed in the Army as one of the most important government institutions. In order to better understand the time in which Ksenija Atanasijević was creating and

developing her concept of pacifism, we will analyze the relationship between the Kingdom of Yugoslavia and religious communities. The way that religion was recognized in the army of the Kingdom of Yugoslavia will be discussed as well. Religion was very important in the Army and it formed the basis for educating soldiers. Religion was the basis upon which combat morale was created. Using religion as one of the bases for her development of the concept of pacifism, Ksenija Atanasijević suggested that there was a similarity between all religious doctrines and considered that all people had a common origin.

Keywords: Ksenija Atanasijević, Army of the Kingdom of Yugoslavia, pacifism, combat morale, religion.

SVETLANA JANKOVIĆ

Centar za podsticanje dijaloga i tolerancije, Čačak
svetlana.jankovic.cacak@gmail.com

Rat i mir – kroz filozofiju Ksenije Atanasijević

Apstrakt

U tekstu se ukazuje da je Ksenija Atanasijević beskompromisno popularisala, zagovarala i teorijski obrazlagala pacifističku doktrinu. Analiziraju se tri oslonca pacifizma Ksenije Atanasijević: međunarodni kontekst globalne napetosti između dva svetska rata, sa jasnim nagoveštajima nastupajućeg globalnog sukoba, uprkos nastojanjima žena Male antante da spreče katastrofu; njena religiozna posvećenost duhovnoj delatnosti osnivača velikih religija posebno hrišćanstva; i feminizam koji preko unapređivanja uloge žena, vrlo živo nastoji i na unapređivanju čitavoga čovečanstva, jer je polazna tačka feminizma ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića, kao osnove ljudskih konflikata. Za ocenu vrednosti i značaja Ksenijnog pacifističkog zalaganja u savremenom kontekstu, potrebno je akcentirati njeno ukazivanje na vrednost poštovanja čoveka i njegovog dostojanstva i njeno zalaganje za ravnopravno učešće žena u donošenju odluka. Ona filozofiju pacifizma smatra nužnom i očekivanom posledicom nepristajanja na zlo. Naglašava se da pacifizam koji ona zastupa nije pasivnost i ravnodušnost, jer se dobro stanje mira ne postiže samo golim protestom, već neustrašivim, beskompromisnim delanjem. Autorka zaključuje da se današnja shvatanja bezbednosti, koja sve više polaze od nivoa pojedinačnog ljudskog bića kao osnovnog, da bi imala primenu na međunarodnom nivou, u stvari se nastavljaju na filozofiju pacifizma Ksenije Atanasijević. Iako u vremenu nastanka, ta filozofija nije mogla da stekne širu afirmaciju i praktičnu primenu, pre svega jer žene, kao protagonistkinje, tada nisu bile akterke odlučivanja, a naročito ne o pitanjima rata i mira. Danas je drugačije i te mogućnosti se otvaraju za žene. Nastavljajući se na filozofsko, feminističko i pacifističko nasleđe Ksenije Atanasijević, možemo da ostvarimo i njenu i našu savremenu viziju bezbednijeg, egalitarnijeg i mirnijeg sveta.

Ključne reči: pacifizam, glas razuma, ljudsko dostojanstvo, nejednakost ljudi, savremeni koncept ljudske bezbednosti

Uvod

■ Iz današnje perspektive, Ksenija Atanasijević je značajan kritički mislilac, prava idejna savremenica XXI veka. Njeni komentari u formi otvorene, oštre kritike sasvim određenih događaja i situacija njenog vremena, mogli bi biti komentari i naših aktuelnih društvenih prilika, iako su napisani pre osamdeset i više godina. Možda neke konkretne pojave, sa kojima se suočavala u razdoblju između dva svetska rata, danas nisu više toliko aktuelne. Neke druge su možda samo promenile odeću u koju su obučene, tj. politički vokabular, a mnoge su ostale potpuno nepromenjene. Ali, koju god od njih kritički promišljala i analizirala, njeni tada izneti stavovi su nam i danas, ne samo prihvatljivi, nego poseduju aktuelnu snagu ubedljivih argumenata u prilog progresivne organizacije društva, miroljubivih međunarodnih odnosa država, i posebno, savremenog, egalitarnog odnosa među polovima.

U njenim tekstovima konkretizuju se mnoge filozofske ideje, a među njima dominira afirmacija postojanja iste, zajedničke suštine svih ljudskih bića i, u skladu s tim, poštovanje ličnosti svakog ljudskog bića. Na tim polaznim osnovama zasniva se Ksenijin pacifizam prisutan kroz sve njene analize. Prisutan je kao zagovaranje, popularisanje i teorijsko obrazlaganje koncepta doslednog pacifizma, zbog čega je smatraju jednom od najistaknutijih pacifistkinja (Vuletić, 2012: 235) sve do današnjih dana. Kao malo ko i u naše vreme, a u njeno još ređe, Ksenija Atanasijević je dosledno i beskompromisno popularisala, zagovarala i teorijski obrazlagala pacifističku doktrinu. U patrijarhalnoj sredini njenog doba, koja idealizuje ratnika kao heroja, i u kojoj je ne redak bio stav da je pacifizam „ideja zaludnih sanjara i genetskih mlakonja“, ona je zauzimala krajnje redak, čvrst i jasan pacifistički stav (Vuletić, 2011: 15). Ona time efektno deluje na svakog čitaoca i našeg vremena, budeći ga iz pasivnosti „događajskog dremeža“ (Đurić, 2015: 108).

Tragajući za praktičnom mudrošću, sjedinjavajući težnje filozofa, pesnika i proroka, Ksenija gradi jednu hipotetičku filozofiju utehe mira i spokojstva. (Vuletić, 2011a: 234). Njena koncepcija pacifizma uspešno uspostavlja očiglednu i neopozivu vezu između svakodnevnog i „čisto“ filozofskog mišljenja (Đurić, 2015: 109). U svom argumentovanom zalaganju za pacifizam, pozivala se i na Herdera, posebno njegov često citiran stav da je „Rat nečovečno,

gore nego životinjsko postupanje...a pratioci rata, strašniji nego on sam, jesu bolesti, bolnice, glad, kuga, otimanje, nasilje, pustošenje zemalja, podivljavanje duša, razoravanje porodica, itd.“ Ipak nije se ustezala i da kritikuje Herderovo opravdavanje (jedino) odbrambenog rata, smatrajući jednostavno da uopšte nema opravdanih ratova, jer koncept pravednog rata neadekvatno rešava pitanje *Jus post-Bellum*, tj. pravde po završetku rata u sprečavanju nastavka sukoba i održavanju mira na svim zaraćenim i drugim teritorijama. Stoga, naša filozofkinja naglašava da su nakazni svi pokušaji opravdavanja rata, te da bi trebalo učiniti se sledbenikom najvećih mudraca (svi veliki filozofi – od Platona do Kanta i Šopenhauera) koji jednoglasno propovedaju sveljubav i bratstvo, jer je svaki stranac zapravo naš bližnji.

Za Kseniju Atanasijević, suštinsko težište je u interesovanju za ljudskim individuama, kao bazični entitet humane stvarnosti. Kako sama kaže, svoju filozofiju je zasnovala na jedinstvu etičnosti i logičnosti: „Jer, gde se sluša glas razuma, tu se ne mogu pothranjivati i raspaljivati neprijateljska osećanja. Ako je neizvodljivo da se ljudi, po prirodi sebični, čudotvorno preobraze u blagorodne stvorove, pune ljubavi prema drugima, izvesno je da je sasvim izvodljivo učiniti im očevidnom istinu da je za njih same lakše i korisnije da postupaju dobro nego zlo. A da ta istina ima univerzalno važenje, iskustvo potvrđuje na svakom koraku“ (Atanasijević, 1968: 20). Pacifizam predstavlja jednu nerazorivu i večnu suštinu. Sa aspekta etičkog rasuđivanja, ona upozorava, da narod koji ne ispušta oružje iz ruku, ne stiže da čvrsto utemelji svoju kulturu. To njeno upozorenje iz prve polovine dvadesetog veka, nikada, ni tokom dvadesetog, a ni u današnjim prvim decenijama dvadeset prvog veka, nije izgubilo svoju aktuelnost.

A kako pacifizam ne bi ostao samo apstrakcija, tj. kako bi se preveo na nivo praktičnog delovanja, neophodno je iznalaziti uzroke neslaganja i (potencijalnog) sukobljavanja među ljudima. Bitno je osnažiti saznanje o blagorodnosti života u miru, čime bi se potiskivalo sve što sa sobom nose brojni naučni izumi, koji prete da unište čoveka. Istovremeno se zalaže na unapređenju, ne slepe mehanizacije života, nego eminentno produševljenje naučnosti, dok bi progres kulture prvenstveno bio usmeren ka ublažavanju bezobzirnosti i agresivnosti čoveka prema čoveku i naroda prema narodu (Vuletić, 2011: 41). Punoća sopstva može biti jedino obogaćenija

doprinošenjem tome da je i drugi ostvare. Za nju je filozofija pacifizma nužna i očekivana posledica nepristajanja na zlo. A da bi to nepristajanje i odstranjivanje zla bilo stabilno, potrebno je investirati energiju u izgradnju razumevanja među narodima. Takvo stanovište izražava i u tekstovima: „Rat i filozofija“, „Savremeni aspekt“ „Razrađujući nemani“ i drugima.

Tri oslonca pacifizma Ksenije Atanasijević

Međunarodni kontekst

Za razumevanje pacifizma Ksenije Atanasijević važno je vremensko određenje, tačnije da se najveći deo njenog angažovanja odvijao između dva velika rata. Pre svega društveni, politički i međunarodni kontekst u periodu između dva svetska rata sigurno je podstakao, ako ne i uslovio njenu orijentaciju na promišljanje vrednosti i nužnosti pacifizma. To je takođe i vreme ne samo ozbiljno prisutnih ratnih pretnji, već i pojava totalitarnih ideologija – fašizma, nacizma, staljinizma – koje su takođe delovale na nju, tako da u svojim radovima ukazuje na ogromnu nastupajuću opasnost od konflikata svetskih razmera koji su ove ideologije donosile. Prvobitni podstrek interesovanja Ksenije Atanasijević za pacifizam nesumnjivo potiče iz njenog proučavanja aktuelnih međunarodnih odnosa u periodu između dva svetska rata. Zagovarala je u međunarodnim odnosima doktrinu kosmopolitizma, usmerena potrebom da se ostvari jedna globalna, altruistička zajednica između država (Vuletić, 2011: 36), anticipirajući današnji globalizam u njegovim najpozitivnijim stranama.

Pacifizam Ksenije Atanasijević je, razumljivo, zbog vremena u kome je uobličen, duboko isprepletan i povezan sa antifašizmom. Osim toga, iz istog razloga je njen pacifizam bio obeležen i suprotstavljanjem antisemitizmu, uz promišljanje uloge intelektualaca u atmosferi rastućeg antisemitizma. Pitanja uloge intelektualca u društvu iznosila je u svojim predavanjima u Jevrejskoj čitaonici, kao i tekstovima koje je objavljivala u Jevrejskim novinama (Davidović, 2016).¹ Tada su uspostavljene njene čvrste veze sa jevrejskom

¹ Izvodi iz predavanja i delimična kontekstualizacija iz novina.

zajednicom između dva rata, u periodu snažnih zajedničkih, ličnih i kolektivnih strepnji zbog nadolazeće katastrofe.

O Ksenijinom višeslojnom pacifizmu može mnogo da se kaže, ali treba obavezno naglasiti da je i danas aktuelno, upozoravajuće. Zloslutno zvuče njeni nagoveštaji globalne katastrofe Drugog svetskog rata, koji su se i ostvarili: „Mi stojimo zaprepašćeni pred svim udarima što pogađa čitave narode, i gledamo kako se, sve jasnije i sve uočljivije, sklapa konstelacija za jednu novu, opštu katastrofu“ (Vuletić, 2008: 75–77).

Ksenija Atanasijević je imala istaknutu ulogu u tadašnjim međunarodnim feminističko-pacifističkim organizacijama Mala ženska antanta i Internacionalna organizacija žena za mir. Međunarodna konferencija „Žena za mir i razoružanje“, u čijem su radu učestvovali predstavnice i predstavnici iz gotovo svih evropskih zemalja, održana je u Beogradu 1931. godine, zahvaljujući, između ostalog, i znatnom ugledu Ksenije Atanasijević u međunarodnom pacifističkom i feminističkom pokretu. U svom govoru održanom na toj konferenciji zalagala se za harmoničnu saradnju obe polovine čovečanstva, i žena i muškaraca, na stvaranju atmosfere sloge i mira, ali je i upozoravala na istorijsku ulogu muškaraca, koji su jedini odlučivali o ratu i miru. „Dok su muškarci pretežno upravljali državama, čovečanstvo nije izlazilo iz pomrčine sukobljavanja, omraza i gotovosti da se prolija krv“, navodi ona. Tadašnje međunarodne, dakako čisto muške političke skupove, demaskirala je kao jalovo „obilje kongresa, ručkova, večera, zdravica i beseda, okićenih blistavim frazama, a sve te krasote prekida stid od nedostojnog vremena“ (Vuletić, 2008: 81).

Pored te istorijske pozornice kao kontekstualnog, prvog i nezaobilaznog podstreka, za njen pacifizam važna su još dva oslonca i izvora nastanka, religioznost i feminizam.

Religioznost

Treba svakako imati na umu da je njeno zagovaranje religiozno baziranog i motivisanog pacifizma, bilo i u njeno vreme retko, usamljeno i predstavljalo je hrabar lični stav koji je izlazio iz opšteprihvaćenih društvenih normi. U nastavku podsticaja međunarodnog konteksta, sledeći je podsticaj i oslonac koji se nalazi u njenoj dubokoj religioznosti i velikom ličnom poštovanju i poznavanju

svetskih religija. U njima je naša filozofkinja nalazila jednu od osnova za razvijanje ideje pacifizma. Najviše se oslanjala na filozofske i političke teorije antičkih stoika, sa jedne strane, i učenja tvoraca velikih svetskih religija Bliskog i Dalekog istoka, sa druge strane, između kojih je nalazila srodnost, kada se ova učenja posmatraju iz pacifističke perspektive (Lolić, 2018: 302). Polazeći od potrebe razvijanja najvećeg stepena međusobnog razumevanja i empatije, mogućnost za postizanje takvih odnosa među ljudima, Ksenija Atanasijević uočava u duhovnoj delatnosti osnivača velikih religija, koji su „nadahnućem svojih prečišćenih duša i vidovitošću prosvetljenih svesti radili na tome da čovečanstvo odvedu jednom podnošljivijem i solidnijem životu, gde će umesto razdora i krvavljenja vladati uzajamna saglasnost i poštovanje“ (Lolić, 2018: 304). Smatrala je ipak da najsnažniju poruku mira donosi hrišćanstvo koje je za nju „religija mira dostižnog pomoću ljubavi prema Božanstvu i bližnjem i pomoću praštanja“ (Vuletić, 2011: 34). Smatrala je takođe, da su sve Hristove delatnosti i svrha njegove smrti „da zaustavi mržnju, da izglađi razdore, da očudotvori i krvnike u prijatelje, jednom reći da izmiri ljude i narode“ (Lolić, 2018: 305).

Tragajući za korenima ljudske konfliktnosti, Ksenija ih otkriva u bogohulnoj žudnji za umnožavanjem imovine i „satanskom novcu“. Ona navodi da se za vreme istorijskog razvitka, sve više dubio i usecao rasep između ljudi. To podstiče sve vrste zlih i neprijateljskih osećanja, kroz koja se stalno, i sve stabilnije, probijala žudnja za umnožavanjem svoje imovine, i još više: za grabljenjem i otimanjem. Paralelno sa tim, nestajalo je svako poštovanje prema drugom čoveku, koji je postajao samo sredstvo za iskorišćavanje, podjarmljivanje, porobljavanje. (Vuletić, 2011: 121).

Neosporno je: nedogledno mnoštvo na našoj zemlji, besno zapljuskivanoj izobličenošću i porocima, nalazi se pod zavodničkim i fascinirajućim vođstvom satanskoga novca. Upozoravala je, da nam zato i ide tako kukavno: zato smo i dočekali smak svih večnih Božjih zakona, slom svih etičkih propisa i poništavanje svih čistih normi i životvornih ideja. I zato, umesto bratstva, čovečnosti, pravde, istine i slobode, na zemlji caruju uzajamno rastrzanje, zakrvavljenost i utamanjivanje, laži, prevare i podvale svih rodova (Vuletić, 2011: 124). U tim okolnostima, još je više naglašeno saznanje moralne dužnosti ljudi da žive u miru sa svojim bližnjim, konsekvantno tome, dužnost naroda je da živi u slozi sa ostalim narodima (Vuletić,

2011: 30, 47). Kao da je tim stavovima anticipirala aktuelnu poruku pape Franje: „Krajnji cilj svakog ljudskog društva je mir“, jer ratovi i sukobi sa sobom donose „neuspeh svakog plana, ljudskog i božanskog“. Kao da oni oboje, i naša filozofkinja i današnji poglavar Rimokatoličke crkve, zajednički smatraju da je podsticati mržnju, ma u kome vidu, i ma u kome smeru: političkom, socijalnom, nacionalnom, ili drugom kakvom, mračan, bogohulni posao. I tim bogohulniji, što je postupak kojim se ovo izvodi izvežbaniji, krasnorečiviji, nakinđureniji.

Vreme u kome živimo strahovito je ozbiljno, upozoravala je Ksenija, a nije se, smatramo, s pogledom na njene misli, ništa u pogledu te ozbiljnosti promenilo ni do danas. Naime, i u njenom i u našem vremenu, kao da svako ispoljavanje zla poseduje neku posebnu magičnu snagu progresivnog narastanja, i čudovišnog multipliciranja. I zato, na onima što u sadašnjosti prednjače u podržavanju i raspirivanju zla, i prema čijim se postupcima ravnaju njihovi sitniji pomagači i bezbrojni podražavaoci, ostaje moralna odgovornost, tako teška, da se čini kao da je neće iskusiti ni duga večnost ispaštanja (Vuletić, 2011: 64–65). Ovakva orijentacija modernoga života, u najobimnijem njegovome delu, donosi one crne ishode katastrofa, koji sve učestalije potresaju naše dane (Vuletić, 2011: 61).

Feminizam

Treći inspirativni podstrek za pacifizam je sigurno baziran u njenoj dosledno prihvaćenoj i redovno zagovaranoj ideologiji feminizma, kao i aktivnostima organizacija tadašnjeg, i domaćeg i internacionalnog ženskog pokreta. Ksenija Atanasijević je želela svet gde su muškarac i žena jednaki i gde su ljudi zainteresovani za napredak ljudskih prava i dužnosti (Lalić, 2019: 2). Dodirna tačka je neprikosnovenost svakog ljudskog bića, kao idejna je krilatica feminizma i duboko prisutan Ksenijin lični i filozofski stav, koji podrazumeva respektovanje života i omogućavanje nesmetanog razvika ličnosti. S tim u vezi, ne iznenađuje činjenica da su iskonski feministi, ujedno i zagovornici atmosfere mira u okruženju u kojem bi individua mogla da zadovolji konkretne potrebe. Za Kseniju Atanasijević, čije je suštinsko težište interesovanja ljudski individuum, kao bazični entitet humane stvarnosti, pacifizam predstavlja jednu

nerazorivu i večnu suštinu. Prirodni nastavak u vidu aspekta etičkog rasuđivanja, stvara moralnu dužnost svakog čoveka da živi u miru sa svojim bližnjima, a ekvivalent tome jeste dužnost naroda da živi u slozi sa drugim narodima.

Pokret žena, za zadobijanje svih prava koja im pripadaju, kao svesnim ljudskim bićima, po Ksenijinom mišljenju, neosporno se osniva na dubokom etičkom i ontološkom temelju. Težnja da trpljenjem i saznanjem probuđenih žena unaprede lični život, i da poboljšaju sopstveni položaj, u svima stepenima njenoga razvoja, pokazala se, po mišljenju naše filozofkinje, kao prevashodno socijalna i pacifistička. Naime, ona je uvek bila strogo podignuta na nivo principa poštovanja ličnosti, nezavisnosti i dostojanstva čovekovog.

Feminizam, nužnim načinom podrazumeva, kao nepobitnu ideju, da svako ljudsko biće jeste neprikosnoveno, i da ima prava da na potpun i neometani način razvije sebe. Otuda feminizam, preko unapređivanja žene, i neposredno sa njime, vrlo živo radi i na unapređivanju čitavoga čovečanstva, izgrađujući, tako reći, jednu novu, univerzalnu etičku doktrinu. On dela na postizanju jednog boljeg i plemenitijeg odnosa među ljudima, koji će isključiti svako fizičko i moralno zloupotrebijavanje drugoga (Vuletić, 2008: 45), jer je polazna tačka feminizma ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića. Uz to, u njemu ima, ono što Ksenija naziva, dragocenom, optimističkom verom, da je moguće „upitomiti samoživu ljudsku prirodu, i među ljudima uspostaviti uslove za življenje u individualnoj slobodi, u simpatiji i u miru“ (Vuletić, 2008: 46). Ksenijino feminističko opredeljenje bazira se na stanovištu da žene, shodno svojoj biološkoj prirodi, imaju više mogućnosti za moralno delovanje, nego da podlegnu eventualnim egoističkim porivima, tipičnim za muškarce. Kulturni čovek uviđa, da se punoća njegovoga života neće nimalo okrnjiti time, što će i drugim ljudima biti data sredstva da pomoću njih svoju egzistenciju ostvare. Jednostavno kao i sve prave, vanvremene istine, deluje Ksenijino rezonovanje, kad jedan čovek poseduje nezavisnost, i kad ne podnosi nikakvu nepravdičnost, on nema više opravdanog razloga da se greši o nezavisnost drugoga (Vuletić, 2008: 47).

Univerzalna vrednost feminizma, kao osnove pacifizma, jeste Ksenijin stav da feministkinje šire oko sebe atmosferu sloge i mira, pošto za njih važi stav o poštovanju svake ličnosti. Tako iz njihove

političke vodilje proizilazi i da se prema slobodi svakog naroda mora isto tako osećati.

Iako kao sopstveni, lični životni koncept u njenoj doslednoj, celoživotnoj monaškoj predanosti stvaranju (Lalić 2019: 1), navodi „sedeti za pisaćim stolom i mirno raditi – čini mi se kao sreća od koje punije nema“ (Vuletić, 2011a: 198), za lečenje onoga što je nazivala „današnjom sveopštom moralnom i materijalnom bedom“, potrebne su, smatrala je, sasvim drugačije efikasnere. Naime, pacifizam koji ona zastupa nije pasivnost i ravnodušnost. Ona ističe da žene treba da su borbene: „Stara je istina da se dobro stanje mira ne postiže samim pacifizmom. Umesto gologa protesta, valja da dođe delanje: junačko, neustrašivo, beskompromisno. Bojažljivo nagoveštavanje tužnih i očajnih neispravnosti našega društva, treba da smeni odlučno² skidanje obrazine sa neistinitoga i smelo razbijanje lažnih vrednosti. Ne sme se podnositi, ni na jednom mestu, da se u ime neke tobožnje ideologije sprovode najniže lične pobude. Ne sme se dopuštati da se na osnovu nezdravih i izvitoperenih sopstvenih simpatija i antipatija odlučuje o tuđim sudbinama. Treba razvejati sve jazbine gde se, gnusnim i mračnim načinima, začinju i snuju sva ogrešenja, ne samo o etičnosti, nego i o svaku normalnu, ljudsku dopuštenost (Vuletić, 2011: 75–76). Često je pokazivala svojim delima svoju neustrašivost. Tokom svih društvenih promena, jedno je u njoj ostalo potpuno isto: potpuna odbojnost prema oportunizmu i hrabrost da zastupa, iskreno i do kraja, pravo na slobodno mišljenje (Lalić, 2019: 1). Karakteristike celog njenog života su odgovornost, briga za drugog, hrabrost i društvena angažovanost (Đurić, 2015: 108). Pomenimo samo jednu, od mnogih njenih životnih odluka, kada je u vreme nemačke okupacije pokazala ludu hrabrost odbijajući da potpiše Apel srpskom narodu³, koji su potpisale mnoge njene kolege. Tim odbijanjem ona je ostala dosledna svojim, više puta javno izraženim stavovima protiv nacionalizma, protiv progona Jevreja i zalaganjem za pacifizam (Radivojević, 2019).

² Ksenija takvo držanje na više mesta naziva „muškom odlučnošću“.

³ Tim Apelom se pozivalo na osudu komunista i neučestvovanje u aktivnostima protiv nemačke okupacije.

Zaključne napomene

Za ocenjivanje vrednosti i značaja pacifističkog zalaganja Ksenije Atanasijević u savremenom kontekstu, potrebno je akcentirati posebno dva momenta: prvi je njeno ukazivanje na vrednost poštovanja čoveka i njegovog dostojanstva⁴, a drugi je njeno zalaganje za ravnopravno učešće žena u donošenju odluka.

Nesumnjivo je da valja, kako reče Ksenija, dopustiti ženama da daju punu meru svojih priloga, jer ti prilozi nisu ni mali, ni kvalitativno neznatniji, od onih što ih pružaju muškarci, a sve u korist univerzalnog dobra. Zato se nameće potreba da se i snage žena višestruko i plodnije iskoriste za javni život, u kome će dominirati mir.

Promena društvenog položaja žena u pravcu u kome se zalagala naša filozofkinja, proces je koji i danas traje. Ona ukazuje da su države, preciznije – ceo svet, neujednačenog nivoa razvijenosti, što je stanje koje će nas i dalje pratiti. Proces je takođe otežan ratovima i ostalim društvenim neprilikama i do danas to nije okončano, a ako je suditi po sadašnjim merilima i neće skoro. Ali baš zato inkluzivnost žena je postala neminovnost, a započeta borba nezaustavljiva. Doduše, žene dvadeset prvog veka su prisutnije u kreiranju međunarodnih odnosa, za razliku od potpune odsutnosti u Ksenijino vreme, ali je njihov broj i pozicioniranost i dalje marginalizovana, daleko od realne uticajnosti. Ponavlja se istorija, žene celog sveta i danas dižu svoj glas nastojeći da dosegnu univerzalni cilj – svetski mir, baš kao što je to radila i naša filozofkinja i organizovane žene njenog doba. Danas su žene više uključene u odlučivanje o ratu i miru, nego u Ksenijino vreme, ali i dalje često vrlo simbolično, ponekada samo kao „alibi žene”.⁵ Tamo gde je to slučaj ili gde ih uopšte i nema, rezultati u postizanju trajnog mira su slabi. Danas znamo, oslanjajući se i na pacifizam Ksenije kao naše prethodnice, da uključivanje žena kao donosilaca odluka u izgradnji mira, daje bolje rezultate i da je verovatnije da će se mirovni sporazumi postići i održati,

⁴ Razmatrajući problem vrednosti ljudskog života, Ksenija 1968. godine objavljuje *Smisao i vrednost egzistencije - aksiološka razmatranja*. U ovom delu ona je „u filozofskoj mudrosti pronašla onu snagu koja najviše doprinosi uspostavljanju dobra i koja jedina omogućuje čoveku da što potpunije, što skladnije i što dostojanstvenije doživi sve vrednosti života” (Šajković, 1970: 33–52).

⁵ One koje svojim formalnim prisustvom treba da ostave utisak ženske uključenosti.

kada su žene značajno uključene (Mršević, Janković, 2018: 184).⁶ Potrebno je prisustvo žena i spolja i iznutra, i na široj društvenoj komunikacionoj platformi izražavanja građanskih stavova o svim pitanjima od značaja za nacionalnu bezbednost, ali i u uskim krugovima donosilaca odluka.

Istorijska promena savremenog koncepta bezbednosti u kome se afirmiše poštovanje individualnog ljudskog bića i njegovog dostojanstva, približava ga značajno poimanju shvatanja Ksenije Atanasijević. Svet današnjice je uvideo da „bezbednost mora da bude osmišljena na osnovnom nivou pojedinačnog ljudskog bića, da bi imala smisla na međunarodnom nivou“ (McSweeney, 1999:25). Začetak je nesporno u filozofiji pacifizma Ksenije Atanasijević, iako u vremenu nastanka, ta filozofija nije mogla da stekne širu afirmaciju, pre svega jer žene, kao protagonistkinje, tada nisu bile legitimno priznate kao akterke odlučivanja, a naročito ne o ratu i miru. Problem je, i tada i danas, izgleda isti: operacionalizacija i praktično uobličavanje koncepta ljudske bezbednosti, uz inkluzivno učešće oba pola.

⁶ Već decenijama postoje kontinuirani dokazi o pozitivnom uticaju žena na socioekonomske ishode, koje utiču na promene načina na koji vlade, donatori i organizacije koje pružaju pomoć, rade svoj posao. Uprkos tome, u oblasti mira i bezbednosti, žene su temeljno i konzistentno isključene. Iako postoji porast učešća žena u donošenju odluka o miru i bezbednosti u poslednje dve decenije, te promene su spore. Na primer, žene su činile samo 2% medijatora i 9% pregovarača u službenim mirovnim pregovorima, između 1992. i 2011. godine, a samo 2% sredstava posvećenih miru i bezbednosti odnose se na rodnu ravnopravnost ili osnaživanje žena (Mršević, Janković, 2018: 184).

LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 1941. Razarajuće nemani. Beograd. *Pravda*, 18. februar.
- Atanasijević, Ksenija. 1968. *Smisao i vrednost egzistencije – aksiološka razmatranja*. Beograd.
- Davidović, Radivoje. 2016. *Jevrejska čitaonica 1929-1941*. Beograd. Čigoja.
- Đurić, Vladimir. 2015. Filozofski diskurs Ksenije Atanasijević: književnost, metafizika i etika. Jezik, književnost, diskurs: književna istraživanja. *Zbornik radova*. Ur: prof.dr. Dimitrijević Bojan. Beograd: Filozofski fakultet. Dostupno na: file:///D:/Downloads/8_Vladimir_Djuric.pdf, pristupljeno 31. 3. 2020.
- Lalić, Svetlana. 2019. *Ksenija Atanasijević (1894-1981)*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, master rad. Dostupno na: <http://147.91.75.9/manage/shares/ZRAD/IS1410190639.pdf>, pristupljeno 3. 4. 2020.
- Lolić, Marinko. 2018. Aspekti pacifizma u radovima Ksenije Atanasijević. *Srpska politička misao*, 59 (1) 293–320. Dostupno na: http://iriss.idn.org.rs/205/1/MLolic_Srpska_politicka_misao_2018_1.pdf, pristupljeno 10. 4. 2020.
- McSweeney, Bill. 1999. *Security, Identity and Interests: A Sociology of International Relations*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Mršević, Zorica i Janković, Svetlana. 2018. Challenges of inclusive security. TOPIC IV - Contemporary security challenges, 183-193. In: *Archibald Reiss Days - The VIII International Scientific Conference*. Ed: Simović Darko. Beograd: Kriminalističko policijska akademija. Dostupno na: file:///D:/Downloads/ARCHIBALD_REISS_DAYS_Volume_II.pdf, pristupljeno 30. 3. 2020.
- Radivojević, Žiža. 2019. Balkanski profesor i nepokorna žena. *Politika*, 11. avgust. Dostupno na: <http://www.politika.rs/sr/clanak/435427/Balkanski-profesor-i-nepokorna-zena>, pristupljeno 4. 4. 2020.
- Šajković, Radmila. 1970. *Životni put i filozofsko delo Ksenije Atanasijević*. Filozofske studije 1.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: izdanje autorke.
- Vuletić, Ljiljana. 2008. *Etika feminizma*. Položaj žene u našem javnom životu. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. Ogledi br. 11. Dostupno na: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ogledi11.pdf>, pristupljeno 18. 3. 2020.
- Vuletić, Ljiljana. 2011. *Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom. Rekonstrukcija Ženski fond. Centar za ženske studije. Dostupno na: <https://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2019/02/ksenija-atanasijevic-etika-hrabrosti.pdf>, pristupljeno 20. 3. 2020.
- Vuletić, Ljiljana. 2011a. *Život i misao Ksenije Atanasijević, Protiv totalitarizma – za ljudska prava i slobode*. Beograd: Žene u crnom.

Svetlana Janković

**WAR AND PEACE - IN THE PHILOSOPHY
OF KSENİJA ATANASIJEVIĆ**

Abstract

The text indicates that Ksenija Atanasijević uncompromisingly popularized, advocated for and theoretically explained the pacifist doctrine. It contains the analysis of the three pillars of Ksenija Atanasijević's pacifism, the international context of the global tensions present between the two world wars, with the clear hints of the oncoming global conflict. despite the efforts of the women of the Little Entente to avert disaster; her religious commitment to the spiritual work of the founders of the great religions, especially Christianity; and feminism, which, through the advancement of women, is also vigorously striving for the advancement of all humanity, since the starting point of feminism is the abolition of violently imposed differences and inequalities between human beings as the basis of human conflicts. To assess the value and importance of her pacifist commitment in the contemporary context, it is necessary to emphasize her pointing out the value of respect for a man and his dignity, as well as her commitment to equal participation of

women in decision-making. She considered the philosophy of pacifism a necessary and expected consequence of aversion to evil. It is emphasized here that the pacifism she represented did not imply passivity and indifference, since the state of a lasting peace is not attained by mere verbal protest, but by fearless, uncompromising action. The author concludes that the current perceptions of security, increasingly departing from the level of an individual human being as the fundamental, to be subsequently implemented in the international context, are in fact continuation of Ksenija Atanasijević's philosophy of pacifism. Although at the time of its inception, this philosophy could not gain wider affirmation and practical application, first of all, because women, as protagonists, did not participate in decision-making at the time, and especially not on issues of war and peace, the situation today is different, and such opportunities are opening up for women. By continuing on the philosophical, feminist and pacifist heritage of Ksenija Atanasijević, we can realize both her and our contemporary visions of a safer, more egalitarian and peaceful world.

Keywords: pacifism, voice of reason, human dignity, human inequality, contemporary concept of human security.

IVANA BAŠIĆ

Etnografski institut Srpske akademije nauka i umetnosti
xeliot@gmail.com

Ksenija Atanasijević: beskompromisna filozofija beskompromisne životne priče

Apstrakt

Ksenija Atanasijević bila je prva i jedina žena doktor nauka i docent u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, filozof i izrazito društveno angažovani mislilac. Ono što je čini specifičnom pojavom, posebno na ovom prostoru, jeste činjenica da se njena životna priča i njeno delo ne mogu razdvojiti, jer je ona svoju filozofiju pisala i živela kao svakodnevnu praksu slobodne ličnosti. Uprkos progonima, ostala je dosledna svojim idejama o smislu i vrednosti ljudske egzistencije, razvijenim ne samo u *Filozofskim fragmentima*, *Aspektima* i *analizama filozofije humanizma* ili *Smislu i vrednosti egzistencije*, već i u čitavom nizu angažovanih članka posvećenim tada, ali i sada, aktuelnim društvenim temama – položaju žena, ženskoj emancipaciji od antike do modernog doba, feminističkom pokretu, pacifizmu, kritici fašizma i antisemitizma, kao i odbijanju glorifikacije nasilja i rata, odbrani humanizma i isticanju nužnosti uspostavljanja neposrednih veza između etike i politike. U ovom radu ukrstićemo životnu priču Ksenije Atanasijević (uključujući i socio-kulturne okolnosti u kojima se ona odvijala) sa njenim filozofskim i angažovanim tekstovima, da bi se pokazalo u kojoj meri njene ideje korespondiraju sa događajima iz ličnog života, odnosno na koji su se način njena filozofija i životna realnost uzajamno oblikovale. Filozofija Ksenije Atanasijević može se čitati kao autoetnografija hrabrosti, značajna u njenom dobu isto koliko i u savremenom trenutku kada se pitanja etike, ličnog digniteta i doslednosti sebi u javnom diskursu sve više izmeđuju na marginu. U tom smislu, odavanje pošte Kseniji Atanasijević, i to ne samo njenom delu, nego i životu čvrsto zasnovanom na filozofskim stavovima, ne podrazumeva samo analizu tekstova, nego i izlazak iz kula od slonovače i javno angažovanje na promeni sveta, što je ona zapravo radila celog svog dugog i plodnog života.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, etika hrabrosti, autoetnografija, feminizam, humanizam, pacifizam

■ Ksenija Atanasijević bila je prva i jedina žena doktor nauka i docent u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, filozof i izrazito društveno angažovani mislilac. Ono što je čini specifičnom pojavom, posebno na ovom prostoru, jeste činjenica da se njena životna priča i njeno delo ne mogu razdvojiti, jer je ona svoju filozofiju pisala i živela kao svakodnevnu praksu slobodne ličnosti. Uprkos progonima, ostala je dosledna svojim idejama o vrednosti ljudske egzistencije, razvijenim ne samo u *Filozofskim fragmentima*, *Aspektima i analizama filozofije humanizma* ili *Smislu i vrednosti egzistencije*, već i u čitavom nizu angažovanih članaka posvećenim tada, ali i sada, aktuelnim društvenim temama – položaju žena, ženskoj emancipaciji od antike do modernog doba, feminističkom pokretu, pacifizmu, kritici fašizma i antisemitizma, kao i odbijanju glorifikacije nasilja i rata, odbrani humanizma i isticanju nužnosti uspostavljanja neposrednih veza između etike i politike.

Zbog takvih svojih stavova i doslednog postupanja u skladu sa njima najpre je, nakon 12 godina predavačkog rada, uklonjena sa Beogradskog univerziteta, što je bila reakcija na njene liberalne ideje i na odbijanje da bude deo konzervativnih ideoloških i akademskih struktura, pri čemu ne treba zanemariti ni to što je postojanje žene na poziciji profesora univerziteta predstavljalo izvesnu „opasnu“ neuobičajenost za tradicionalnu mušku dominaciju u naučnim krugovima tog doba.

Esej „Oko za oko“ Ksenije Atanasijević, objavljen 1933. godine, bio je jedan od prvih glasova otpora antisemitizmu i nacizmu u našoj, ali i u evropskoj intelektualnoj javnosti, što će, pored odbijanja da potpiše Nedićev „Apel srpskom narodu“, dovesti do toga da je Gestapo uhapsi 1942. godine. Njeni liberalni i moralni stavovi doveli su do ponovnog proгона 1947. godine, kada je komunistička vlast najpre hapsi na osnovu lažnih optužbi, a potom se njena dela zabranjuju. Iako je za vreme rata živela potpuno povučeno, radeći na trećem tomu svojih *Filozofskih razmatranja*, koji je bio posvećen psihoanalitičkim razmatranjima¹, nadajući se da će nakon

¹ Treći tom *Filozofskih razmatranja* posvećen psihološkim temama nikada nije pronađen u rukopisnoj zaostavštini Ksenije Atanasijević i ostala je nepoznata njegova sudbina. Imajući u vidu pronicljivu psihološku analizu određenih tipova ličnosti (koja je vidljiva već iz društveno angažovanih tekstova kojima ćemo se baviti u ovom radu), čija delatnost rezultira tražnim društvenim zbivanjima (moderna psihijatrija bi ih nazvala simptomima narcisoidnog i asocijalnog poremećaja ličnosti i psihopatije), možemo da žalimo zbog nestanka, ipak gajeći nadu da će rukopis jednom biti

oslobođenja, u drugačijim okolnostima, moći da se vrati profesor-skom pozivu i, radujući se kao patriotkinja i dosledna antifašistkinja oslobođenju zemlje od nemačke okupacije, sa dolaskom komunističkih vlasti nju čekaju novi progoni.

Ksenija Atanasijević nije prihvatala komunističku ideologiju niti njihove metode vladanja, imajući u vidu staljinističku diktaturu, a za njeno konačno proterivanje sa akademske scene bili su zaslužni stari progonitelji u novom ruhu. Iako nije imala nikakve političke ambicije niti su njena delatnost i društvena angažovanost bile usmerene u pravcu dobijanja političke moći, najpre je bila povezana sa krizom u prvoj posleratnoj vladi. Optužena je da je ubedila Milana Grola da podnese ostavku, samo zato što je bila u prijateljskom odnosu sa njim i na osnovu toga je bila uhapšena. Iza ove optužbe stajao je dr Dušan Nedeljković, koji je posle rata bio postavljen na čelo Komisije za ispitivanje ratnih zločina, i postao redovni profesor, akademik, prorektor i dekan Filozofskog fakulteta. Prema svedočanstvu Ksenije Atanasijević, Nedeljković joj nije oprostio što je odbila njegovu ponudu da sarađuje sa boljševicima, kada je u Parizu 1921. godine pisala doktorsku disertaciju. Nedeljković je za nju tražio smrtnu kaznu, ali je spašena zahvaljujući činjenici da je protiv Hitlera pisala još pre izbivanja rata i da nije potpisala Nedićev „Apel”. Uprkos tome, uhapšena je i u zatvoru je bila od 17. aprila do 25. maja 1946.² Nakon zatvora je penzionisana, ali i optužena da je u dva navrata prenosila informacije od Milana Grola dvojici optuženih za dostavljanje lažnih podataka o stanju u FNRJ kako bi izazvali mešanje stranih sila u unutrašnje poslove. Nakon toga, Kseniji Atanasijević zabranjena je javna delatnost, i povučene su sve njene knjige (v. Vuletić, 2005: 217).

Sudbina Ksenije Atanasijević bila je ispunjena progonima – od ličnih netrpeljivosti i optužbi do političkih progona i oduzimanja građanskih časti, da bi se nastavila i posthumno – osamdesetih godina XX veka njeno grobno mesto je prekopano i prodato.³

pronađen i objavljen pod imenom Ksenije Atanasijević.

² Opširnije o ovom periodu vidi u Vuletić, 2005: 215.

³ Inicijativa naučnika, pokrenuta 2018. godine da se Kseniji Atanasijević podigne dostojan spomenik za sada nije naišla na dovoljno razumevanja gradskih čelnika, bez obzira na njen značaj. U izvesnom smislu, to predstavlja posrednu potvrdu da, iako su teme kojima se bavila i dalje jednako aktuelne, u srpskom društvu još uvek ne postoji razumevanje za društveni angažman nalik njenom, dosledan i principijelan, duboko human, ali izvan političkih zahteva trenutka i mimo glavnih ideoloških i interesnih klanova.

Biografija *Život i misao Ksenije Atanasijević* autorke Ljiljane Vuletić (Vuletić, 2005) donosi detalje koji dokazuju potpuno jedinstvo njene filozofije i njenog života. Ali pokazuju još nešto – da njena sudbina nije bila samo sudbina nepriznate naučnice u muškom, duboko patrijarhalnom, društvu, već mnogo više sudbina slobodne ličnosti u svetu neslobode. To potvrđuje i sledeće zapažanje Latinke Perović:

„Ali, to nije pakao jedine žene u jednom čisto muškom svetu. Ljiljana Vuletić pakao otkriva na jednom drugom nivou koji je bio maskiran činjenicom da je Ksenija Atanasijević, snažna i duboko samosvesna individualnost i filozofski mislilac – još i žena” (Perović, 2006: 373).

Naime, reč je o suštinski negativnom odnosu prema različitosti i prema racionalnom mišljenju, o odnosu *palanačkog duha*, odnosno *poluintelektualaca i skorojevića* prema „Ćirilu Filozofu”, o delovanju kulturnih obrazaca i svetonazora o kojima su pisali Radomir Konstantinović u *Filozofiji palanke*, Slobodan Jovanović u *Jednom prilogu za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera* i Bogdan Popović u *Psihologiji skorojevića*, a kojima je i sama Ksenija Atanasijević, posebno u tekstovima „Likovi intrige” i „Nekonvencionalne laži”, posvetila pažnju. Perović ključ problema u odnosu srpske intelektualne sredine tog doba prema Kseniji Atanasijević vidi u sledećem:

„Ksenija Atanasijević je filozofski mislilac u zemlji bez značajnijih filozofskih tradicija i u sredini više sklonoj afektu nego racionalnom mišljenju. Uz to, žena u jednoj duboko patrijarhalnoj kulturi. Razlike, dovoljne da je sredina izdvoji. Rođena pri kraju XIX veka (1894), ona umire u već odmakloj poslednjoj četvrtini XX veka (1981). U njenom fizičkom i misaonom postojanju ogleda se čitav protekli dramatični vek. Ali i srpsko društvo, naročito njegove elite, u jednom od dva veka njegove istorije u moderno doba” (Perović, 2006: 371).

Kao prilog ovom tumačenju da se nije radilo samo o „muškom” otporu prema ženama u akademskim krugovima, već o netrpeljivosti koja je imala dublje uzroke, može se posmatrati i svedočanstvo Dejana Medakovića o odnosu Isidore Sekulić prema Atanasijevićevoj:

„Zbunjivalo me je i to što je Isidora Sekulić nije suviše marila. Za nju je rekla da je u životu ‘preučila’. (...). Ona je (Ksenija Atanasijević, prim. aut.) u našoj sredini, tako nepogodnoj za

samostalno življenje i delovanje, sačuvala svoju neokrnjenu samoću. Možda je Isidorina netrpeljivost prema Kseniji Atanasijević izazvana upravo time što je Isidora u njoj osetila onu snagu i istrajnost kojoj je i sama težila, ali koju nije bila kadra da ostvari. Jer dok je Isidora, svakako zbog slabosti, ipak činila ustupke vremenu, Ksenija Atanasijević je svoj život odživila u nekoj anahoretskoj oazi, ostvarivši neku vrstu stolpničkog podvižništva" (Medaković, 2003, prema Vuletić, 2005: 215).

Progonu Ksenije Atanasijević iz naučnog i društvenog života svakako je presudno doprineo njen dosledni pacifizam i koncept slobodne ličnosti, izražen i u filozofskim delima i u javnim, društveno angažovanim tekstovima, koji je bio suprotstavljen autoritarnim modelima, u kulturi koja je bitno obeležena kolektivizmom i glorifikacijom ratničkog obrasca, sklona krajnostima u prosuđivanju i postupanju i bitno obeležena oportunizmom. U velikoj meri, to nije bio samo patrijarhalni otpor prema ženi-filozofu, bio je to ideološki motivisan progon osobe koja se i svojim delima i svojim beskompromisnim životnim stavom usudila da ustane protiv epigonstva, ustaljenih obrazaca ponašanja i mišljenja, klanovskih grupisanja i autoritarnosti, zalažući se za vrednost slobodne i misleće ljudske egzistencije.

Kao što ukazuje Lolić, Ksenija Atanasijević je najpre bila odbaćena od svog profesora Branislava Petronijevića, koji je podržavao sve dok nije osporila njegovu koncepciju filozofije, da bi je potom napao Dušan Nedeljković, koji je njen „filozofski iracionalizam“ nakon Drugog svetskog rata, „u staljinističkom duhu“, osudio kao sumnjivu buržoasku misao i glavno ishodište fašizma i nacizma (Lolić, 2018: 295–296), potpuno ignorišući Ksenijine tekstove protiv antisemitizma i Hitlera, zahvaljujući kojima je ušla u krug retkih evropskih intelektualca tog doba koji su prepoznali opasnost nacizma i javno mu se suprotstavili, kao i njeno potonje odbijanje da potpiše *Apel srpskom narodu*. I potpuno ignorišući stavove Ksenije Atanasijević o neophodnosti uspostavljanja ravnoteže između racionalnosti, etike i intuicije – ono što je Nedeljković nazvao iracionalizmom, zapravo je bila intelektualna otvorenost za upoznavanje sa različitim idejama, kao i analiziranje *religijske i filozofske podloge pacifizma* (v. njen istoimeni članak – Atanasijević, 2011: 29–43).

Pacifizam i feminizam, kao osnove političke filozofije Ksenije Atanasijević i njenog konkretnog društvenog angažmana, te

zlokoban period tridesetih godina dvadesetog veka, kada na političku scenu stupaju fašizam i nacizam, bitno su uticale na njen životni put. Polazne osnove njenih filozofskih stavova mogu se tražiti u najpre u antičkoj filozofiji,⁴ koja je, kao što Ksenija Atanasijević ističe, za razliku od moderne, međusobno povezivala filozofiju, to jest, etiku i politiku, a koji su rezultirali osobenom, i teorijskom i praktično-egzistencijalnom, *etikom hrabrosti*.⁵ Lolić, analizirajući načela političke filozofije Ksenije Atanasijević, kao ključnu njenu kategoriju ističe *pijetet*:

„Sama činjenica da pijetet prema ljudskoj ličnosti 'treba da bude polazna tačka svakog etičko-političkog sticaja i procenjivanja' pokazuje da osećanje pijeteta, za našu autorku, nije bilo samo uslov, već i uzor i mera, svakog humanog političkog delanja. (...) Poštovanjem ovog etičkog principa u političkom delanju, Ksenija je očekivala da će nestati 'grube povrede ličnosti, i danas još tako uobičajene, jer su principi demokratije, slobode i pravičnosti zvanično sankcionisani, ali su stvarno ljuske bez bitnosti i odjek bez sadržine, i sva pri-tešnjavanja i potiskivanja razvoja pojedinaca, zajednica država i naroda imali bi da otpadnu kao čudovišnosti koje dalje ne mogu da se podnose'“ (Lolić, 2018: 301).

Iz koncepta pijeteta prema svakoj ličnosti, kao etičkog temelja filozofskog mišljenja i praktičnog delovanja, Ksenija Atanasijević izvodi, prema Lolićevoj oceni, veoma složen koncept pacifizma, koji se nije temeljio samo na filozofskim i političkim teorijama, već i na učenjima velikih svetskih religija (Ibid.). Mogućnost približavanja čovečanstva idealima pacifizma videla je u „eminentnom produševljenju naučnosti“, u progresu kulture usmerenom ka „ublažavanju bezobzirnosti i agresivnosti“ i snaženju „filozofskog i naučnog saznanja“, te jačanju „pravih religioznih osećanja“ (v. Atanasijević, 2011: 41). Ksenija Atanasijević je celokupnu svoju filozofiju, društveni angažman i život, sagradila na fundamentalnoj ideji jednakosti i poštovanja svakog ljudskog bića.

Stoga se kao osnova njenog filozofskog i praktičnog delovanja može posmatrati upravo studija *Smisao i vrednost ljudske*

⁴ Ali se može uočiti i uticaj francuske filozofske i moralističke književnosti, posebno Paskala i Bergsona (opširnije v. Đurić, 2017: 216–252).

⁵ Opširnije v. članak Ksenije Atanasijević „Filozofija i politika“, objavljen u *Vremenu*, Beograd, 6–9. januar 1929, str. 24 (Atanasijević, 2011: 25–28).

egzistencije. Aksiološka razmatranja (Atanasijević, 1968)⁶. Polazeći najpre od budističke fiziofije, u kojoj vidi osnove filozofije dinamizma „koju je za nas obnovila moderna nauka svojim shvatanjem da se svet sastoji u prenošenju sile“ (Atanasijević 1968, 5), ona ističe budistički princip nirvane, do koga vodi osmostruka staza „koja se sastoji iz pravog gledišta, pravog htenja, pravog govora, pravog delanja, pravog života, pravog stremljenja, prave svesti i pravog stavljanja sebe u ekstazu“ (Ibid., 6).

Smatrajući da aksiologija i etika čine organsku celinu i razmatrajući dalje razvoj aksiološke i etičke doktrine u delima Teognida, Demokrita, Sokrata, ona analizira odnos eudemonizma i saznanja, zaključujući:

„Zgusnuta suština te poruke, isklesane u čistim i neizbrisivim linijama, glasi da je srećan onaj čovek koji je usavršio sebe sticanjem znanja, saznanja i mudrosti, i čiji se postupci i delatnost odvijaju na osnovi jasnih pojmova. Ovim učenjem Sokrat je postao tvorac najdoslednijeg etičkog racionalizma ukazujući na neoborivu istinu da racionalno saznanje može da pribavi životu najpouzdaniju vrednost, jer je jedino ono u stanju da spase ljudska bića besmislenog kovitlanja u vrtlogu žestokih emocija i razularenih afekata – kovitlanje koje im može doneti sve pre nego sreću“ (Ibid., 8).

Polemišući istovremeno i sa konceptima (senzualnog) hedonizma i sa potpunim asketizmom kiničara, koje naziva „nagrđenim sokratovcima“, od antike do modernosti, Ksenija Atanasijević dolazi do zaključka da „ljudsko biće želi istinsku i živu, – a ne apstraktnu i dogmatički iskonstruisanu sreću“ (Ibid., 11).

Ni Aristotelov „produhovljeni“ eudemonizam, koji čulno uživanje proglašava životinjskim, ni stoicizam „koji se docnije uobličio u jednu vrstu religije pune moralnih propisa“, a čiji je osnov odricanje, po sudu Ksenije Atanasijević, ne donosi potpunu sreću. Ona se okreće Epikurovom učenju, u kome „primarni aksiološki značaj ima unutrašnji mir, jednak sreći“ (Ibid., 13).

Komentarišući „oklevetanu“ Epikurovu filozofiju, kome je pripisivano da preporučuje život ispunjen isključivo fizičkim prijatnostima, Ksenija Atanasijević progovara istovremeno i o svom ličnom iskustvu: „Kao i obično, i u Epikurovom slučaju potvrđeno je pravilo

⁶ Reč je o nešto proširenom istoimenom predavanju Ksenije Atanasijević, održanom na Kolarčevom narodnom univerzitetu 2. 12. 1967.

da *klevetnici gađaju žrtvu uzetu na nišan strelama natopljenim najapsurdnijim otrovom*" (kurziv aut.) (Ibid., 13). Suštinu zla, koje se može ispoljavati kao ontološko, psihološko, etičko, socijalno, ekonomsko itd., Ksenija Atanasijević definiše kao ono što „obara vrednost životu“. Iako je sklonost ka zlu snažnija, ona ipak smatra da u ljudskom biću živi i sklonost ka dobrom, uzvišenom i lepom i upravo to je stvorilo osnovu „humanog saznanja da je blagostanje pojedinca nemoralno i nestabilno bez opšteg blagostanja“ (Ibid., 19). Poreklo zla, smatra Atanasijević, teško je odrediti, ali ono što se može tvrditi jeste da zlo u ljudskom biću rađa uništilačka osećanja: „sebičnost, mržnju, pakost, zavist, zlobu i njihove neiscrpne kombinacije“ (Ibid., 20).

Kao empirijsku suštinu zla ona određuje neprekidno poslovanje, napore, uzemirenost, odnosno uzaludne tegobe i neprijatnosti radi sumnjivih ciljeva i „napabirčenih komadića zadovoljstva, često nedostojnih i fiktivnih“ (Ibid., 20–21), dok etička suština obuhvata svesno ispunjavanje dužnosti i delatnost koja doprinosi „uzdizanju vrednosti postojanja – sopstvenog i opšteg“ (Ibid., 21). Način na koji se može suzbijati zlo u ljudima za Kseniju Atanasijević je prosvetilačenje i moralna terapija, koje im najpre može pružiti filozofija, te stoga: „Humane istine valja uporno propovedati, nezavisno od toga jesu li društvo i ljudi spremni da prime reč istine ili su prema njoj neosetljivi, ravnodušni i cinični“ (Ibid., 23). Pritom se mora očuvati svest o pravu na individualnost:

„Niko, naime, ne može osporiti istinu da svaki čovek poseduje neotuđivo pravo na svoju individualnost, ako njene manifestacije nisu štetne po druge. (...) U ime čega će čovek bitisati, ako ne u ime svojih pogleda na svet, svojih osećanja i svojih slobodnih odluka“ (Ibid., 24).

Odnos Ksenije Atanasijević prema ideologijama, i u teorijskom pogledu, ali i u praktičnom delanju, što potvrđuju činjenice njene biografije, presudno je bio obeležen pitanjem individue – pitanjem vrednosti svakog pojedinačnog ljudskog života, ali i pitanjem lične etičnosti svakog pojedinačnog zagovornika raznih ideologija: „U istini, ljudska bića ne odvajaju i ne odeljuju jedne od drugih ideologija, nego ružna osećanja u njihovim dušama“ (Ibid., 25), glasi njen zaključak.

Iako uviđa nesavršenosti i zla ljudske prirode i egzistencije, Ksenija Atanasijević joj ne odriče vrednost, jer uviđa dosta „potencijalnih pozitivnosti“, na čijem se vrhu nalazi „konstruktivna

stvaralačka aktivnost“, te sticanje filozofskog i naučnog znanja – odnosno stvaralački rad i samousavršavanje. Egzistenciju dostojnom življenja čini prijateljstvo – „najsvetlija tačka u društvenim odnosima, zagušenim beznačajnim, praznim, strahovito prolaznim, mučnim i oportunističkim kontaktima iz kojih proizilaze samo serije potresa i šibe smutnja“ (Ibid., 28).⁷

Zaključak Ksenije Atanasijević o vrednostima ljudskog života dosledno je humanistički i pacifistički i počiva suštinski na dva ključna načela – pijetetu prema svakom ljudskom biću i odsustvu neprijateljstva:

„Utvrdili smo da vrednost života može da se podigne samo ublažavanjem i postepenim otklanjanjem mržnje, razdora i sukobljavanja među ljudima, kao i ukroćavanjem njihove duboko ukorenjene sebičnosti a razvijanjem trpeljivosti i saosećanja prema drugima“ (Ibid., 37).

Pritom humanosti, koja ne postoji u čoveku kao aktivna strana, mora priteći u pomoć kultivisani razum – „taj regulativni princip života“ – koji je jedini u stanju „da samoživa ljudska bića postepeno i lagano transformira u tolerantne socijalne ličnosti“ (Ibid., 37). Ksenija Atanasijević, svesna strahovitosti i ozbiljnosti vremena u kome je živela, u svojim delima dala je principe za ostvarivanje njoj jedino prihvatljive revolucije – revolucije dobra:

„Zlo koje ima prevlast na svetu i nanosi ljudima bezbroj bolova i mučenja, neumornim akcijama prosvetljavanja postepeno će je njavati, gubiće svoju žestinu i rastrošavaće se, potiskivano uzajanim razumevanjem i saosećanjem što će se lagano širiti zemljom. Na taj način biće pripremljen teren za krajnju, vrhovnu revoluciju, – za revoluciju dobra, to jest saosećanja i čovečne pravičnosti, koja će

⁷ Kao ostale vrednosti, Ksenija Atanasijević navodi prirodu, koja je „predvorje večnosti“, jer omogućava „uzdizanje kojim duhovno pripremljeni čovek uspeva da domaši blaženstvo“ (Ibid., 31). Sledeća je na lestvici vrednosti umetnost i njena sposobnost da nas pretvori u „čist subjekt saznanja“, dovede „u stanje začaranosti“ i pruži „bezbolnu utehu“, pri čemu je muzika „najneposrednije sredstvo kojim ljudsko biće može da se prebaci iz rugbnog poprišta životne borbe na jedan razvedreniji plan gde (...) vladaju sjajna razrešenost i božanski sklad“ (Ibid., 32). Potom govori o vrednosti putovanja u društvu bliske osobe bez žurbe i usplahiranosti i – konačno, o vrednosti osame, u kojoj je moguće postići ataraksiju i mir duše, a čija je posebna vrednost u uklanjanju zla: „Ataraksija ima ogromno važenje već i zbog toga što snažno koči zlokobni mehanizam ukletoga kruga zapenušanog neprijateljstva i divljeg proganjanja među ljudima“ (Ibid., 36).

uspostaviti stvarni mir i čvrstu slogu među ljude, danas naoštrene, razjarene, razjedinjene i gotove da svakog časa zakorače u nasilje, osvetu, odmazdu i svaku moralnu gnusobu" (Ibid., 39).

U tom poslu ostvarivanja „trajnog mira i univerzalne simpatije“, prema mišljenju Ksenije Atanasijević, pretežnu ulogu trebalo bi da imaju filozofi, koji se moraju posvetiti ovoj, „prevashodno antropološkoj aktivnosti“ i u istoriji filozofije povući „jednu odlučnu aksiološku brazdu“ (Ibid., 40).

U svetlu aksioloških razmatranja Ksenije Atanasijević treba posmatrati i njene lične životne izbore i njen društveni angažman. Kao dosledni pacifista, sledeći svoju ideju o ulozi filozofa, ona je reagovala na politička zbivanja koja su ljudsko društvo usmeravala prema nasilju i ratu. A kao dosledni zagovornik ideje vrednosti svakog ljudskog života i ideje jednakosti, ona je bila angažovana u feminističkom pokretu. Njen pacifizam i njen feminizam zapravo su dva lica iste ideje – ideje mira, saosećajnosti i jednakosti – nažalost previše humane, kao što će se pokazati i na njenom životnom primeru, ali i u daljem sledu istorije, za društva i tradicije koje počivaju na ideji moći i sukoba.

Ovom prilikom fokusiraćemo se na tri društveno angažovana teksta Ksenije Atanasijević, koji mogu poslužiti kao ilustracija povezanosti njenog beskompromisnog životnog i teorijskog stava, a u kojima ona razmatra, zapravo, i dva ključna uzroka sopstvenog izopštavanja sa Beogradskog univerziteta i iz javnog intelektualnog života – patrijarhalni obrazac i intelektualnu skučenost, praćenu nedostatkom hrabrosti i primitivnom strukturom ličnosti sklone intigrama, te patološkom neosetljivošću i izdajom humanih načela u susretu sa onim što je nazivala „razarajućim nemanima“⁸, a bez kojih dejstvo tih razarajućih nemani ne bi ni bilo moguće.

⁸ U tekstu „Razarajuće nemani“ Atanasijevićeva je kritikovala pasivne i neza-interesovane posmatrače društvenih zbivanja, „vrstu patološki neosetljivih ljudi“, militantne snage, koje ne shvataju „da se iz mržnje ma koje vrste ona bila, ništa unapredilačko iščauriti ne može“ i izdaju: „Računati se ne može više ni sa kakvim etičkim, osećajnim ni duhovnim garancijama...“ (Atanasijević, 2011: 137–143). Kao što Ljiljana Vuletić precizno zapaža: „Indikativno je za odnos Ksenije Atanasijević prema nacionalsocijalizmu i prema političkoj eliti, da je zbog njenog teksta sa alegorijskim naslovom 'Razarajuće nemani', objavljenog u Pravdi 18. februara 1941, neposredno posle sastanka jugoslovenskog predsednika vlade Cvetkovića i ministra inostranih poslova Cincar-Markovića sa Hitlerom, 16. februara u Berghofu, to izdanje novina cenzura zabranila. Iako se u pomenutom napisu Ksenije

Godine 1923, dok se na Filozofskom fakultetu i Beogradskom univerzitetu vode rasprave o tome da li Ksenija Atanasijević može da dobije zvanje i poziciju docenta ili ne, ona objavljuje tekst „Platon i položaj žene”. Njeno čitanje Platona, „potpuno van i značajno ispred vremena u kome je tekst pisan” (v. opširnije Deretić, 2016) istovremeno je njen jasan odgovor na ličnu aktuelnu životnu situaciju.

Naime, ona pokazuje da se Platon, suprotno uobičajenom shvatanju svog doba, koje je u ženi videlo nižu prirodu i dodelilo joj ropsku ulogu u društvenom i porodičnom životu, zalagao za njihovu ravnopravnost. Podsećajući na „nerazvijeni mentalitet i haremski skućeni život prosečne atinske žene”, koji je istakao Ksenofon, prikazujući ženu kao „divlje dete”, neograničeno pokorno volji muža, zauzeto ulepšavanjem i šminkanjem, te poredeći to sa životom Spartanki, koje su bile „najemancipovanije žene stare Grčke” i, verovatno, Platonu poslužile kao model za ulogu žene u idealnoj državi, Ksenija Atanasijević istovremeno opisuje skućeni život prosečne srpske žene – onaj život kakav je njoj čaršija pokušavala da nametne, pozivajući se na autoritet tradicije. Ovaj se tekst (Atanasijević, 2008: 82–85) stoga može čitati i kao javna polemika sa njenim progoniteljima.

Ponavljajući Platonov zaključak, „A ako žene treba da služe istim ciljevima kojima ljudi, onda se one moraju i obrazovati isto kao ljudi.” (Ibid., 83), Ksenija Atanasijević razotkriva licemerje svojih protivnika – Platon je za njih, makar formalno, jedan od najvećih autoriteta ne samo antičke, već i filozofske misli uopšte; međutim, njihovi stavovi ne oslanjaju se na najbolju filozofsku, već na „haremsku” i „varvarsku” tradiciju. Način na koji Ksenija Atanasijević Sokratovu ironiju prema sagovornicima preusmerava na sopstvene savremenike i progonitelje, poručujući im, posredstvom vešto korišćenih citata, da nisu odmakli, kada je odnos prema ženama u pitanju, dalje od varvara, primer je prefinjene (meta)ironije:

Atanasijević ne pominju izrično ni imena ni sam događaj, iako je ukupna stilizacija teksta alegorijska, politička elita se nije dvoumila o čemu filozofkinja piše. Tekst je protumačen kao oštra javna kritika namere da Kraljevina Jugoslavija pristupi trojnom paktu, namere koja će se u neposrednoj budućnosti i ostvariti. Bilo kakvo paktiranje sa silama zla, bilo je za Kseniju Atanasijević nezamislivo” (Vuletić u Atanasijević, 2011: 14).

„Reći će se, možda, da je ovo poslednje protivno običaju, i zato smešno, ali Sokrat misli da se treba odupreti navici i onome što je uobičajeno, jer je nedavno još Grcima izgledalo sramno i smešno ono što sad samo još varvarima takvo izgleda” (Ibid., 83).

Platonovo pitanje „Da li se žena po svojoj prirodi bitno razlikuje od čoveka?” Ksenija Atanasijević posredno upućuje svojim protivnicima, koji su na fakultetu komentarisali čak i stanje njenih hormona, dajući im odmah i Platonov odgovor:

„U stvari, ne postoji nijedan posao za ženu kao ženu, niti za čoveka kao čoveka, jer su među oba roda prirodne sposobnosti na isti način podeljene; zato žena može da vrši sve poslove koje i čovek [...]” (Ibid., 83).

Posežući za nespornim autoritetom filozofske tradicije da bi se ispitala ne samo odbrana sopstvenog prava da se može baviti filozofijom i predavati na fakultetu, kao i ženskog prava uopšte – ona čini i jedan korak više: završne reči ovog teksta prizivaju u aluzivno polje *Odbranu Sokratovu*, koja je bila optužba skučenog uma atinskih građana i tužilaca Sokratovih, praveći implicitnu analogiju između njih i onih koji u tom trenutku većaju o njoj. Naime, isticanje vizi onarskog genija Platonovog koji je prvi „prodrio u istinu da između čovekovih i ženinih podobnosti za rad ne postoji nikakva bitna, kvalitativna razlika, nego samo kvantitativna”, te ustvrdio „da žene izuzetno mogu svojom razvijenošću daleko za sobom da ostave ljude” (Ibid., 85) završava se neposrednim ukazivanjem na poražavajuću činjenicu da filozofi njenog doba, sudije koje nju žele da osude na intelektualno i društveno progonstvo, nisu u svojoj u argumentaciji odmakli dalje od primitivaca za koje je žena bila rob:

„Koliko je svežija i istinitija argumentacija velikoga filozofa iz V veka pre Hrista od argumentacije po nekog intelektualca iz XX veka posle Hrista, koji će se čak pozvati i na autoritet primitivnih naroda, kod kojih je žena još uvek rob, da bi onemogućio modernoj ženi pravo na pozive za koje je pokazala dovoljno zrelosti i spremne!” (Atanasijević, 2008: 85).

U ovoj tački razotkriva se suština Ksenijine borbe s autoritetima i klanovima akademske sredine – ona se nije borila samo za žensko pravo na emancipaciju, ona se suštinski borila protiv primitivnog, ratobornog, uskogrudog, nemoralnog, plemenskog i patrijarhalnog duha kojim je njeno doba bilo jednako obeleženo

kao i Sokratovo i koje je, nažalost, ostalo konstanta naše civilizacije, uprkos brojnim emancipatorskim pokretima i figurama.

Govoreći u studiji *Smisao i vrednost ljudske egzistencije* o načinu na koji su se prema pojmu prijateljstva, koje je za nju jedna od ključnih vrednosti, određivali razni filozofi, teorijski dakle, Ksenija Atanasijević dala je veoma ličan, iskustven i bolom obeležen, iako suzdržan iskaz: „Baš zato što je trajno prijateljstvo najređe ostvarenje, visinu njegove cene mogu tačno da odrede oni koji su primali podmukle udarce neprijatelja“ (Atanasijević, 1968: 30). Sintagma „podmukli udarci neprijatelja“ možda najbolje ilustruje odnos intelektualne sredine u kojoj je živela prema njoj. Ne čudi stoga što je podrobnoj analizi podvrgla razne vrste podmuklosti i njihove nosioce, kao i fenomen ljudske egzistencije lažne u svojoj celokupnosti i srži.

Mnogo otvoreniji obračun u njenim društveno angažovanim tekstovima, pored neprekidnog hrabrog suprotstavljanja onima koji su želeli da unište ne samo njenu naučnu karijeru, već i njen ugled, pa i život, usledio je u tekstu *Intriga i njeni predstavnici u današnjem društvu*, objavljenom najpre u *Pravdi* 4. avgusta 1935. godine pod naslovom *Za etičnije odnose*. Ovaj tekst predstavlja neposredan javni obračun Ksenije Atanasijević sa „duhovnom elitom jednog naroda“, sa intelektualnom skućenošću i podmuklošću akademske sredine, za koju smatra da u njoj daleko „obilnije i bujnije“ nego u „manje cenjenim sredinama“ obitava prokletstvo – *gnusne intrige*⁹:

„Svi ljudi što su, silom svoga zvanja, svojih sposobnosti, interesovanja ili ambicija, upućeni da žive i kreću se u takozvanim intelektualnim krugovima, imali su bezbroj prilika da izvedu jedan krajnji žalosan, ali neoporeciv zaključak koji se, postupno, kristališe i taloži u gorko saznanje. Naime uvideli su da među ljudima što predstavljaju duhovnu elitu jednoga naroda, napreduje i uspeva, daleko obilnije i bujnije nego u drugim, manje cenjenim sredinama, jedna neman koja se, kao strahoviti bič božji, spušta na veze među ljudima, da ih do neizdržljivosti pomuti i zamrsi. To gnusno čudovište

⁹ Na početku teksta Ksenija Atanasijević odustaje od pokušaja da utvrdi ko-rene potrebe za intrigom, jer bi „zaronjavati u metafizičke dubine, sve do problema zla“, bilo suviše zaobilazno, niti bi „prihvatljivo ontološko objašnjenje (...) izmenilo stanje stvari, i ne bi ublažilo u najvećoj meri pustošno i razorno dejstvo predmeta“, konstatujući da „skoro nijednoga intelektualca ne mimoilazi jedan isti udes“ (Ibid., 84, 85).

koje savršeno raspolaže veštinom prerušavanja i preobražavanja, pa ume da uzme gorostasnu obimnost, ali i da se, prema potrebi, pretvori u jedvadodirni dah; to prokletstvo što u stopu prati bedne intelektualce jeste gnusna intriga“ (Atanasijević, 2011: 83).¹⁰

Razotkrivajući banalnost zla tamo gde bi se očekivala posvećenost duhovnim vrednostima, ona intrigu u intelektualnim krugovima određuje kao društvenu konstantu, čijem se podmuklom dejstvu teško suprotstaviti: „Čudotvorno dejstvo intrige izmiče svakome pokušaju suzbijanja ili otklanjanja, jer je ona kao takva elastičnija, hitrija i prijatnija od svakoga etičkoga napora za ispravljanje neistinitoga i za postavljanje jedne pravilne procene stvari“ (Ibid., 85).

Sklonost intelektualaca ka spletkama Ksenija Atanasijević doživljava kao svojevrsni pandemonijum, kao ratovanje svih sa svima, koje ne samo što poništava moralnu čovekovu ličnost, nego mu oduzima i vreme za bavljenje bilo kakvim duhovnim radom (Ibid., 87). U delu teksta pod nazivom „Intrigantni na čelu našeg života“, dajući tipologiju intriganata – od intriganta-glupaka, koji se pogrešno potcenjuje, jer je kadar da se dokopa pozicije namenjene najumnijima; preko intriganta-inkvizitora, vođenog porivom da kinji i masakrira, bezinteresno uživajući u tuđim mukama, ili intigranata-ucenjivača, kod kojih se poljuljana vera u sopstvenu stvaralačku snagu izrodila u najneverovatnije podlosti, sve do intriganta-torbara, koji intrige raznosi i širi – Ksenija Atanasijević istovremeno slika i tipske nosioce ove društvene pošasti, ali i svoje neposredne progonitelje. Rečenica „Radikalno je otklonjena mogućnost da budemo bezbrižni: naši bližnji su oko nas!“ nije stoga stav teorijskog mizantropa, već odveć lični, gorčinom ispunjen, iskustveni uvid altruistkinje, koja, uprkos ličnoj povređenosti i poražavajućim uvidima u

¹⁰ Ovaj teorijski tekst nesumnjivo je inspirisan zbivanjima u ličnom životu Ksenije Atanasijević – naime, 2. decembra 1935. godine, Ksenija Atanasijević u *Politici* objavljuje svoj odgovor Rektoratu Univerziteta u Beogradu u kojem navodi da se na „sednici Filozofskog fakulteta, kao i obično, kad je bila reč o meni, najmanje govorilo o mojim radovima i naučnim kvalifikacijama, – ali su se zato neumorno širile intrige“, kao i to da se povukla iz „sredine gde su intrige glavni instrumenti borbe i uspeha“, te da za svoj odlazak sa univerziteta ima da zahvali podmuklim intrigama, prekrivenim univerzitetskom ‘autonomijom’“ (Atanasijević prema Vuletić, 2006: 69, 72–74).

ljudsku prirodu, nikada nije odustala od humanističkih načela, etičkog optimizma i pacifizma.

Podmuklo dejstvo raznih vrsta intriga i njihovih nosilaca, Ksenija Atanasijević opisuje ubedljivo i sa polemičkom i kritičkom oštrinom kakva se može uočiti i u njenom pismu rektoru Beogradskog univerziteta, i koja je svakako bila neuobičajena i odstupala od podrazumevane ženske uloge u njeno doba. Tako će o intrigantu-glupaku napisati:

„Pogrešno je shvatanje da se sa glupacima lako izlazi na kraj, da su oni bezopasni. Naprotiv, empirija potvrđuje, na svakom koraku, da je odsustvo sposobnosti mišljenja i rasuđivanja često najtešnje vezano sa izvanrednom veštinom za postizanje sopstvenih ciljeva, ma na koji način, i ma po koju cenu. (...) Daleko od toga da su im spletkarenja ništavna, ambiciozni glupaci mogu postati opasni po život. (...) Životinjskim svojim instinktom koji je nepogrešan, on tačno procenjuje treba li da istupa agresivno i grubo, ili valja da se načini manji od makova zrna, čekajući strpljivo i pritajeno zgodnu priliku. (...) I tako se ta smena odigrava sve dok se ne ostvari najveće čudo: dok crni glupak, obema svojim šakama, ne dokopa čvrsto poziciju namenjenu najumnijima, i dok sa nje ne počne da seje svud oko sebe propast i razorenje“ (Ibid., 90).

Intrigant-inkvizitor odlikuje se pak, prema uvidu Ksenije Atanasijević, sadističkim porivom – njegove spletke nisu motivisane ni spoljnom prinudom, ni slavloljubljem ili željom za odmazdom, pohlepnosti za novcem, jer on već uživa sva bogatstva i sve počasti tamo gde „stvari teku u najsurovijoj oprečnosti sa svakim razumnim i moralnim redom“, niti njegovi posedi mogu da u njemu ponište „organski, samim fatumom utisnuti instinkt da upravlja intrigom kao zaoštrenim nožem“:

„Kao što čisti artisti rafinirano uživaju u ‘umetnosti radi umetnosti’ tako se biće što za nas pretstavlja savremeno uobličjenje nekog srednjevekovnog krvnika kukavnih ‘jeretika’ – veštački naslađuje smrtonosnim dejstvom vlastitih pakleno smišljenih intriga, i u svom čudovišnom radovanju tuđim krvavljenjima, patnjama, nesanicama i suzama, ne zna mere ni granice. Bezinteresnost uživanja u tuđim mukama posebno je jezovita strana akcije modernoga naslednika Torkvemade“ (Ibid., 93).

Intriganti-ucenjivači, prema sudu Ksenije Atanasijević nalaze se u redovima „nepriznatih, ismejanih i odbačenih književnika i

umetnika, kod kojih poljuljana vera u sopstvenu stvaralačku snagu može da se izrodi u najneverovatnije planove kako da se nametne afirmiranje sebe". Oni pribegavaju „krajnjim, davljeničkim pokušajima" da bi privukli pažnju:

„Ako se, na primer, pišu ismejane pesme, daje im se neki ekstremni smer, recimo pornografski, – da bi obratile pažnju na sebe. (...) Kad ovakvi pokušaji ne pomognu tamo gde se želelo, onda se traži neko da, za bogatu nagradu, primi na sebe ulogu advokata takvih prljavština i gnusoba.(...). (...) kad bespomoćni pisac ipak ostane sam sa svojim 'kreacijama' i svojom užasnom publikom, preostaje mu još jedino da istupi kao otvoreni učenjivač koji uliva strah. Ako se ni njegovo zastrašivanje ne pokaže dovoljno ubedljivo, (...) fantazija učenjivača (...) gusto zbija bombu splekata, nakaznih, prljavih i očajno idiotskih. Razume se, to kukavno razorno sretstvo moguće je plasirati samo u odgovarajućoj sredini sadističkih intriganata, predestiniranih glupaka, mediokriteta najedenih ambicijama i dobro plasiranih ništavila" (Atanasijević, 2011: 94–95).

Na kraju ovog spiska, nalazi se intrigant-torbar ili raznosač intriga, čijoj se delatnosti raduju zluradnici, pakosnici i glupaci – kakva je većina onih što se u društvu vide i čuju", koji prihvataju „odvratna tkiva što im grozni stvor ostavlja, i dalje ih prilježno modeliraju, prema svome nahođenju. Tako je dovoljno gnusoba uvek u optčaju" (Ibid., 96).

Pitanjem svakodnevnog zla, oličenom u lažnim egzistencijama i licemerju, koje ide ruku pod ruku sa intrigama, pozabavila se Ksenija Atanasijević u još jednom tekstu pod nazivom *Nekonvencionalne laži*, objavljenom u *Pravdi*, oktobra 1936. U ovom tekstu, ona se ne fokusira na nužne laži koje spadaju u kategoriju konvencionalnosti, niti na svakdašnje laži koje se koriste za postizanje raznih cijeva – ocrnjavanje drugih, prikrivanju neke osobine, prikazivanju sebe u boljem svetlu, već na „jezovite i gnusne slučajeve kad je čitava javna delatnost jednoga čoveka, svesno i sa njegovom punom voljnom odlukom, lažno postavljena; (...), ali se, ipak, uporno i prividno vrši, radi osvajanja društvenoga ugleda i ranga, i radi sticanja materijalnih dobara" i koje su se toliko namnožile da sprečavaju „postojanje kakvoga iskrenoga i autentičnoga rada" (Atanasijević, 2011: 80).

Među njih ubraja filozofe koji bi mogli da posluže kao primeri beznadežne gluposti, „stvorove sa etiketom naučnika, koji su

najobičnije varalice“, te mistifikacije ne samo cele karijere već i događaja privatnog života, a da pritom sve to nije sankcionisano, „nego je još osobito proslavljeno kao pojava obdarena izuzetnom duhovnom snagom“, koja se oseća „po njenome zakulisnome dejstvovanju u po nekom tamnom vedrenju i oblačenju što od nje proizlazi“ (Ibid.). Nastavljajući dalje nabranje iznutra i do srži lažnih ličnosti, ona navodi:

„Imamo ‘staratelje o opštem dobru’ i ‘zaštitnike radnika’, koji su postali mnogostruki milioneri preko gladi i znoja bedne, iscrpljene, neishranjene sirotinje. Uočavamo predsednice humanih društava koje premlaćuju svoje služavke; (...) raspolažemo i sa ‘zaštitnicama prava žena’ koje sa perfektno izdajničkom podmuklošću lome vrat svakoj ženi čiji je rad nesaobrazan njihovim ambicijama. (...) sudaramo se sa tipovima koji su, po tituli, duhovni radnici: svrha njihovoga života, međutim, fiksirana je određeno na neumorno i nezauzstavno sejanje intriga (...).i koji na mrtvo razglašavaju, kao vaseljensko događanje, svaku beznačajnost što iz sebe iscede. (...) Uši su nam zagušene od preporučivanja ideologa koji pregršt pojmovi ne uspevaju da ukrste u svesti, i od slavljenja vođa naroda, nemuštih po rođenju. A svi skupa možemo da se podičimo jednom međunarodnom ustanovom koja staje pojedine države basnoslovne sume, i koja je postala u cilju da sprovede – pacifizam! Sve simptome pacifizma osećamo danas neposrednije nego ikad!“ (Atanasijević, 2011: 82).

Oštra gorčina koja prati opise nemoralnih i destruktivnih pojava, ovog puta nema neposrednu motivaciju samo u obračunu sa licemerima i intrigantima koji su je proganjali – već nešto mnogo univerzalnije i ozbiljnije, a to je istovremeni osećaj nemoći da se spreči nastupajuće zlo koje je očigledno i neminovno, a koji je praćen osećajem lične odgovornosti i stida zbog te nemoći:

„Ređanje u beskraj ovakvih krasota prekida stid od nedostojnoga vremena koje je, ipak, naše vreme, i za koje smo odgovorni svi mi koji ga primamo i podnosimo. Jer jedna je olakšavajuća okolnost po nas činjenica da su nam, doista, ruke, sa svih strana, krvnički vezane, i da se svaka naša pobuna smesta nepromašeno ugušuje. Ostaje nesumnjivost: u takvome dobu mi postojimo...” (Ibid., 81–82).

Ova tri osećanja – odgovornost, nemoć i stid zbog nemoći – rezultiraju stanjem „psihološke neizdržljivosti“ zbog društvene

atmosfera preopterećene lažima, koja prelazi u organsko gušenje, a potom u poriv zgađenog individuumu za traženjem puta „što će ga izvesti na čist i svež vazduh“ (ibid., 82). Način na koji Ksenija Atanasijević doživljava društvena kretanja u svom dobu i nagoveštaje bliske propasti i čovečnosti i dobrog dela čovečanstva, bez ikakvog je traženja intelektualne, hladne distanciranosti, moglo bi se reći, i izvesne samozadovoljne oholosti koja se hrani time što je osetila i dijagnosticala tok budućih zbivanja i konstatovala da se tu ne može učiniti ništa, a koja neretko provejava i provejavala je u rečima raznih mislilaca, u brojnim njihovim analizama društvenih pojava, čak i onih najtragičnijih.

Taj stepen lične, ne samo misaone i racionalne, već i emotivne angažovanosti, svedoči o snažnoj empatiji i iskrenom altruizmu, humanizmu i etičnosti Ksenije Atanasijević, koji kod nje, sasvim pouzdano, nisu bili samo teorijske prirode, već su u potpunosti srasli sa njenim bićem, do te mere da ih ni brojne životne nedaće, ni činjenica da su je njeni bližnji i akademska sredina odbacili, služeći se najpodmuklijim sredstvima, nisu mogla promeniti, a skupa sa njima ni osećaj odgovornosti za čovečanstvo i njegovu budućnost, kao ni veru u buduću „revoluciju dobra“ i ulogu istinskog filozofa u njoj, ma koliko ona utopijski delovala.

Poražavajuća slika stvarnosti i osećaj gušenja usled nemoći pred dubokim, destruktivnim lažima koje nadiru sa svih strana pripremajući zločin, ne završavaju se željom za skrivanjem ili bekstvom, već željom da se pronađe način njihovog prevazilaženja. Može se reći da je Ksenija Atanasijević do kraja svog života upravo to i činila, potvrđujući *etiku hrabrosti* ne samo kao teorijski stav, već kao svakodnevnu životnu i beskompromisnu praksu.

Životna priča Ksenije Atanasijević (uključujući socio-kulturne okolnosti u kojima se odvijala) višestruko je ukrštena sa njenim tekstovima, od onih teoretskih do društveno angažovanih, a filozofske ideje korespondiraju sa ličnim doživljavanjima i zbivanjima, tako da se ideje i životna realnost uzajamno oblikuju. Filozofija Ksenije Atanasijević se stoga može čitati i kao autoetnografija hrabrosti, značajna u njenom dobu isto koliko i u savremenom trenutku, kada se pitanja etike, ličnog digniteta i doslednosti sebi u javnom diskursu sve više izmeštaju na marginu, i to u okviru same akademske zajednice, baš kao što se to dešavalo i u njeno doba. Stoga potpuno razumevanje njenog stvaralaštva podrazumeva i analizu njenog života,

ali i izlazak iz kula od slonovače i javno, delatno angažovanje na promeni sveta, što i jeste bio njen životni i stvaralački *credo*:

„(...) delatnost u smislu pregorevanja sopstvenih sitnih interesa, i ozarivanja naših postupaka altruizmom i časnom željom da prema našim snagama pripremimo mogućnost za jedno harmoničnije postojanje” (Atanasijević, 2011: 63).

Smisao njenog celokupnog života i stvaralaštva može se razumeti i kao protivstav frazi *Primum vivere deinde philosophari*,¹¹ koja misao izmešta negde izvan života, i skučenom pragmatičnom duhu kolektivismu, suprotstavljenog ličnom izboru i – još više – slobodnom uzletu. Život i misao Ksenije Atanasijević nas uče kako se hrabro živi u skladu sa sopstvenom mišlju, uči nas istovremenosti dostojanstvenog življenja i filozofiranja, čime je ona u istoriji filozofije zaista trajno povukla „jednu odlučnu aksiološku brazdu” (Atanasijević, 1968: 40).

¹¹ Prvo stvarno (uživo) postupati, pa onda filozofirati. (prev.ur.)

LITERATURA

- Атанасијевић, Ксенија. 1968. *Смисао и вредност еџистџенције*. Аксиолошка размаџрања. Београд: Издање ауторке.
- Атанасијевић, Ксенија. 2008. *Етика феминизма*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права.
- Атанасијевић, Ксенија. 2011. *Етика храбрости*. Београд: Жене у црном: Реконструкција Жџенски фонд: Центар за жџенске студије.
- Деретић, Ирина. 2016. Ксенија Атанасијевић о жџенанама и жџенском питању у античкој филозофији. *Theoria* 4, 93–109.
- Ђурић, З. Владимир. 2017. *Сџтваралашџтво срџбских сџисаџеџица џрве џоловине XX века у конџтексту француске књижевностџи и кулџуре* (докторска дисертација).
- Јовановић, Слободан. 1990–1991. [1957, 1964]. *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*. Sabrana dela 12. BIGZ, Београд: Југославијапублик, SKZ.
- Константиновић, Радомир. 1991. *Filozofija palanke*. Београд: Nolit.
- Лолић, Маринко. 2018. Аспекти феминизма у радовима Ксеније Атанасијевић. *Срџска џолиџичка мисао* 25/59, 293–320.
- Перовић, Латинка. 2006. *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX – XXI)*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права у Србији.
- Поповић, Богдан. 1992. *Психологија скоројевића*. Sabrana dela 6, Београд: ZUNS.
- Вулетић, Љилјана. 2008. Ксенија Атанасијевић о етици феминизма (предговор), у Атанасијевић, Ксенија. *Етика феминизма*. Београд: Хелсиншки одбор за људска права, 7–21.

Ivana Bašić

**KSENİJA ATANASIJEVIĆ: THE UNCOM-
PROMISING PHILOSOPHY OF AN UN-
COMPROMISING LIFE STORY**

Abstract

Ksenija Atanasijević was the first and only female doctor of philosophy and assistant professor in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, a philosopher and highly socially engaged thinker. She is a specific phenomenon, especially in this part of the world, providing that her life story and her work are inseparable, since she wrote her philosophy and lived it as a daily practicing of free personality. Despite the repression, she remained faithful to her ideas about the meaning and value of human existence, presented not only in *Philosophical Fragments, Aspects and Analyses of the Philosophy of Humanism* or the *Meaning and Value of Existence*, but also in a whole series of articles, dedicated to topics as important in her times as they are today – the position of women, women's emancipation from classical era to modern times, the feminist movement, pacifism, critique of fascism and anti-Semitism, as well as

rejecting the glorification of violence and war, defending humanism and emphasizing the need to establish direct links between ethics and politics. In this paper, we intersect Ksenija Atanasijević's life story (including the socio-cultural circumstances in which it took place) with her philosophical and engaged texts, to show the extent to which her ideas correspond with the events of her personal life, and in what ways her philosophy and reality of life shaped one another. Ksenija Atanasijević's philosophy could be read as an autoethnography of courage, as significant then as it is today, when the issues of ethics, personal dignity and consistency in the public discourse are increasingly marginalized. In that sense, paying tribute to Ksenija Atanasijević, and not only to her work, but also her life, firmly rooted in her philosophical views, implies not only analysis of her texts and thoughts, but also leaving the ivory tower and publicly engaging oneself in changing the world, which she actually worked towards all her long and fruitful life.

Keywords: Ksenija Atanasijević, ethics of courage, autoethnography, feminism, humanism, pacifism.

DALIBOR DENDA

Institut za strategijska istraživanja,
Univerzitet odbrane, Beograd
dalibor.denda@mod.gov.rs

Ksenija Atanasijević u „vremenu netrpeljivih“

Apstrakt

Rad daje pregled dominantnih stavova u društvu prema rodnom pitanju na evropskom i lokalnom srpskom/jugoslovenskom nivou u periodu između dva svetska rata u kojem je delovala Ksenija Atanasijević. Posebna pažnja posvećena je položaju žene u društvu u odnosu na obrazovne mogućnosti, pravo na rad, jednaku zaradu, nasledno i biračko pravo i društvenu pokretljivost.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, Kraljevina Jugoslavija, fašizam, nacizam, liberalizam, muško-ženski odnosi

■ Period između dva svetska rata u kome je aktivno delovala Ksenija Atanasijević veliki srpski istoričar Andrej Mitrović nije slučajno nazvao „Vremenom netrpeljivih“. Tada na evropskom kontinentu suvereno vladaju istovremeno demokratske i totalitarne ideologije. Najekstremnije od njih bile su ideje autoritarnog nacionalizma oličene u pokretima Benita Musolinija i Adolfa Hitlera kao i ideje komunizma sovjetskog modela koji je pod rukovodstvom J. V. Staljina postajao sve totalitarniji. Taj period u političkoj istoriji Evrope karakteriše privremeno kooperiranje svih sa svima. Ono se ogledalo u saradnji evropskih demokratija (Francuske) sa fašističkom Italijom protiv jačanja Nemačke i SSSR-a, saradnji demokratske Nemačke i totalitarnog SSSR-a do tridesetih godina 20. veka, zajedničkim interesima V. Britanije i nacističke Nemačke protiv širenja Italije i jačanja SSSR-a sredinom tridesetih, periodu narodnog fronta u kome su se evropske demokratije predvođene Francuskom približile SSSR-u (1936–1939) i paktiranju SSSR-a i nacističke Nemačke protiv evropskih demokratija (Pakt Ribentrop–Molotov 1939 – 1941).¹ Svaki od ovih sistema imao je i svoje dogme u odnosu na rodno pitanje. Tako

¹ O tome videti više: Митровић, Андреј. 1998. *Време нетрпељивих: Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*. Подгорица: ЦИД; Hobsbaum, Erik. 2002. *Doba ekstreme: Istorija kratkog dvadesetog veka 1914–1991*. Beograd: Dereta; Попов, Чедомир. 2015. *Ог Версаја до Данцига*. Београд: Завод за уџбенике.

ideje feminizma i žensko pravo glasa globalno pravo građanstva dobijaju 1917. godine u revolucionarnoj Rusiji (Rex, 2017: 117), i jedna su od ideja revolucija levice nakon svetskog sukoba, ali se u tom periodu one ustaljuju i u demokratskim društvima kakava je Vajmarska Nemačka. Tu su žene izjednačene u pravima sa muškarcima formalno 1919. godine, dok će se na punu ravnopravnost u Velikoj Britaniji čekati do 1928. a u Francuskoj do 1944. godine. Nasuprot tome desni totalitarni pokreti bili su u svojoj osnovi mačistički. Kod korporativne države italijanskih fašista žene su pre svega imale zadatak da rađaju decu, hrane porodicu i vode domaćinstvo u državnom interesu. Od njih se, međutim, očekivalo da budu angažovane i izvan domaćinstva, i tako povežu individualne interese sa interesima kolektiva (De Gracija, 2002: 219). U idejnom središtu

Nacionalsocijalističkog pokreta u Nemačkoj bio je rasizam, podstican da prožme sve dimenzije društva. Ženska emancipacija opisivana je kao deo jevrejskog uticaja, dok su žene na vrednoj strani rasne podele imale kao primarnu, ulogu majki naroda. One druge, rasno inferiorne, nisu uopšte trebale da rađaju. Podobne žene trebale su da daju svoj doprinos nacionalnoj obnovi rađanjem dece, jer je posle dugog opadanja bio poželjan porast nataliteta (Bok, 2002: 225–226). Međutim, pošto su žene imale biračko pravo, tokom izborne kampanje 1932. godine, nacisti su počeli da vode računa o ženskim glasovima i uporno opovrgavali tvrdnje svojih protivnika da će nacisti otpuštati žene s posla. Oni su obećavali da će održati nivo zaposlenosti žena, naročito neudatih i neizdržavanih i omogućiti majkama da napuste posao ukoliko ne rade zato što to žele, već iz ekonomske nužde, tako što će obezbediti posao njihovim muževima. Naime, i pored uvrežene predstave, Nacisti nisu bili protiv ženskog rada van kuće. U stvarnom svetu, idealna nacistička žena bila je nadasve dužna da služi državi, na poslu i u porodici, u miru kao i u ratu. Zbog sve većih potreba ratne privrede za radnom snagom starija metafora o „duhovnom materinstvu“, to jest o ženskom radu van kuće, proširena je na sve vrste teškog rada i u fabrikama i na farmama, sve dok je to u interesu naroda (Bok, 2002: 237–238).

Na samom početku u nacističkoj partiji bilo je među članstvom izuzetno malo žena. Godinu dana nakon dolaska Hitlera na vlast (1934) one su činile tek 5,5% članstva Nacional-socijalističke nemačke radničke partije (NSNRP). Kasnije će nemačke žene sve više biti obuhvaćene totalitarnim organizacijama, tako da će u

okviru njih, bilo da se radilo o isključivo ženskim ili mešovitim, delovati oko 12.000.000 nemačkih žena od kojih je oko 320.000 bilo na rukovodećim položajima (Bok, 2002: 247–252). Prva među njima, Gertruda Šolc, koja se nalazila na čelu ženske kancelarije NSNRP, bila je uključena u nacističku hijerarhiju i hvalila se redovnim razgovorima sa Hitlerom (De Gracija, 2002: 218). Činjenica je takođe i da je podrška žena nacističkoj stranci na izborima 1939. godine znatno porasla i da se približila obrascima muškog glasanja (Bok, 2002: 237). U Italiji je, sa druge strane, fašistička mobilizacija žena bila slabša u poređenju sa nacističkom. Da bi osposobio žene da odgovore na sve složenije zahteve i da bi iskoristio njihovu potisnutu želju da se identifikuju sa nacionalnom zajednicom i da joj služe, Musolinijev režim se kretao po tankoj liniji između modernosti i emancipacije. Tridesetih godina izgradio je masovne organizacije koje su udovoljavale želji žena, naročito građanki i mladih, za učestvovanjem u društvenim aktivnostima, ali je obeshrabriovao žensku solidarnost, individualističke vrednosti i osećanje nezavisnosti koje su podsticale emancipatorske mere liberalnog doba (De Gracija, 2002: 207). Uoči Drugog svetskog rata oko 3.180.000 italijanskih žena imalo je člansku kartu neke od partijskih grupa. (De Gracija, 2002: 217). U osnovi mačistička, italijanska državna i partijska propaganda je slavila Musolinija kao izuzetnog čoveka, pravo otelotvorenje nekadašnjeg sna o nacionalnom herojstvu. Javio se kult Najboljeg i Najsposobnijeg, Višeg čoveka, kome se svako sa zadovoljstvom treba predati da njime upravlja, javio se kult Vođe (*// Duce*) (Mitorvić, 1998: 207). Mnoge od italijanskih žena bile su primemčive za Musolinijeva hvalisanja da je upravo u fašističkoj epohi postignuto socijalno i državno priznanje posebne ženske materinske misije u modernom svetu (De Gracija, 2002: 202). Zbog toga se obožavanje vođe često graničilo sa karikaturalnošću pa se lik dučea kao modni krik nalazio i na ženskim kupaćim kostimima (Митровић, 1998: 207).

Ekstremne totalitarne ideje bile su prisutne i u Kraljevini Jugoslaviji ali one ostvaruju minoran uticaj na jugoslovensko društvo. Država se tada aktivno bori protiv komunističkog pokreta koji se radikalizovao kroz akcije individualnog terora i hrvatskog separatizma čije je najekstremnije krilo – Ustaše bilo fašističko, dok su ideje korporativne države iz redova srpskog građanstva u jugoslovenskoj oblandi Ljotićevog pokreta „Zbor“ tolerisane ali nikada nisu

zadobile značajniji broj sledebenika.² Jugoslovenska država koja se u spoljnoj politici oslanjala u početku na Francusku a od 1935. godine na Veliku Britaniju i pod njenim uticajem i iz ekonomskih razloga, na nacističku Nemačku, sve do 1938. godine svog glavnog protivnika vidi u fašističkoj Italiji, dok njenu politiku sve do 1940. godine karakteriše i beskompromisno negativan stav prema SSSR-u. Otopljavanje prema SSSR-u pod uticajem Britanije nastaje tek nakon savezničkog poraza na zapadu maja – juna 1940. godine.³ Sve to utiče i na kreiranje unutrašnjeg javnog mnjenja o rodnom pitanju, kako u građanstvu Kraljevine Jugoslavije tako i u Beogradu – njenoj prestonici. Javno mnjenje i državni zvaničnici popustljiviji su prema idejama autoritarnog nacionalizma nego prema komunizmu, ali osnovno opredeljenje jugoslovenske elite i pored kratkog perioda monarho-diktature ostaje demokratsko.

U tom periodu dominantne vrednosti jugoslovenskog društva čiju osnovu čini seljački okean kome pripada 76% stanovništva predstavljaju patrijarhalnost, tradicionalizam i konzervativizam. Kada je u pitanju srpsko selo koje čini glavno okruženje sredine u kojoj deluje Ksenija Atanasijević, ti procenti su još nepovoljniji. Udeo seoskog stanovništva iznosio je 1921. godine 86,8%, a 1931. godine 80,37% od ukupnog stanovništva Srbije (Milenković, 1998: 218–219). Položaj žene na srpskom selu bio je posebno nepovoljan. Procenat nepismenih među jugoslovenskim ženama iznosio je 67%. U Srbiji je situacija bila još teža. Tu je bilo pismeno svega 17% žena starijih od 10 godina, dok je procenat pismenih žena na selu iznosio tek 9% jer seljaštvo školuje prvenstveno mušku decu (Isić, 1998: 183). U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca bilo je prema popisu iz 1921. godine 60,5% nepismenih starijih od 10 godina, i to 40,4% muškaraca i 59,6% žena. Za deset godina (1931) stopa nepismenosti je smanjena na 44,6%, a od toga 32,3% muškaraca i

² O tome videti više: Krizman, Bogdan. 1983. *Pavelić i ustaše*. Zagreb: Globus; Стефановић, Младен. 1984. *Збор Димитрија Љошћућа 1934–1945*. Београд: Народна књига; Petranović, Branko. 1988. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, I (Kraljevina Jugoslavija 1918–1941)*. Beograd: Nolit.

³ O tome videti više: Krizman, Bogdan. 1974. *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941*. Zagreb: Školska knjiga; Vinaver, Vuk. 1985. *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju; Животић, Александар. 2016. *Југословенско-совјетски односи 1939–1941. године*. Београд: Филип Вишњић; Денда, Далибор. 2019. *Шлем и шајкача: војни факшор и југословенско-немачки односи (1918–1941)*. Нови Сад: Матица српска.

56,4% žena starijih od 10 godina. Na teritoriji predkumanovske Srbije broj nepismenih žena iznosio je 78,3%, na Kosovu i Metohiji čak 93,9%, dok je na teritoriji Vojvodine nepismenih žena starijih od 10 godina bilo svega 23,6%. U jugoslovenskim okvirima najmanje nepismenih žena (5,8%) bilo je na teritoriji Dravske banovine (Slovenija) gde je obavezna osnovna škola uvedena još 1869. godine (Božinović, 1998: 509).

Prva jugoslovenska država imala je za srpsko selo emancipatorski karakter i po pitanju opismenjavanja žena. Tako su školske 1919/1920. godine u seoskim školama devojčice činile 20,48% svih učenika, a godinu dana kasnije 25,41%, koliko i 1924/25. godine. Budući da su veoma retko završavale osnovnu školu, devojčice sa sela su još ređe nastavljale dalje školovanje. Tako je školske 1919/1920. godine u gimnazijama među učenicama bilo svega 8,42% seoskih devojčica, a pet godina kasnije 13,95%. Nešto više, 21,89%, bilo ih je među učenicama učiteljskih škola u toku školske 1923/24 i 1924/25. godine (Isić, 1998: 183–184).

Uglavnom neškolovane, rastući pored majke koja je sramotom smatrala da sa svojom devojčicom razgovara o menstruaciji i značaju lične higijene u toku njenog trajanja, devojčice su u period devojštva ulazile potpuno nepripremljene. Prema izjavi jedne od njih: „Ja nisam imala mira dok nisam saznala šta je to. Tri pranja je prošlo, a ja nisam znala šta je, a majka mi nikad nije htela da kaže. Ona se sve bojala da ne rekne nešto bezobrazno, da se deca ne pokvare“ (Isić, 1998: 185). Čvrst sistem vrednosti patrijarhalne porodice, vekovnim uobličavanjem moralnog profila žene, učinio je i da žena „ostane rezervisana i diskretna“ i u ljubavnom životu i da ne očekuje nežnost od muža, ali ni da mu je pruža. „Muž i žena, sem seksualnih odnosa, gotovo ni nemaju jedno za drugo naklonosti i ljubavi.“ Tuča žene je takođe bila veoma raširena pojava na selu o čemu svedoče veoma brojne i rasprostranjene izreke: „Ženu i konja treba čovek svakog trećeg dana tući“; „Ako ne biješ ženu 40 dana, ona poludi...“; „Muž treba da bije ženu, da se zna ko je muška glava.“; „Da se žena ne izbije, ona bi preskočila kuću“; „Brata i vola mititi, a ženu i konja tući...“; „Muž je gospodar žene, i njegovo je pravo da je tuče“ (Isić, 1998: 183). Konzervativizam srpskog društva po pitanju prava žena najbolje se sagledavao u sferi privatno-pravnih odnosa, gde je prema Srpskom građanskom zakoniku iz 1844. godine, koji je bio na snazi i u međuratnom periodu, žena u oblasti poslovne

sposobnosti bila izjednačena sa maloletnicima, dok je u naslednom pravu prednost imala i najdalja muževljeva rodbina po muškoj liniji u odnosu na suprugu i žensku decu. Kada je u pitanju uvođenje prava glasa i za žene karakteristične u tom smislu bile su izjave jednog broja seljaka: „Neka samo moja žena proba da glasa, ja ću je odmah zaklati...ljuti se starešina jedne velike zadruge. – Gde će i žene da glasaju! – uzbuđuje se drugi. – To ne može da bude nikad! – ograđuje se treći. Ala će biti batina! Bože ti moj! ... trlja ruke četvrti....“ (Isić, 1998: 195).

Ništa manje tolerantna po tom pitanju na samom početku života jugoslovenske države nije bila ni građanska sredina, pa se u članku u *Politici* iz 1919. godine o „harmoniji“ odnosa između muškaraca i žena, pominje da bi jugoslovenske žene ismejale pravo glasa (Marković, 1998: 374–375). Verovatno zbog sličnih predrasuda, iako je biračko pravo ustavom garantovano „svakom državljaninu“ ukoliko je navršio 21. godinu, za žene je izdvojeno i u oba inače prilično liberalna ustava (1921. i 1931) samo konstatovano da će „Zakon rešiti o ženskom pravu glasa“. Izbornim zakonom to pravo nije obezbeđeno 1920. godine, kada je prvi put donet, a i posle izglasavanja i jednog i drugog ustava odgovarajući zakon (čl. 70 i 55) konstantno je izbegavao ovu ustavnu odredbu (Stanković, 1998: 39).

U takvoj Srbiji evropske feminističke ideje prihvatale su prvenstveno žene intelektualke, koje su osećale potrebu da se zajednički bore za svoja prava (Folić, 1998: 209). One su poticale uglavnom iz malobrojnih građanskih porodica, pošto su školovanje ženske dece najpre prihvatili srpski činovnici i bogati trgovci. Oni su svoje kćeri slali u inostranstvo u ženske institute (zavode ili klostere), dovodili su ili privatne učitelje iz Vojvodine, ili su angažovali profesore gimnazija ili Velike škole. Uporedo se osnivaju i privatne ženske škole, koje su pohađale devojčice iz „prvih srpskih kuća“, čiji roditelji nisu bili u mogućnosti da im obezbede školovanje u inostranstvu. Prva ženska osnovna škola formirana je 1845. u Paraćinu, a druga godinu kasnije u Beogradu, dok je Viša ženska škola osnovana u Beogradu 1863, prvo kao trirazredna a od 1886. godine šestorazredna škola čija je upravnica bila tada devetnaestogodišnja Katarina Đorđević (kasnije Milovuk) koja je gimnaziju završila u Odesi u Rusiji (Obradović, 1998: 252–253). Ipak broj ženskih osnovnih škola u Srbiji (165) bio je 1900. godine oko šest puta manji nego muških (936) dok je od 102.255 učenika i učenica u srpskim

osnovnim školama te godine devojčica bilo 19.996, od čega je njih 5.272 učilo u muškim osnovnim školama, zajedno sa dečacima (Trnavac, 1998: 60). Iz navedenog se da zaključiti da je obavezno osnovno školstvo u Srbiji, koje je uvedeno 1882. godine, obuhvatalo četiri puta manje ženske dece nego muške.

Gradska sredina u kojoj su uglavnom i delovale žene intelektualke bila je ipak nešto tolerantnija za postepeno prihvatanje promena tradicionalnih muško-ženskih odnosa. Tako se u velikoj anketi, koju je list *Ženski pokret* organizovao 1926. godine, ni jedna građanska stranka u principu nije izjasnila protiv glasačkog prava za žene. Doduše, čuo se argument koji će se kasnije ponavljati u javnosti, da je žena nedovoljno obrazovana da glasa, i da ne treba baciti u vrtlog politike „našu patrijarhalnu i neuku ženu“. Drugi argument protiv biračkog prava za žene bio je taj, da bi ženskim glasovima ojačala pozicija Turaka i Arnauta, koji imaju po nekoliko žena (Marković, 1998: 374–375). Za srpsko građanstvo onoga vremena glavni čuvar društvenih vrednosti bila je crkva čije je stavove po rodnom pitanju možda na najbolji način izrazio pravoslavni teolog Miloš Parenta, koji je pisao:

„Emancipacija žene u Evropi pošla je pogrešnim, kobnim putem. Ona se nije zadovoljila izravnavanjem žene u građanskim pravima sa čovekom, nego hoće da u svemu izjednači ženu sa čovekom. Ovo je izjednačenje u opreci sa različitim zadacima čoveka i žene u porodici, u društvu i sa prirođenim fiziološkim zakonima koji odgovaraju tim zadacima. Savremena lažna kultura hoće da učini od žene čoveka a od čoveka ženu. Hermafroditiski tipovi doveli su do propasti porodice, ljudskog roda...Mesto da postanu supruge i majke, što je njihov zadatak i što bi one u većini želele, ženskinje su prisiljene da se s muškima takmiče, bore o razne društvene položaje...Usled preteranog truda zakržljaće ljudski soj u naroda, čije se ženskinje previše trude...“ (Radić, 1998: 122–123).

I Dimitrije Ljotić je, kao idelog jugoslovenskog totalitarizma sredinom tridesetih godina insistirao, na hrišćanskim i moralnim vrednostima ženskog pitanja i negirao njegov socijalni i klasni karakter, imajući u vidu, pre svega, sumornu boljševičku stvarnost u Sovjetskom savezu gde je žena, po njemu, bila izložena iskušenjima i patnjama svakojake prirode (Subotić, 1998: 447).

U prihvatanju evropskih vrednosti naročito je prednjačio Beograd kao najveća urbana sredina Kraljevine, u kome je sredinom

30-ih godina visok broj žena radio u intelektualnim i slobodnim profesijama. Udeo žena u školstvu Beograda bio je skoro polovina zaposlenih, a u srednjim školama 39,03% profesora bile su žene. Ukupan postotak žena državnih činovnika bio je 20%. Od 2.866 zaposlenih u slobodnim i sličnim zanimanjima, žena je bilo 899 (Marković, 1998: 375). Među radničkom klasom Beograda, krajem dvadesetih godina žene su činile 30%, dok je njihovo učešće u radništvu Jugoslavije iznosilo 23%. Bio je to značajan napredak u odnosu na period pre Prvog svetskog rata, kada je procenat žena među radništvom u Srbiji iznosio 9%, dok su se one u državnoj službi i prosveti na prste mogle izbrojati (Milenković, 1998: 220–222). Ipak treba istaći da je prosečna nadnica žena bila 30% niža u odnosu na muškarce (Marković, 1998: 375).

Malobrojna visokoobrazovana ženska elita koja je bila glavni nosilac borbe za žensku ravnopravnost počela se i u Srbiji formirati u poslednjoj četvrtini 19. veka. Tako su se na beogradsku Veliku školu (preteča Univerziteta) prve dve redovne studentkinje upisale 1887–1891. godine (Trnavac, 1998: 62), da bi tek nakon majskog prevrata 1903. godine devojke dobile pravo da ravnopravno sa svojim muškim kolegama studiraju na svim fakultetima. Devojkama koje su završile Filozofski fakultet tek 1912. godine dato je pravo da polažu profesorski ispit, a tek posle Prvog svetskog rata im je dozvoljeno da predaju u svim razredima gimnazije (Obradović, 1998: 254). Ipak treba imati u vidu da Srbija po ovom pitanju nije mnogo zaostajala za evropskim trendovima. U Evropi su naime, prvo francuski univerziteti (1863) a kasnije i Univerzitet u Cirihi (1867) omogućili studiranje ženama. Zatim su sledili švedski (1870) i engleski univerziteti (1873) te univerziteti u Finskoj, Danskoj i Holandiji (1875). Od 1876. godine devojkama je bilo omogućeno da pohađaju visoke škole u Belgiji i Italiji, a od 1882. godine i u Norveškoj. Srbija je po ovom pitanju bila naprednija od Austrougarske gde je studiranje devojaka bilo omogućeno tek 1897, pokrajina iz sastava Nemačkog carstva gde je taj proces tekao od 1896. do 1908. godine ili carske Rusije u kojoj su žene pristup na sve fakultete dobile tek 1913. godine.⁴ Na prelazu dva veka osobe ženskog pola činile su

⁴ U Rusiji su doduše još od 1867. godine povremeno organizovani specijalni univerzitetski kursevi za studentkinje, ali je tek 1901. godine u Petrogradu osnovan poseban Ženski medicinski institut i dozvoljeno im je studiranje medicine.

već 10% svih beogradskih studenata, dok je nekoliko desetina srpskih državljanke, počev od 1872. godine fakultetsko obrazovanje sticalo na evropskim univerzitetima (Trgovčević, 1998: 84–85).

Ipak, u srpsku i jugoslovensku naučnu elitu žene su se probijale postepeno. Nakon Prvog svetskog rata nastavno osoblje na sva tri jugoslovenska univerziteta (Beograd, Zagreb i Ljubljana) je gotovo u celini bilo bez žena naučnika i profesora, dok procenat studentkinja nikada nije prelazio 10%. Iako su napravljeni mnogi iskoraci u pravcu liberalizma i modernizacije, jugoslovensko zakonodavstvo može se okarakterisati kao krajnje licemerno baš na primeru dr Ksenije Atanasijević. Ustavom iz 1921. godine predviđalo se da su „nauka i umetnost slobodne“ i da „uživaju zaštitu i potporu države“ i posebno da je univerzitetska nastava slobodna bez diskriminacije polova (Stanković, 1998: 38–39). I pored toga prisustvo žena u naučnoj eliti bilo je prava retkost. Izbor dr Ksenije Atanasijević kao prve žene docenta univerziteta 1924. godine bio je ogroman iskorak ali i najveći pomak do koga se u postojećim društvenim okolnostima moglo stići. Ona je provela u istom zvanju 12 godina, da bi 1936. godine bila odstranjena sa fakulteta i postala običan nastavni inspektor u Ministarstvu prosvete. Beogradska javnost, a štampa posebno, ovaj „skandalozni postupak“ je tumačila činjenicom da je dr Ksenija Atanasijević bila jedina žena profesor fakulteta i da je zbog svojih ženskih slobodoumnih ideja bila tako grubo onemogućena u svom naučnom razvoju, koji je bio vrlo ubedljiv (više od deset monografija na našem, francuskom i nemačkom jeziku) (Stanković, 1998: 39). Ksenija Atanasijević, i pored svega, uspela je „u vremenu netrpeljivih“ da svoj feminizam ne stavi u službu totalitarizma, bilo levog, bilo desnog i da ostane dosledan kritičar totalitarnih ideja.

LITERATURA

- Bok, Gabrijela. 2002. Nacistička rodna politika i ženska istorija. *Reč* (65) 225–253
- Božinović, Nada. Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji. u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- De Gracija, Viktorija. 2002. Kako je Musolini vladao italijanskim ženama. *Reč* (65) 195–223.
- Folić, Milutin. 1998. Društveni položaj žene u južnoj Srbiji u drugoj polovini 19. i na početku 20. veka, u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- Isić, Momčilo. 1998. Žena u seoskoj porodici u Srbiji između dva svetska rata. u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- Milenković, Milica. 1998. Žene radnice u privredi Srbije 1918–1929. godine. u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- Митровић, Андреј. 1998. *Време неїтрїєливих: Полїтїчка істїорїя великих гржава Евроїе 1919–1939*. Подгорица: ЦИД.
- Marković, Predrag. Mesto žene u javnom mnjenju Beograda 1918–1965. u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- Obradović, Mirjana. Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji 1927–1941. u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- Radić, Radmila. Stavovi o ženi u radovima pravoslavnih teologa. u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- Rex, Wade. 2017. *The Russian Revolution, 1917*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stanković, Đorđe. Žena u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918–1945). u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- Subotić, Dragan. Građanske i socijalističke ideje o ženskom pitanju u Srbiji (19. i 20. vek). u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- Trgovčević, Ljubinka. O studentkinjama iz Srbije na stranim univerzitetima do 1914. godine. u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.
- Trnavac, Nedeljko. Indiferentnost prema školovanju ženske dece u Srbiji 19. veka. u: Perović, Latinka (ur.). *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka – Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: INIS.

Dalibor Denda

**KSENİJA ATANSIJEVIĆ IN THE "TIME OF
INTOLERANTS"**

Abstract

The paper offers an overview of the dominant social views regarding the gender issue on the European and Serbian national levels, in between the two world

wars, which is the period in which Ksenija Atanasijević operated. The special attention is paid to women's status within the society in relation to educational opportunities, right to work, equal wages, women suffrage, inheritance rights and social mobility.

Keywords: Ksenija Atanasijević, Kingdom of Yugoslavia, Fascism, Nazism, Liberalism, male-female relations.

ČEDOMILA MARINKOVIĆ
RIMON Centar za proučavanje
i promociju jevrejskog nasleđa, Beograd
cedomilamila@gmail.com

Ksenija Atanasijević i jevrejski ženski pokret u Srbiji¹

Apstrakt

Početak tridesetih godina prošlog veka, dok se nacizam tek nazirao, filozofkinja Ksenija Atanasijević među prvima uočava pravu suštinu tog nezaustavljivog i brzo narastajućeg zla i piše svoje prve antifašističke i filosemitske tekstove. Oni su osnova onoga što će kasnije biti poznato kao Etika hrabrosti Ksenije Atanasijević. U teorijskom smislu tekstovi se baziraju na temeljnom ontološko-etičkom uverenju da sva ljudska stvorenja imaju istovetnu suštinu te da se stoga ličnost svakog bića mora poštovati. Pored ovog uverenja Ksenija Atanasijević gaji i ljubav i razumevanje prema judaizmu koje se bazira na njenom odličnom poznavanju dela najvećih jevrejskih filozofa kao što su Filon Aleksandrijski, Majmonid i Spinoza. Ipak, to nije jedino polje interesovanja velike filozofkinje. Pored antifašizma jedna od glavnih karakteristika opusa Ksenije Atanasijevićeva je njen aktivizam i zalaganje za žensku emancipaciju.

Tekst će nastojati da postavi u istorijski okvir veze Ksenije Atanasijević sa beogradskom jevrejskom zajednicom. Posebna pažnja će biti posvećena ispitivanju eventualnog uticaja ideja tradicionalno liberalnijeg odnosa judaizma prema ženi koji je bio osnova za nastanak i razvoj jevrejskih ženskih društava sredinom i krajem 19. veka u Beogradu.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, judaizam, Jevrejsko žensko društvo, osnovne jevrejske vrednosti, emancipacija

Ksenija Atanasijević i antifašizam

■ „Hitlerovski program i metode razbuktavaju, do najluđeg paroksizma, orijentaciju da se učinjeno zlo proganja osvetom. Time hitlerizam, u pravoj liniji, stvara temeljne prve članove onog užasnog

¹ Tekst je posvećen mojoj nani, učiteljici Nadeždi Misaljević od koje sam u detinjstvu mnogo slušala o Kseniji Atanasijević kao i o značaju obrazovanja za žensku emancipaciju. U Beogradu, 2. februara 2020. na godišnjicu njene smrti.

kauzalnog lanca gde iz jedne negativnosti proizilazi druga. (...) Koliko će trovanja mržnjom i snovanjima odmazde izazvati slepi postupci Hitlera i njegovih sledbenika u dušama potomaka sazdaivača jednog veličanstvenog monoteizma? Valjda onoliko isto zapletenih i čvornovatih nizova koliko i sve ostale metode nepoštovanja ličnosti i nasilja, od postanka sveta do danas" (Atanasijević, 2011:58).

Početkom tridesetih godina prošlog veka, dok se nacizam tek nazirao, Ksenija Atanasijević među prvima uočava pravu suštinu tog nezaustavljivog i brzo narastajućeg zla i piše svoje prve antifašističke tekstove.² Sudbina Jevreja, piše ona tada, „jedno od najaktuelnijih i najbolnijih pitanja današnjice" (Atanasijević, 1934:7). Ovi njeni tekstovi predstavljaju idejnu osnovu njenog naglašeno antropološki usmerenog stava koji će kasnije biti poznat kao *Etika hrabrosti* (Atanasijević, 2011: 4). U teorijskom smislu njeni tekstovi – često objavljivani u dnevnim novinama – baziraju se na temeljnom ontološko-etičkom uverenju da sva ljudska stvorenja imaju istovetnu suštinu te da se stoga ličnost svakog bića mora poštovati, dok se zlu uvek treba opirati „sada i ovde".

U skladu sa ovim svojim osnovnim opredeljenjem Ksenija Atanasijević tih godina čini sve što je u njenoj moći da se suprotstavi širenju rasističkih predrasuda o jevrejskom narodu: tokom čitave četvrtre decenije prošlog veka, u više navrata, ona drži predavanja u

² Ksenija Atanasijević je bila među prvima koji su, u našoj sredini, ali i u Evropi, pisali protiv nacionalsocijalizma i osuđivali proganjanje Jevreja. Još 1933. godine, dakle, u vreme kada je Hitler tek postao državni kancelar, ona piše tekst *...Povodom Hitlerovog proganjanja Jevreja. Jedan odjek privođenja u delo hitlerovske teze o čistoj rasi za beogradski dnevni list Pravda* (3. septembar 1933: 3): navedeno prema Atanasijević, 2011:53–59. U ovom napisu ona oštro kritikuje hitlerovski program i metode, a posebno osuđuje nacističko proganjanje Jevreja. Par godina kasnije ona se vraća na istu temu. U beogradskim *Jevrejskim novinama* ističe kako „proganjanje stiže ne samo individue već čitave narode" i kako su „Jevreji uvek sa Srbima ravnopravni bili" i sa njima „u saglasnosti živeli i pošteno sarađivali" te da našem narodu „ne leže nikakva predubeđenja prema Jevrejima." Do sada je u literaturi bilo poznato da ovaj tekst postoji, te da je bio objavljen u *Beogradskim jevrejskim novinama* (br. 9 od 2. 12. 1936). Tokom dugog niza godina istraživanja Ljiljana Vuletić nije uspela na nađe primerak ovog broja časopisa iako je pregledala jevrejske arhive u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu. Zahvaljujući zajedničkim istraživačkim naporima bibliotekara Biljane Albahari i Jadrana Jeića jedan primerak ovog časopisa sa tekstom Ksenije Atanasijević pod nazivom *Javna govornica* pronađen je u Zagrebu početkom oktobra 2019. godine. Ovom prilikom im se zahvaljujem što su sa mnom podelili ovo otkriće.

Jevrejskom domu; piše za Jevrejske novine;³ odupire se sporazumu političke elite i predstavnika nacionalsocijalizma u tekstu sa alegorijskim naslovom *Razarajuće nemani* koje cenzura zabranjuje.⁴ Zbog celokupne ove aktivnosti organi Gestapoa je privode i saslušavaju u oktobru 1942. (Atanasijević, 2011:15).

Ksenija Atanasijević i judaizam

Ipak, borba protiv zla, posebno izraženog kroz nadirući fašizam nije jedino polje interesovanja i delovanja Ksenije Atanasijević. Njena opsežna bibliografija otkriva nam „složenu intelektualnu ličnost feministkinje, antifašistkinje i pacifistkinje“ (Stanković, 1970: 57–69).

Hitlerovski pokret tih godina je – u skladu sa idejom uspostavljanja *Volksgemeindschafta* – stvaranja čvrste narodne, etničke zajednice – počeo da širi ideje da je ženska emancipacija kao i iz nje proizašao feminizam rezultat jevrejskog delovanja. Naime „pogubni jevrejski uticaj“ ugrožavao je *Volkskörper* i pretio je rasnom degeneracijom podrivajući zdravlje nemačke nacije i njegovu superiornost, te se ženska emancipacija, direktno povezivala sa judaizmom (Bok, 2002: 226).⁵ Iako se radilo o *seksualnom antisemitizmu* kao još jednom očiglednom antisemitskom tropu – interesantno je razmotriti srž ove ideje koji ima koren u tradicionalno liberalnijem odnosu koji judaizam ima prema ženi.

Nameće se pitanje koliko je Ksenija Atanasijević bila upoznata sa ovakvim nacističkim idejama kao i koje su i kakve još mogle biti njene veze sa judaizmom? Da li su njen pacifizam i feminizam mogli biti dodatno podstaknuti radom beogradskih jevrejskih ženskih društava i stavovima tradicionalnog judaizma prema ženi?

Kao žena sa temeljnim filozofskim obrazovanjem i, zajedno sa Anicom Savić-Rebac bez sumnje najobrazovanija žena u Srbiji svog vremena, Ksenija Atanasijević je sigurno imala mnogo opštih uvida u vezi sa judaizmom kao religijom i pravnim sistemom. I premda je

³ *Beogradske jevrejske novine* br. 9, 2. 12. 1936.

⁴ Ksenija Atanasijević, *Razarajuće nemani*, *Pravda*, 18. februar 1941.

⁵ Ovom prilikom se najsrdačnije zahvaljujem potpukovniku doc. dr Daliboru Dendi sa Instituta za strateška istraživanja što mi je ukazao na ovaj tekst.

njeno interesovanje za religiju filozofsko i najčešće je imalo odlike sinkretizma interesantno je ovde razmotriti specifičniji odnos koji Ksenija Atanasijević ima prema judaizmu.

Prema onome što danas znamo o njenoj delatnosti, znanja Ksenije Atanasijević o judaizmu su bila sve samo ne opšta. U predavanju *Religijska i filofska podloga pacifizma* koje je održala u Ženskom klubu ona pokazuje temeljno poznavanje stavova judaizma koji se tiču neprikosnovenosti ljudskog života a koji su izneti na više mesta u Tori (Mojsije, Proroci, Psalmi).⁶ Prema navodima u autobiografskom tekstu „Oko za oko” posedovala je Talmud na hebrejskom i nemačkom, jeziku koji je odlično poznavala.⁷ Pored antičkih filozofa koji su predstavljali njenu užu specijalnost, posebno joj je bilo blisko delo jednog od najvećih jevrejskih modernih filozofa – Baruha Spinoze. O njemu, čak na više mesta, govori kao o *mom Spinozi*.⁸ U skladu sa ovom naklonošću ona 1934. godine sa latinskog prevodi njegovu *Etiku* koju iste godine objavljuje Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona.⁹ U periodu od 1929. do 1941. godine, Ksenija Atanasijević biva pozivana da u tri navrata održi predavanja o velikanima jevrejske misli u Jevrejskoj čitaonici.¹⁰ Od sva tri predavanja, poslednje, koje je održala u osvit okupacije, po svojoj strukturi bilo je najzahtevnije: predstavilo je pregled jevrejskog srednjovekovnog učenja: kako njegove mističke grane – *kabale*, tako i racionalističkog sistema izraženog u Majmonidesovom (Rambamovom) učenju, što je bio poduhvat koji je svakako zahtevao izuzetno temeljnu pripremu.

⁶ *Religijska i filofska podloga pacifizma* predavanje je koje je Ksenija Atanasijević održala u Ženskom klubu. Navedeno prema: Atanasijević 2011: 33.

⁷ *Oko za oko*, navedeno prema: Atanasijević 2011: 56.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Baruh d'Espinoza, *Etika geometrijskim redom izložena i u pet delova podeļjena*, prevod sa latinskog, studija o autoru, napomene o prevodu i komentari, dr Ksenija Atanasijević, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona, Beograd 1934. Činjenica da je prevod objavila kod Gece Kona ne govori nužno u prilog posebnoj sklonosti ka Jevrejima jer je Kon u to doba bio najpoznatiji izdavač filozofske ali i univerzitetske literature.

¹⁰ Kako nas izveštava *Politika* od 11. 12. 1932. Ksenija Atanasijević je povodom tristote godišnjice njegovog rođenja, održala svoje prvo predavanje u Jevrejskoj čitaonici posvećeno Baruhu Spinozi. Četiri godine kasnije, 18. 11. 1936, Ksenija Atanasijević ponovo je „nastupala” u Jevrejskoj čitaonici sa predavanjem o Filonu Aleksandrijskom, a u sam osvit rata (26. 1. 1941) održala je predavanje o srednjovekovnoj jevrejskoj filozofiji.

Sve iznete činjenice nas stoga upućuju na zaključak da je Ksenija Atanasijević imala specifično interesovanje za jevrejske teme i temljeno poznavanje istih. Po broju svojih predavanja, njihovom kvalitetu i posećenosti bila je najpoznatija nejevrejka koja je u Čitaonici držala predavanja.¹¹ Zbog takvih svojih stavova je u leto 1941. godine skoro i stradala.¹² Takođe, u svom radu u promociji ženskih prava tesno je sarađivala sa Paulinom Lebl Albalom, u to doba predsednicom *Udruženja univerzitetski obrazovanih žena*.

Promena tradicionalne uloge sefartkinje u Beogradu u drugoj polovini 19. veka

U tradicionalnim društvima kakvo je vekovima unazad bilo srpsko pa samim tim i jevrejsko kao manjinsko društvo unutar njega, uloga Sefartkinja je do četvrte decenije 19. veka bila strogo određena patrijarhalnim modelom i tradicijom i nije se razlikovala od položaja žena u drugim manjinskim zajednicama. (Ђуричић и Георгијева, 2003)¹³

U drugoj polovini 19. veka, postepeno stvaranje Srpske nacionalne države donelo je ogromne političke, ekonomske, kulturne i društvene promene u Beogradu. Ove promene su pratile širi zapadnoevropski talas modernosti i njihova ideologija je bila u velikoj meri prihvaćena među beogradskim stanovnicima, bez obzira na njihovu etničku ili versku pripadnost. Tako je plima modernosti srpskog društva počela da utiče i na do tada vekovima izdvojenu sefardsku zajednicu Beograda.¹⁴ Promene su postale vidljive ubrzo nakon povlačenja Turaka iz varoši 1867. godine.

Pre ove velike promene u načinu života – ekonomskom, i obrazovnom – sefardske žene su bile dominantne samo u privatnom, porodičnom životu u svojim domovima i u okvirima jevrejske četvrti na Jaliji u kojoj su tokom četiristo godina živеле izolovano. (Vidaković, 1990:

¹¹ Ksenija Atanasijević je bila jedina žena koja je održala ovoliki broj predavanja u jevrejskoj čitaonici. Ostale dve predavačice: Roza Brod (veroučiteljica) i Zorica Simić Milovanović (istoričarka umetnosti) održale su samo po jedno. Cf. Davidović, 2016: 214–215.

¹² Zbog svoje aktivnosti u Jevrejskoj čitaonici Ksenija Atanasijević je bila uhapšena u junu 1941. godine. O tome nas izveštavaju novine. I. S, Srbi na Judinoj govornici, *Opštinske novine*, Beograd, 12. 6. 1941.

¹³ Ђуричић и Георгијева, 2003.

¹⁴ *Ibidem*.

21–22). Njihov tradicionalizam ogledao se u tome što su čuvale španski jezik¹⁵ i tradicije kroz imena, romanse, poslovice i sefardsku kuhinju. (Vučina Simović i Filipović, 2009).

Kod Sefarda žena je bila *kraljica doma* i dnevnog života.¹⁶ Jedna sefardska poslovice čak kaže da je *žena supruga samo od večeri do jutra*.¹⁷ Žena se brinula za mnogobrojnu porodicu, decu i stare, pripremala je obroke, održavala zdravlje i higijenu ukućana. U očuvanju zdravlja su joj pomagale druge žene: tradicionalne travarke – *prikantese* a pri porođajima *komadres* – babice. Do sredine 19. veka žene su bile odgovorne i za vaspitanje ženske dece koja nisu išla u školu već su *nauku o životu* učila kod kuće, od mnogobrojnih žena različitih generacija *tija* i *nona*.¹⁸ Venčanja devojaka su bila ugovorena od strane roditelja i zbog toga je često dolazilo do nesporazuma a ponekad i do tragedija.¹⁹ Porodica, preko dana posvećena svojim ulogama, okupljala se za Šabat, verske praznike i tokom obeležavanja važnih faza životnog ciklusa (obrezivanja, versko punoletstvo, zaruke, venčanja). U Beogradu do sredine 19. veka Jevrejke Sefartkinje su govorile samo *đudeo-espanjol* (Vučina Simović i Filipović, 2009: 41–43).

I dok su srpske žene do tridesetih godina 19. veka (uključujući i knjeginju Ljubicu) još dvorile muševce i nisu smele da sede za zajedničkim stolom sa njima, (Stanišić, 2016: 25) nezavisnost i značaj jevrejske žene u okviru doma je bila znatno veća i odlikovala se nekim specifičnostima koje su se bazirale na principima iz Talmuda.

Za razliku od hrišćanskog, a posebno patrijarhalnog srpskog društva, jevrejsko društvo je *matrilinearno*, tj. srodstvo se računa prema majci. Stoga je jevrejska žena u okviru porodice veoma cenjena jer je ona stub kuće, tradicije i identiteta.²⁰ Strogi Talmudski propisi čuvaju

¹⁵ Naziv govornog jezika među Sefardima na Jajiji bio je *espanjol*, *đudio*, *du-dezmo*, *đudeo-espanjol* dok se za pisani jezik od 1964. godine ustalio naziv *ladino*. Cf. Vučina Simović i Filipović, 2009: 42. U ovom tekstu ćemo ga nadalje zvati *đudeo-espanjol*.

¹⁶ Sefardska poslovice kaže: *La mujer es la reyna di la kaza* – žena je kraljica kuće.

¹⁷ *Mujer kazada di la nochi a la minyana*. Cf. *Macedonian Chronicle*, 2011: 51.

¹⁸ *Tija* na *đudeo-espanjolu* znači tetka ili strina dok *nona* označava babu. Ibidem.

¹⁹ Iako iz ovog vremena nije sačuvano puno istorijskih svedočanstava, interesantni su zapisi o sefardskom životu na Jajiji koje nam je ostavio književnik i diplomata Haim S. Davičo, čije su razne priče sa Jajije tih godina objavljivane u srpskim književnim časopisima *Otadžbina* i *Delo*. Cf. Jovanović, 2014: 984, f. 6.

²⁰ Važnost jevrejske žene kao stuba identiteta je posebno bila istaknuta kra-

ženu od samovolje muža i nalažu suprugu da ženu poštuje, voli i obezbedi joj srećan život (Urbah, 1927: 72). Ženski materijalni status određen je njenim mirazom. U braku, žene su zaštićene odredbama *ketube*, bračnog ugovora koji im garantuje materijalnu sigurnost. Razvodi su retki ali ukoliko brak nije funkcionalan žena može da inicira razvod i da traži njegov raskid tj. *get* – otpusno pismo (Urbah, 1927: 70). Poštujući princip očuvanja života žene u slučaju ugroženosti mogu da izvrše abortus a iz istog razloga su joj i određena kontraceptivna sredstva dostupna. Seksualni odnosi nisu greh već religijska obaveza (*mitzva*) i nisu isključivo sredstvo prokreacije (Spasojević, 2015: 148).

Ako se za merilo modernosti jednog društva uzme odnos određenog društva prema ženi, onda se zaključci o istovetnosti tog odnosa u srpskom društvu i u njegovoj jevrejskoj zajednici mogu dovesti u pitanje.

Iako pojedine autorke smatraju da se u to doba „život jevrejske žene nije mnogo razlikovao od života srpske žene“ (Veselinović, 1998: 485) te da su njihove „početne pozicije“ u procesu emancipacije sredinom 19. veka bile iste, smatramo da to nije u potpunosti tačno.²¹

U judaizmu ženske obaveze i odgovornosti razlikuju se od muških, ali nisu ništa manje bitne. Zabluda da žene nemaju ulogu u jevrejskom verskom životu najčešće proizlazi iz pogrešne pretpostavke da se jevrejski verski život vrti oko sinagoge. U stvari, on se vrti oko kuće, gde je uloga žene svakako bitna koliko i muška. Ipak, iako je u tradicionalnom judaizmu žena u većini slučajeva viđena kao odvojena, ona nikada nije bila potčinjena muškarcu.

Osnovni koncept ravnopravnosti žene i muškarca u judaizmu bazira se na Tori gde se već u Prvoj knjizi Mojsijevoj, žena, naziva *ezer kenegdo* (עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ).²² Od mnogobrojnih tumačenja prevoda ovog izraza najviše se ističe onaj, Braun-Drajver-Brigis *Hebrejsko-engleskog leksikona* koji daje definiciju ovog termina kao *pomoć onome što je*

jem 15. veka, kada su Jevreji, posebno u Portugaliji, nasilno pokrštavani. Muškarcima – *conversosima* je na taj način trajno bilo oduzeto pravo ispoljavanja vere u javnosti, te je celokupni jevrejski identitet čuvala žena bričući, u privatnosti doma, o svim važnim aspektima vere kao što su *kašrut*, obrezivanje i održavanje tradicije. Više kod: Liebman, 1996: 97–108.

²¹ U ovom pogledu posebno je interesantan tekst potpukovnika doc. dr Dalibora Dende o položaju srpske žene u razmatranom periodu, koji se takođe nalazi u ovom zborniku.

²² U opisu stvaranja žene (Mojsije I, 2: 18–20) Gospod govori Adamu i obećava da će mu – kako bi se izborio sa usamljenošću – stvoriti „druga prema njemu“.

prema, te ovaj pasus prevodi kao „Napravit ću mu pomoć koja mu odgovara, tj. jednaku i adekvatnu sebi” (Brown, 2007: 617).

Sa druge strane, Srpski građanski zakonik – nastao 1846. godine po modelu francuskog i austrijskog građanskog zakonika, a u stvari najvećim delom na osnovu običajnog prava – i koji je bio u upotrebi od 1844. do 1946. godine, predviđa potpuno ukidanje bilo kakve ženine volje u braku. Njegova osnovna karakteristika bila je „potpuno potčinjavanje mužu posebno u domenu poslovne sposobnosti. Njoj se sa udajom to pravo oduzimalo. Žena u braku je tako bila izjednačena sa umobolnicima, rasipnicima i raspikućama” (Draškić i Popović-Obradović, 1998: 15). Nasuprot tome, jevrejske žene su još od biblijskih dana imale pravo da imaju sopstvenu svojinu kojom slobodno raspolažu. Štaviše, u *Pričama Solomonovim* – koje se tradicionalno čitaju na jevrejskim venčanjima – više puta se govori o poslovnoj oštroumnosti kao osobini koja se ceni kod žena.²³

Najzad, ni rezultat stogodišnje borbe za ravnopravnost žena nije bio isti kod Srkinja i Jevrejki: žene su dobile pravo glasa u aškenaskoj opštini 1933. godine a tri godine kasnije i u sefardskoj opštini, što je za čitavu deceniju prethodilo dobijanju ovog prava kod Srkinja (Veselinović, 1998: 492).

Istina je da je i jednima i drugima bilo teško izboriti se za poboljšanje društvenog položaja i *vidljivosti* u društvu budući da su i jedna i druga grupa žena bile najpre vezane za privatnu sferu. Ipak, njihova se emancipacija odvijala sličnim tokovima kroz razvoj ženskih društava i kroz obrazovanje devojčica.

Jevrejska ženska društva u Beogradu

U nauci je već istaknut značaj pojave i rada *Jevrejskog ženskog društva* – kao najstarijeg ženskog sefardskog društva ne samo u Srbiji već i na Balkanu – za razvoj ženskog pokreta. Postavljena je teza da se uloga i važnost udruženja žena dobrotvorki mogu posmatrati kao ‘pre-feminističke’ asocijacije. Dobročinstvo se poklapalo sa tradicionalnom ulogom majke koja brine za sve kojima je pomoć potrebna tako da ova kva delatnost, u prvo vreme, postaje prihvatljiv način da se žene uvedu

²³ Priče Solomonove 31: 10–31. Za našu temu su posebno značajni stihovi 11, 13, 16 i 18.

u javnu sferu društvenih odnosa a da, pri tome ne izazovu podozrenje. Filantropija, smatraju Vučina Simović i Filipović – koja se nalazi u korenu ženskih društava predstavlja osnovnu pokretačku snagu i podsticaj na dalju emancipaciju žena u patrijarhalnoj sredini (Vučina Simović i Filipović, 2013: 82).²⁴

Jevrejsko žensko društvo prvo je žensko dobrotvorno društvo ne samo među balkanskim Sefardima, već i prvo žensko udruženje osnovano u Srbiji uopšte. Osnovano je 1874. godine u Beogradu, u tadašnjoj jevrejskoj mahali na Dorćolu. Osnovala ga je nekolicina sefardskih žena na čelu sa Esterom Pinto, Toni Azriel i Sarom Alkalaj.²⁵ Dve decenije kasnije osnovano je i Aškenasko žensko društvo *Dobrotvor* 1894. godine.²⁶

Razvoj društva je imao nekoliko faza. Ciljevi društva u njegovoj prvoj fazi razvitka bili su najpre da se podigne sanitarna svest među ženama a zatim da se pruži pomoć siromašnim devojkama i udovicama sa bebama i decom, da bi, kasnijim radom i razvojem, društvo dalo značajnu podršku obrazovanju i kulturnom razvoju celokupne jevrejske zajednice. U drugoj fazi razvoja društva, od bugarskog rata 1885. godine, članice su postale bolničarke. Posebno se istakla Natalija Neti Munk koja je bila i nosilac više odlikovanja i koja je jedina žena sahranjena na sefardskom groblju u okviru spomenika palima u balkanskom i Prvom ratu.

Istraživanja Jelene Filipović i Ivane Vučine Simović pokazala su kako su, na našim prostorima, ženska briga za siromašne, a posebno za decu i druge žene – za koju je u patrijarhalnom društvu bila potrebna izuzetna lična hrabrost i snaga – odigrala presudnu ulogu u formiranju jevrejskih ženskih društvenih pokreta. Ukratko, ženska filantropija išla je ruku pod ruku sa ženskom emancipacijom koja je na ovim prostorima bila potpomognuta i borbom za žensko obrazovanje (Vučina Simović i Filipović, 2013: 78–95).

²⁴ Već je Gizela Bok istakla kako „Ženski pokret nije stvoren kao organizovan, a naročito ne kao masovni pokret, jer su se mnoge žene angažovale pojedinačno ali i zajedno sa drugim ženama (...), te su tako granice između privatnog i javnog postale nejasne i manje definisane, što je značilo da ih je lakše bilo preći. Za mnoge žene srednje i više društvene klase (...) nastojanje da se pomogne siromašnima (bili) su prva faza i početni zamah za potvrđivanje uloge u korist njihovog sopstvenog pola” (Bock, 2005: 180).

²⁵ *Jevrejsko žensko društvo*, 1924: 7–8.

²⁶ Šlang, 1926: 100.

Ključnu ulogu u ovom procesu je predstavljalo uvođenje javnih škola za devojčice koje se, za Jevrejke, odigralo 1864. godine, kada je u jednoj privatnoj kući na Jaliji otvorena prva škola za devojčice. Devojčice su išle u školu od šest do trinaest godina. U početku su bile malobrojne i nezainteresovane za učenje. Prepreku je predstavljao i jezik jer su sefardske devojčice znale samo *đudeo-espanjol*. Prva učiteljica ženske jevrejske škole bila je Pijada Kapetanović. Kako su škole bile državne, država je obezbeđivala stan, školsku opremu i ogrev a jevrejska zajednica platu. Istovremeno sa osnovnim školama uvedena je 1863. godine i Viša škola koja je trajala najpre tri, zatim četiri, da bi pred kraj veka trajala šest godina. Više škole za devojčice su otvarale mogućnost, posebno za siromašnije devojke, da nakon završetka školovanja postanu učiteljice. Poznate učiteljice na Jaliji su bile: Regina Jeliševa, Zlata Baruh, Sidonija Hercog, Regina Benedikt, Jelena Alkalaj, ali je svakako najpoznatija bila Estira Kalmić-Ruso koja je na Jaliji podučavala čak trideset i dve godine (Spasojević, 2015: 155).

I nakon Prvog svetskog rata Jevrejsko žensko društvo je bilo veoma aktivno, a sa proširenjem države pred njim su se otvorili i novi putevi i ciljevi. Od tog doba, pa sve do stradanja u Drugom svetskom ratu, na njenom čelu je bila veoma energična Jelena Demajo.²⁷

U tom periodu razvoja društva prepoznata je potreba da se devojčice školuju za samostalnost te je stoga jedan od najvažnijih projekata bio otvaranje Ženske radeničke, kasnije Ženske zanatske škole. Škola je radila od 1919. do 1929. godine i bila je prva ženska zanatska škola u Beogradu. U njoj su se mlade jevrejske devojke obučavale u praktičnim i opšteobrazovnim predmetima (Spasojević, 2015: 160–165). U okviru Društva tih se godina osniva i komitet koji se bavi organizacijom boravka siromašne i bolesne dece na jadranskoj obali. Zato je 1926. godine osnovano dečje oporavište *Karmel* na Prčnju u Boki Kotorskoj. Takođe, u okviru Društva se organizuju popularna predavanja o medicinskim temama za žene. Društvo sarađuje sa raznim drugim jevrejskim i nejevrejskim institucijama u Beogradu: *Beogradskim ženskim društvom*, društvima *Knjeginja Ljubica* i *Cvijeta Zuzorić*, sa Crvenim krstom i Savezom dobrovoljaca (Spasojević, 2015: 168), a Jelena Demajo postaje i prva predsednica Saveza Jevrejskih ženskih društava Jugoslavije.

²⁷ O njoj više kod: Almuli, 1956: 149–153.

Ksenija Atanasijević i vrednosti tradicionalnog judaizma

Tradicionalni judaizam poštuje i specifičan set vrednosti koji imaju etički i aksiološki značaj. Iako je teško precizno utvrditi na koji način je, kako (i da li uopšte) Ksenija Atanasijević bila upoznata sa ovim principima – proučavajući filozofe (posebno Majmonidesa) ili prateći rad vrlo aktivnog *Ženskog jevrejskog društva* – činjenica je da se većina temeljnih principa za koje se ona zalagala u svom feminističkom, aktivističkom i pacifističkom radu poklapa sa nekim od osnovnih načela judaizma. Radi se ovde o setu specifičnih jevrejskih etičkih stavova, vrednosti i principa koji se baziraju na ogromnom korpusu jevrejskog pisanog i usmenog nasleđa (sveti tekstovi, religijska praksa, istorija, običaji, folklor (pesme, poslovice) koji ne predstavljaju samo striktno jevrejski religiozni zakon *halahu*. Zato nam ovde deluje značajno da neke od njih navedemo.

„U Starom zavetu mir među ljudima i narodima idealizovan je kao cilj svetliji od drugih“, pisala je Ksenija Atanasijević u tekstu „Religijska i filozofska podloga pacifizma“ (Atanasijević, 2011: 29). I doista, u judaizmu se pacifizam može povezati sa konceptom *shalom bayit* (שלום בית) – očuvanje mira (Ochs, 2003). Čovekova moralna dužnost je da živi u miru sa bližnjima a ovaj koncept je u judaizmu prisutan kako u bračnom pravu tako i u odnosu prema zajednici gde se zbog potrebe očuvanja harmonije preporučuje zanemarivanje ličnih interesa. O organskoj vezi pacifizma i feminizma Ksenija Atanasijević je već 1931. godine pisala: „U pravome feminizmu ima mnogo elemenata morala samilosti i ljubavi. Polazna tačka njegova jeste ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića“ (Atanasijević, 2011: 46).

Još jedna od tipičnih jevrejskih ideja koja najviše podstiče aktivizam – a koja izvorno potiče iz kabalističkog učenja – jeste ideja popravljanje sveta – *tikun olam* (תיקון עולם). Koncept Jevreja kao izabranog naroda se bazira na ideji da su Jevreji *izabrani za to da budu uzor svim ostalim narodima* te im je proaktivno individualno i zajedničko *popravljanje sveta* jedna vrsta moralne obaveze zbog koje je kod Jevreja izrazito razvijene filantropija (Ochs, 2003).

U judaizmu postoji jasna svest da čovek ne živi u društvenom vakuumu već da sve ljudske akcije imaju konsekvence. Stoga judaizam insistira na potrebi da se drugi cene kako bismo i mi sami bili cenjeni. Ova odlika spada u vrlinu koja se zove čast – *kavod* (כבוד). Ideja da smo napravljeni prema Božjem liku – *calel elohim* (לצלם אלהים) poziva nas na poštovanje drugog. Ova odlika je u vezi sa

temeljnim ontološko-etičkim uverenjem da sva ljudska stvorenja imaju istovetnu suštinu, te da se stoga ličnost svakog bića mora poštovati. Stoga je potrebno odnositi se prema drugom sa najvećim poštovanjem, bez ponižavanja. Preduslovi za takav odnos su sloboda, nezavisnost i obrazovanje koje podstiče samopoštovanje. Stoga je opšte mesto da se Jevreji više od ostalih naroda angažuju u političkim, dobrotvornim, humanitarnim i volonterskim organizacijama, organizacijama za zaštitu ljudskih prava, prava manjina, prava životinja i uopšte onih čija su prava ugrožena a za povećanje dostojanstva svih (Ochs, 2003). Ksenija Atanasijević strogo sledi princip poštovanja ličnosti, nezavisnosti i dostojanstva čoveka. „Prema slobodi svakog naroda se mora osećati pijetet jer svaki stranac je bližnji“, pisala je ona (Atanasijević, 2011: 46).

Zaključak

Ksenija Atanasijević nam je u svojim delima ostavila svedočanstvo o koherentnoj sintezi principa antifašizma, feminizma i pacifizma kojima je ona ne samo odgovarala na izazove svoje epohe već je anticipirala i savremeno doba. Judaizam se u svojim najbitnijim tačkama poklapa sa etikom Ksenije Atanasijević i njenim energičnim nastojanjima da, kako to lepo parafrazira Liljana Vuletić „egzistenciju ljudskog bića učini smislenijom, boljom, vrednijom, da doprinese humanizovanju individualnog i društvenog života“ (Atanasijević, 2011:7). Nema sumnje da je Ksenija Atanasijević – najpre kroz svoj rad na Univerzitetu i u raznim ženskim društvima, a kasnije i kroz značajnu kulturnu delatnost – imala uvida u razvoj jevrejskih ženskih društava, te da joj je i on na određeni način bio podsticaj u razmišljanju i pisanju o ženskoj emancipaciji.

Da li su idejne veze Ksenije Atanasijević i judaizma bile neposredne ili su Ksenijini stavovi o feminizmu, ravnopravnosti, aktivizmu i emancipaciji proistekli iz jednog horizonta opštih filozofskih ideja, još ne možemo sa sigurnošću da konstatujemo. Ipak, nadamo se da smo ovde uspeli da skiciramo način na koji je Kseniju Atanasijević – u njenim razmišljanjima o savremenim problemima – moglo dodatno da podstakne nesumnjivo dobro poznavanje jevrejskog ženskog pokreta, kao i tradicionalnih vrednosti judaizma. Njihove specifične veze, pak, tek treba detaljnije ispitati.

LITERATURA

- Almulji, Sofija. 1956. Jelena Demajo (1876–1942), *Jevrejski almanah 1955–56*, Beograd: Savez jevrejskih opština, 149–153.
- Atanasijević, Ksenija. 1934. Uspeli godišnjak Jugoslovenskih Jevreja, *Pravda*, Beograd, 14. mart 1934, 7.
- Atanasijević, Ksenija. 2011. *Etika hrabrosti*, (ur. Ljiljana Vuletić), Beograd: Centar za ženske studije.
- Bok, Gizela. 2002. Nacistička rodna politika i ženska istorija, *Reč. Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, 65/II, 225–253.
- Bok, Gizela. 2005. *Žena u istoriji Evrope*. Beograd: Clio.
- Brown, Francis. 2007. *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*. London: Hendrickson.
- Davidović, Radivoje. 2016. *Jevrejska čitaonica 1929–1941*. Beograd: Čigoja.
- De Majo, Jelena. 1924. Kulturni razvitak jevrejske žene u Srbiji, u: *Jevrejsko žensko društvo u Beogradu 1874–1924. Na dan pedesetogodišnjice od osnivanja*. Beograd: Izdanje Uprave Jevrejskog ženskog društva, 50–61.
- Draškić Marija, Popović-Obradović Olga. 1998. *Položaj žene prema srpskom građanskom zakoniku, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Ђуричић Милица, Георгијев Ивана. 2003. Еманципација жена на Балкану у 19. и 20. веку: контрастивна анализа улога Српкиња и Сефарткиња у модернизацијским процесима, *Књиженство [Електронски извор] : часопис за студије књижевности, рода и културе*. ISSN 2217-7809. - Год. 3, бр. 3. //accessed 15. 11. 2019.//
- Jevrejsko žensko društvo u Beogradu 1874–1924. Na dan pedesetogodišnjice od osnivanja*. (1924), Beograd: Izdanje Uprave Jevrejskog ženskog društva.
- Jovanović, Željko. 2014. Haim Davičo's Text Ženske šale (Women's Jokes): A Sephardic Folktale or a Serbian Translation of Tirso de Molina's Los tres maridos burlados? *Bulletin of Spanish Studies Hispanic Studies and Researches on Spain, Portugal and Latin America* XCI (2014), 981–1002.
- Liebman Jacobs, Janet, Women, Ritual, and Secrecy: The Creation of Crypto-Jewish Culture, *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 35, No. 2 (Jun., 1996), 97–108.
- Macedonian Chronicle. 2011. The Story of Sephardic Jews in Balkans, ed. Yizchak Mais. Skopje: Holocaust Fund of the Jews from Macedonia.
- Ochs, Vanessa. 2003. Ten Jewish Sensibilities. *Sh'ma* 34/606. 1–3. shma.com/2003/12/ten-jewish-sensibilities/accessed 27. 1. 2019.

- Spasojević, Tamara. 2015. Obrazovanje i kulturni razvitak jevrejskih žena u Srbiji od druge polovine XIX veka do 1941. godine, *Zbornik JIM* 10, Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 145–182.
- Stanišić, Gordana. 2016. *Kad su ženskinje postale građanke*, Beograd: Odbrana.
- Stanković, Zora. 1970. Bibliografija Ksenije Atanasijević, *Filozofske studije: zbornik radova* god. 1 br. 1 Beograd: 57–69.
- Šlang, Ignjat. 1926. *Jevreji u Beogradu*, Beograd.
- Urbah, Hinko. 1927. Položaj jevrejske žene. *Jevrejski almanah za godinu 5688. god. (1927–1928) III*, Vršac, Savez rabina Kraljevine SHS, 1927, 64–74.
- Веселиновић, Јованка. 1998. Јеврејска жена у Београду од друге половине 19. века до Другог светског рата. у: Латинка Перовић (ур.) *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. 2, Положај жене као мерило модернизације*. Београд: Институт за новију историју Србије, 485–495.
- Vidaković, Krinka. 1990. *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*. Sarajevo: Svjetlost.
- Vučina Simović Ivana, Filipović Jelena. 2009. *Etnički identitet i замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за удžбенике.
- Vučina Simović Ivana, Filipović Jelena. 2013. Philanthropy and Emancipation among Sephardic Women in Balcans in Times of Modernity. *Journal of Sephardic studies*, 78–95.

Čedomila Marinković

**KSENIJA ATANASIJEVIĆ AND THE JEWISH
WOMEN'S MOVEMENT IN SERBIA**

Abstract

In the early 1930s, while Nazism was just emerging, philosopher Ksenija Atanasijević was among the first to recognize the true essence of this unstoppable and rapidly growing evil, and to write her first anti-fascist and philo-Semitic texts. They form the basis of what will later be known as Ksenija Atanasijević's Ethics of Courage. In theoretical terms, the texts are based on the fundamental ontological-ethical belief that all human beings have the same essence and that therefore the personality of every being must be respected. In addition to this belief, Ksenija Atanasijević cultivated a love and understanding of Judaism, based on her excellent

knowledge of the works of the greatest Jewish philosophers, such as Philo of Alexandria, Maimonides and Spinoza. Still, this was not the only field of interest for the great philosopher. In addition to anti-fascism, one of the main features of Ksenia Atanasijević's oeuvre was her activism and commitment to women's emancipation.

The text will seek to place Ksenija Atanasijević's connection with the Belgrade Jewish community in the historical context. Particular attention will be paid to examining the possible impact of the ideas of the traditionally more liberal attitude of Judaism towards women, which in the late 19th century was the basis for the emergence and development of Jewish women's societies in Belgrade.

Keywords: Ksenija Atanasijević, Judaism, Jewish Women Society, Jewish core values, emancipation.

SVENKA SAVIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu
svenka@sbb.rs

Ksenija Atanasijević o Terezi iz Avile: skica za uporednu analizu¹

Apstrakt

Ksenija Atanasijević (1894–1981) je pre 90 godina objavila dva teksta o Terezi iz Avile (1515–1582), jedan pod naslovom „Sveta Tereza iz Avile kao spisateljica“ (1928). U njemu predstavlja beogradskoj javnosti katoličku sveticu kao „najobdareniju od svih mističnih spisateljica“ i nju odabira da potvrdi zaključak da mističare i filozofe podjednako zanima „kako ceniti život gde se sve okreće u vrtlogu večite promene“.

Analiziram odabrane citate iz tekstova svete u tom tekstu filozofkinje u Srbiji krajem treće decenije 20. veka (1928); slušamo glas svete koji odzvanja kao poistovećenje sa iskustvom u sopstvenoj životnoj situaciji filozofkinje (a i mi danas kada čitamo ovaj tekst naginjemo poistovećivanju sa njenim tekstom sada). Zaključujem da je filozofkinja jedna od začetnica *femnističke teologije* kod nas, time što je informisala širu javnost o mišljenjima žena iz druge religijske konfesije, a koje promišljaju istinitost zajedničkog življenja, i tako pokuša da odgovori na suštinska pitanja filozofije i religije u onom delu koji podjednako interesuje i feministkinje danas.

Ključne reči: analiza teksta, feminizam, filozofija, religija, Ksenija Atanasijević, Tereza iz Avile

■ Španska mističarka i katolička svetica, Tereza iz Avile (Teresa de Ávila)² (1515–1582) nije nepoznata u religijskoj literaturi u Srbiji na početku 21. veka.

Tereza od Avila (1515–1582) izuzetna je ličnost hrišćanske verske tradicije. Za svoga života učinila je mnogo da katolička vera

¹ Zahvaljujem profesorki Jasni Stojanović na informaciji o Terezi iz Avile u kurikulumu Fakulteta, Margareti Bašaragin na sugestijama na prethodnu verziju teksta, Zorici Mršević na prihvaćenoj temi, a zatim insisitiranju da započet tekst moram završiti.

² O Svetici postoji odrednica i na Wikipediji (u kojoj je nedovoljno podataka o njenom spisateljskom radu) (Sveta Terezija Avilska, Wikipedia, 5. 4. 2020).

ojača u vreme kada su je potresali različiti unutrašnji nemiri. Ona je svojim životom, svojim iskustvom i diplomatskim darom gradila život crkve i u tom smislu je preteča mnogih feminističkih ideja u crkvi danas. U svojoj teologiji iskustva Tereza polazi od ličnog iskustva s Bogom. Ona je poznata mističarka koja je sama našla svoj put Bogu i kao takva više poučava svojim životom, nego pisanom rečju. Knjige namenjuje svojim sestrama da iz njenog iskustva uče kako zaobići greh i približiti se Bogu. Tereza je u isto vreme primer *mudre žene* koja je u nestabilnim srednjovekovnim vremenima uspeła da održi i proširi manastirski život, da sa mnogo diplomatskog dara komunicira sa sebi nadređenim verskim poglavarima, i istovremeno održi svoje shvatanje o životu zajednice i crkve. Sposobnost *ličnog iskustva* s Bogom, koje ističu savremene feminističke teološkinje, dar diplomatije u crkvenim institucijama, koji prepoznajemo u mnogim današnjim teološkinjama unutar crkava, dve su stvari koje možemo učiti od Tereze od Avila danas. Zbog njih je proglašena svetom 1622, a prvom Učiteljicom crkve 1970, nakon 480 godina.

Suma podataka o njenoj ličnosti, delu i radu porasla je posle titule Učiteljica crkve krajem XX veka (1970), kada ju je Papa Pavle VI proglasio 'učiteljicom crkve' (480 godina od rođenja). To zvanje se nekada nije dodeljivalo ženama, ne zato što nije bilo žena dostojnih te titule, već zato što se ona nije priznavala u crkvi.

Danas se detaljnije izučava literarni doprinos Tereze iz Avile u okviru književnosti, na drugoj godini Odseka za iberijske studije Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, u okviru religiozne književnosti (veoma prisutne u Španiji u XVI veku).

Profesorka Jasna Stojanović predaje o Terezi iz Avile i svedoči da govori „uopšteno o njenim asketskim i mističarskim delima (što je našim studentima i studentkinjama vrlo daleka tema, i ne naročito zanimljiva), a nešto više se zadržava na njenoj autobiografiji *Moj život* (Libro de la vida) kako bi istakla njenu aktivnu ulogu na polju reformisanja Karmelićanskog reda, kao i osnivanje manastira širom Španije. Akcenat je na toj delatnosti svetice uz navođenje problema sa kojima se morala nositi da bi, kao žena u tradicionalno muškoj verskoj i crkvenoj hijerarhiji, mogla da ostvari svoje ideje. Naglašava i činjenicu da je, kao „nova hrišćanka“ (deda po ocu joj je bio Jevrejtin), morala neprestano da dokazuje svoju pravovernost. Jasna Stojanović ističe i samoobrazovni put svetice: „bila je velika i strasna čitateljka, ali nije imala naročito književno obrazovanje.

Njenu prozu (mada je pisala i nešto malo poezije) krasi jednostavnost, iskrenost izraza i spontanost. To je bila i njena svesna namera, budući da joj je bilo stalo da dopre do najvećeg broja ljudi, žena (redovnica na prvom mestu), ali i neobazovanog sveta uopšte“.

Ipak osećamo nedostatak tekstova u kojima se analiziraju njeni radovi u filozofskoj literaturi i, možda, je nedovoljno ocenjen njen uticaj u onom delu u kojem se prožimaju tri discipline u interdisciplinarnom polju koje je svetica kreirala (filozofije, mistike i književnosti), a koje postaje dominantni pristup u humanističkim disciplinama danas.

Ima podataka o Terezi iz Avile u knjizi *Ksenija Atanasijević: etika feminizma*. Autorka Ljiljana Vuletić (2008: 7–19) u uvodnom tekstu obrazlaže sadržaj knjige koju je priredila, zatim detaljno objašnjava strukturu knjige i izbor tekstova Ksenije Atanasijević u njoj. U odeljku „Portreti“ su tekstovi filozofkinje o devet osoba koje je odabrala, uglavnom žena, među kojima je i Tereza iz Avile – nažalost o njoj uvodničarka izostavlja detaljnije obrazloženje. Razlog može biti različit. Da je procenila da učenje svetice nije uticalo na opšti ženski pomak u tadašnjoj, a i sadašnjoj, feminističkoj situaciji (što ne bi bilo sasvim tačno). Ili pak, uvodničarka ni sama nije dovoljno sagledala značaj svetice. Svakako je za nas ovde prostor za komparativno poređenje filozofkinje i svetice preko njihovih tekstova.

Gore navedeni podaci su dovoljan razlog da opišem i analiziram susret filozofkinje Ksenije Atanasijević sa „najvećom mističarkom“ Terezom iz Avile, iz uverenja da je imala značajan (možda presudan) uticaj na njeno samostalno filozofsko usmerenje. Želim da pokažem da je to bio susret dve feministkinje na istom zadatku. Naime, važno je naglasiti da je Ksenija Atanasijević početkom XX veka, pre sto godina, pisala u Beogradu o Terezi iz Avile. Najpre povodom prikaza knjige objavljene na francuskom jeziku, Žane Gazli, francuske spisateljice koja je napisala široko prihvaćen biografski roman o Svetoj Terezi iz Avile. Prikaz tog romana objavila je filozofkinja u beogradskoj štampi 1927. godine. Zatim u sledećoj, 1928. godini, objavljuje kratak tekst o svetici, takođe u štampi, da bi obavestila čitalaštvo o vrednostima koje svetica šalje svojim tekstovima. Da li je susret mlade filozofkinje i svetice iz XVI veka bio slučajan u tim godinama, kada ona traži svoj put u filozofskom razmišljanju, a svetica ga je zaokružila nekoliko vekova ranije u drugoj kulturnoj, religijskoj i ženskoj sredini?

Kao moguć odgovor na ovo pitanje analiziram tekst filozofkinje o Terezi iz Avile s ciljem da u njemu ukažem na njen odnos ne toliko

prema svetici koliko joj je primer svetičinog razmišljanja pomogao da se u sopstvenom okruženju 'razgovara' sa drugima preko javno objavljenog teksta, ali i sa onima koje su joj bliske – sestrama u feminističkom pokretu. To je postupak koji je inače koristila svetica u svojim tekstovima upućenim sestrama, pisala je tako da svako za sebe nađe deo, kako bi poslala poruku i drugima koji treba da je čuju (u crkvi).

Polazim od onoga što je o filozofkinji Kseniji Atanasijević napisao Ilija Matić (2011: 369–370) u enciklopedijskoj odrednici *Srpske enciklopedije* u kojoj ocenjuje njene trajne vrednosti i doprinos društvu. Potom tražim potvrdu njegovih ocena u onome što je pisala filozofkinja, a na primeru analize jednog njenog teksta posvećenog Terezi iz Avile pod naslovom „Sveta Tereza iz Avile kao spisateljka” (Atanasijević, 1928: 169–170).

Iz ukupne enciklopedijske odrednice (56 redaka, uz fotografiju) izdvajam dva suda. Prvi se odnosi na podatak o prekretničkoj godini u filozofskom pristupu filozofkinje u 1928. godini, kada „iznalazi **vlastiti način** filozofiranja u kojem je merilo **lični duševni doživljaj**”. Matić konstatuje da filozofkinja tim novim pristupom proširuje pojam filozofije medijumom književnosti i **religije**, što joj omogućava „da filozofeme traži i u narodnim umotvorinama” (Matić, 2011: 370, bold S.S.). Drugi se njegov sud odnosi na njen društveni angažman: „Bila je istaknuti član femističkog pokreta između dva svetska rata, a njene feminističke rasprave bile su filozofski promišljane”. Dakle, još pre sto godina u Srbiji se jedna filozofkinja feministički orijentisana bavila spisateljskim i filozofskim radom španske svetice Tereze iz Avile (40 godina pre nego što ju je papa proglasio učiteljicom crkve), razumevajući njen značaj, ne samo za potrebe svojih sestara (i učenica) u zajednici.

U 1928. godini (koju Matić određuje kao prekretničku u filozofskom promišljanju Ksenije Atanasijević), filozofkinja najpre objavljuje tekst kojim predstavlja beogradskoj javnosti katoličku sveticu koja je u svom delu detaljno opisala kako izgleda proces ličnog duševnog doživljaja odlaženja od svetovnog i približavanja duhovnom savršenstvu. Opis upućuje svojim manastirskim sestrama. U drugom delu teksta naglašava njenu izuzetnu racionalnu snagu, izuzetnu organizacionu sposobnost, pre svega kao utemeljivačice novih (karmelićanskih) ženskih (katoličkih) manastira u Španiji u XVI veku (isto pominje i u prikazu knjige Žane Gazli, tačnije romansiranoj biografiji Svete Tereze iz Avile: „u obliku romana data (je)

psihološka rekonstrukcija života, rada, duševnih stanja i smrti španke Sv. Tereze.... sa najviše ubedljivosti izražena su osnivanja manastira i naporna putovanja ove organizatorke *gvozdene logike* i teško bolesnot tela” (italik S.S.).

Tereza iz Avile se zalagala za reformu (katoličkih) manastira od manje humanih ka toplijima – iz velikih zajednica (veličine 150 do 200 redovnica) u manje, ne veće od 12 do 13 redovnica, iz uverenja da u takvim zajednicama može biti celishodno novo pravilo discipline duha: potrebna je mala zajednica u kojoj će svi biti sestre i prijateljice. Manastir je mesto u kome će sestre jedna drugoj biti oslonac, tražiti volju Božju jedna za drugu, i time lakše napredovati na putu k Savršenosti. Zato se njena knjiga i zove *Put k savršenosti*. Feministkinje su od samog početka imale zamisao o sestrinstvu kao osnovi društvenih odnosa u feminističkim zajednicama.

U istom smeru su i podaci iz „Predgovora” u knjizi *Zamak duše* (Križić, 1985: 7–25) gde autor sudi da je delo svetice tako postavljeno „da se uoči unutarinja dinamika zajedništva Boga i *duše*, te rast u tom zajedništvu života” (italik S.S.). Objašnjava da je put usmeren zajedništvu lični duševni doživljaj o kojem se uglavnom malo objašnjava vernicima u crkvama (toliko i onima u drugim granama nauke, kao što je filozofija, zaključili bismo ovde). A upravo o tome Tereza iz Avile, kao glavna osoba u manastiru, govori svojim sestrama kao pouku. Objašnjava nameru da im govori na osnovu sopstvenog iskustva od kojeg polazi: „Dobro znam da je za vas važno razjasniti neke unutarne stvari, ako budem mogla: jer uvijek čujemo kako je molitva dobra... no ne razjašnjava nam se više od onoga *što same možemo*; a i o Gospodnjim učincima u duši malo se kaže, hoću reći o vrhunaravnom” (tj. natprirodnom; italic S.S.).

Zamak duše. Kada Tereza iz Avile objašnjava sestrama hod kroz duhovni doživljaj zbližavanja s Bogom (u vremenu i prostoru), koristi metaforu zatvorenog prostora – zamak – da omeđi unutrašnji prostor nedostupan čulima drugih, u kojem se događa postepeno približavanje u zajedništvu sa Uzvišenim, unutarinom snagom duha i osećanja – sasvim lično. Ona prikazuje to približavanje kao hod kroz nekoliko odaja zamka – ukupno sedam.³

³ Broj sedam nije slučajna u ovom tekstu nego je opšteprisutan u religijskoj, i posebno biblijskoj literaturi (Vojnović, 1991: 1254–1256).

U svakoj odaji je jedna nova faza tog zajedništva. Ulazna vrata zamka čini molitva. Zatim sledi hod kroz odaje zamka ustaljenom putanjom: prva odaja je obraćenje; druga je napetost između ustrajanja i odustajanja; treća razvija osnovne osobine neophodne za daljnji hod: poniznost, strpljivost, poslušnost; četvrta je prelaz u život mistike; peta je napuštanje sebe („živim, ali ne više ja“...); u šestoj odaji se događa važan čin veridbe duše (zavetovanja); a sedma odaja je poslednji stadij zajedništva – duhovna ženidba – sjedinjenje („da iz nje nastanu vazda djela, djela“, objašnjava svetica).

Kada svetica opisuje spoznaju sjedinjenja sa Bogom u poslednjoj odaji zamka, u kojoj nema spomena na telo, baš kao da se duša ne nalazi u njemu, već samo duh, „... tajno sjedinjenje se zbiva u najskrovitijem središtu duše... a sve ono ide posredstvom *osjetila* i moći... Gospodin se ne javlja u ovom središtu duše predodžbenim viđenjima, već *umnim*.“ (italik S.S.). Ući u sedmu odaju znači sjediniti se s Bogom u potpuno zajedništvo iz kojega onda počinju razni oblici delovanja u zajednici (aktivizam) u stalnom rastu (Kričić, 1985: 24). Kada se dostigne taj najviši lični duševni doživljaj, onda iz njega počinje delovanje osobe u zajednici (kao što su činile Tereza Avilska i Ksenija Atanasijević) dugi niz godina: podučavanje, objašnjavanje, organizovanje, zagovaranje i mnoge druge aktivnosti koje je svetica tokom svoga života praktikovala u svojim organizacijskim aktivnostima u manastirima.

Mističari i filozofi zajedno. Tragajući za sopstvenim izrazom u filozofiji, Ksenija Atanasijević nalazi oslonac u religijskim tekstovima svete Tereze, a *Zamak duše* je njen najzreliji tekst, po oceni, ne samo crkvenih velikodostojnika.⁴ Ona zaključuje da mističare i filozofe podjednako zanima „kako ceniti život gde se sve okreće u vrtlogu večite promene“. Filozofija smisla života i življenja povezuje je sa onim što je svetica pisala (i govorila) u veri svojim sestrama u manastirima koje je osnivala. Sa njom filozofkinja, tada relativno mlada, pronalazi zajedničku tačku o 'ništavnosti' sveta („Doista, ne znam kako čovek može da se otima za život kad je u njemu sve tako nesigurno“, citira filozofkinja sveticu).

⁴ Atanasijević citira gotovo sve knjige svetičine: *Put savršenstva*, *Unutrašnji zamak* (poznatiji je prevod pod nazivom *Zamak duše*), *Istorija osnivanja*, *Misli o pesmi nad pesmama*, *Duhovne relacije*; ne znamo da li ih je čitala u originalu ili u prevodu.

Zato odabira ugao iz kojeg predstavlja beogradskoj javnosti veliku katoličku sveticu, kao onu koja je „najobdarenija od svih mističnih spisateljica“, tvrdnjom da je sjajno izrazila *svoje nemire i svoja saznanja* u mnogobrojnim delovima, pisanim pri slabom osvetljenju kandila u *manastirskoj ćeliji*.“ (italic S.S.). Okreće se mističarki s poverenjem u traganju za svojim drugačijim pristupom duši koja pati okružena svetovnim životom.⁵

Smirenje sa sestrama. Tereza je potrebna filozofkinji koja, kako piše Matić, traži *smirenje* (i utehu) za sopstveno iskustvo kroz iskustvo drugih žena bliskih filozofiji, književnosti i religiji, a koje saopštavaju o ličnim (ne)mirima, saznanjima i iskustvima u nalaženju mira. Ona veruje onome što su iskusile druge žene. Tako dolazi do mističnih spisa Tereze iz Avile, koja nije samo ‘spisateljka’ (kako u naslovu teksta stoji), pre bi se moglo reći da i ona traga za sopstvenim putem izražavanja koji je podjednako religijski koliko spisateljski ili filozofski, namenjen sestrama u manastiru. A po načinu na koji Tereza piše, jednostavno, prijemčivo svima, osvaja širok krug čitateljstva da joj veruju. Način na koji piše Ksenija Atanasijević takođe se odlikuje jednostavnošću i prijemčivošću širokog kruga čitateljstva.

Filozofkinja zaključuje da „Sadržina spisa svetičinih zaista neosporno dokazuje genijalnost velike ekstatičarke, čiji je život bio ispunjen najrazličitijim strujama: savladavanjem uznemirenja, sumnja i fizičkih bolesti, čudesnim padanjem u trans, teškom borbom sa okolinom i čvrsto postavljenim organizacijama“ (u novoformiranim manastirima). Ako znamo o teškoćama u profesionalnom životu filozofkinje tih godina, ispovest Svete Tereze o sopstvenom životu može biti ogledalo u kojem se ogleda sama filozofkinja sa svojim strujama, savladavanju nemira i obilja sumnji, a posebno teškom borbom sa okolinom. Otuda rešenja koja je Sveta Tereza našla (i saopštila svojim sestrama, a jedna od njih je i Ksenija Atanasijević koja čita taj tekst, i mi koje čitamo tekst naše filozofkinje), onda može

⁵ Podsećamo se da zatvoren prostor od drugih (bio manastir ili zatvor) u prostor potpune tišine stimulativno deluje na intelektualni potencijal, o čemu je i sama mističarka detaljno pisala, a ovde ukazujemo na *Pisma iz zatvora* Roze Luksemburg u kojima šalje optimistička pisma svojoj prijateljici i prijateljima iz zatvora. U pitanju su za obe ove velike žene privatna pisma kao oblik, ne samo intimne komunikacije, nego i saopštavanja važnih teorijskih i teoloških misli.

biti pravo ushićenje filozofkinje onim što je u svetičnim tekstovima pronašla.

Šta je život? Ksenija Atanasijević odmah zatim povezuje sveticu sa sobom konstatacijom: „Ona korenito dodiruje pitanje što muči i mističare i filozofe: kako ceniti život gde se sve okreće u vrtlogu večite promene“. Nastavlja se svetičnim glasom: „O Bože! Kako je velika beda ovog života! Nikakvo zadovoljenje u njemu nije osigurano, nego je sve podložno promenama! Ako pažljivo ispitamo tok našeg života, svaki od nas videće iz iskustva kako malo treba voditi računa o zadovoljstvima ili o jadima što taj život sačinjava.“

Za jedan kratak tekst o ukupnom doprinosu svete, dozvoliti u njemu njen glas pomoću brojnih citata u kojem ona govori o ličnom iskustvu, jasno svedoči da ga Ksenija Atanasijević prisvaja kao svoj glas, jer su svetičine reči ostavile dubok utisak kao istinite baš u jezičkoj formi u kojoj su rečene, i u toj formi se one lepe za sopstveni život (ne samo filozofkinje). Jer sledi njen komentar: „Španska svetica vidovito *oseća* propadljivost svih svetovnih odnosa, i preporučuje prezrenje svih zadovoljstava što se na zemlji mogu dostići. Označava kao veliko prosvetljivanje *saznanje* da je ropstvo nužnost da se živi i dela prema zakonima zemlje“ (italik S.S., Atanasijević 1928: 169). Filozofkinja prepoznaje važnost ličnog iskustva u pronalaženju onoga što je sadržaj filozofije, pitanje kako ceniti život. Odgovor je Tereza dala svojim sestrama (i svima drugima koji ove spise čitaju tokom vekova) kao trajnu vrednost (koju je uostalom hrišćanska crkva duboko urezala u svoju ideologiju, a koju filozofkinja dobro zna).

O zlu. Zatim za ovaj kratki tekst filozofkinja bira citat o zlu, sa kojim se i sama susreće u svojoj okolini: „Kako je naša beda velika, Bože moj! Otrovna bića zatruju sve čega se taknu, a i mi to isto činimo. Otuda čovek nema boljeg prijatelja od vrhovnog bića, a pomoć od sebi ravnih ne treba da očekuje. Do sada sam verovala da su mi drugi potrebni, i uzdala sam se još nešto malo u pomoć sveta. Sad sam očevidno razumela da su svi ljudi samo stabla suvog ruzmarina, na koja ne mogu da se oslonim, i koja se prebivaju pod najmanjim teretom kritike i protivrečja“ (Atanasijević, 1928: 169).

Kako reći istinu o životu i kome? Tereza piše tekst religijske i filozofske sadržine u obliku privatnih pisama (poruka) i namenjuje ga *svojim* sestrama u manastirima kojima rukovodi (bosonogim karmelićankama). Na prvi pogled to su porodična pisma. Ona je

zamoljena da razjasni redovnicama manastira u Toledu neke nedoumice o molitvi, što je ona prihvatila uz obrazloženje: „Čini mi se da žene bolje razumeju govor druge žene te da bi im, uz ljubav koju gaje prema meni, više priličilo ono što bih ja rekla, pa zato mislim da će donekle biti važno ako se nešto smije reći; zato ću im govoriti ovim što napišem i zato što mi se čini da je besmisleno pomišljati da ovo može biti primjereno drugim osobama.”

Ksenija Atanasijević takođe piše tekstove po unutrašnjem pozivu za *svoje* sestre u ženskom pokretu da ih feministički obavesti, pouči, i pomogne u snalaženju u svetu koji nije jednostavan, iz uverenja da će ono što ona kaže sestrama biti razumljivije od reči nekih filozofa (toga vremena u Srbiji).

Flozofkinja razume važnost načina na koji ljudi pišu drugima. Zato hvali način pisanja Tereze iz Avile: neposredno, sa nadahnućem i ozarenošću, prilagođeno sestrinskom razgovoru, a kao primer za to može poslužiti sledeći citat u kojem poredi osećaj sjedinjenja (u poslednjoj odaji zamka) sa nečim što je sestrama dobro poznato iz ličnog iskustva: „Ovdje pak je kao da voda pada s neba u rijeku ili zdenac, gdje sve postaje voda, tako da se neće moći razabrati niti razlučiti koja je riječna voda, a koja je pala sneba, ili kad se mali potčić uljeva u more, neće biti načina da se razdvoje, ili pak kao da su u jednoj sobi dva prozora kroz koje ulazi puno svetla, premda ulazi odvojeno, sve se stapa u jedno svjetlo” (Avilska, 1985: 138).

Privatna pisma kao žanr. Žena je u crkvi mogla pisati, ali nije bilo izvesno da je mogla i objaviti bez dodatnog pristanka onih koji o tome odlučuju. Privatna pisma kao književni žanr su u XVI veku bila dominantna forma u širim komunikacijskim razmerama. Ono što je specifično za tekst u obliku pisama Tereze iz Avile jeste da je za objavljivanje bilo potrebno tada, a i sada, dobiti dozvolu pretpostavljenih u crkvi. U tekstu je dosta intervencije njoj nadređenih u crkvi.⁶

Da li su tekstovi Tereze iz Avile samo književni, pa je Ksenija Atanasijević odlučila da beogradskoj javnosti prikaže sveticu kao ‘spisateljku’? Svakako ne. U njenim tekstovima se prepliću lično sve-dočene sa mnogim praktičnim savetima za čvrstu i postojanu veru

⁶ „U ovoj je knjizi puno puta precrtavano ono što je napisala sveta Majka, te dodavane druge riječi, ili su pak sa strane stavljana tumačenja. I redovito je loše precrtavano” (Krčić, 1985).

(od kojih bi se mogao sačiniti kodeks ponašanja u ženskom manastiru u njenom viđenju) kada je u pitanju religijska misao?

Ksenija Atanasijević odabira da citira reči Tereze iz Avile, kojima želi saopštiti i svoje sopstveno iskustvo – kao da i sama u njima učestvuje u tom mladalačkom dobu, a to su reči koje je svetica formirala u vreme zrelog životnog iskustva i duhovnog savršenstva.

Filozofkinja procenjuje da osnovu svetičine mudosti o svetu i životu čini njeno iskustvo, uz citat iz četvrte odaje: „Neka te ništa ne buni. Neka te ništa ne plaši. Sve prolazi.... Strpljenje sve zadobija” (Avilska, 1985: 170).

Organizatorica. U pismima „upoznajemo poslovnu ženu koja ume da vodi stvari i da uvek osigura sebi konačnu pobedu” (Atanasijević, 1928: 1970). Odgovor na ovakvu situaciju čujemo i od same Tereze, koja tvrdi da nakon sjedinjena s Bogom (Ženikom), sledi velika snaga za dela u spoljnom svetu iza kojeg stoji On.

Zato je Ksenija izdvojila Terezin savet svojim sestrama u Srbiji za tu 1928. godinu (ali koji jednako važi i za naše sestre danas u ženskom pokretu): „Radimo na tome da ostvarimo sebi svakog dana bar kakav mali napredak, i da porastemo u revnosti; time ćemo pokazati, kao što je to uostalom, istina: da se uvek nalazimo usred borbi, i da ne treba da nas obuzima ni želja za odmorom, ni nemir, sve dok ne zadobijemo konačnu pobedu” (Atanasijević, 1928: 1970). Filozofkinja je predstavlja kao poslovnu ženu „koja ume da vodi stvari i da uvek osigura sebi konačnu pobedu” (Atanasijević, 1928: 1970). Rečenica se odnosi na organizacione sposobnosti svetice da uspostavlja, organizuje i vodi ženske manastire širom Španije u XVI veku kada je katolička crkva bila rigorozna prema onima koji/e bi pokušavali/e neke novine unutar same crkvene ideologije.

Zašto je glas svetičin (u citatima) bio potreban filozofkinji u ovom kratkom tekstu o njoj kao spisateljki? Filozofkinja odabira ‘spisateljku’ iz uverenja koje obe imaju, da se priroda žene ne razlikuje od prirode muškarca, pa se otud ženama moraju dati prava da u državi obavljaju sve poslove kao i muškarci, uključujući i u crkvi.

Zaključujem da je filozofkinja jedna od začetnica *femnističke teologije* kod nas, time što je informisala širu javnost o mišljenjima žena iz druge religijske konfesije, a koja promišlja istinitost zajedničkog življenja i tako pokuša da odgovori na suštinska pitanja filozofije i religije u onom delu koji podjednako interesuje i feministkinje danas.

1. Ksenija Atanasijević je pisala tekstove u dnevnoj štampi da bi vodila stalni dijalog sa onima koji joj nisu istomišljenici (*"Do sada sam verovala da su mi drugi potrebni, i uzdala sam se još nešto malo u pomoć sveta. Sad sam očevidno razumela da su svi ljudi samo stabla suvog ruzmarina, na koja ne možemo da se oslonimo, i koja se prebijaju pod najmanjim teretom kritike i protivljenja."*), ali i sa onima koje jesu istomišljenice, svojim sestrama u ženskom pokretu. Njima je svaka nova informacija o ženama u svetu bila važna, ali pre svega da obavesti i edukuje široku javnost o onima koji/e nisu deo naše (nacionalne) zajednice. Životni plan filozofkinje je bio pisanje o drugima, pre svega ženama, da informiše, obavesti, pouči, da preda drugima ono što zna i što ceni da je važno predati drugima.
2. Zato je filozofkinja u svom publicističkom radu bogato nagradila javnost tekstovima o različitim aspektima organizacije ženskog pokreta u svetu i u Srbiji, i o različitim ličnostima žena koje su na različite načine pomerale osnovna znanja u društvu, a jedna od njih je i srednjovekovna svetica.
3. Verujem da je Ksenija Atanasijević u ovom kratkom tekstu namenjenom široj javnosti u Srbiji želela da pošalje poruku da je neophodno u tadašnjim uslovima feminističkih ideja u Srbiji stalno podsećati da je važno da ona koja rukovodi organizacijom bude odgovorna za sve one druge. To je nešto što možemo naučiti i od svetice, ali i od Ksenije Atanasijević koja je ovu osobinu očigledno i sama želela da razvija. Biti svoja u okruženju koje je protiv tebe.
4. Za nas koje afirmišemo interdisciplinarni pristup u nauci, umetnosti, religiji i obrazovanju, a takva je i feministička teologija, važno je da je Ksenija Atanasijević informisala javnost u Srbiji, pre svega u Beogradu, o onim mišljenjima koja nisu u glavnom toku filozofije, ali mu tematski pripadaju.
5. I posebno, da je potrebno još mnogo toga uraditi da bi se pokazala širina interesovanja filozofkinje za bazična pitanja u filozofiji, povezana sa aktivističkim delovanjem u ženskom pokretu.

LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 1927. Žana Gazli, Sveta Tereza iz Avile, *Srpski Književni Glasnik*. 16. 10. 1927, 235.
- Atanasijević, Ksenija. 1928. Sveta Tereza iz Avile kao spisateljka. *Reč* (Beograd), april 1928: 5. (preštampan i u knjizi Ljiljane Vuletić. 2008. Ksenija Atanasijević: Etika feminizma. Helsinški odbor za ljudska prava *Ogledi 11*: 169–170;
- Avilska, Terezija. 1985. *Zamak duše*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Hrvatski karmelićani i karmelićanke.
- Avilska, Terezija. 1991. *Moj život* (knj. 1–3). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Bajčič, Vjekoslav. ur. 1982. Terezija Avilska: lik, djelo i poruka. *Zbornik radova simpozija o 400. obljetnici smrti svete Terezije Avilske*, 10–XII. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Hrvatski Karmelićani.
- Djela sv. Terezije od Isusa (knj. 1–3). 1933. Zagreb: Dominikanska naklada "Istina".
- Križić, Zdenko. 1985. Predgovor, u: Tereza od Avile. 1985. *Zamak duše*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Hrvatski karmelićani i karmelićanke, 7–24.
- Matić, Ilija. 2011. Ksenija Atanasijević, u: *Srpska enciklopedija* (tom I). Novi Sad: Matica srpska, 370.
- Sveta Terezija Avilska, Wikipedia, https://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0_%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D1%98%D0%B0_%D0%90%D0%B2%D0%B8%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%B, 5. 4. 2020.
- Vojnović, Tadej. 1991. *Velika biblijska konkrdancija* (tom II): Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1254–1256.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: Izdanje autorke.
- Vuletić, Ljiljana. 2008. Ksenija Atanasijević: Etika feminizma, u: *Ogledi 11*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 169–170.
- Vuletić, Ljiljana pr. 2010. *Portreti žena*. Beograd: Plavi jahač group.

Svenka Savić

**KSENIJA ATANASIJEVIĆ ABOUT TERESA
OF ÁVILA (1515-1582): A SKETCH FOR
COMPARATIVE ANALYSIS**

Abstrac

Ksenija Atanasijević (1894-1981) published 90 years ago two articles on Teresa of Ávila (1515-1582), one entitled "Saint Teresa of Ávila as a Woman Writer" (1928). With this article she introduced to Belgrade public the Catholic woman saint as "the most gifted of all mystical women writers" and her choice aimed at confirming the conclusion that mystics and philosophers are to the same extent interested in "how to appreciate life when everything spins in the vortex of internal change."

I analyze the quotes from the texts of the woman saint included in the text of the

woman philosopher in Serbia at the end of the third decade of the 20th century (1928); we listen to the voice of the woman saint, which echoes as the identification with the experience in the woman philosopher's own life (as we today also tend to identify ourselves with her text while reading it).

I conclude that the woman philosopher is one of the pioneers in field of feminist theology in our society because she informed broader public about the opinions of women from other religious confessions, above all reflecting on the truth of living together, and in that way tried to provide answers to fundamental questions of philosophy and religion, with the same concern as contemporary feminists do today.

Keywords: text analysis, feminism, philosophy, religion, Ksenija Atanasijević, Teresa of Ávila.

NADA SEKULIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
nada.m.sekulic@f.bg.ac.rs

Ksenija i Bruno (o preplitanju životnih puteva i filozofije Ksenije Atanasijević i Đordana Bruna)

Apstrakt

Doktorska disertacija Ksenije Atanasijević o Brunovoj metafizičkoj doktrini predstavlja jedan od najznačajnijih doprinosa razumevanju Brunove filozofije, kao i renesansnog duha uopšte. Na tragu antičke filozofije, a naročito na tragu helenističkih atomista Demokrita i Epikura i kopernikanske revolucije, Bruno je razvio svoj koncept beskonačnog kosmosa u kome je centar u svakoj tački, a rub nigde, i koji sadrži beskonačno mnogo svetova sastavljenih od nedeljivih delova, minima, objašnjenih u kategorijama njegovog kvalitativnog pristupa matematici. Povezujući njegovo učenje sa učenjem njegovih savremenika, i interpretirajući ga kao anticipatora otkrića Galileja, Keplera, Huygensa i Herschela, kao i filozofija Leibniza i Spinoze, kao i Branislava Petronijevića, i ukazujući dodatno na implikacije koje njegovo učenje povezuje sa modernim shvatanjem atoma i otkrićima Becquerela, para Curie, Bohra i Heisenberga, Ksenija Atanasijević je dala krajnje originalnu sintezu i tumačenje porekla i putanje uticaja Brunove filozofije, predstavivši je istovremeno kao pobedu slobodnog uma nad dogmom. Obično se o Branislavu Petronijeviću govori kao o Ksenijinom mentoru i učitelju. Međutim, njena sudbina, život i delo pokazuju da je njen pravi životni učitelj bio Đordano Bruno.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, Giordano Bruno, renesansa, kosmos, diskretan prostor

■ Priča o preplitanju životnih puteva Ksenije Atanasijević i Đordana Bruna zahteva početno proširenje pojma biografije. Naime, biografija je, sa jedne strane, upravo to što sama reč etimološki kaže – crtež ili pismo života (gr. bios – život, grafo – pisati) i kao takva označava sledove proživljenih događaja koji imaju unutrašnju nit ili narativ kojim su povezani, a koja čini jedinstvenim naše postojanje i daje mu nekakav zaplet, pravi nekakve čvorove, preplete, vodi

nekakvim razrešenjima, šizmama, usponima i padovima u toku života. Preplitanje životnih puteva Bruna i Ksenije Atanasijević i u tom, osnovnom značenju sadrži puno sličnih momenata. To se pre svega odnosi na činjenicu da su oboje život proputovali kao stranci u svom vremenu, neprihvaćeni od okoline, u mladosti popularni, ali sa ograničenim mogućnostima za slobodno delovanje, te su za svoju vidljivost morali da se bore. Takođe, oboje su bili proganjani od najuticajnijih institucija svog vremena. Moderna inkvizicija formirana je naročitom bulom Pape Pija III u julu 1542. godine, sa posebnom namenom da suzbija protestantsku herezu i cvetala je upravo u vreme Brunovog života. U Ksenijinom slučaju, nije reč o inkviziciji, ali jeste o progonu i šizmi – Ksenija je prokažena i isključena sa Beogradskog univerziteta zato što se zamerila autoritetima i to nasdasve, ona, žena, muškarcima od autoriteta.

I jedno i drugo doživeli su pad zbog intriga u toku kojih su se njihovi prijatelji i mentori preobrazili u progonitelje. U slučaju Bruna, to je bio venecijanski mecena Đovani Močenigo (Giovanni Mocenigo), kod koga je Bruno bio gost, ali ga je ovaj predao inkviziciji, a u slučaju Ksenije to je bio njen sopstveni mentor, Branimir Petronijević, zajedno sa Nikolom Popovićem, koji se zalagao za njeno isključenje, čime je direktno onemogućen njen ostanak na fakultetu. Posle II svetskog rata u jednom momentu je i uhapšena zbog političkih intriga iza kojih je stajao njen kolega dr Dušan Nedeljković, jer je još 1921. odbila da se priključi boljševičkom pokretu. U slučaju Bruna, kao i slučaju K. Atanasijević, nasilje, a ne naučna polemika, predstavljali su osnovu njihovog naučnog i javnog diskreditovanja. Njihovi radovi su zabranjeni, a u slučaju Bruna i spaljivani. Indeks zabranjenih knjiga na kome je Inkvizicija vredno radila sve do 18. veka, kada je ukinuta, održao se sve do 1966. godine, nadživевši vekovima i instituciju i okolnosti koje su dovele do zabranjivanja knjiga. Ksenijine knjige su takođe u više navrata zabranjivane, a njena rehabilitacija počinje tek u vreme kada se ona bližila starosti, a može se reći da do danas ona nije stekla zadovoljavajuću rehabilitaciju na univerzitetima u Srbiji kao naučnica, filozofkinja, kulturna radnica i prevodilac. Značaj Ksenije Atanasijević i za razvoj feminističkih ideja i feminističkog pokreta u Srbiji je ogroman, iako su čak i feminističke organizacije pokazale samo polovičnu solidarnost sa njom tokom njenog isključivanja sa Univerziteta (Vuletić, 2005).

Položaj Ksenije Atanasijević u filozofskim krugovima u Srbiji na početku XX veka bio je sličan kao i Brunov u njegovo vreme. Niko joj nije mogao osporiti veliku učenost i darovitost. Bruno je postao istaknuti monah unutar dominikanskog reda već sa 24 godine, a njegov osnovni poziv u okrilju Crkve trebalo je da bude upravo pobijanje protestanskog heretičkog učenja. Mada je moguće da je on u jednom momentu nakratko i prihvatio protestantizam, da bi posle toga bezuspešno pokušao da opet postane član Katoličke crkve, Bruno nije u osnovi mogao naći okrilje ni u jednoj instituciji, jer je princip slobode bio osnovni princip njegovog mišljenja i života. I Ksenija Atanasijević nije bila miljenica ni jednog režima niti ideologija koje su se tako burno sukobljavale i menjale tokom XX veka, niti je ona sama našla zadovoljstvo pod okriljem bilo koje institucije. Njen put je samostalan i ona se na našoj filozofskoj sceni, a i u ličnom životu pojavljuje kao individualan i originalan mislilac. Ona veoma rano postaje docentkinja Filozofskog fakulteta i prva žena doktor nauka na Beogradskom univerzitetu. Budući učenica Branislava Petronijevića, izvesno je da se očekivalo da će veliki deo svog intelektualnog rada posvetiti detaljnijem proučavanju onih filozofskih učenja koja su predstavljala materijal i inspiraciju za razvoj Petronijevićeve filozofije, kao i popularizovanju filozofije Branislava Petronijevića, budući da je on smatrao da domaća intelektualna scena u Srbiji nije kompetentna za procenu njegovog rada, te je svoje glavne metafizičke radove pisao na nemačkom jeziku, dok je popularna dela i predavanja iz istorije filozofije pisao na srpskom (Milosavljević, 1999: 266). To je jedan od razloga zašto je njegovo učenje ostalo u velikoj meri nepoznato široj javnosti sve do osamdesetih godina kada je na srpski prevedeno njegovo glavno delo *Načela metafizike*. Kao jedini veliki srpski metafizičar, sam Petronijević nije smatrao svoje učenje samo jedinstvenim u srpskoj filozofiji, već i revolucionarnim rešenjem fundamentalnih metafizičkih problema filozofije uopšte. Međutim, i Bruno i Ksenija su svoj misaoni put krčili na originalni način, ne ustručavajući se da oštro kritikuju radove autoriteta svog vremena. Iako kritika ove vrste, kada je reč o Kseniji Atanasijević, nikada nije bila usmerena na osnovne principe Petronijevićeve filozofije, već drugih autora (što je u osnovi i dovelo do njenog isključenja sa univerziteta), njen misaoni razvojni put je evidentno išao u drugačijem pravcu, od metafizike ka etici. Najveći broj njenih dela, pored onih koja se odnose na istoriju filozofije,

pokriva etička pitanja i otkriva njen nezavistan filozofski put (Atanasijević, 1929, 1930, 1933, 1934, 1968, 2008, 2011).

Sličnost između Bruna i Ksenije Atanasijević očituje se i u njihovoj doslednosti i nespremnosti da odstupe i ublaže svoje stavove i povinuju se autoritetima suočeni sa mogućim kaznama koje su mogle biti egzistencijalno kobne (u slučaju Bruna su to i bile). Čaršijske, ali i zvanične ocene K. Atanasijević kao žene koja „se preučila“ (Isidora Sekulić), koja nije kompetentna da vodi grupu predmeta za istoriju filozofije (Petronijević), kao plagijatora (Nikola Popović), kao i saslušavanja, isključivanja i u jednom teškom životnom periodu i hapšenje, ni jednom nisu uzdrmali niti njen duboko filozofski stav prema svetu niti njeno filozofsko pisanje (Vuletić, 2005). Bruno je takođe ostao dosledan svojim idejama i svojoj viziji stvarnosti do poslednjeg momenta svog života, kada je 1600. spaljen na lomači.

Međutim, sem ove vrste biografije, koja se sastoji u sledu događaja u kojima, kada je reč o Kseniji i Brunu, možemo uočiti puno sličnosti, postoji i druga, filozofska biografija. Ona sam život preobražava u rešavanje filozofskog problema. Posmatrana iz te perspektive, biografija je izvedena iz filozofije. U filozofskoj biografiji, reč je o biografiji kao soluciji ili barem sastavnom delu rešavanja osnovnih pitanja filozofije.

Upravo takav pristup daje poseban čar razmatranju biografije Đordana Bruna, ali i Ksenije Atanasijević i omogućuje transcendentno razumevanje života koje utemeljuje njenu filozofiju. Međutim, potrebno je napomenuti da je ovakvo povlačenje paralela između filozofskih biografija Bruna i Ksenije samo jedan način razmišljanja o sličnostima i približavanjima njihovih filozofija.

Osnovni filozofski problem ili zadatak koji je postavio Petronijević, kao filozof i profesor koji je Kseniju na velika vrata uveo u svet filozofije i akademije, odnosio se na utvrđivanje i demonstriranje postojanja apsolutnog unutar realnog konačnog bića, kroz princip apsolutnog realiteta svesti. Petronijević je najavio da će svojom filozofijom pokazati kako biće „postaje“ (kako se apsolutno prevodi u realno). Iako se bavio najrazličitijim istraživačkim oblastima, od metafizike do paleontologije i diskretne geometrije, njegov cilj je uvek bio da u zakonima prirode ili zakonima mišljenja nađe potvrdu metafizičkih načela stvarnosti, smatrajući da su oblasti različitih prirodno-naučnih nauka samo oblasti primenjene ontologije. Usled toga, Petronijević je Kanta smatrao reakcionarnom pojavom u

modernoj filozofiji, upravo zato što je Kant (ne ulazeći ovde u uspešnost celokupnog izvođenja kog se pritom držao) metafiziku zamenio teorijom saznanja. Nasuprot tome, Petronijević se zalagao za rehabilitaciju metafizike na naučnim principima, kroz afirmisanje spoja iskustvenog znanja i apstraktnog mišljenja.

Jedan aspekt tih istraživanja odnosio se na Petronijevićevo učenje o diskretnom prostoru. U osnovi, problem diskretnosti prostora je veoma stari filozofski problem, koji se može pratiti sve do preskoratovaca, a tiče se odnosa beskonačnog i konačnog u određenju suštinskih obeležja prostora, odnosno, pitanja odnosa prostora i realnog, mnoštvenosti i jednog, deljivosti ili nedeljivosti prostora. Postoji više rešenja ovog problema, a ona se mogu svrstati u dve osnovne grupe – jednu čini učenje o kontinuiranom, a drugu o diskontinuiranom, punktualnom prostoru.

Obrazloženje aporetičnosti samog ovog problema, izloženo kroz hipotezu o prividu kretanja, u antičkoj Grčkoj najjasnije je postavio Zenon svojim aporijama. Svojom argumentacijom Zenon želi da ukaže na logičke paradokse (*reductio ad absurdum*¹) koji proishode iz teze o deljivosti prostora i postojanju mnoštva i da na osnovu toga pokaže da je realitet prostora prividan. Prema Aristotelu, koji je na kritici Zenona gradio svoj pristup razumevanju prostora, prostor nije sastavljen od nedeljivih delova, već predstavlja kontinuum. Kad bi postojali nedeljivi delovi, ne bi bio moguć dodir između njih. Atomisti su se, pak, suprotstavljali tezi o prostoru kao kontinuumu, pošavši od toga da beskonačna deljivost veličina ukida razliku između beskonačno velikog i beskonačno malog. Tako i Demokrit i Epikur pretpostavljaju istovremeno postojanje praznog prostora, koji nije deljiv i materije, koja ima diskretna obeležja.

Analizirajući Brunovo metafizičko i geometrijsko učenje o trostrukom najmanjem, Ksenija Atanasijević se, sa jedne strane, bavila istorijskim filozofskim korenovima Petronijevićevog originalnog učenja o diskretnom prostoru, ali sa druge, izvesno je da je njen izbor da obrađuje upravo ovog filozofa bio određen njegovom beskompromisnom etičnošću, doslednošću i ogromnim značajem koji je imao za širenje prosvetljenog renesansnog duha i prevladavanje viševjekovne dogme. U tom smislu, dok je Petronijević smatrao da su tačni matematički pojmovi, ključevi za rešenje zagonetke sveta

¹ Svođenje na apsurd (prev.ur.)

(odnosno, intrigantnost celokupne filozofije za njega se otkriva u rešavanju problema odnosa gnoseologije i metafizike), Ksenija Atanasijević je Petronijevićevo osnovno filozofsko nastojanje da se apsolutno prevede u imanentno u kategorijama kognitivne svesti, povezala sa etičkim pitanjima, nagoveštavajući već veoma rano da će u njenom pristupu etička sublimacija predstavljati taj nepovredivi ontološki status bića u kome apsolutno postaje stvarno.

„Zašto sam za disertaciju izabrala Đordana Bruna? On je prividno bio konfuzan, ali iza toga se skrivalo nešto novo i veliko. I Petronijević me je gurao da slušam predavanja o Brunu, ni on ga nije dovoljno znao, a trebalo mu je to. Nije me njemu toliko privlačila njegova lična tragedija koliko ceo njegov život. Bio je to čovek ogromne imaginacije, neverovatnog znanja, dobrog srca, velike pameti i – mnogo lakomislen“ (nav. prema Vuletić, 2005: 32).

Kada razmišljamo o Brunu, teško je uopšte zamisliti taj stepen rešenosti da se neko drži svojih ideja čak i pod pretnjom najstrašnije smrti. U slučaju Bruna, to čak nisu uvek konzistentna i logički dobro izvedena razmišljanja o svetu, već pre jedna nova vizija stvarnosti i mesta čoveka u kosmosu. Galileo, njegov savremenik, daleko je uspešnije matematički formulisao svoje ideje, učinivši ih izvesnijim i opovrgljivijim. U situaciji kada su obojica konkurisali za mesto predavača na katedri za matematiku u Padovi, Galileo je dobio to mesto kao bolji matematičar. Kasnije, kao što je opšte poznato, Galileo se odrekao učenja o kretanju zemlje i možemo danas samo pretpostaviti da je razlog tome, sem straha za goli život, bio i to što je ceo problem za njega bio postavljen kao pitanje logičkog, racionalnog razumevanja stvarnog, te da je suočen sa tuđim neznanjem i predrasudama, kao i represivnim režimom inkvizicije, mogao zaključiti da niko ništa ne dobija njegovim žrtvovanjem, da se od njegove smrti niko neće opametiti i da će sama neumitna istina i moć razuma kad-tad morati da budu prihvaćeni. Drugim rečima, u njegovom pristupu, znanje i istina ne zavise ni od njega ni od stanja njegove svesti, već su objektivno svojstvo stvarnosti. U Brunovoj filozofiji, nasuprot tome, postoji duboko hermetička dimenzija saznanja, unutar koje se ljudska egzistencija sagledava kao alhemijski proces transformacije samog kosmosa. U renesansi, ova vizura stvarnosti bila je formulisana kroz ideje o preslikavajućem odnosu između mikrokosmosa i makrokosmosa koja, mada je mnogo starija od tog perioda, upravo tada postaje jedno od oruđa oslobađanja od

crkvene dogme. Tezu o tome da je mikrokosmos odraz makrokosmosa i obratno, zastupao je čitav niz renesansih hermetičkih mislilaca i/ili umetnika poput Paracelususa, Nikolasa od Kuze (Nicolaus Cusanus), Đanbatiste dela Porte (Giambattista della Porta), Fićina (Ficino), Leonarda da Vinčija (Leonardo da Vinci)... Kasnije, Lajbnic (Leibniz) i Spinoza koji su takođe, pored Bruna, izuzetno važni izvori za formiranje Petronijevećeve originalne metafizike, razvili su svoja učenja pošavši od ove ideje.

Ideja o odnosu mikrokosmosa i makrokosmosa u vremenu renesanse ideju Boga, božanskog duha ili prisustva povezuje neposredno sa ljudskom svešću i dovodi i u pitanje način kako se božansko očituje u svetu. Kada govori o Brunu, jedna od njegovih najpoznatijih savremenih poznavalaca, Frensis Jejts (Frances Yates, 1964, 1966) tumači ga pre svega kao hermetičkog filozofa i maga sa neortodoksnom religijskom porukom. Jejts navodi da je Brunov razvoj naučnog mišljenja i povezivanje tumačenja kosmosa sa Kopernikovim heliocentričnim sistemom neizostavno povezano sa Fićinijevom solarnom magijom. U renesansnom vremenu dogme, mistično mišljenje predstavljalo je važnu dimenziju oslobađanja od crkvene dogme. Misticismom se nisu bavili samo neprosvećeni ljudi, već upravo naučnici i najrazvijeniji umovi tog vremena. Upravo zato, misticizam je cvetao – to je zlatno doba magije i alhemičara. Kao što Jejts navodi, istorija hermetičkih učenja tokom renesanse još uvek treba da bude napisana kako bi na adekvatan način bili predstavljene i istorijski okviri njihovog širenja, ali i pojmovni okviri razumevanja povezanosti magije, hermetičkih učenja i nauke onoga vremena.

Primer za hermetičku sintezu mikrokosmosa i makrokosmosa može se naći u Brunovim mnemotehničkim tehnikama (Yates, 1968), a ova veština mu je i otvorila vrata mnogih evropskih dvorova, na osnovu nje je i pronalazio mecene, a među njima ga je na kraju jedan i izdao. Bruno je razvio posebnu tehniku pamćenja, zasnovanu na principu sličnosti i na načelima hermetičko-magijskih praksi. Polazeći od shvatanja o opštoj povezanosti (empatiji) i sličnosti (simpatiji) svih stvari, kao i o memoriji kao inherentnom svojstvu kosmosa, njegove tehnike pamćenja počivale su na vizuelizacijama analognim magijskim vizuelizacijama koje je trebalo da aktiviraju arhetipske slike u memoriji. U umu je trebalo izdvojiti grupe virtuelnih mesta za odogovarajuće grupe predstava. Ovom tehnikom predstave se oživljavaju nezavisno od logičkih sledova ideja, tj. kroz mapiranje uma.

Npr. predstave koje treba zapamtiti crtaju se izmišljenom olovkom i „pakuju“ u određene „kuće“ ili „mesta“ uma pripremljena za to, koje su nalik kućama astrološkog zodijskog. U Brunovom mnemotehničkom svetu, od uma je napravljeno pozorište, ili unutrašnji teatar ili scena za izvođenje magijskog rituala, koji je, kako navodi Bruno u svom tekstu o memorijskim tehnikama „*Shadows*“, uključivao i magijske inkantacije (isto). Brunove tehnike memorisanja očigledno su predstavljale modifikaciju tada veoma razvijenih sholastičkih tehnika pamćenja, ali su počivale na sasvim drugačijem razumevanju stvarnosti. Naime, predstave su korišćene za mistično dosezanje jedinstva makrokosmičke i mikrokosmičke svesti. Takva ideja je bila pan-teistička i veoma strana hrišćanskoj crkvenoj dogmi. Putem mnemotehničkog sistema, krajnji cilj je bio da čovek instancira ceo univerzum u sebi. U jednom od svojih dela, Bruno piše, pozivajući se na *Corpus Hermeticum*: „Sve dok sebe ne učiniš jednakim sa Bogom, Boga nećeš spoznati. Ako svojim mislima obuhvatiš sve stvari odjednom, celokupno vreme, sva mesta, supstancije, kvalitete, količine, moći ćeš da razumeš Boga. Bog se proteže na realno postojanje svih bića, kako telesnih, tako i netelesnih, čulnih i natčulnih. To je ono što Bog jeste“ (nav. prema Yates, 1968).

Ovakvi sadržaji Brunovih tekstova, mada povremeno prilično netransparentni, nejasni i mistični, važni su za razumevanje unutrašnje vizije Brunovog bavljenja fizičkim kosmosom, koja je istovremeno povezana sa idejom Dobra. Prečesto se u udžbenicima i radovima koji se odnose na renesansu pokušava veštački razdvojiti mističan, religijski i racionalni duh tog doba te se, kada je Bruno u pitanju, naglašava da je on doprineo razvoju naučnog pogleda na svet iako je imao puno „zaostataka“ magijskog i mračnog mišljenja u sebi. Međutim, istina je da je sve to zapravo neodvojivo zajedno povezano kod Bruna i da se suština njegove filozofije ne može razumeti bez udela mističkog poimanja stvarnosti.

Stoga kada Bruno govori o najmanjim česticama stvarnosti, minimima i terminusima, o čemu će nadalje biti reči, potrebno je uočiti da ne govori samo o fizičkim osobinama stvari, već o umstvenim, a kroz to i o onim nepobitnim jedinstvenim svojstvima konačnih i ograničenih bića poput čoveka koja su kadra pod posebnim okolnostima da potvrde sebe kao apsolutna bića u konačnom svetu.

Zbog takvih stanovišta gorelo se u vreme inkvizicije. Ali istovremeno, za takve stvari se gorelo. Čini mi se da upravo zato što u

ljudskom umu, u svakom od nas prepoznaje iskru božanskog uma i postojanja, Bruno nije mogao odsutpiti od svojih uverenja i znanja, od svoje slobode i od svojih uvida. Za njega bi to značilo odstupiti od apsoluta u sebi, od svoje misije i učiniti život besmislenim.

Sličnu iskru mišljenja, kao i doslednog delovanja, možemo naći i kod Ksenije Atanasijević.

Brunovo učenje o najmanjem izloženo je pre svega u njegovom delu *De triplici minimo et mensura* (1591), koje je predstavljalo osnovni predmet analize doktorske disertacije Ksenije Atanasijević (Atanasijević, 1922). U njemu Bruno zastupa tezu o beskrajnosti kosmosa, ali i o postojanju poslednjih nedeljivih delova kosmosa/materijalnog postojanja. Ovo stanovište je upravo suprotno Aristotelovom, koji je zastupao tezu o kontinuiranosti, tj. deljivosti prostora/materije, smatrajući pri tom da on ne može biti beskonačan. Naime, Aristotelova argumentacija se zasnivala na tome da prostor ne bi bio moguć kada bi realno postojali nedeljivi delovi u njemu. Deljivost je sam princip postojanja prostora – to što je deljiv ne znači da se sastoji iz nedeljivih delova. Iz nedeljivih delova ne može se sastaviti ni jedna kontinuirana, protežna veličina kao što je prostor, niti se može objasniti kako bi se dodirivali nedeljivi delovi. Međutim, prema Aristotelu, bez obzira što je prostor deljiv, on nije beskonačan, jer beskonačno nema aktuelnu egzistenciju, već samo potencijalnu. Kao i beskonačno veliko, ni beskonačno malo nema aktuelnu egzistenciju, već samo potencijalnu. Beskonačno ne može biti niti supstancija, niti bilo koji konkretni princip. U tom smislu, prostor je suprotan pojmu broja. Prema Aristotelu, kao što ne može postojati jedna prostorna jedinica koja ne bi mogla biti deljiva, ne može da postoji ni broj koji se ne bi mogao uvećavati do jedinica koje se mogu dalje deliti.

U kosmološkom smislu, Aristotel je u skladu sa tim smatrao da je kosmos konačan i da je u njegovom centru nepomična Zemlja, oko koje se okreću nebeska tela. Takvu geocentričnu viziju kosmosa na sistematski način je izložio Ptolomej nekoliko vekova kasnije. Ovakav pristup, na osnovu kog se načela kosmičkih kretanja nastoje uskladiti sa osnovnim načelima metafizičkog razumevanja stvarnosti, zadržaće se i u renesansi.

Ovakvom shvatanju o prirodi prostora upućivane su različite zamerke još od atomista. Epikurov prigovor (a njega pominjem ovde naročito zbog toga što je Epikur, kao i Bruno, bio predmet

posebne analize Ksenije Atanasijević) bio je da se time ukida razlika između najvećeg i najmanjeg, odnosno, između veličina uopšte, jer bi najmanje u tom slučaju moralo biti isto što i najveće. Razvijajući Demokritovo učenje o atomima, Epikur je smatrao da postoji prazan prostor i atomi i na taj način je odvojio princip prostora od principa diskretnosti materije. On je uveo princip slučajnog kretanja (Demokrit je bio fatalist, smatrao je da nije moguća nikakva sloboda u poretku univerzuma). Epikur je zamišljao da najsitnije čestice univerzuma, atomi, neprekidno padaju i klize kao kapi kiše, ali je pretpostavio mogućnost slučajnog skretanja, usled čega nastaju "vihorasta kretanja atoma", njihova sudaranja i rekombinovanja. Na etičkom planu, on je time postavio slobodu volje kao princip postojanja univerzuma, čime je zapravo etiku ne prosto pretpostavio metafizici, već je stavio u samo središte metafizike. Etika postaje sastavni deo metafizičkog rešenja osnovnih načela bića.

Od atomista pa nadalje razvijaju se različita rešenja ovog problema, a ovde je važno uočiti da se misaoni razvoj Ksenije Atanasijević odvijao upravo u okruženju rešavanja tog problema. Kada je reč o neposrednom filozofskom krugu ljudi oko Ksenije Atanasijević, jedan od najsurevnjivijih kritičara Ksenije Atanasijević, Nikola Popović, ovom problemu je posvetio rad „Učenje o diskretnom prostoru u novijoj filozofiji“, a Petronijevićeva filozofija nudi gnoseološko i logičko rešenje diskretnog prostora, na koje se Ksenija Atanasijević oslanja u svojoj recepciji Brunovog učenja.

Međutim, bez obzira što ostaje nedovoljno eksplicirano u samim radovima Ksenije Atanasijević, a imajući u vidu naročito njen izbor da upravo analizirajući filozofiju Bruna i pre toga Epikura obradi ovaj problem, teško je otrgnuti se utisku da etika zauzima posebno metafizičko mesto u Ksenijinom sagledavanju opštih principa i načela univerzuma na način koji je više približava hermetičko-religijskom duhu Bruna, nego Petronijevićom povezivanju gnoseologije i metafizike.

To napominjem zato što se u retkim prikazima Ksenijine filozofije može pročitati da je ta filozofija, od momenta njenog osamostaljenja, zapravo serija pragmatičko etičkih rasprava ili filozofija utehe (Vuletić, 2005, Petrović, 2004) i da opredeljenje za etička razmatranja sledi kao filozofsko utočište u mračnim vremenima. Međutim, etika u njenim radovima je po svom istorijskom i pojmovnom, filozofsko-problemskom okviru u kome se razvija više od

sredstva ličnog spasenja jedne nadarene i misaone žene. Ona je pre deo jednog celovitog metafizičkog sagledavanja univerzuma.

Iako je poznato da se Ksenija Atanasijević interesovala za hermetizam, preslobodno bi bilo reći da je ona naš jedini filozofski alhemičar, ali možda to i nije toliko daleko od istine, ukoliko govorimo o sličnostima ili zajedničkom filozofskom duhu Bruna i Ksenije, o preplitanjima njihovih filozofskih biografija, o tragovima koje je renesansni duh mogao ostaviti u Ksenijinoj recepciji Bruna.

Prema Brunovom učenju, kosmos, budući da je beskrajan, zapravo nema centar, svaka tačka univerzuma je njegovo središte, a periferije nema. Kosmološka implikacija ovakve vizije je da postoji mnogo Sunaca i planeta poput zemlje sa bićima sličnim ljudima koji ih naseljavaju. Međutim, univerzum je jedan, a to implicira da, iako je beskonačan, sadrži nešto nedeljivo i jedinstveno, što je osnova za njegovo učenje o postojanju minimalnih nedeljivih elemenata kosmosa. Brunovo učenje o trostrukom minimumu polazi od toga da postoje tri vrste minimuma u univerzumu: metafizički (monada, broj), prostorni (tačka) i fizički (atom, element tela). Monada je nedeljiva supstancija duhovne prirode, panteističko biće kosmosa. Monada nije nepokretna, ona je cela u svakom momentu, položaju ili promeni. Deljenje materije se, prema njemu, ne može produžiti u beskonačnost, već se nužnim načinom mora doći do najmanjeg, dalje nedeljivog dela. Prevazilaženje Aristotelovog argumenta ovde se ostvaruje uvođenjem pojma terminusa. Aristotelov argument je da dodirivanjem jednog minimuma drugim, ne bi moglo doći do uvećanja, i formiranja linije, već bi oni pali jedan u drugi. Terminus, kao granica minima, predstavlja ivicu, granicu, koja se definiše kao rubnost koja omogućuje dodir, ali se on ne ostvaruje neposrednim dodirom dve minime. Osnovu Brunove diskretne geometrije čini, dakle, teza o postojanju dve vrste tačaka, minima i termina. Veličina minima je 1, a veličina termina 0. Međutim, kako minima nema veličinu (0), ona nije svojstvo fizičkog sveta. To je deo Brunove doktrine koji Petronijević kritikuje, jer Bruno pretpostavlja fizičko svojstvo ove nule, odnosno terminusa, koje se izražava kao prazan nesferičan prostor ili etar. Uvođenjem praznog prostora ili etra, on je matematički minimum identifikovao sa fizičkim. Prazan prostor nije uslov iz koga nastaju život i duh, već kao fizičko svojstvo, sveprožimajući etar.

Sledeći argumentaciju Petronijevića, K.A. navodi u svojoj analizi Brunovog učenja o najmanjem, da veličina terminusa ne

može da bude 0. Pridavanjem terminusu fizičkih svojstava, uz zadržavanje vrednosti 0, napravljena je unutrašnja protivrečnost u njegovom sistemu filozofije i onemogućena teza o diskretnosti prostora.

Rešavajući taj problem, Petronijević takođe razlikuje realne tačke minime, koje imaju vrednost 1, poslednje delove prostora, ali uvodi irealne tačke umesto terminusa koje takođe imaju vrednost 1, a ne 0. Na taj način ekstenziju prostora, ili etar u Brunovim kategorijama, ne čine brojive tačke minime, već irealne tačke. Spajanje i razdvajanje minima tako se događa kroz imaginarni dodir aktom negacije. Imaginarni dodir u pravom smislu reči izražava postajanje, a ne postojanje konačnog univerzuma. Petronijevićovo rešenje je spoj Spinozinog monizma i Lajbnicovog učenja o monadama, tj. pluralizma (on taj spoj naziva monopluralizam). Za razliku od Lajbnica, on pretpostavlja međusobnu komunikabilnost monada, a za razliku od Spinoze uvodi diskretnost materije, što zapravo odgovara Spinozinom pojmu atributa supstancije.

Neophodno je napomenuti da Brunova rešenja problema minima nisu bila najuspešnija kao pokušaji matematičkog rešenja diskretnosti prostora. U to vreme dolazi do naglog razvoja matematike, koja se još uvek meša sa mistikom i magijom, ali Bruno zapravo nije bio u vrhu matematičkih znanja svog vremena. Npr, Nikola od Kuze bavi se u to vreme preciznijim matematičkim rešavanjima problema besкраjno velikog i besкраjno malog, Kardano (Cardano) prvom teorijom verovatnoće, Tartalja (Tartaglia) rešenjem jednačina višeg stepena, pojmom logaritma. Povrh toga, u toku renesanse se unapređuje standardizacija matematičkih simbola, što je kasnije veoma olakšalo matematičku komunikaciju i kumulativni napredak u ovoj disciplini (npr. znakovi $+$, $-$, $=$, $<$, $>$, koren i sl. uvode se tek u 16. veku i za Brunovog života još nisu bili standardizovani). Ono što Bruna čini velikim nije, dakle, matematičko rešenje problema diskretnosti prostora. Ono što Bruna čini genijem jeste vizija, koja prethodi svakom naučnom postupku dokazivanja, a koja, prema eksplicitnom tumačenju Ksenije Atanasijević, ostaje uticajna i validna sve do danas, potvrđujući se u savremenim otkrićima Bekerela (Becquerela), para Kiri (Curie), Bora (Bohra) i Hajzenberga (Heisenberga). To se pre svega odnosi na otkriće radioaktivnog raspada jezgra, dvostrukih svojstava čestica i razlikovanje pozicije i momenta u

Hajzenbergovom principu neodređenosti, kao i na uočavanje relativnosti kretanja, na šta je ona ukazala u svom doktorskom radu.

Međutim, etičko jezgro takve vizije sveta predstavlja izuzetno važnu komponentu Brunovog učenja o osnovnim načelima kosmosa, a nesumnjivo i vizije stvarnosti Ksenije Atanasijević.

Ksenijino tumačenje Brunovog učenja o trostrukom minimumu ostaje važan deo njene filozofske biografije, poput skretnice koja je u jednom momentu odredila njen celokupan potonji život. Obično se o Branislavu Petronijeviću govori kao o Ksenijinom mentoru i učitelju. Međutim, njena sudbina, život i delo pokazuju da je njen pravi učitelj i filozofski saputnik bio Đordano Bruno.

LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 1922. *Brunovo učenje o najmanjem*. Beograd: Univerzitet u Beogradu.
- Atanasijević, Ksenija. 1972. *The Metaphysical and Geometrical Doctrine of Bruno*. St Louis: Warren H. Green Inc.
- Atanasijević, Ksenija. 1929. *Etički odlomci*. Novi Sad : Štamparija Jovanović i Bogdanov .
- Atanasijević, Ksenija. 1930. *Filozofski fragmenti*. Beograd : Prosveta.
- Atanasijević, Ksenija. 1933. *Hristova etika*. Beograd : Štamparija Privredni pregled Atanasijević, Ksenija. 1934. *Etika praštanja*, Beograd : Štamparija Drag. Gregorića.
- Atanasijević, Ksenija. 1968. *Smisao i vrednost egzistencije: aksiološka razmatranja*. Beograd : K. Atanasijević.
- Atanasijević, Ksenija. 2008. *Etika feminizma*. Beograd : Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2011. *Etika hrabrosti*. Beograd : Žene u crnom : Rekonstrukcija Ženski fond : Centar za ženske studije.
- Bruno Giordano. 1959. *O uzroku, principu i jednom*. Beograd: Kultura.
- De Krešenko Lučano. 2004. Istorija moderne filozofije: od Nikole Kuzanskog do Galileja Galileja. Novi Sad : Svetovi.
- Filipović, Vladimir. 1956. *Filozofija renesanse i odabrani tekstovi filozofa*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Lazović, Živan. 2015. Čemu prekrajanje istorije srpske filozofije? *Theoria* . 2 (58): 143–160.
- Milosavljević, Boris. 1999. Nov pogled na delo Branislava Petronijevića. *Gledišta* . 40 (1/2) 269–279.
- Paterson, Antoinette Man. 1970. *The Infinite worlds of Giordano Bruno*. Springfield : Charles C. Thomas.
- Petrović, Ružica. 2004. *Filozofija utehe Ksenije Atanasijević*. Beograd: Pešić i sinovi.
- Popović, Nikola M. 1919. *Učenje o diskretnom prostoru u novijoj filozofiji*, U Beogradu : Štamparija Savića i Komp.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: Jovan.
- White, Michael. 2002. *The Pope and the Heretic : the true story of Giordano Bruno, the man who dared to defy the Roman inquisition*. New York : William Morrow.
- Yates, Frances. 1964. *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Yates, Frances. 1968. *The Art of Memory*. London: Routledge and Kegan Paul.

Nada Sekulić
KSENIJA AND BRUNO
(ON INTERTWINING THE LIFE PATHS
AND PHILOSOPHIES OF KSENIJA
ATANASIJEVIĆ AND GIORDANO
BRUNO)

Abstract

Ksenija Atanasijević's PhD thesis on Giordano Bruno's metaphysical doctrine represents one of the most significant contributions to understanding Bruno's philosophy, as well as the Renaissance spirit in general. Inspired by ancient philosophy, especially by the Hellenistic atomists Democritus and Epicurus, and Copernican Revolution, Bruno developed his own concept of an infinite cosmos in which the center is at every point and the edge is nowhere to be found, containing infinitely many worlds composed of indivisible parts, minims, all explained in the categories of his qualitative approach to

mathematics. Comparing his teaching to the teachings of his contemporaries, interpreting him as an anticipator of the discoveries of Galileo, Kepler, Huygens, and Herschel, as well as the philosophies of Leibniz and Spinoza, and also Branislav Petronijević, while pointing to the implications that associates his teaching with the modern understanding of atoms and the findings of Becquerel, the Curies, Bohr and Heisenberg, Ksenija Atanasijević provided an extremely original synthesis and interpretation of the origins and trajectory of the influence of Bruno's philosophy, presenting it at the same time as a victory of free mind over dogma. Usually, Branislav Petronijević is referred to as Ksenija's mentor and teacher. However, her fate, life and work show that her real life teacher was Giordano Bruno.

Keywords: Ksenija Atanasijević, Giordano Bruno, Renaissance, cosmos, discrete space.

KATARINA LONČAREVIĆ

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

katarina.loncarevic@fpn.bg.ac.rs

katarina.loncarevic@gmail.com

Feministička filozofkinja na rubu istorije: Ksenija Atanasijević i antička filozofija¹

Apstrakt

U ovom se tekstu analizira, uglavnom, zanemareni aspekt filozofskog dela Ksenije Atanasijević, odnosno njeno feminističko čitanje i analiza antičke grčke filozofije. Tvrdi se da četiri kratka teksta koja je Atanasijević napisala i objavila od 1923. godine do 1927. godine možemo da posmatramo kao važne prethodnice drugotalasne feminističke kritike i feminističkih intervencija u filozofski kanon, da bi se, zatim, ponudila i kritička analiza dela Ksenije Atanasijević tokom ovog perioda, uzimajući u obzir činjenicu da ova četiri teksta predstavljaju više ili manje fragmentarni a ne sistematičan napor Atanasijević kao ekspertkinje za antičku grčku filozofiju. U tekstu se ukazuje na važnu činjenicu da Ksenija Atanasijević želi da piše i za feminističku a ne samo akademsku javnost i da zbog toga njeno feminističko angažovanje u analizi i interpretaciji antičke filozofije možemo da posmatramo kao jedinstveno za to vreme u regionu. Na kraju, daje se komparativna analiza teksta Ksenije Atanasijević koji je posvećen filozofkinjama antičke Grčke iz 1924. godine i teksta koji ima sličnu ambiciju, a koji je napisala Ketlin Vajder 1986. godine, sa ciljem da se ukaže na slične teze i zaključke do kojih dolaze ove dve autorke koje rade u različitim periodima i imaju na raspolaganju različite izvore i resurse.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, feministička filozofija, feministička istorija filozofije, antička grčka filozofija, filozofski kanon

¹ Tekst predstavlja prevedenu i proširenu verziju teksta Katarina Loncarevic, A Feminist Philosopher on the Fringe of History: Ksenija Atanasijevic and Ancient Greek Philosophy, The Monist 2015; 98 (1): 113–124, doi:10.1093/monist/onu002. Reprinted and translated by permission of Oxford University Press on behalf of the Hegeler Institute. (c) The Author 2015. All rights reserved.

Autorka se zahvaljuje izdavaču na dozvoli da tekst prevede i proširi za ovaj zbornik radova.

Zašto Ksenija Atanasijević?

■ Različiti su načini preko kojih možemo da pristupimo i istražimo život i misao Ksenije Atanasijević (1894–1981).² Možemo temeljno da ispitamo njen život na osnovu postojećeg biografskog materijala, pisama, izvoda iz ličnog dnevnika, ali i preko iscrpne intelektualne biografije *Život i misao Ksenije Atanasijević* koju je objavila Ljiljana Vuletić 2005. godine. Mogli bismo takođe da ispitamo značaj Ksenije Atanasijević iz perspektive istorije obrazovanja u Jugoslaviji i specifično istorije Univerziteta u Beogradu i njegovog Filozofskog fakulteta na kome je Atanasijević započela i završila (pre vremena) svoju karijeru kao univerzitetska radnica. Naravno, možemo da izaberemo potpuno drugačiji tok istraživanja i da kritički ispitamo njena filozofska dela, naročito iz perioda kada je bila na svom teorijskom i univerzitetskom vrhuncu, tokom 20-ih i 30-ih godina XX veka. Ili, umesto na njen teorijski rad, možemo da se usredsredimo na ulogu Ksenije Atanasijević u ženskom, odnosno feminističkom pokretu u Srbiji, zatim i u Jugoslaviji, koji se organizuje tokom 20-tih godina, i u kojem ona svakako predstavlja jednu od najistaknutijih aktivistkinja.

U ovom tekstu, kombinuju se neki od pomenutih pristupa ali ide se i korak dalje. Obično se autorke i autori koje/i se bave životom i delom Ksenije Atanasijević usredsređuju na sledeće važne činjenice: ona je bila prva žena koja je stekla doktorat na Univerzitetu u Beogradu, i prva žena u istoriji Beogradskog univerziteta koja je postala univerzitetska predavačica (docentkinja) na odeljenjima za

² Rođena i odrasla u Beogradu, Ksenija Atanasijević je bila prva žena koja je doktorirala na Univerzitetu u Beogradu, prva doktorka filozofije i prva docentkinja na odeljenjima za filozofiju prvo u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, a zatim i Kraljevini Jugoslaviji. Diplomirala je filozofiju i klasične jezike 1920. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, i odbranila doktorsku disertaciju „Brunovo učenje o najmanjem” na istom univerzitetu 1922. godine. Od 1924. godine počinje da radi kao prva docentkinja na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je pre svega predavala antičku filozofiju.

Ksenija Atanasijević je bila i veoma aktivna u feminističkom pokretu u Srbiji. Bila je članica predsedništva Lige žena za mir i slobodu, Društva za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava: Ženski pokret, a pisala je i za časopis tog udruženja, *Ženski pokret*, prvi jugoslovenski feministički časopis, ali i za časopise *Život i rad*, *Jugoslovenska žena*, *Pravda*, i mnoge druge. Ostavila je oko 400 bibliografskih jedinica koje uključuju knjige, eseje, prikaze, kritike i prevode.

filozofiju, u celoj Jugoslaviji; bila je jedna od malobrojnih i međunarodno priznatih eksperata i ekspertkinja za filozofiju Đordana Bruna; njena univerzitetska karijera se završila posle svega dvanaest godina rada zbog lažnih optužbi za plagijat, i bila je jedna od najpoznatijih žrtava mizoginije od strane muških kolega na univerzitetu kojoj je bila izložena od samog početka svoje kratke akademske karijere. Sve ove teme su ispitane od strane različitih autorki i autora u Srbiji (upor. Vuletić, 2005; Marić, 2007). Međutim, relativno malo tekstova je napisano iz kritičke perspektive o Kseniji Atanasijević kao *feminističkoj filozofkinji*, i moj cilj je da otvorim diskusiju o Kseniji Atanasijević kao feminističkoj filozofkinji, kao filozofkinji koja je pristupila filozofiji iz feminističke perspektive, i koju možemo da posmatramo kao važnu prethodnicu feminističke filozofije kakvu danas poznajemo.

Ksenija Atanasijević je bila prva filozofkinja na Filozofskom fakultetu u Beogradu koja se specijalizovala za antičku filozofiju, i na taj način je uticala na svoje naslednike da nastave da razvijaju specijalizovane kurseve i predmete iz grčke i rimske filozofije (Marić, 2007: 546–547). Ovo je jedna od najvažnijih činjenica vezana za njen filozofski rad koja se obično ne naglašava dovoljno. Kao specijalistkinja za antičku filozofiju, Ksenija Atanasijević je započela mapiranje statusa žena unutar filozofskog kanona, ispitivala je dela filozofkinja (ali i pesnikinja) antičkog vremena, i tako je anticipirala sistematičan rad feminističkih filozofkinja i njihove analize filozofskog kanona koje počinju tek 70-ih godina. Utoliko je važnije ukazati na činjenicu da Ksenija Atanasijević piše i objavljuje ove eseje o antičkoj grčkoj filozofiji tokom 20-ih godina, te bi njeno ime i rad morali da imaju istaknuto mesto u svakoj istoriji feminističke filozofije.

Feministička filozofija i intervencije u filozofski kanon

Kao polje istraživanja, feministička filozofija ne postoji pre ranih 70-ih godina i takozvanog drugog talasa feminizma. Tokom ovog perioda, različita feministička istraživanja unutar filozofije imala su kao svoj rezultat brojne tekstove, eseje i knjige koji */* filozofski ali */* feministički. Odnosno,

„[p]ošto termin ‚feministički‘ označava društveni pokret žena za ... pravdu, jasno je da ‚feministička‘ filozofija ima takođe

političko značenje. ... [F]eministička filozofija se u najširem smislu bavi pitanjima pravde za žene – i zato je ona *feministička* a ne *ženska*. To nam govori da se radi o oblasti filozofije koja ima političku agendu” (Alcoff and Kittay, 2007: 9).

I u ovoj oblasti filozofije sa jasnom političkom agendom, „ispitivanje istorije filozofije se može posmatrati kao ono koje predstavlja centralni katalizator za feministički politički projekat” (Gardner, 2006: 109). Ispitivanje istorije (zapadne) filozofije, čitanje kao i novo čitanje filozofskog kanona bili su nužni i prvi koraci u građenju polja istraživanja koje zovemo *feministička filozofija*.

Feminističke filozofkinje su došle do zaključka da postoje tri široka pristupa u feminističkom ispitivanju istorije filozofije od 70-ih (upor. Gardner, 2006; Witt, 2004a; Witt 2004b; Witt, 2006; Schott, 2007). Prvi pristup predstavlja takozvanu negativnu analizu kanona, a zapravo označava eksplicitnu kritiku kanona kao mizoginog (upor. Okin, 1979; Coole, 1993). Drugi pristup bi se mogao opisati kao napor da se proizvede „alternativni kanon” (Schott, 2007: 54), što znači uključivanje

„alternativnog izbora autora/autorki ili tekstova koje bi trebalo smatrati delovima kanona. Ova strategija uključuje pokušaje da se uključe izgubljeni glasovi filozofkinja, ... i da se usmeri pažnja ka muškim figurama u istoriji filozofije koji su posmatrani kao marginalni ... i takođe, pokušaje da se razviju strategije čitanja koje za svoj fokus imaju neortodoksne tekstove ili momente onih autora koji su već čvrsto utvrđeni u kanonu” (ibid., 46–47).

Ova „revizija istorije filozofije” (Witt, 2004b: 1) ima za svoju posledicu drugačiji pejzaž te istorije u kojoj filozofkinje nisu puki predmeti istraživanja ili posmatranja, već aktivno delaju na izgradnji kanona. I konačno, treći pristup predstavlja „pozitivni odnos prema kanonu” (Schott, 2007: 54) ili „aproprijaciju kanonskih filozofa ... kao izvora” (Witt, 2004b: 1) za savremenu feminističku filozofiju.

Ova klasifikacija, iako bi je trebalo posmatrati kao provizornu, ipak omogućava da na zanimljiv način pristupimo delu Ksenije Atanasijević. Iako je bila na svom teorijskom i filozofskom vrhuncu za vreme takozvanog „zatišja” između prvog i drugog talasa feminizma na zapadu, i uprkos činjenici da naročito tokom 20-ih godina, kada je objavila svoja feministička čitanja istorije antičke filozofije, ne možemo da govorimo o feminističkoj filozofiji kao autonomnom polju istraživanja. Ovim tekstom se ističe da je Atanasijević jedan od

onih „izgubljenih glasova“ u istoriji feminističke filozofije zato što se ona čak i među feminističkim filozofkinjama sa našeg područja ne posmatra kao važna prethodnica feminističkoj filozofiji, koja je kao oblast istraživanja nastala tokom drugog talasa feminizma na zapadu.

Iako jasno prepoznaje filozofski kanon kao mizogin, Ksenija Atanasijević nije ostavila nijedan tekst koji se bavi tim aspektom negativne analize kanona. Međutim, doprinos Ksenije Atanasijević, kada je reč o druga dva feministička pristupa istoriji filozofije, skrojenih tokom 70-ih, posmatramo kao važan pošto ona koristi slične strategije čitanja i analize još tokom 20-ih. Ona je pisala o važnim filozofkinjama da bi pokazala da su se žene bavile filozofijom u gotovo svim važnim filozofskim školama antičkog doba. Usredsređivanjem ne samo na žene-filozofkinje već i na druge zanemarene figure u istoriji filozofije, kao što je Muzonije Ruf, ona je počela izgradnju alternativnog kanona, iako na elementarnom nivou. Ksenija Atanasijević je napisala i važan esej o jednoj kanonskoj figuri iz feminističke perspektive, o Platonu, sa idejom da iskoristi njegove uvide o ženama kao izvor za filozofiju i feminizam njenog vremena.

Feminizam i filozofija u delu Ksenije Atanasijević

Iako o ženskom organizovanju možemo da govorimo na području prvo Vojvodine, zatim u drugim delovima Srbije već negde od sredine devetnaestog veka (upor. Sklevicky, 1984: 415–416; Božinović, 1996: 66–70), feministički pokret kao društveni pokret možemo da pratimo u periodu između dva svetska rata. Uprkos nekim začudno ukorenjenim gledištima da je postojao period „zatišja“ u feminističkim zahtevima između 20-ih i 60-ih, u mnogim zemljama Evrope baš između dva svetska rata, feministkinje počinju da se organizuju, formiraju grupe i asocijacije, koje imaju slične ciljeve kao i njihove prethodnice u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama.³ Ksenija Atanasijević je bila istaknuta članica feminističkog

³ U pravom smislu te reči, „zatišja“ nije bilo, i takvo čitanje istorije feminizma i feminističkih pokreta dolazi zajedno sa metaforom talasa od američkih i britanskih istoričarki feminizma. Kako uostalom i ovaj tekst pokazuje, između dva svetska rata, feministički pokreti postaju masovni u mnogim delovima Evrope, a takođe feministički pokreti ne postaju neaktivni u Veli-

pokreta u Srbiji i Jugoslaviji, i strastveno je bila posvećena različitim lokalnim, regionalnim ali i međunarodnim feminističkim inicijativama (upor. Vuletić, 2005: 41–80). Iako su se neki autori i autorke bavili istraživanjem feminističkog i filozofskog dela Ksenije Atanasijević, tim analizama često nedostaje kontekstualizacija njene feminističke filozofije, posebno ako se uzme u obzir kada i kako samo polje istraživanja koje zovemo feministička filozofija nastaje, i kritička analiza načina na koji Atanasijević sprovodi u delo feminističko promišljanje i novo čitanje istorije filozofije. Pošto tih povezivanja nema, šira javnost kao i feminističke filozofkinje, obično nisu upoznati sa izuzetno važnim doprinosom Ksenije Atanasijević za to područje istraživanja. Čak bi se moglo reći da je njen glas kao feminističke istoričarke filozofije još uvek izgubljen, iako je veliki broj njenih eseja iz istorije filozofije nekoliko puta reizdan u skorijem periodu (upor. Atanasijević, 2007; Vuletić, 2008; Vuletić, 2010; Vuletić, 2011). Ono što obično feminističke filozofkinje u regionu previđaju jeste izuzetna činjenica da je Atanasijević gotovo potpuno usamljena u tom naporu, i zasnovano samo na njenom teorijskom i filozofskom entuzijazmu, započela feminističko novo čitanje i ispitivanje filozofskog kanona tokom 20-ih godina prošloga veka. Tokom tog perioda, ona je, između ostalog, objavila i četiri važna teksta u kojima se bavila antičkom grčkom filozofijom iz feminističke perspektive: „O emancipaciji žena kod Platona” (1923), „Pesnikinje i filozofkinje stare Grčke” (1924), „Jedan feminist starog veka” (1926), i „Pitagoreičarka Theana” (1927). Zajedno posmatrani, ovi eseji predstavljaju važne prethodnike sličnih filozofskih istraživačkih napora koji počinju tokom takozvanog drugog talasa feminizma.

Ovim tekstom želimo da pokažemo da je izolovan rad Ksenije Atanasijević anticipirao istraživanja feminističkih istoričarki filozofije, i da se analize i zaključci koje nudi Atanasijević često poklapaju sa onima koje daju njene „naslednice”. Zato ovaj tekst posmatram i kao napor da se popuni i praznina u znanju i razumevanju istorije

koj Britaniji i Sjedinjenim Američkim Državama po dobijanju prava glasa kojim se *simbolički* u tim zemljama završava prvi talas feminizma. Iako na ovom mestu nemamo prostora da problematizujemo metaforu talasa preko koje se obično konceptualizuje istorija feminizma, ona često ispušta iz vida da se ono što nazivamo prvim talasom ne završava 1920. godine (osim i opet samo simbolički u SAD i Velikoj Britaniji), a slično se pokazuje i sa periodizacijom drugog talasa. Zato reč „zatišje” stoji pod navodnicima u ovom tekstu.

feminističke filozofije. Jedan od ciljeva ovog rada je i da se izbegnu greške i propusti samih feminističkih filozofkinja, koje su paradoksalno prilično ubedljivo kritikovale u (muškoj) filozofiji glavnog toka – isključivanje i neznanje o važnim filozofkinjama iz prošlosti. Sve ovo, naravno, ne znači da je polje feminističke filozofije nastalo u Jugoslaviji i Srbiji tokom 20-ih godina. Naime, pojavu Ksenije Atanasijević možemo s pravom da posmatramo kao *incident* u srpskoj filozofiji onoga vremena iz svih već navedenih razloga, a dodatno, ona se savršeno uklapa u tezu Ketrin Gardner (Catherine Gardner) da je „rad najranijih feminističkih filozofkinja ... najbolje posmatrati kao niz izolovanih kritika, a ne kao napor koji je formirao obrazac za prepoznatljiv feministički filozofski rad” (Gardner, 2006: xxix). Međutim, sama ta činjenica ne znači da je rad na kritičkoj analizi dela feminističkih filozofkinja s početka i u prvoj polovini dvadesetog veka nešto što nije nužno i što bi možda bilo samo deo nečijih izolovanih i ličnih teorijskih interesa. Suprotno od toga, ovakva analiza može da nam pomogne u rekonstrukciji istorije feminističke filozofije koja se, kako i ovaj tekst pokazuje, nije samo razvila u Sjedinjenim Američkim Državama i drugim zemljama zapada, već i u drugim sredinama koje nemaju tako bogatu tradiciju u ispitivanju filozofskih tema iz feminističke perspektive. Ovakve analize i istraživanja nam predstavljaju „zaboravljene”, često i zanemarene feministkinje i njihov značajan rad u polju feminističke filozofije.

Ne čudi što je Ksenija Atanasijević započela svoje sopstveno novo čitanje kanona zapadne filozofije u okviru područja antičke filozofije. Kursevi koje je osmislila i predavala na Filozofskom fakultetu u periodu između 1924. i 1936. godine, predstavljali su temelje za specijalizovane kurseve iz antičke filozofije u kasnijem periodu, koji kao takvi nisu postojali na Univerzitetu u Beogradu pre nego što je dobila poziciju docentkinje (upor. Marić, 2007). Još jedna značajna novina u esejističkom radu Ksenije Atanasijević u ovom periodu jeste povezivnje feminizma i svoga specijalističkog interesovanja za antičku filozofiju.

Platon o statusu žena

Još 1923. godine, Ksenija Atanasijević je napisala kratak članak o Petoj knjizi Platonove *Države*, pod naslovom „O emancipaciji žena kod Platona”. Tekst je objavljen u feminističkom časopisu

Ženski pokret, glasilu Društva za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava (ili skraćeno Ženski pokret) u kojem je Atanasijević bila jedna od značajnih aktivistkinja, ali i autorki u samom časopisu. Sam esej je relativno kratak, i najveći deo teksta predstavlja reprodukovanje argumenta iznetog u Petoj knjizi *Države* o ulozi i položaju žena u idealnoj državi. Međutim, činjenica da se feministkinja i filozofkinja Ksenija Atanasijević bavi Petom knjigom *Države* je iz feminističke perspektive događaj od velikog značaja. Prvo, prema podacima Narodne biblioteke Srbije, u periodu kada Atanasijević piše ovaj esej, nije postojao prevod *Države* na srpskohrvatskom jeziku.⁴ *Država* je bila dostupna na grčkom, latinskom, nemačkom, francuskom i engleskom jeziku. Drugim rečima, bilo je od najveće važnosti za čitateljke (i čitaoce) ovog teksta Ksenije Atanasijević da dobiju neku vrstu sažetka Pete knjige da bi shvatili značaj Platonovog argumenta za „emancipaciju žena”. Druga važna činjenica koja se ne sme izgubiti iz vida kada se čita ovaj esej Ksenije Atanasijević jeste da je on objavljen u feminističkom časopisu koga su čitale pre svega aktivistkinje na području Jugoslavije, pa je iz svega ovoga vidljivo da je Atanasijević imala izraženu potrebu da napiše tekst za feminističku publiku i da nam ponudi feminističko čitanje i feminističku analizu Platonove *Države*.

Od ranih 70-ih, Peta knjiga Platonove *Države* postala je predmet velikog interesovanja feminističkih filozofkinja, te je objavljen veliki broj tekstova i eseja o Platonovom takozvanom argumentu za jednakost žena u idealnoj državi, iako ne postoji saglasnost među filozofima i filozofkinjama povodom navodnog Platonovog „feminizma”: u tom smislu imamo tekstove koji argumentuju u prilog Platonovih gledišta o ženama kao da se radi o emancipatorskim, ali i onih koji te argumente osporavaju (upor. Allen, 1975; Annas, 1976; Gardner, 2000; Okin, 1977; Okin, 1979; Pierce, 1973; Pomeroy, 1974; Saxenhouse, 1976; Tuana, 1994, i mnogi drugi).

Nažalost, iako je Ksenija Atanasijević uistinu bila ekspertkinja za antičku filozofiju, esej „O emancipaciji žena kod Platona” je njen jedini tekst koji za predmet istraživanja ima Platonova gledišta o ženama, tako da ne možemo da govorimo o sistematičnom i sveobuhvatnom pristupu u analizi ove teme kod same Atanasijević. Ona ne

⁴ Prema podacima iz kataloga Narodne biblioteke Srbije, prvi prevod Platonove *Države* je objavljen na hrvatskom 1942. godine, a na srpskom 1957. godine.

analizira niti upoređuje različite Platonove dijaloge i ne ukazuje, iako je sasvim izvesno toga bila u potpunosti svesna, da je Platon ako ništa drugo, po ovom pitanju, „složena figura, pošto se argumenti koje iznosi o ženama u *Državi* i u *Zakonima* razlikuju” (Alcoff i Kittay, 2007: 2), da su njegova „emancipatorska” gledišta o ženama u Petoj knjizi *Države* u nesaglasnosti sa njegovim gledištima iz recimo Četvrte knjige istog dijaloga, gde se žene pojavljuju među onima u kojima gori (delovi duše) vladaju nad boljim (upor. Schott, 2007: 47–48), i gde on eksplicitno suprotstavlja želje, zadovoljstva i bolove koje možemo naći kod žena, dece, robova, ali i kod drugih „slobodnih ljudi, koji su većinom slabi”, sa „jednostavn[im] i smern[im] sklonostima, praćen[im] umom i promišljenošću” koje nalazi samo „u nekolicini” (Platon, 2002: 431c; upor. Schott, 2007: 48).

Potrošeno je dosta mastila u filozofskim i feminističkim raspravama o ideji da li Platona možemo da posmatramo kao jednog od prvih feminista među kanonskim filozofima, iako su se te rasprave uglavnom zasnivale na njegovim stavovima o ženama u Petoj knjizi *Države*. Moglo bi se, ipak, reći da ovde i nema neke velike kontroverze pošto Platona ne možemo nazvati feministom jer se on nikada nije bavio pitanjem ženskih (pa ni muških) prava. Gotovo svi njegovi argumenti u prilog „jednakosti” i „emancipacije” žena mogu se posmatrati kao deo njegovih napora da ih učini korisnim za (idealnu) državu. Platona je zanimala dobrobit celine, države, a ne žena ili muškaraca.⁵ Pa ipak, i pored ove jasne argumentacije, feminističke filozofkinje su od 70-ih angažovane u novom čitanju i analizi Platonove *Države*, i ovaj napor se može posmatrati, da iskoristimo reči Šarlot Vit (Charlotte Witt), kao „feminističko prisvajanje kanonskih filozofa ... [To znači da se] kanon koristi kao resurs, kao izvor, i kao potvrda da je feministička perspektiva ili neki problem koji pokreće feminizam bezbedno duboko ukorenjen u našoj filozofskoj kulturi” (Witt, 2004b: 1). Moja teza je da je upravo ovaj uvid u osnovi čitanja i analize Platonove *Države* koju daje Ksenija Atanasijević u članku iz 1923. godine. U tom eseju, ona naglašava Platonov neuobičajeni stav o ženama za antički svet, i tvrdi:

⁵ Jedna od ranijih analiza navodnog Platonovog feminizma koja upravo pokazuje zašto ovde nema ničega kontraverznog je analiza Džulije Anas iz 1976. godine. Njen esej (Annas, 1976) je bio inspirisan sve većim brojem tekstova koji su objavljeni tokom 70-ih u kojima su branjene teze da se Platonove ideje o ženama mogu posmatrati kao „protofeminističke”.

„Mislioci Staroga Veka, gotovo bezizuzetno, pripisivali su ženi drukčiju i nižu prirodu nego čoveku, i na osnovu toga određivali joj potčinjeni rang u socijalnom i porodičnom životu. ... Gotovo svi stavovi grčkih filozofa, koji govore o ženi, negativni su i neprijateljski. Samo Platon, najviši duh antičkog vremena, ima o njoj mišljenje sasvim suprotno uobičajenom shvatanju onoga doba, mišljenje tako dalekovido, da i danas može da bude interesantno, napredno i blisko” (Atanasijević, [1923] 2008a: 82).⁶

Na samom početku teksta, možemo da uočimo nekoliko važnih elemenata feminističkog novog čitanja Pete knjige *Države* koje nudi Atanasijević. Prvo, ona naglašava da je ideja da muškarci i žene dele istu prirodu nešto što bi trebalo da bude osnova za rasprave o ženskim pravima i o njihovim ulogama u društvu. I nije iznenađujuće da ona upravo u Platonovoj *Državi* vidi važan izvor za takvo gledište. Upravo u Petoj knjizi Sokrat tvrdi da su jedine prirodne razlike između muškaraca i žena osnovne biološke razlike, i da nema razlika koje bi bile osnova za argumente protiv ženske jednakosti sa muškarcima. Drugim rečima, iz polne razlike *ne slede* razlike u sposobnostima. Prema tome, žene mogu da se bave istim poslovima kao i muškarci, pa za Platona to dalje znači da žene mogu biti čuvarke u (idealnoj) državi, i da njihova funkcija u društvu nije ograničena samo u okvirima domaćinstva: „Ova komponenta argumenta se može posmatrati kao anticipacija modernog feminističkog promišljanja, a naročito liberalnog feminizma” (Gardner, 2006: 167). I, ukoliko bi bilo neophodno da se pozicionira feminizam Ksenije Atanasijević, onda bi se ona, kao

⁶ U kasnijem članku, objavljenom 1926. godine, o stoiku Muzoniju Rufu, imamo sličan uvid, pa taj esej počinje sledećim rečima:

„Pored mnogih neprijateljskih i negativnih i sudova o sposobnostima i sklonostima žene, koje su dali pisci Staroga Veka, ostalo je i nekoliko izrazitih argumenata u njenu korist. *Najubedljiviju i najsistematizovaniju potvrdu feminizma dao je Platon*, kad je izgrađivao svoju konstrukciju jedne idealne države, i pri tome u program svoga aristokratskoga komunizma uveo i puštanje žene na sve položaje u državi. Utvrdivši da između čovekovih i ženinih dispozicija ne postoji nikakva razlika u suštini, nego samo u kvantitetu s obzirom na jaču konstituciju čovekovu, i priznavši da izuzetne žene mogu svojom duhovnom razvijenošću da daleko za sobom ostave ljude, Platon je u svojoj državi energično zastupao sasvim moderno gledište da žene mogu dostojno vršiti sve pozive koje i ljudi. Ovom svojom naprednošću antički filozof vidovito je prevazišao mnoge današnje intelektualce koji, nemoćni da probuđenost i aktivnost žene ukoče, gledaju da bar njeno napredovanje što duže i što zlonamernije ometaju i komplikuju” (Atanasijević [1926] 2008c: 163; naglasak autora).

aktivistkinja takozvanog građanskog dela ženskog pokreta između dva svetska rata, odnosno građanskog feminizma (upor. Božinović, 1996: 101, 109–112), mogla svrstati među liberalne feministkinje, iako tu etiketu koristim oprezno imajući u vidu da ona sama nije koristila taj termin. Ona je verovala da žene i muškarci dele istu ljudsku prirodu, a da su žene, zbog dugotrajnog života pod patrijarhatom i konzervativizmom, počele da osećaju potrebu za suštinskom promenom i poboljšanjem društvenog, političkog i kulturnog života. Atanasijević je bila uverena da su feministički programi zasnovani na duboko humanim idejama o ostvarenju slobode svake individue, zaštiti žena kako na radnom mestu tako i u svakodnevnom dužnostima, kao i zaštiti dece. Drugim rečima, ona je verovala da feminizam donosi novi moral koji će doprineti poboljšanju celokupnog društva (upor. Atanasijević, [1927b] 2008e; Atanasijević, [1929] 2008f; Atanasijević, [1932] 2008g; Lončarević i Duhaček, 2012).⁷

Drugo, od samog početka članka, jasno je da cilj Ksenije Atanasijević nije samo da nam predstavi novo čitanje istorijski važnog filozofskog dela iz feminističke perspektive, već da želi da ga predstavi kao važan izvor za razmišljanje o ženama, njihovim pravima i ulogama u društvu 20. veka. Zato Atanasijević prepričava do određenih detalja zaplet u *Državi* kada je reč o idealnoj državi i njenim građanima (i građankama), o ulozi filozofa, i ukazuje da „žena može da vrši sve poslove koje i čovek“, kao i da „ako žene treba da služe istim ciljevima kojima ljudi, onda se one moraju i obrazovati isto kao ljudi“ (Atanasijević, [1923] 2008a: 83). I na kraju, ona čitateljicama i čitaocima predstavlja „najčudnij[u] tačk[u] u ovome pitanju: po Platonu, žene su zajedničke, a deca su opšte dobro. Ne postoji više porodica“ (Ibid.: 84). Iako Atanasijević ovde samo reprodukuje teze i argumente iz Pete knjige *Države*, i vrlo malo ih kometariše i kritički analizira, na samom kraju članka, ona jasno artikulise svoje ideje o statusu žena u Platonovoj *Državi*:

„Platonov[a] ... koncepcija da žena može i treba da deli sve poslove sa čovekom, i da učestvuje u svim pozivima u kojima i on, sve se potpunije ostvaruje. Vizionerski genije Platonov prvi je prodro u istinu da između čovekovih i ženinih podobnosti za rad ne postoji nikakva bitna, kvalitativna razlika, nego samo kvantitativna; da

⁷ Ovaj stav o deljenju iste ljudske prirode, kao i uverenje da će jednakost žena sa muškarcima doprineti moralu i dobrobiti celokupnog društva, nacije i države, bilo je u osnovi liberalnofeminističkih stavova od kraja 18. veka.

žena nema drukčiju prirodu nego čovek, nego da je samo finija, i zato donekle slabije konstitucije od čoveka. Zato je on objavio da ne postoji razlika u sposobnostima čoveka i žene koja bi bila odlučna za izbor poziva, i širokogrudno priznao da žene izuzetno mogu svojom razvijenošću da daleko za sobom ostave ljude. Koliko je svežija i istinitija argumentacija velikoga filozofa iz V veka pre Hrista od argumentacije po nekog intelektualca iz XX veka posle Hrista, koji će se čak pozvati i na autoritet primitivnih naroda, kod kojih je žena još uvek rob, da bi onemogućio modernoj ženi pravo na pozive za koje je pokazala dovoljno zrelosti i spreme!" (Ibid., 85).

Poslednja rečenica nam donekle pokazuje kontekst u kojem je Atanasijević odrasla, u kojem se obrazovala i bila profesionalno i politički angažovana. Ne samo da je rođena u državi u kojoj je na snazi bio *Srpski građanski zakonik* koji je punih stotinu godina tretirao udate žene kao osobe bez poslovne sposobnosti, odnosno kao maloletna lica zajedno sa onima koji su lišeni uma, propalicama i raspikućama, već takođe i u državi koja iako je formalno priznala pravo na obrazovanje ženama, i dalje posmatra školovanje kao nešto što ne priliči „ženskinjama”; ukoliko su uspele da se zaposle, na radnom mestu, žene su bile diskriminisane upravo zato što su žene, nisu imale istu platu kao muškarci, nisu mogle da napreduju kao muškarci, pa ni da budu državne službenice (jer nisu mogle da služe vojsku), a često su bile na pozicijama koje su bile daleko ispod njihovih kvalifikacija (upor. Božinović, 1996: 78–84). Za vreme svog angažovanja na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu u statusu docentkinje, Ksenija Atanasijević je morala da se bori i protiv predrasuda o ženama na univerzitetu i u filozofiji, pa i u širem smislu sa predrasudom da ženama nije mesto u određenim profesijama.⁸

Pozivanje na Platona, kao i ceo esej „O emancipaciji žena kod Platona” objavljen u časopisu *Ženski pokret*, uistinu možemo čitati kao napor Ksenije Atanasijević da iskoristi Platonove uvide kao izvor koji pokazuje da su pitanja kao i problemi na koje ukazuju feministkinje duboko ukorenjeni (jer se njima bave i najveći kanonski mislioci) u filozofskoj kulturi i istoriji filozofije, pa se prema tome ne radi o pitanjima koji su samo i isključivo feministički hir, već o onima koja zahtevaju ozbiljno razmatranje i raspravu.

⁸ O tome kako je filozofija još uvek ostala dominantno muška disciplina za razliku od većine drugih oblasti humanistike, više sam pisala na drugom mestu (upor. Lončarević, 2018).

Muzonije Ruf kao „feminista“

Sličnu strategiju novog čitanja i nove analize filozofskog kanona, ili preciznije, novog čitanja dela (muških) filozofa, koju je Atanasijević primenila u eseju o Petoj knjizi *Države*, iskoristila je i kasnije u članku iz 1926. godine, „Jedan feminist starog veka“, koji je posvećen stoiku Muzoniju Rufu. Mišljenja sam da u ovom eseju možemo da vidimo i prve korake u razvoju druge strategije koju se feminističke istoričarke filozofije počele sistematičnije da koriste od 70-ih godina, odnosno strategije „stvaranja alternativnog kanona, ... [koja] uključuje ... novo istraživanje o muškim figurama u istoriji filozofije koje se često posmatraju kao marginalne“ (Schott, 2007: 46). U članku iz 1926. godine, Ksenija Atanasijević tvrdi da su samo Platon, „velik[i] metafizičar ideja“ i još „jedan grčki filozof otvoreno istup[ali] kao brani[oci] prava žene. To je bio stoičar Muzonije Rufus, iz prvoga veka posle Hrista“ (Atanasijević, [1926] 2008c: 163).⁹

U ovom članku, Atanasijević želi da naglasi važnost dva fragmenta Muzonija Rufa o ženama, koje citira u celosti za čitaoce i čitateljke lista *Pravda*, jer su

„toliko savremen[i] da i danas mogu da se iskoriste. U njima stoičar konstatuje da su *čovekove i ženine intelektualne i i etičke dispozicije po prirodi iste*, i da je, prematome, *prirodno da se i žene bave filozofijom*. U vezi s time, on duhovito odbija objekciju, koja se i danas još neizmenjeno prepričava, da bi u slučaju da se posvete filozofiji, žene zanemarile svoje domaće dužnosti“ (Ibid., naglasak autora).

Za Kseniju Atanasijević, koja je provela dvanaest godina radeći na Univerzitetu u Beogradu i njegovom Filozofskom fakultetu koji je bio *par excellence* mizogina i seksistička sredina (upor. Vuletić, 2005: 40–99), značajno je da se u fragmetima Muzonija Rufa može uvideti

„istin[a] da se feminizam najbolje daje obrazložiti i produbiti sa filozofskog stanovišta, koje će obuhvatiti čitavu realnost, i prava svih bića u njoj. Prononsirani etičar, Muzonije Rufus priznaje svako me biću vrednost i pravo na potpuno razvijanje svih njegovih sposobnosti. A pravoumno vidi u *ženi sve osobine koje postoje u čoveku*, i

⁹ Da ponovim, Ksenija Atanasijević i ovde kao i tekstu o Petoj knjizi Platono-ve *Države* koristi modernu terminologiju pošto ne možemo da govorimo niti o jednom grčkom filozofu kao o braniocu „ženskih prava“.

buni se što joj se ne priznaju. Još više, on *zahteva da se i žene bave filozofijom*, jer je uveren da će to imati dobrih posledica. Time on u ono doba povređenim i zapostavljenim pravima žena daje veliko i lepo zadovoljenje. Naročito je karakteristično stoičarevo uživanje u ženi prosvetljenoj i oplemenjenoj filozofijom, za koju ima samo vrlo laskava poređenja" (Ibid., 165; naglasak autora).

Dva kratka eseja, o Platonu i Muzoniju Rufu, predstavljaju, kao što je ukazano, napor da se ili iskoristi kanonski filozofski mislilac kao izvor za savremeni feminizam ili da se u kanon uključe neki zaboravljeni ili marginalni (muški) filozofi koji su se bavili pitanjem žena kao relevantnim filozofskim pitanjem i zalagali se za uključivanje žena u filozofiju. Međutim, ovim esejima se ne završava pionirski rad Ksenije Atanasijević na skiciranju feminističkih strategija u izučavanju i analizi kanona istorije filozofije. U nastavku teksta, analiziramo dva njena članka, objavljenih 1924. i 1927. godine, koji su posvećeni filozofkinjama antičke Grčke, i koje posmatramo kao njen pokušaj da se uključe žene, odnosno filozofkinje, i njihova dela u filozofski kanon zapadne filozofije. Ovi eseji idu još jedan korak dalje u promeni polja istorije filozofije antičke Grčke i predstavljaju pravi feministički poduhvat.

Filozofkinje antičkog doba

„Otkrivanje zanemarenih ili zaboravljenih filozofkinja iz prošlosti" (Gardner, 2006: 110) jeste jedan od centralnih delova projekta razvijanja feminističke istorije filozofije. Iako ne možemo da govorimo o sistematičnom radu na pronalaženju zaboravljenih filozofkinja pre 70-ih, u ovom poduhvatu feminističke filozofkinje, koje se bave istorijom filozofije, imale su muškog prethodnika. Dobro je poznato da je 1690. godine, „Žil Menaž napisao *Istoriju žena u filozofiji* u kojoj je predstavio sličan projekat ispitivanja antičkih tekstova da bi našao svedočanstva o postojanju filozofkinja i tako identifikovao dva-desetak grčkih misliteljki" (Ibid., 12).

Ne postoji podatak u delima Atanasijević koji bi ukazivao da je imala priliku da pročita Menažovu (Gilles Ménage) knjigu i tako bila inspirisana njegovim radom.¹⁰ Međutim, Menažova knjiga i eseji

¹⁰ Atanasijević je odlično znala i govorila francuski jezik, a provela je i tri me-

Atanasijević „Pesnikinje i filozofkinje stare Grčke” (1924) i „Pitagoreičarka Theana” (1927) daju dovoljno osnova za tvrdnju da u osnovi imaju sličnu premisu. Naime, u prvom eseju iz 1924. godine, Ksenija Atanasijević tvrdi da

„ne samo u modernom vremenu, kad je ženama u glavnom osigurana mogućnost da se neometano udubljuju u ozbiljan rad, – i ako se i sad još često spotiču o prepone nepoverljivosti, surevnjivosti i podcenjivanja ljudi, – nego i u samom početku istorijskog doba, kad ta mogućnost nikako nije ni postojala, bilo je žena koje su jačim i toplinom svoga talenta, i širinom i svestranošću svoje erudicije, bile potpuno ravne ljudima. I baš ta pojava je konačni argumenat da je neistina sve ispredanje o tobožnjoj inferiornosti žene” (Atanasijević, [1924] 2008b: 112).

U ovom tekstu, Atanasijević razmatra i predstavlja široj publici časopisa *Misao* pesnikinje i filozofkinje stare Grčke čija imena ne smeju da ostanu „zaboravljena”, a da pri tome koristi sličnu metodologiju pa čak i izvodi slične zaključke kao i Ketlin Vajder (Kathleen Wider) u eseju „Filozofkinje sveta antičke Grčke”, koji je objavljen u prvom broju do nedavno i jedinog specijalizovanog filozofskog časopisa za feminističku filozofiju (na engleskom govornom području), *Hipatija* 1986. godine. Važno je istaći da je ključna teza obe autorke, Atanasijević (1924. i 1927. godine) i Vajder (1986. godine), iako je Vajder smatra „minimalnom”, ta da „nije bio redak izuzetak naći ženu koja se bavi filozofijom. Žene su bile uključene u filozofiju u gotovo svim grčkim filozofskim školama” (Wider, 1986: 22).¹¹

Obe autorke naglašavaju nedostatak tekstualnog svedočanstva o filozofskim delima koja su napisale filozofkinje antičke Grčke, i da je nužno oslanjanje na sekundarne izvore koje su pisali muškarci i to najčešće u kasnijim periodima. Treća teza koju Atanasijević i Vajder dele glasi da ne možemo da razumemo poziciju filozofkinja u

seca u Ženevi 1920. godine, i celu godinu u Parizu (1921–1922) radeći na disertaciji o Đordanu Brunu (upor. Vuletić, 2005: 33–35, 38–39).

¹¹ Tekst Vajder uzimam kao primer feminističkog novog čitanja antičke grčke filozofije kada je ono bilo na svom vrhuncu, imajući u vidu da je objavljen sredinom 1980-ih. Obe autorke, iako u različito vreme, biraju da objave svoje analize u časopisima, i obe ograničavaju područje istraživanja na filozofkinje u antičkoj grčkoj filozofiji. Razume se, tekst Vajder predstavlja dublju analizu i novo čitanje ako se uporedi sa tekstom Atanasijević, pošto analizira filozofkinje od kasnog predklasičnog perioda do ranog helenističkog perioda, iako je razmotren i život i rad Hipatije.

staroj Grčkoj ako ne uzmemo u obzir položaj žena u svetu antičke Grčke kao i razlike koje su postojale između različitih polisa (*poleis*) (upor. Atanasijević, [1924] 2008b: 115; Wider, 1986: 23–26).

Atanasijević je prilično realistična kada je reč o dometu uticaja filozofkinja koje je izabrala da analizira u svoja dva eseja kao i povodom originalnosti njihovih filozofija. Ona tvrdi da ispitujući

„grčke filozofkinje moramo odmah reći da je njihova vrednost manja od vrednosti grčkih pesnikinja. Jer ni jedna Grkinja nije stvorila originalan filozofski sistem, po zanačaju ravan sistemima grčkih filozofa. Ali *ima nekoliko grčkih žena koje su se bavile filozofijom, duboko je poznavale, i imale za nju stvarnih zasluga*. Od njih su osobito markantne kiničarka Hiparhija, praktičnom primenom moralne doktrine, u čiju je istinitost iskreno verovala, i neoplatoničarka Hipatija, svojom visokom naučnom i filozofskom erudicijom, uzvišenošću i dostojanstvom svoga karaktera i svojom jezivom i nezasluženom smrću” (Atanasijević, [1924] 2008b: 122; naglasak autora).¹²

Ako analiziramo tekstove Ksenije Atanasijević koji su posvećeni filozofkinjama stare Grčke, jasno je od samog početka da čak i kada je reč o antičkoj grčkoj filozofiji, njen cilj nije da nam da sva imena filozofkinja toga doba niti da razmatra njihove živote i dela, već da pre svega ukaže na, po njenom mišljenju, najvažnije predstavnice različitih i uticajnih filozofskih škola. I ona bira Pitagorejku Theano, kiničarku Hiparhiju, kireničarku Arete, dve studentkinje Platonove Akademije – Lastineju iz Mantineje i Aksioteju iz Filiosa, neoplatoničarke Asklepigeniju, Ariju, i najpoznatiju od svih, Hipatiju. Navodeći neke važne detalje o svim ovim filozofkinjama, Atanasijević postupa gotovo identično kao i Vajder: ona čita njoj dostupnu sekundarnu literaturu i uglavnom izvlači svoje zaključke iz tih sekundarnih izvora.¹³

U analizi života i rada Pitagorejke Theano, Atanasijević razmatra Pitagorejku kao „markantn[u] i izrazit[u] figur[u]” (Atanasijević, [1927a] 2008d: 166). Za razliku od Vajder koja u svoju analizu

¹² Sličan uvid u domete filozofkinja stare Grčke nalazimo i u tekstu Vajder: „Imajući u vidu nedostatak svedočanstva, moj argument nije da je njihov doprinos filozofskoj misli bio originalan (iako bi mogao biti); ali one jesu doprinosile filozofiji tako što su je razvijale u antičkim filozofskim školama, i svojim učešćem u njima tokom celog perioda grčke antike” (Wider, 1986: 22).

¹³ Kada su u pitanju tekstovi Atanasijević, broj sekundarnih izvora nije toliko veliki kao u slučaju eseja Vajder. Ona čita *Živote i mišljenja istaknutih filozofa* Diogena Laertija i *L'article de Suides sur Hypatia* Pola Tanerija (Paul Tannery).

uključuje i neke fragmente koji se pripisuju Theano i koje se takođe mogu naći u knjizi Diogena Laertija *Životi i mišljenja istaknutih filozofa* (Wider, 1986: 31–32), Atanasijević usredsređuje svoju pažnju na tri pisma koja su sačuvana kod Diogena Laertija.

Prvo pismo Theano piše Eubuli, a tema je odgoj dece. Atanasijević u svojoj analizi tvrdi da

„[Theano] preporučuje da se deca navikavaju na izdržljivost, na podnošenje gladi i žeđi, hladnoće i zime. Theanine ideje o vaspitavanju sasvim su podudarne spartanskima, jer i ona smatra da razmekšanost u detinjstvu može kobno da se osveti odraslim ljudima” (Atanasijević, [1927a] 2008d: 167).

Drugo pismo je, međutim, daleko zanimljivije za analizu iz feminističke perspektive. U njemu, Theano pokušava da uteši ljubomornu ženu Nikostratu jer njen muž ima ljubavnicu. Theano ukazuje da će se Nikostratin muž vrlo brzo umoriti od druge žene, tako da Nikostrata ne treba nikako da ga kažnjava ili da mu se žali i prigovara zato što će joj se on u nekom trenutku vratiti. Dok Vajder, analizirajući ovo pismo, tvrdi da je „pristup [Theano] pragmatičan” i da su „njeni argumenti utilitarni po prirodi: svađanje ili razvod će samo uvećati ženine probleme; međutim, poslušnost i strpljenje će na kraju dati najbolje rezultate” (Wider, 1986: 33), Atanasijević, iako prepoznaje ovu činjenicu i ironično ukazuje na „optimizam” koji izražava Theano, ipak dodaje da Theano usvaja konzervativan pristup i „nikako ne odstupa od svojih metoda krajnje pomirljivosti koje se nama danas čine veoma problematične” (Atanasijević, [1927a] 2008d: 167). U trećem pismu, Theano savetuje Kalisto kako da se odnosi prema služavkama i robinjama, i tu možemo da vidimo da Theano smatra da „robinje imaju ljudsku prirodu ... [i da] naročito ustaje protiv svirepoga tretiranja robinja” (Ibid.: 167, 168). Dakle, jasno je zašto je Theano značajna filozofkinja ne samo za istoriju filozofije antičkog sveta već i za samu Kseniju Atanasijević i istoriju feminističke filozofije. Ona je ne samo važna, ona je, da ponovim, „markantna i izrazita figura” (Ibid., 166). Atanasijević tvrdi da

„[r]efleksije pitagoreičarke Theane pokazuju jednu nesumnjivu naprednost, kada se izuzmu njeni stavovi o položaju žene u braku, koji se danas više ne mogu održati, a koji dokazuju, koliko je i najrazvijenijim Grkinjama u to daleko doba bilo nemoguće da se odlučno odkinu od tradicije. ... Može se reći da u koliko pitegoreičarka ima skućene poglede o pravima

udate žene, da utoliko njeni vidici postaju prostraniji i filozofski sigurniji u odnosu na pitanja o podizanju dece i na prava robinja" (ibid., 168).¹⁴

U tekstu koji je objavila 1924. godine, Atanasijević se bavi nekim od najznačajnijih filozofkinja starog veka. Najveći broj je pomenut samo imenom, za neke dobijamo prilično oskudne biografske podatke, i konačno pojavu i delo nekih od njih Atanasijević razmatra detaljnije. Ona ukazuje da je zanimljivo da

„da je prva žena zaslužna za grčku filozofiju postala pristalicom doktrine koja je svojim teškim etičkim zahtevima direktno suprotna svemu, za šta se veruje da godi ženama, i koja je strogošću i surovošću propisa odbijala od sebe ljude, naime za kinizam" (Atanasijević, [1924] 2008b: 122).

Ove reči su uvod za analizu života i dela Hiparhije, i za obe autorke, prvo Atanasijević, a zatim i Vajder, glavni izvor je Diogen Laertije. Pošto ne znamo o Hiparhiji mnogo više od onoga što nam saopštava Diogen Laertije, važno je ponovo ukazati da je Ksenija Atanasijević „hrabrija" u iznošenju svojih ideja i utisaka o filozofkinjama starog veka.¹⁵ I kada je reč o Hiparhiji, ona rezonuje da je

„[jedna] tačka kinizma, jednakost čoveka i žene, toliko zanela Hiparhiju, da se nje radi izmirila i sa svim drugim njegovim stavovima, a možda mu se žrtvovala zato što je shvatila duboku istinitost kiničke ideje, da je moguće sačuvati ravnotežu duše samo onda, kad čovek u opšte nikako ne dođe u dodir sa dobrima života" (ibid., 123).

Sledeći zanimljiv uvid kada je reč o novom čitanju i intervencijama u filozofski kanon filozofije stare Grčke odnosi se na način na koji Atanasijević pozicionira Arijju, neoplatoničarku, koja je

„zaslužna je po tome što je nagovorila Diogena Laerta da napiše svoju zbirku o filozofima, delo od nepregledne koristi za Istoriју Filozofije, jer sadrži podatke o grčkim filozofima čija su dela

¹⁴ Vajder ne interesuje baš mnogo ovakva vrsta kritičke analize pisama Theano, i pošto reprodukuje njihov sadržaj, uglavnom se bavi debatom o njihovoj autentičnosti (upor. Wider, 1986: 37–38).

¹⁵ Ne želim da kažem da Vajder ne izvlači zaključke iz izvora koje čita. Nasuprot tome, ona se u svom eseju bavi mnogim važnim problemima sa kojima se suočavamo kada čitamo filozofiju antičke Grčke i pokušavamo da procenimo značaj filozofkinja u to doba. Ono što želim da kažem je da Atanasijević pokušava da uradi nešto različito i izuzetno za vreme u kojem je živela i radila: ona pokušava da kontekstualizuje živote i dela tih filozofkinja i da proceni njihov značaj za nas danas. Za Kseniju Atanasijević to znači da možemo da iskoristimo neke od naših današnjih kriterijuma u ovoj evaluaciji.

izgubljena. Ali i ako mu je dala ideju da napiše jedan tako važan spis, Diogen Laert je nigde ne pominje sa zahvalnošću" (Ibid., 126).

Čini se da je Vajder u pravu kada kaže da „biti žena i filozofkinja očigledno nije bio lak zadatak u staroj Grčkoj" (Wider, 1986: 50). I ova njena opaska je još važnija kada razmatramo život i delo verovatno najpoznatije filozofkinje antičkog doba, Hipatije iz Aleksandrije. Obe autorke, Atanasijević i Vajder, predstavljaju biografske podatke i postojeće podatke o delima Hipatije, njenim filozofskim stavovima, učenicima, i obe posvećuju pažnju Hipatijinoj smrti (Atanasijević, [1924] 2008b: 126–129; Wider, 1986: 52–58). Iako ne postoji neki specifičan deo u oba eseja koji zaslužuje kritičko razmatranje zbog nedostatka svedočanstva iz Hipatijinih dela, obe se autorke oslanjaju na slične sekundarne izvore kada je reč o životu i uticaju „kći Teonov[e]" (Atanasijević, [1924] 2008b: 127).¹⁶ Međutim, izuzetno je zanimljiv način na koji Atanasijević opisuje Hipatijinu smrt sledeći Sudu:

„Jednoga dana posta, 415 g. posle Hrista, skupila je se beslovesna rulja raspaljenih hrišćana, pod predvodništvom anagnosta Petra, da izvrši mučko ubistvo. Filozofkinja Hipatija vraćala se kolima kući. Njena kola su bila zaustavljena, ona skinuta sa njih, odvučena u crkvu i kamenovana. Kad su svršili nedelo, hrišćani su isekli telo Hipatijino na komade, i svetina je vukla krvave hrišćanske trofeje aleksandrijskim ulicama. Najzad su ostaci tela spaljeni na Kinaronu" (Ibid., 128).

Dalje, Atanasijević tvrdi da „[m]učenička smrt paganske filozofkinje sjajne pameti, znanja i erudicije, dokazuje da je aleksandrijsko Hrišćanstvo sistematski rušilo i utiralo obrazovanost" (Ibid.: 129).¹⁷

¹⁶ Zanimljivo je da kao feministkinja koja takođe živi u periodu u kojem su žene bile određene svojim očevima/bračom/muževima i gde su žene u porodicama i u braku bile po zakonu podređene muškim srođnicima, Atanasijević ne problematizuje ovu inače uobičajenu etiketu u antičko doba, pa sledi antičke izvore i naziva Hipatiju „kć[erko]m Teonov[om]", i dodaje ponovo bez kritičke feminističke refleksije da su Hipatiju do kraja života tako nazivali jer je „ostala ... neudata" (Atanasijević, [1924] 2008b: 127).

¹⁷ Sličan zaključak možemo da uočimo i u Raselovoj (Bertrand Russell) *Istoriji zapadne filozofije*. Rasel pominje Hipatiju u jednom pasusu, nazivajući je „ugledn[om] gosp[om]", i ocenjuje da posle Hipatijine smrti „Aleksandriju više nisu uznemiravali filozofi" (Rasel, 1998: 340). Vajder veruje da Rasel na ovom mestu nije bio u pravu (pa prema tome, verovatno nije ni Ksenija Atanasijević) (upor. Wider, 1986: 58).

Istraživanje Ksenije Atanasijević o istoriji filozofkinja i njihovom doprinosu filozofiji stare Grčke se završava bez neke dodatne kritičke refleksije ili komentara. Glavni cilj je bio da se predstave filozofkinje široj publici, feminističkoj i aktivističkoj, ali i specifičnoj publici, filozofskoj. Pošto je taj cilj ostvaren, i pošto su različite publike obaveštene o *postojanju* filozofkinja u staroj Grčkoj i u gotovo svim važnijim filozofskim školama, Atanasijević očividno nije smatrala da je neophodna i dodatna analiza.

Istorija žena u filozofiji kao deo šire borbe za kolektivno feminističko sećanje

Novo feminističko čitanje i analiza filozofskog kanona koju nam je ostavila Ksenija Atanasijević nije detaljno čak ni unutar oblasti njene ekspertize, oblasti antičke filozofije. Bez obzira na to, i uprkos njenom fragmentarnom interesovanju za ovu temu, tvrdimo da možemo da posmatramo Kseniju Atanasijević kao važnu prethodnicu drugotalasnih feminističkih intervencija u filozofski kanon i u njegovo novo feminističko čitanje. Imajući u vidu njen život i profesionalnu karijeru, njen napor da započne feminističku kritičku analizu, makar i na elementarnom nivou, istorije filozofije, vredan je pomena i hvale ne samo na lokalnom ili regionalnom, već i na međunarodnom planu. Drugim rečima, projekat proučavanja važnih filozofkinja iz prošlosti, koji bi trebalo da uključi kritičko čitanje i novo čitanje njihovih dela, evaluaciju i reevaluaciju njihovog istorijskog pa i značaja za nas danas, iako počinje na sistematičan način tokom 70-ih, nije ni blizu svog završetka. Njegov značaj, između ostalog, jeste i u činjenici da vraćanje iz zaborava imena i dela filozofkinja koje su radile ne samo na zapadu već i u drugim delovima sveta, prekida praksu zanemarivanja i prećutkivanja važnih filozofskih prethodnica, kao što je i Atanasijević, koje ne bi trebalo da budu, kako to kaže Meri Elen Vajt (Mary Ellen Waithe), „filozofkinje na rubu istorije” (Waithe, 1989: xxxviii).

Ako analize ženske istorije nisu na feminističkoj agendi, ako nastavimo da „gubimo našu istoriju tako lako” (Wider, 1986: 58), jedini rezultat koji možemo da očekujemo jeste reprodukovanje onih starih mehanizama muške filozofije glavnog toka (*mainstream*, ali i *malestream*) koji počivaju na diskriminaciji i isključivanju

drugih, a to je mehanizam koji je bio dominantan u zapadnoj filozofiji koji su paradoksalno osporile feminističke filozofkinje tokom 70-ih. Primer Ksenije Atanasijević pokazuje da analiza različitih doprinosa filozofkinja mora da ide dublje ali i šire, i da feministički naponi u rekreiranju kanona istorije zapadne filozofije imaju još jednu važnu prethodnicu koja ne bi smela da ostane na rubu feminističke istorije filozofije.

LITERATURA

- Alcoff, Linda Martin, i Eva Feder Kittay. 2007. Introduction: Defining Feminist Philosophy, u: Alcoff, Linda i Eva Feder Kittay (ur.). *The Blackwell Guide to Feminist Philosophy*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 1–13.
- Allen, Christine Garside. 1975. Plato on Women. *Feminist Studies*, 2 (2-3) 131–38.
- Annas, Julia. 1976. Plato's *Republic* and Feminism. *Philosophy*, 51 (197) 307–21.
- Atanasijević, Ksenija. 2007. *Antička filozofija*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. [1923] 2008a. O emancipaciji žena kod Platona, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). *Ksenija Atansijević: etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 82–85.
- Atanasijević, Ksenija. [1924] 2008b. Pesnikinje i filozofkinje stare Grčke, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). *Ksenija Atansijević: etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 112–129.
- Atanasijević, Ksenija. [1926] 2008c. Jedan feminist starog veka, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). *Ksenija Atansijević: etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 163–165.
- Atanasijević, Ksenija. [1927a] 2008d. Pitagoreičarka Theana, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). *Ksenija Atansijević: etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 165–168.
- Atanasijević, Ksenija. [1927b] 2008e. Etička podloga feminizma, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). *Ksenija Atansijević: etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 22–23.
- Atanasijević, Ksenija. [1929] 2008f. Nekoliko feminističkih rasmatranja, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). *Ksenija Atansijević: etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 24–27.
- Atanasijević, Ksenija. [1932] 2008g. Rasmatranja o feminizmu, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). *Ksenija Atansijević: etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 28–31.
- Božinović, Neda. 1996. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*. Beograd: Feministička 94 i Žene u crnom.
- Coole, Diana. 1993. *Women in Political Theory: From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*. Sussex: Harvester Wheatsheaf
- Gardner, Catherine. 2000. The Remnants of the Family: The Role of Women and Eugenics in *Republic V*. *History of Philosophy Quarterly*, 17 (3) 217–35.
- Gardner, Catherine. 2006. *Historical Dictionary of Feminist Philosophy*. Lanham, Maryland: Scarecrow Press, Inc.
- Lončarević, Katarina. 2018. Čemu (još) feministička filozofija?, u: Zaharijević, Adriana i Katarina Lončarević (ur.). *Feministička teorija je za sve*. Beograd:

- Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, 78–98.
- Lončarević, Katarina, i Daša Duhaček. 2012. Ksenija Atanasijevic, u: Carolien Ceton, Annemie Halsema, Ineke van der Burg, Karen Vintges, i Veronica Vasterling (ur.). *Vrouwelijke filosofen: een historisch overzicht*. Amsterdam: Uitgeverij Atlas, 363–368.
- Marić, Ilija. 2007. Ksenija Atanasijevic i anticka filozofija, u: Atanasijević, Ksenija. *Antička filozofija*. Beograd: Plato, 538–558.
- Okin, Susan Moller. 1977. Philosopher Queens and Private Wives: Plato on Women and the Family. *Philosophy and Public Affairs*, 6 345–369.
- Okin, Susan Moller. 1979. *Women in Western Political Thought*. Princeton: Princeton University Press.
- Pierce, Christine. 1973. Equality: *Republic V. Monist*, 57 (1) 1–11.
- Platon. 2002. *Država*. Beograd: BIGZ.
- Pomeroy, Sarah. 1974. Feminism in Book V of Plato's *Republic*. *Apeiron*, 8 (1) 33–35.
- Rasel, Bertrand. 1998. *Istorija zapadne filozofije*. Beograd: Narodna knjiga, Alfa.
- Saxenhouse, Arlene W. 1976. The Philosopher and the Female in the Political Thought of Plato. *Political Theory*, 4 (2) 195–212.
- Schott, Robin May. 2007. Feminism and the History of Philosophy, u: Alcoff, Linda i Eva Feder Kittay (ur.). *The Blackwell Guide to Feminist Philosophy*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 43–63.
- Skelvicky, Lydia. 1984. Karakteristike organiziranog djelovanja žena u Jugoslaviji u razdoblju do Drugog svjetskog rata. *Polja*, 308 415–416.
- Tuana, Nancy, ur. 1994. *Feminist Interpretations of Plato*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: Ljiljana Vuletić.
- Vuletić, Ljiljana, ur. 2008. *Ksenija Atanasijević: etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Vuletić, Ljiljana, ur. 2010. *Ksenija Atanasijević: portreti žena*. Beograd: Plavi jahač.
- Vuletić, Ljiljana, ur. 2011. *Ksenija Atanasijević: etika hrabrosti*. Beograd: Centar za ženske studije, Žene u crnom, Rekonstrukcija Ženski fond.
- Waihte, Mary Ellen. 1989. *A History of Women Philosophers: Volume II: Medieval, Renaissance and Enlightenment Women Philosophers, 500-1600*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.
- Wider, Kathleen. 1986. Women Philosophers in the Ancient Greek World: Donning the Mantle. *Hypatia* 1 (1) 21–62.

- Witt, Charlotte. 2004a. Preface, u: Alanen, Lilli i Charlotte Witt (ur.). *Feminist Reflections on the History of Philosophy*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, xi–xv.
- Witt, Charlotte. 2004b. Feminist History of Philosophy, u: Alanen, Lilli i Charlotte Witt (ur.). *Feminist Reflections on the History of Philosophy*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1–15.
- Witt, Charlotte. 2006. Feminist Interpretations of the Philosophical Canon. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 31 (2) 537–552.

Katarina Lončarević
FEMINIST PHILOSOPHER ON THE
FRINGE OF HISTORY: KSENİJA
ATANASIJEVIĆ AND ANCIENT GREEK
PHILOSOPHY

Abstract

This article deals with the usually neglected aspect of Ksenija Atanasijević's philosophical work, i.e., with her feminist re-reading and analyses of ancient Greek philosophy. I argue that four short Atanasijević's essays written between 1923 and 1927 represent the important precursors of the second wave feminist critique of and interventions into the philosophical canon, and, further I provide a critical analysis of Atanasijević's work during this period acknowledging the fact that these essays show more or less

fragmented and not systematic effort by Atanasijević as an expert in the ancient Greek philosophy. The necessary attention is paid to her need to write for feminist and not only academic audience, so her feminist engagements with the history of ancient philosophy can be seen as unprecedented in the region at the time. Finally, I provide a comparative analysis of Atanasijević's essay devoted to ancient Greek women philosophers, published in 1924 and a similar effort by Kathleen Wider published in 1986, with an aim to emphasize the similarity of the theses and conclusions developed by these two authors working in different times with different available resources.

Keywords: Ksenija Atanasijević, feminist philosophy, feminist history of philosophy, ancient Greek philosophy, philosophical canon.

MARINKO LOLIĆ

Institut društvenih nauka, Beograd

marinkololic@gmail.com

Branislav Petronijević i Ksenija Atanasijević – dva shvatanja filozofije i filozofa u savremenom filozofskom diskursu¹

Apstrakt

Branislav Petronijević je odigrao izuzetno višestruko važnu ulogu u razvoju akademske filozofije u našoj sredini. Posle odbrane doktorske teze iz filozofije u Lajpcigu (1898), on je ubrzo postao profesor na Velikoj školi (1898) i potomjem Univerzitetu (1905) u Beogradu, gde je uveo niz novih filozofskih disciplina i sistematskim akademskim radom značajno unapredio nastavu filozofije u našoj sredini. U srpskoj filozofiji prve polovine dvadesetog veka, ime ovog filozofa bilo je sinonim za pojam filozofije i filozofa.

Pored međunarodnog filozofskog ugleda Petronijević je stekao značajnu popularnost i u jednom krugu naših akademskih filozofa koji su u svojim shvatanjima filozofije i filozofa sledili najvećeg srpskog metafizičara. U tom krugu Petronijevićevih učenika posebno mesto pripadalo je talentovanoj Kseniji Atanasijević, prvoj ženi, koja je stekla doktorat iz filozofije na beogradskom Univerzitetu, prvoj ženi, koja je postala docent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Velike zasluge autoritativnog Branislava Petronijevića za dolazak Ksenije Atanasijević na Univerzitet i njen ulazak u srpsku akademsku filozofsku elitu, oblast kulture u kojoj su tradicionalno dominirali muškarci, nisu ništa manje od njegove, nikad sasvim razjašnjene, uloge u njenom kasnijem uklanjanju sa Filozofskog fakulteta. Filozofski aspekti ovog događaja imaju izuzetan značaj, ne samo za razumevanje razvoja naše filozofske misli, već i za celokupnu srpsku modernu građansku kulturu i ulogu u javnom životu naše intelektualne elite u prvoj polovini XX veka.

U ovom radu autor nastoji da osvetli nedovoljno vidljive filozofske aspekte tog događaja i da ukaže na mene u shvatanju pojma filozofije i filozofa u radovima Ksenije Atanasijević, kao jedne od ključnih tačaka razdora između nje i njenog mentora Petronijevića, koja još uvek nije dovoljno istražena, i koja i danas, kada filozofsko polje nema više re-

¹ Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2020. godinu koji podržava Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

striktivan stav prema onom ženskom (rodu) u filozofiji, može biti zanimljiva za istraživanje i razumevanje rekonceptualizacije temeljnih pojmova savremenog srpskog filozofskog diskursa.

Ključne reči: filozofija, filozof, univerzitet, Branislav Petronijević, rođeni metafizičar, Ksenija Atanasijević, filozofkinja, feminizam, rod

■ Prema sopstvenom samorazumevanju svog intelektualnog razvoja, Ksenija Atanasijević je veoma rano pokazala interesovanje za filozofiju. Put do filozofije, u poznim godinama svoga života opisala je kao traganje za zadovoljenjem svoje radoznalosti, intelektualnim predispozicijama svoje ličnosti, rano uočenom potrebom za kritičkim teorijskim promišljanjem sveta i života, i sociokulturnom sredinom u kojoj je odrastala. Družeći se s Rastkom Petrovićem, rođenim bratom, istaknute srpske slikarke Nadežde Petrović, Ksenija je veoma rano upoznala jedan krug naših eminentnih avangardnih umetnika, pisaca i kritičara toga vremena, među kojima je bio i harizmatični filozof i esejist, Dimitrije Mitrinović. Još u ranom detinjstvu počinje da čita književna dela vrhunskih pisaca svetske književnosti i posebno ističe snažan utisak koji su na nju ostavili romani Dostojevskog² (Adamović, 1980: 28).

Kao i većina mladih ljudi Ksenija Atanasijević u svojim tinejdžerskim i adolescentskim godinama kritički preispituje svoje stavove o smislu života i raznim pojavama u društvu i svetu. Razmišljajući o različitim moralnim dilemama pokušava da ih rasvetli čitanjem literarnih i filozofskih dela najpoznatijih domaćih i svet-skih autora. Pored prvih mladalačkih teorijskih refleksija o književnosti, umetnosti i muzici, buduća filozofkinja je u svojoj ranoj mladosti ispoljila potrebu za aktivnim političkim angažmanom, i u svojim biografskim uspomnama ističe, da je učestvovala u demonstracijama prilikom aneksije Bosne i Hercegovine (Vuletić, 2005: 19).

Prema svedočenju naše filozofkinje, uticaj profesora u gimnaziji na njen intelektualni razvoj, i njeno opredeljenje da izabere filozofiju kao svoj profesionalni poziv, bio je veoma značajan. Na studijama filozofije, koje su bile isprekidane ratovima, pokazala je veliku marljivost i izuzetnu sposobnost spekulativnog mišljenja.

² „Najvažniji u mom životu bio je Dostojevski. (...) on je najveći pisac i najveći filozof.“ (Adamović 1980: 28)

Njenu izuzetnu filozofsku nadarenost zapazio je profesor Branišlav Petronijević, koji je početkom prošlog veka veoma ambiciozno počeo da gradi svoju evropsku filozofsku karijeru. Velika želja mlade studentkinje Ksenije Atanasijević za afirmacijom u filozofiji i Petronijevićovo nastojanje da što pre postigne uspeh na evropskoj, i priznanje na domaćoj filozofskoj sceni, bili su dva veoma snažna motiva koji su ih vremenom intelektualno zbližili. Konvergentnost filozofskih interesa najvećeg srpskog metafizičara i talentovane studentkinje filozofije, ogledala se u tome, što je Petronijević i pored svog veoma rano objavljenog glavnog filozofskog dela, *Principi metafizike* I, (1904) II, (1911), i prvih, ponekad, izuzetno laskavih reakcija stranih filozofa, bio nezadovoljan zbog ambivalentnog (Cicvarić, 1909: 45) odnosa prema njegovoj filozofiji u našoj sredini. Nastojanje Ksenije Atanasijević da se kao žena afirmiše u oblasti koja je u to vreme, ne samo kod nas, već i u Zapadnoj Evropi bila, još uvek, muški zabran, jedna je od važnih tačaka u kojoj su se povezivale težnje mladog profesora i intelektualne ambicije talentovane studentkinje, koju je njen budući mentor ne samo podsticao, već sve više usmeravao u njenim filozofskim interesovanjima.

Našavši se u krugu Petronijevićevih omiljenih učenika, Ksenija Atanasijević je veoma rano dobila jasan i precizan zadatak da u svojim filozofskim istraživanjima pronađe istorijske korene filozofske doktrine našeg najpoznatijeg metafizičara. Budući da je Petronijević vlastite filozofske korene³ video u filozofskoj teoriji Đordana Bruna (Giordano Bruno) on je svojoj učenici dao zadatak da u svojoj doktorskoj tezi razmotri jedno od najtežih dela filozofa iz Nole, *De minimo triplici* (O najmanjem).

U istraživanjima Ksenije Atanasijević filozofskog dela Đordana Bruna, koja su se pod Petronijevićevim pokroviteljstvom

³ Ovu tvrdnju Petronijević će negirati posle pojave (njegovog) portreta filozofa metafizičara koji je u svojim *Filozofskim fragmentima* dala Ksenija Atanasijević. „U svom francuskom spisu o Đordanu Brunu (La doctrine metaphisique et geometrique de Bruno, 1923), spisu koji se svojom vrednošću toliko ističe nad njenim docnijim radovima, autorka tvrdi da sam ja svoju geometrijsku doktrinu diskretnog prostora izobrazio polazeći od geometrijske doktrine Brunove (n.n.m. str. 132 i 155-6). Iako sam autorki usmeno bio obratio pažnju na to da nikakva genetička veza ne postoji između moje i Brunove geometrijske doktrine, autorka je ipak ostala pri svome pogrešnom tvrđenju koje ovde moram izrečno da ispravim“ (Petronijević, 2002: 465).

odvijala u Švajcarskoj, na osnovu njenih šturih, dnevničkih beležaka, koje je ona u svojoj korespondenciji razmenjivala sa jednom svojom prijateljicom, može se, bar donekle, naslutiti kako je tekao njen istraživački rad i kako se naša mlada filozofkinja odnosila prema svom mentoru. Iako nemamo dovoljno podataka da bismo mogli doneti neke sasvim precizne zaključke o tom odnosu, ipak se iz njenih kratkih opaski, može videti da ona radi pod budnim okom svoga strogog mentora, ali i da počinje da uviđa da autoritativni profesor nije sveznajući i da je i ona u svom istraživanju Brunovog spisa ponešto otkrila što ni njemu nije bilo poznato (Vuletić, 2005: 33–35).

Naravno, usputne opaske Ksenije Atanasijević o vlastitim filozofskim istraživanjima nisu dovoljne da bismo sasvim precizno i sa sigurnošću mogli zaključiti da li je ona, već u svojim ranim spisima počela da pokazuje jasne znakove teorijske samostalnosti u svome mišljenju. Naprotiv, u tom razdoblju svoga filozofskog formiranja, jasno se vidi da naša filozofkinja, kao i svi mladi filozofi strogo sledi stručna uputstva svoga mentora. Ona je sasvim vesna da joj, ne samo izrada njene filozofske disertacije, već i filozofska karijera zavise od Petronijevićevog mišljenja i njegovog neprikosnovenog autoriteta.

Kako je kasnije došlo do njihovog razlaza i da li se njihov raskid prvo, ili možda, istovremeno, desio na filozofskom polju, to tek treba pažljivo istražiti. Obično se optužba za plagijat navodi kao ključni razlog zbog čega je Ksenija Atanasijević posle neravnopravne, i iscrpljujuće borbe oterana sa Filozofskog fakulteta. Prema dosadašnjim istraživanjima, stiče se, međutim, utisak da te optužbe nisu bile sasvim uverljive da bi mogle biti dovoljan razlog za uklanjanje Atanasijevićeve sa Univerziteta. Na to na neki način ukazuje i Petronijevićev pokušaj da smiri uzavrele polemičke strasti između svojih učenika, Ksenije Atanasijević i Nikole Popovića. Ne osporavajući Ksenijin izbor u zvanje vanrednog profesora, Petronijević je u polemici između nje i Popovića posredovao tako što je nastojao da svojim autoritetom umanjí značaj njihove filozofske polemike, tvrdeći da u našoj sredini još uvek ne postoji kredibilna filozofska kritika, a kao dokaz za to naveo je negativne ocene domaćih kritičara njegovog filozofskog dela. Izgledalo je kao da je Petronijevićeva reakcija za trenutak smirila zaraćene strane. Međutim, pojava druge knjige *Fragmenata* (1930) Ksenije Atanasijević

u kojoj je ona dala portret filozofa-metafizičara u kojem se prepoznao njen učitelj, bio je drugi „prst u oko“,⁴ posle koga za nju nije više bilo utočišta na Filozofskom fakultetu. (Kučinar, 2012: 242)

Potonji razvoj događaja na Filozofskom fakultetu pokazaće da je naša filozofkinja, svojim filozofskim portretom filozofa metafizičara, prerano bacila rukavicu u lice najznačajnijem filozofu na tadašnjoj srpskoj filozofskoj sceni, i tim činom sama sebi potpisala presudu i zapečatila svoju univerzitetsku karijeru.

Ipak Ksenija se nije predavala. Štaviše, pokušala je da istovremeno, veoma hrabro vodi borbu na dva fronta. Polemisala je sa svojim protivnicima i intenzivno radila na svojoj filozofskoj i javnoj afirmaciji. O tome na veoma upečatljiv način svedoči bibliografija njenih radova iz koje se jasno vidi da je ona vreme svog proгона pretvorila u razdoblje svoje pune afirmacije u filozofiji i intelektualnom javnom životu. „U vremenu najvećih i stalnih pritisaka objavila je, između ostalog, dve knjige *Filozofskih fragmenata*, I (1929), II (1930)“ (Kučinar, 2012: 237) koje, po mišljenju merodavnih tumača njenog dela, predstavljaju „jedno od najumnijih i najdragocenijih knjiga na našem jeziku“ (Pandurović, 1935: 141, Pandurović, 1935: 7), u kojima se „može videti nov duhovni stav Ksenije Atanasijević (Vujić, 1935: 152) i koji predstavljaju istinsko „svedočanstvo originalnog filozofskog mišljenja, izraza i stila“ (Kučinar, 2012: 237).

Pandurović je u svojoj podeli filozofa u tri kategorije (poznavaoci svoga predmeta, talentovani kritičari i stvaralački talenti) (Pandurović, 1935: 120–121) zaključio da Ksenija Atanasijević ispunjava uslove prve dve kategorije. Najpoznatiji srpski filozofski kritičar između dva rata Vladimir Vujić smatra da, kada se govori o filozofskoj delatnosti Ksenije Atanasijević, moraju se imati u vidu sledeći njeni aspekti; da je reč o „ženi filozofu, zatim dobrom, stručnom popularizatoru antičke filozofije (...) koja je u svojim ranim radovima bila „protivnik svake neakademske mudrosti, koja je za nju značila 'unižavanje' filozofije“ (Vujić, 1929: 151). Stoga je ovaj kritičar, pojavu njenih *Filozofskih fragmenata* ocenio kao „konverziju“ (Vujić, 1928: 251) u odnosu na njeno ranije sleđenje Petronijevićeve anahrone metafizike, od koje ona počinje da se distancira, i daje jasan nagoveštaj o stvaranju vlastitog filozofskog stanovišta.

⁴ Prvi „prst u oko“ bio je Ksenijina omalovažavajuća kritika filozofskih i pesničkih radova Nikole Popovića (Vuletić, 2005: 55).

U svojoj konciznoj i veoma prodornoj, rasvetljavajućoj analizi ključnih momenata života i najvažnijih aspekata Ksenijinog filozofskog dela, Zdravko Kučinar ukazuje da je autorka u svojim *Filozofskim fragmentima* dajući kritički pogled na metafiziku i filozofa metafizičara, napravila jasan „otklon“ (Kučinar, 2019: 34) prema toj vrsti filozofije i takvoj filozofskoj figuri, u kojoj je svoj lik prepoznao njen mentor Branislav Petronijević.

Na osnovu temeljnih istraživanja srpske filozofije, početak osamostaljivanja Ksenije Atanasijević u njenom filozofskom razviku, najpoznatiji istoričar srpske filozofije Slobodan Žunjić, u svojoj *Istoriji srpske filozofije* ističe, da je naša filozofkinja, „još u vreme svoga doktorovanja“, baveći se antičkom i Spinozinom i Kantovom praktičkom filozofijom počela da gradi svoj put u filozofiji (Žunjić, 2014: 268).

Kao važan aspekt Ksenijine izgradnje vlastitog filozofskog identiteta, koji bitno odudara od Petronijevićevih metafizičkih konstrukcija, ovde treba ukazati i na njene brojne i raznovrsne filozofske radove o feminizmu, usmerene na filozofska istraživanja ženskih likova i žena u antičkoj filozofiji, tragediji, poeziji i nauci (Atanasijević, 2015). U sklopu filozofske rehabilitacije Ksenije Atanasijević, koja počinje 70-ih godina prošlog veka, njeni filozofski radovi o feminizmu sve više postaju deo različitih teorijskih pristupa, od istraživanja široko shvaćenog pojma feminizma i ženskog pisma u našoj teorijskoj literaturi do najnovijih teorija feminizma i feminističke kontrapunkta, posthumanizma i rodni studija⁵.

U periodu svoje neravnopravne borbe sa institucionalnim moćnicima na Univerzitetu, Ksenija Atanasijević je „prevela (je) i komentarisala jedno od najznačajnijih dela moderne evropske filozofije, Spinozinu *Etiku* i tim prevodom značajno uticala na definitivnu internacionalizaciju i stabilizaciju naše filozofske terminologije i njeno savremeno uobličenje“ (Kučinar, 2012: 238). Bez obzira na autorčinu intenzivnu filozofsku aktivnost i njenu plodnu filozofsku produkciju u vredan prevodilački rad „to međutim, nije vodilo odustajanju od namere da joj se onemogući dalja akademska

⁵ O toku i stanju najnovijih istraživanja filozofskog dela Ksenije Atanasijević iz različitih feminističkih perspektiva, iscrpan, kritički pregled daje Irina Deretić u svom radu: Ksenija Atanasijević o ženama i ženskom pitanju u antičkoj filozofiji (Deretić, 2016: 93–109); up. (Petrović, 1987: 13; Iveković, 1984: 45–47).

karijera. Bila je uporno potiskivana iz filozofskog života i to ne samo u vremenu proгона sa Univerziteta, već i u kasnijim periodima svog života" (Kučinar, 2012: 238). Koliko su Ksenijini progonitelji bili nemilosrdni najbolje svedoči u svojoj autobiografiji njen student Bogdan Šešić, koji navodi da je zbog toga što je pohađao predavanja Ksenije Atanasijević bio „prvo kritikovan od strane njenih protivnika, a pošto je nastavio da posećuje njena predavanja (...) i sam je bio (...) ignorisan" (Kučinar, 2012: 238).

Međutim, svaki objektivan pristup u sagledavanju ovog slučaja trebalo bi da uzme u razmatranje i držanje Ksenije Atanasijević u jednom od najtragičnijih intelektualnih sporova u našoj akademskoj zajednici. „Talentovana i obrazovana studentkinja filozofije bila je miljenica Branislava Petronijevića. Poveo ju je sa sobom u Ženevu, gde je za potrebe Petronijevića, ali i svoje buduće doktorske disertacije, čitala *De minimo triplici*, originalno i retko delo Đordana Bruna. Uspešno je završila studije i brzo doktorirala. Zahvaljujući Petronijevićevom zalaganju dobila je mesto na Univerzitetu" (Kučinar, 2012: 239). Te činjenice se moraju imati u vidu, jer se radi o „istoj onoj zatvorenoj sredini" koja će Kseniju desetak godina kasnije proterati sa Univerziteta. Sasvim je jasno da je trebalo imati dosta veštine i uložiti mnogo truda da se na Univerzitet omogući dolazak „žene da predaje filozofiju" (Kučinar, 2012: 239). Svi oni koji su se založili za njen dolazak, pored Branislava Petronijevića, očekivali su „lojalnost mlade koleginice" (Kučinar, 2012: 239). Bez obzira na to što je sasvim jasno da je Ksenija Atanasijević „izborila mesto na univerzitetu svojim trudom i darom, ali je naša kulturna i akademska sredina u njenom dolasku na Univerzitet videla pobedu žene i priznanje njene ravnopravnosti"⁶ (Kučinar, 2012: 239). Nema sumnje

⁶ Saradnice časopisa *Ženski pokret* i pripadnice istoimenog feminističkog udruženja, uspeh Ksenije Atanasijević smatrale su i vlastitim uspehom na polju društvenog angažmana u borbi za ravnopravnost žena. Stoga su s velikim zadovoljstvom oglasile vest „da je g-đica dr Ksenija Atanasijević izabrana za docenta na filozofskom fakultetu Beogradskog Univerziteta" (Vlajić, 1923: 337). Ovaj uspeh naše filozofkinje za njih je bio „dvostruko radostan događaj iz ovog razloga: uopšte uzevši nije tako teško stvar dobiti universitetsku katedru, i ljudi, ispunjenjem ovog drugog, ponekad i bez njega, lako postižu ono prvo. Mi duboko verujemo, da kod žena neće biti slučaj, ona će uvek morati zaslužiti universitetsku katedru, što nam je uostalom naročito milo, pa tek je onda dobiti. Znači, do universitetske katedre treba preći dve ozbiljne prepone – zaslužiti je i dobiti je – g-đica Atanasijević ih je obe sjajno prešla" (Vlajić, 1923: 338).

da se Ksenija Atansijević, stupajući za filozofsku katedru na beogradskom Univerzitetu, našla pred velikom odogovornošću da „pokaže da je njen izbor bio opravdan i da neće dovesti u sumnju izbor žene na Univerzitetu. Njena obaveza bila je dvostruka i učinjena je javnom, a ne samo privatnom stvari“ (Kučinar, 2012: 239).

Ako je put jedne žene bio tako trnovit da bi ona ušla u krugove akademske elite i da je za taj uspeh bila neophodna ogromna podrška pripadnika intelektualnog establišmenta, pojedinaca i feminističkih udruženja, sasvim je jasno da se „mora (se) razmisliti i o tome da li je Ksenija Atanasijević brzo zaboravila kako je bilo teško prokriti put do mesta na Univerzitetu i da li je bilo taktično i ispravno stupiti u sukob sa onima koji su se dobro potrudili da je dovedu na fakultet“ (Kučinar, 2012: 239–240). Ovo pitanje se mora postaviti i zbog toga, što ne smemo izgubiti iz vida da su „postojala (su) razna 'upozorenja' koja su ukazivala na mogućnost gubitka teško stečenog mesta na Univerzitetu, i naša filozofkinja je morala imati u vidu ne samo lični gubitak, već gubitak koji bi pretrpeo ženski pokret koji je sve vreme zdušno podržavao i pozdravio dolazak *žene*, u liku Ksenije Atanasijević, na Univerzitet“ (Kučinar, 2012: 240).

Na osnovu zabeleženih reakcija, ne samo intelektualne, već i najšire kulturne javnosti, stiče se utisak da je „Ksenija Atanasijević zaboravila da još nisu bili stvoreni uslovi za ravnopravnu borbu i potpunu samostalnost. Ona je stupila u bitku za koju je morala znati da će, u tadašnjim okolnostima, biti izgubljena“ (Kučinar, 2012: 240).

Nastojeći da zaštiti Popovićev ugled koji je Ksenija Atanasijević svojom oštrom kritikom njegovih filozofskih radova dovela u pitanje, u spor se umešao i Petronijević. Želeći da se polemika između njegovih učenika prekine, on je bio taj koji je pokrenuo inicijativu i dao svoj potpis za Ksenijino unapređenje u zvanje vanrednog profesora. Ali ta Petronijevićeva inicijativa ostala je mrtvo slovo na papiru. Ksenija nije izabrana u više zvanje, već je došlo do velikog obrta i Filozofski fakultet je zatražio preispitivanje ovog predloga.

Dosadašnja istraživanja „dramatičnog obrta“ koji je nastao neposredno posle pojave Ksenijinih *Filozofskih fragmenata* (1929) pokazuju, međutim, da njen progon sa Filozofskog fakulteta nije mogao biti samo posledica neuverljivih dokaza o navodnom plagijatu, već da se iza te odluke krilo nešto mnogo značajnije (Vuletić, 2005: 90, 123). Stoga pouzdan odgovor na ovo pitanje nije moguće dati bez preciznog razjašnjenja Petronijevićeve uloge u ovom

slučaju. U početku je izgledalo da se u ovom sporu najveći filozofski autoritet toga vremena u Srbiji drži po strani. Međutim, pojačavanje kampanje protiv Ksenije Atanasijević, koje je nastupilo posle pojave njene prve knjige *Filozofskih fragmenata* (1929), izgleda da nudi odgovor na ovo pitanje. Važno je napomenuti da je u prvoj knjizi *Filozofskih fragmenata* ona izvršila definitivan obračun sa svojom filozofskom mladošću. Iako je autorka i pre te knjige u više svojih radova⁷ najavila svoju „novu filozofsku orijentaciju“,⁸ novo shvatanje filozofije i fragmenta i aforizma kao nove forme filozofskog izraza, nasuprot filozofskom sistemu (što je bilo karakteristično za njenog profesora Petronijevića), jasno je nagoveštavalo da se naša filozofkinja bitno udaljila i problemski i stilski od svojih filozofskih početaka, koji su bili u znaku dominacije razrade metafizičkih promišljanja njenog učitelja Branislava Petronijevića. Premda svoju prvu knjigu *Fragmenata* razume kao metafizičke aforizme, Ksenija

⁷ U svojoj raspravi o *Racionalizmu i misticizmu*, Ksenija Atanasijević je najavila da „filozofija budućnosti biće, nema sumnje o tome, složena iz elemenata obeju struja“ (racionalizma i misticizma M.L.) (Atanasijević, 1928: 135).

⁸ O ovom pitanju među istraživačima filozofskog dela Ksenije Atanasijević postoje različita mišljenja. Vladimir Vujić koji je prvo vodio oštre polemike (Vujić, 2006: 176–1183) sa našom filozofkinjom da bi zatim, kada je ona okrenula leđa Petronijeviću, postao njen veliki poštovalac. On smatra da je Ksenija promenu svog filozofskog stanovišta najavila već u svom razmatranju filozofskog dela Božidara Kneževića (Vujić, 1929: 151), za čije je moralno stanovište i njegove filozofske aforizme pokazavala veoma rano posebnu naklonost. Slobodan Žunjić smatra da je odvajanje Ksenije Atanasijević od Petronijevića počelo još ranije, u „toku njenog doktorovanja“ (2014: 268), a Zdravko Kučinar ističe da su *Filozofski fragmenti* u kojima je dat portret filozofa metafizičara bili trenutak i mesto u kojem je Ksenija Atanasijević jasno pokazala da je u njenom filozofskom razvoju nastupio „veliki otklon“ od filozofskog diskursa koji je u akademskoj filozofiji u Srbiji inaugurisao i izgradio Branislav Petronijević i koji su najdoslednije sledili u različitim aspektima njegovi učenici Nikola Popović i Ksenija Atanasijević. Najraniju fazu njihovog filozofskog formiranja na najupečatljiviji i najprecizniji način dao je Vladimir Vujić: „Dve doktorske teze iz filozofije, teza g. dr Nikole Popovića i teza gđice dr Ksenije Atanasijević, pokazuje isti interes i isti kurs. U prvoj se vrši sistematski pregled učenja o prostoru, od kojih je, kako tvrdi pisac teze 'jedino logički moguća' teorija o prostoru koju je dao g. Petronijević; u drugoj se detaljno izvodi Brunovo učenje 'o najmanjem' kao jedan pokušaj osnivanja diskretne geometrije koju je, kako tvrdi pisac teze, 'metafizički verificirao i konsekventno deducirao tek Petronijević u svojoj metafizici' izvodi se jedan istorijsko-filozofski zaključak: da Đordano Bruno 'ima značaja za diskretnu geometriju poglavito kao prethodnik Petronijevićev'“ (Vujić, 2006: 167–168).

Atanasijević, na paradoksalan način, sa podsmehom govori o dotadašnjoj metafizici i filozofu-matafizičaru.⁹

Međutim, da bi se raskrstilo sa starim filozofskim stanovištem neophodno je bilo da se jasno najavi i ono novo što dolazi i za šta se naša filozofkinja zalaže. Po njenom mišljenju, „nova filozofija neće biti isključivo gimnasticiranje pameti (...), jer „nama modernima nije potreban usahnulo logičar (...)“ (Atanasijević, 1929: 9–11). Stoga ona želi da najavi „nešto utešnije i zračnije nego što je zapleteno i jalovo razglabanje pojmova“ (Atanasijević, 1929: 11). Ona predviđa da se „filozofi naše budućnosti neće (se) više zavijati u pomrčinu od reči (...). Nova filozofija će donositi punoću i bogatstvo i duhu i duši, zadovoljiće i religijsku potrebu čovekovu i pružiće mu, možda priliku da upozna egzaltaciju“ (Atanasijević, 1929: 9–11).

Ksenijene reči „nama nije više potreban usahnulo logičar“ ni „jalovo razglabanje pojmova“, po mišljenju nekih naših istraživača,¹⁰ mogu se shvatiti kao prvi otvoreni poziv iz naših akademskih filozofskih krugova ne samo na detronizaciju Petronijevića¹¹ sa srpskog filozofskog trona, već i odbacivanje njegove anahrone metafizike koja je dominirala u srpskoj filozofiji u prvoj polovini prošlog veka. Da bismo razumeli „težinu tog raskida i veličinu Ksenijinog ‘filozofskog okreta’ koji se desio u njenom filozofiranju“, neophodno je da se, kako nas upućuje Vujić (2006: 167–175), a podseća Kučinar, setimo reči kojima je ova „Petronijevićeva učenica i jedno vreme, njegova saputnica, završila svoju doktorsku tezu: ‘Filozof iz Nole ima značaja poglavito kao prethodnik Petronijevićev! (a ne da je Petronijević njegov sledbenik!)’ (Kučinar, 2012: 241). Ksenija

⁹ Poznavao ci filozofske misli Ksenije Atanasijević se uglavnom slažu da ona, govoreći o filozofu metafizičaru kao o „preživeloj pojavi u filozofiji“ (Pandurović, 1935: 123, Vujić, 2006: 173, Kučinar, 2012: 241), aludira na filozofa u liku Branislava Petronijevića i njegovu filozofsku delatnost.

¹⁰ Zanimljiv osvrt o Filozofskim fragmentima Ksenije Atanasijević daje Vladimir Dvorniković koji ističe njihovu tematsku i žanrovsku originalnost kao i naglašen autorkin lični pečat po čemu ova njena filozofska dela veoma odudaraju od uobičajene domaće akademske filozofske produkcije. Dvorniković naglašava da autorka piše „šopenhauervoski resko“ i da su neki njeni fragmenti i aforizmi ispisani „krvlju ... pomešanom i sa žuču“. Poseban kvalitet autorkinih *Fragmenta* Dvorniković vidi u njenoj „spisateljskoj smelosti da čoveku i životu do kraja i konsekvntno vraća onakvu filozofiju u lice kako zaslužuje“ (Dvorniković, 1930: 226–228).

¹¹ „Nama modernima nije bio potreban usahnulo logičar“ ... te reči nije bilo teško pročitati kao: nama nije više potreban Petronijević!“ (Kučinar, 2012 : 241).

Atanasijević, po Kučinarovom mišljenju, krajem dvadesetih godina prošlog veka, vrši „otklon prema jalovoj filozofiji“¹² svoga učitelja i okreće se „novoj orijentaciji“ u filozofiji (Kučinar, 2012:?).

Na osnovu prethodno analiziranog fragmenta i Ksenijinje polemike sa Popovićem, „može se zaključiti da je ona inicirala spor, a da nije shvatila kakve oblike i razmere on može poprimiti. Ako je znala koliko je bilo teško pridobiti Univerzitet za njen izbor, nije bilo teško predvideti da će se aktivirati svi stari otpori i snage koje su se protivile njenom dolasku i da će pokušati da je uklone iz svoje „muške“ sredine. Stoga deluje veoma uverljivo Kučinarova tvrdnja da je „prvi krug spora sa Popovićem, prekinut (je) Petronijevićevom intervencijom, samo (je) zavarao Atanasijeviću i naveo je na krive procene o mogućnosti proširivanja spora i na Petronijevića“ (Kučinar, 2012: 242).

Pažljivim razmatranjem ovog spora, može se reći da je on bio ne samo Ksenijin sukob sa institucionalnom moći, već i borba filozofskih stanovišta onog koje je dominiralo, ne samo u našoj akademskoj sredini, i novog koje se, u filozofskoj borbi različitih filozofskih struja, tek uspostavljalo. Čini se da je upravo Ksenijin pokušaj kritičkog osporavanja filozofskog stanovišta njenog bivšeg mentora i nastojanje da promoviše svoje novo shvatanje filozofije i filozofa doprinelo njenom neminovnom gubitku Petronijevićeve podrške i bitno uticalo na negativan ishod njene neravnopravne institucionalne filozofske bitke u koju se ona prerano i nesmotreno upustila. Ipak i pored pogrešne procene konstelacije institucionalne moći i Ksenijinog izdvajanja iz Petronijevićevo kruga, ovaj sukob je, nema sumnje, uticao na ubrzanu promenu i izgradnju njene „vlastite ‘filozofske fizionomije“ (Marić, 2006: 23).

Kritika nekih važnih taktičkih previda naše filozofkinje nema za cilj da ospori njeno „pravo da se bori za svoje poimanje filozofije, za vlastiti put i napuštanje zabluda i uticaja anahrone Petronijevićeve metafizike, već se samo skreće pažnja na pitanje da li je Ksenija Atanasijević dobro procenila izgledе svoje borbe i da li je njena taktika bila promišljena i svrsishodna, da li je gubitak bio veći od mogućeg dobitka u njenoj borbi, da li u ličnoj borbi nije zaboravljen širi društveni i kulturni značaj njenog ishoda“ (Kučinar, 2012: 242). Čini se da svi ti aspekti, na koje u svom tumačenju „slučaja Ksenije

¹² Način na koji je Ksenija načinila taj otklon, bio je „prst u oko Petronijeviću“, pored onog koji je, već ranije stavljen u oko Popoviću“ (Kučinar, 2012: 241–242).

Atanasijević“ s pravom ukazuje Zdravko Kučinar, imaju širi značaj i da ih je, ne samo zbog njihove aktuelnosti, već i teorijske važnosti, potrebno pažljivo razmotriti.

Kao što Ksenijin dolazak na Univerzitet nije bio samo dokaz ličnog uspeha jedne žene, već događaj od posebne važnosti za našu filozofsku zajednicu i razvoj celokupnog intelektualnog života u našoj sredini, isto tako njeno uklanjanje sa Filozofskog fakulteta trebalo bi razumeti kao „nepravdu u najširem smislu, koja je pogodila ne samo mladu docentkinju, već i našu filozofiju i pravo žena da ravnopravno učestvuju u akademskom životu i radu na Univerzitetu“ (Kučinar, 2012: 237).

Istraživači i istraživačice su dovoljno jasno istakli široku filozofsku obrazovanost i filozofsku kompetentnost Ksenije Atanasijević (Kučinar, 2012: 237, Vuletić, 2005: 49 i 93), koja je svojim filozofskim radovima i javnom filozofskom delatnošću afirmisala ne samo sebe već i jednakopravnost žena u akademskoj sredini, za koju se prva izborila u našoj zemlji i postala primer drugima kao prva „žena docent u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca“ (Vuletić, 2005: 49). Sve to, međutim, istovremeno pokazuje, da je slučaj naše filozofkinje bio mnogo složeniji filozofski i društveni događaj nego što je to samo formalno utvrđivanje opravdanosti optužbi za (navodni) plagijat. Temeljnija razmatranja celog „slučaja Ksenije Atanasijević“ otkrivaju da su se pre, i tokom toga spora, odvijale važne promene kako u filozofskom diskursu, isto tako i u samom feminističkom polju¹³, u

¹³ Dolazak Ksenije Atanasijević na Filozofski fakultet bio je važan događaj ne samo za našu akademsku javnost, već i za feministički pokret kojem je ona pripadala i koji je posle Prvog svetskog rata (Žeželj Kocić, 2018: 100–105) i u Kraljevini Jugoslavije dobio na intenzitetu. Naš najelitniji feministički časopis *Ženski pokret*, već u svom prvom broju pokrenuo je pitanje neravnopravnog statusa žena u društvu (Seleksović, 1921: 65–72), zalažući se posebno za ravnopravniji položaj žena u visokom obrazovanju. Nastojeći da popravi nezavidan položaj žena u visokom obrazovanju, redakcija *Ženskog pokreta* je svoje čitateljke obaveštavala o najnovijim i najrelevantnijim teorijskim kretanjima na evropskoj feminističkoj sceni. Tako je saradnica ovog časopisa Desanka Cvetković objavila veoma nadahnut prikaz knjige Aleksandre Kolontaj *Nova žena*, koja je ubrzo postala *Biblija* globalnog feminističkog pokreta. Za naše feministkinje bilo je veoma važno da u našoj sredini pronađu ženu koja bi svojim intelektualnim sposobnostima mogla na dostojan način da reprezentuje koncepciju „nove žene“ kako ju je u istoimenoj knjizi zamislila ruska spisateljica. U našoj feminističkoj javnosti preovladavalo je mišljenje da je mlada doktorka filozofije Ksenija Atanasijević, s obzirom na svoje intelektualne kvalitete idealna osoba za tu ulogu (Todić, 2008/9: 147).

kojem se stvarao ne samo novi teorijski i vizuelni koncept „Nove Žene“, već i novi feministički teorijski diskurs u čijem je središtu bila upravo naša mlada filozofkinja, istaknuta članica *Ženskog pokreta*, jednog od ključnih feminističkih teorijskih glasila u našoj sredini.

LITERATURA

- Adamović, Dragoslav. 1982. *Razgovori sa savremenicima*, Beograd: Privredna štampa.
- Atanasijević, Ksenija. 1923. Šopenhauerova formula pesimizma. *Misao*, (90) 1338–1348.
- Atanasijević, Ksenija. 1923. Ličnost Šopenhauerova. *Misao*, (91) 1411–1422.
- Atanasijević, Ksenija. 1923. Ličnost Šopenhauerova. *Misao*, (92) 1519–1526.
- Atanasijević, Ksenija Vujić, Vladimir. 1926. Povodom slučaja g. Popovića. Beograd: *Misao* (3 i 4) 242–254.
- Atanasijević, Ksenija. 1928. Racionalizam i misticizam. *Srpski književni glasnik*, (24) 131–135.
- Atanasijević, Ksenija. 1929. *Filozofski fragmenti*. Knjiga prva, Beograd.
- Atanasijević, Ksenija. 2006. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 2008. *Etika feminizma*. (ur.) Vuletić, Ljiljana, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2011. *Etika hrabrosti*. (ur.) Vuletić Ljiljana, Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija ženski fond, Novi Sad: Centar za ženske studije.
- Cicvarić, Krsto. 1909. *Idealizam ili materijalizam - s naročitim pogledom na filozofiju Branimira Petronijevića*, Beograd: Štamparija "Srbija".
- Deretić, Irina. 2016. Ksenija Atanasijević o ženama i ženskom pitanju u antičkoj filozofiji. *Theoria*, (62) 93–109.

Iako je redakcija *Ženskog pokreta* svoj identitet gradila isključivo na idejama i izbegavala da u svom vizuelnom izgledu koristi fotografiju (Todić, 2008/9: 145–163), koja je sve više postajala moćno sredstvo za izgradnju kulturnog identiteta i promovisanje ideološkog i kulturnog modela *Nove Žene*, dolazak Ksenije Atanasijević na Filozofski fakultet imao je takav značaj za naše feministkinje da su one u broju koji je bio posvećen našoj filozofkinji, odstupile od svog uredničkog načela i pored njenog priloga *Žene u Eshilovim i Sofoklovim tragedijama*, objavile i njenu fotografiju sa njenim autografo. Sve to pokazuje da je Ksenijin ulazak u elitni muški akademski klub zdušno podržan i shvaćen i kao veliki uspeh feminističkog pokreta. Sve to govori da je lični uspon mlade i obrazovane žene pretvoren u javni kulturni događaj od prvorazrednog značaja.

- Dvorniković, Vladimir. 1930. Filozofski fragmenti. *Srpski književni glasnik*, XXXI/ (3) 226–228.
- Iveković, Rada. 1984. O ženskome u grčkoj filozofiji prije Platona. *Polja*, (299) 45–47.
- Jeremić, Dragan. 1997. *O filozofiji kod Srba*. Beograd: Plato.
- Kučinar, Zdravko. 2012. *Iz našeg filozofskog života*. Beograd: Plato books.
- Kučinar, Zdravko. 2019. *Branislav Petronijević: opaske o početku i rezimeu njegovog filozofskog dela*. Beograd: Dosije studio.
- Lebl-Albala, Paulina. 1921. Mogu li žene doći na univerzitetsku katedru? *Ženski pokret*, (4) 107–109.
- Marić, Ilija. 2006. *Na efeskom putu*, Beograd: Plato.
- Pandurović, Simo. 1935. *Razgovori o književnosti*. knj. III. Beograd.
- Pandurović, Simo. 1935. *Filozofski fakultet i dr Ksenija Atanasijević*. Beograd.
- Petronijević, Branislav. 2002. *Predavanja iz istorije filozofije*. Beograd: Plato.
- Petrović, Nenad. 1987. Feminizam Ksenije Atanasijević. *Naša reč*, (388) 13.
- Selesković, Momčilo. 1921. Žena i društvo. *Ženski pokret*, (3) 65–72.
- Todić, Milanka. 2008/9. Nova žena ili robinjica luksuza: naslovne strane ženskih časopisa u Srbiji (1920–1940). *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, Beograd, (4/5) 145–163.
- Vlajić, Milica. 1923. Prvo ustupanje naše katedre ženi. *Ženski pokret*, (8) 337–338.
- Vujić, Vladimir. 1928. Kad je reč o našim filozofskim orijentacijam. *Novi vidici*, (1) 1 250–251
- Vujić, Vladimir. 1929. D-r Ksenija Atanasijević, prikaz, *Filozofski fragmenti*, knjiga prva, Beograd: Geca Kon, 1929, *Letopis Matice srpske*, (321) 1 151–152.
- Vujić, Vladimir. 2006. *Sputana i oslobođena misao*. Beograd: Zadužbina Svetog manastira Hilandara.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: izdanje autorke.
- Žunjić, Slobodan. 2014. *Istorija srpske filozofije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

Marinko Lolić

**BRANISLAV PETRONIJEVIĆ AND
KSENIJA ATANASIJEVIĆ – TWO
CONCEPTIONS OF PHILOSOPHY AND
PHILOSOPHER IN THE
CONTEMPORARY PHILOSOPHICAL
DISCOURSE**

Abstract

Branislav Petronijević had a versatile and exceptionally important role in the development of the academic philosophy in our country. After he had obtained PhD in philosophy in Leipzig, he soon became professor in the Grand School, later the University of Belgrade, where he introduced a series of new philosophical disciplines and with his systematic academic work considerably improved the teaching of philosophy in our country. In the Serbian philosophy of the first half of the 20th century, his name became the synonym for philosophy and philosopher. Beside his international philosophic reputation, Petronijević was also popular within a circle of our academic philosophers who followed the greatest Serbian metaphysician when it came to their conceptions of philosophy and philosopher. The talented Ksenija Atanasijević had a special place within that circle of students of Petronijević's while she was also the first woman who obtained PhD in philosophy from the University of Belgrade, and subsequently was appointed assistant professor at

the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade. The enormous merits of the authoritative Branislav Petronijević for Ksenija Atanasijević's appointment at the University and her introduction into the Serbian academic philosophical élite, a cultural sphere dominated by men, were not less substantial than the role he played in her subsequent removal from the Faculty of Philosophy, which has never been fully clarified. The philosophical aspects of this event are extraordinarily important not only for understanding of the development of our philosophy, but also for the whole modern civil culture and the public and social life of our élite in the first half of the 20th century.

In this paper the author tries to illuminate less apparent philosophical aspects of this event and to present the shifts in the understanding of the concepts of philosophy and philosopher in the writings of Ksenija Atanasijević, as one of the important points of discord between she and her mentor Petronijević, which is still insufficiently explored and which nowadays, when philosophy is no longer restrictive to women (gender), can be interesting for the studying and understanding of reconceptualization of the key notions in the contemporary Serbian philosophical discourse.

Keywords: philosophy, philosopher, university, Branislav Petronijević, natural metaphysician, Ksenija Atanasijević, female philosopher, feminism, gender.

VLADIMIR ĐURIĆ

Departman za francuski jezik i književnost,
Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu
vladimir.djuric@filozofski.rs

Ksenija Atanasijević u kontekstu francuske filozofske i moralističke književnosti¹

Apstrakt

U radu se ispituje uticaj i udeo francuske filozofije i književnosti u stvaralaštvu naše filozofkinje Ksenije Atanasijević. Počev od studentskog boravka u Parizu i štampanja doktorske disertacije na francuskom, život i delo Ksenije Atanasijević biće značajno obeleženi francuskim duhovnim vrednostima i uzorima. Njene filozofske i društveno-angažovane tekstove razmatraćemo pre svega u kontekstu francuske filozofske i moralističke književnosti, a zatim i u opštijem kontekstu savremene francuske književnosti i kulture o kojima je Ksenija Atanasijević podrobno izveštavla u brojnim novinskim napisima. Pored klasičnih autora francuskog „Velikog veka“ poput Paskala, La Rošfukoa i La Brijera, posebno ćemo se osvrnuti na ne manje značajnu duhovnu vezu sa filozofijom i etikom umnih savremenika srpske filozofkinje kao što su Žil Pajo, Žan-Mari Gijo i možda najuticajniji Anri Bergson. Kratak, precizan i jezgrovit stil izražavanja u *Fragmentima* savršeno odgovara konciznom i pregnantnom izrazu gorenavedenih francuskih moralista koji su negovali klasičnu formu maksime ili aforizma. Baš kao u spisima tih francuskih moralista, nijedna sfera ljudske egzistencije i duhovnosti nije izmakla „oštrom“ peru srpske filozofkinje: božanstvo, večnost, besmrtnost, ljudske patnje, vrline i mane, etički i socijalni problemi, ontološka i aksiološka promišljanja. Razmatrajući ta večna pitanja, Ksenija Atanasijević uvek stremlji istini u iskrenoj želji da pomogne pojedincu ili zajednici. Književnost, metafizika i etika za Kseniju Atanasijević jesu ključni oslonci u izgradnji čovekovog identiteta i dostojanstva. Izgrađen prevashodno na stavovima Paskala, Gijoa i Pajoa, osnovni filozofski i antropološki *credo* Ksenije Atanasijević jeste primenjena etika koja podrazumeva teorijski pesimizam, ali delatni optimizam i entuzijazam. Iz takve etike nužno proističu etika hrabrosti i etika feminizma kao prve, prave i vrhunske vrednosti ljudske egzistencije.

Ključne reči: filozofija, književnost, francuski moralisti, Blez Paskal, Ksenija Atanasijević

¹ Rad je nastao u okviru projekta *Knjiženstvo, teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*, br. 178029, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Kroz sva vremena i kroz sve kulture filozofija je imala jednu veoma važnu i složenu ulogu. Ta uloga nije se ograničavala samo na postavljanje i rešavanje pitanja bića i makrokosmosa, nego se pružala i do težeg i blagorodnijeg zadatka, da poveže nekim smislom i normama stav i ispravnost čovekovu prema drugim ljudskim ličnostima i prema društvenim zajednicama.

Ksenija Atanasijević

■ Ksenija Atanasijević (1894–1981) bila je prva žena u Srbiji, to jest tadašnjoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je doktorirala filozofiju na Beogradskom univerzitetu da bi potom punih dvanaest godina predavala na Filozofskom fakultetu. Svoj doktorat pod naslovom *Brunovo učenje o najmanjem* (*La doctrine de Bruno sur le minimum*) štampala je na francuskom jeziku i tako postala poznata svetској javnosti.² *Enciklopedija Britanika* je u svoje odrednice uvrstila njen doktorski rad kao relevantnu literaturu za shvatanje Brunove misli. Kao akademska filozofkinja dosta je prevodila sa klasičnih jezika i u svojim radovima kritički pristupala gotovo svim filozofskim koncepcijama od sedam starogrčkih mudraca do modernog doba: *Heraklitova filozofija*, *Filozofeme sofista*, *Sokrat*, *Demokrit kao etičar*, *Seneka*, *Prve filozofske hipoteze Jonaca*, *Eleačanin Parmenid*, *tvorac učenja o biću*, *Empedokle iz Agrigenta*, *Pitagorejsko učenje o seljenju duša*, *Epikur*, *Aurelije Avgustin*, *filosof i hrišćanski mističar*, *Racionalizam i misticizam*, *Smerovi mislilaštva Artura Šopenhauera*, *Blez Paskal – čovek i mislilac*, *Baruh d'Espinoza*, *Imanuel Kant*, *Fridrih Niče* samo su neke od brojnih studija ove misaono i aktivno produktivne autorke.

Međutim, pored tih minucioznih i produbljenih tekstova, mi ćemo u drugom delu našeg rada posebno istaći i vanakademske delovanje Ksenije Atanasijević, to jest njeno samopregorno zalaganje kao angažovane intelektualke. Reč je o tekstovima i napisima

² Puna referenca: Xénia Atanassiévitch, Docteur ès lettres, *La doctrine métaphysique et géométrique de Bruno exposée dans son ouvrage «De Tripli-ci Minimo»*, Paris: PUF-Belgrade: Librairie «Polet», «Imprimerie Mirotothchi-vi», Rue Vouk Karadjich 26, 1923.

objavljivanim u dnevnim novinama i časopisima koji svedoče o njenom društveno aktivnom angažmanu po pitanju aktuelnih, gorućih dešavanja u zemlji i svetu.³ Otvorenom i безусловnom borbom u konkretnim društvenim prilikama, srpska filozofkinja se na svom konkretnom primeru približila Sartrovom (Jean-Paul Sartre) idealu angažovanog pisca-filozofa koji na, *ne politčki* već, sebi svojstven način menja koncepciju čoveka o čoveku i njegovom društvenom položaju. Približavajući misli velikih ljudi prohujalih epoha običnom čitaocu *Politike* ili *Pravde*, podstičući svakog da dobro, *kvalitetno* promisli o ne samo Apstraktnoj, nego i vrlo konkretnoj filozofiji života, Ksenija Atanasijević je uspostavila očiglednu i neopozivu vezu između svakodnevnog i „čisto“ filozofskog mišljenja potvrđujući da se ono ne izdiže iznad zemlje da bi je napustilo i neometano lebdele, već da ono dovodi čoveka na zemlju i čini da on pripada njoj. Pensijski ili filozofski, čovek mora *delati* na ovome svetu i tako umanjiti sveprisutnost zla koga pothranjuju ne samo zli ljudi već nezainteresovanost i indiferentnost dobrih i mudrih. Potrebno je sa pritajenog protesta preći na delanje: junačko, neustrašivo, beskompromisno (Atanasijević, 2011: 75).

Akadska filozofkinja

Sklonost Ksenije Atanasijević ka francuskom jeziku primetili su još njeni nastavnici u gimnaziji: „Među gimnazijskim profesorima kojih se Ksenija rado seća su i Vasa Dimić, profesor matematike, Draga Đurić, profesorka francuskog jezika, Mileva Petrović, profesorka latinskog jezika...” koja je jednom izjavila da će Ksenija uskoro progovoriti na latinskom (Вулетич, 2005: 15)! Dakle, već se u godinama ranog obrazovanja slutila buduća strast ka klasičnoj filologiji, latinskom jeziku i njegovom velikom „nasledniku” – francuskom jeziku. Već kao mlada studentkinja filozofije i klasične filologije Ksenija Atanasijević zapisuje u svoj dnevnik misli i na francuskom.

„Počinje da mi ulazi u svest da se u Parizu nalazi mnogo umetničkih objekata, priredaba i raznih pojava od neprocenjive vrednosti”, piše mlada doktorantkinja uoči polaska u prestonicu Francuske. I zaista,

³ Te tekstove, to jest novinske članke sakupila je i objavila Ljiljana Vuletić u knjizi pod indikativnim naslovom *Etika hrabrosti*. O tome će biti reči kasnije.

tamo je, kao godinu dana ranije u Ženevi, samo mnogo raskošnije, našla sve kulturne aktivnosti koje je volela: „koncerti, opera, najnoviji filmovi, pozorišne predstave, svakovrsne izložbe, knjige, časopisi, susreti sa zanimljivim svetom“ uz predavanja uglednih filozofa i naučnika sa Sorbone: Leona Robena (Léon Robin), „velikog majstora platonističkih studija u Francuskoj“, Emila Brejea (Émile Bréhier), Leona Brunšviga (Léon Brunschvicg), Lisjena Levi-Brila (Lucien Lévy-Bruhl) i Anrija Bergsona (Henri Bergson). Sva ta predavanja bila su „od osobitog interesa“ za njeno intelektualno formiranje (Byлeтнѝ, 2005: 38).

U *Književnom delu jugoslovenskih žena* (*L'œuvre littéraire des femmes yougoslaves*, 1936: 47) za Kseniju Atanasijević se navodi kako ona ne robuje suvim filozofskim konceptima, već svoju filozofiju duboko živi, to jest lično je proživljava gradeći sopstvenu filozofiju života koja nosi njen intimni, spontani i ubedljivi pečat (*l'empreinte de son caractère spontané et persuasif*). Tu se hvali njen izbor kratkog, preciznog i jezgrovitog izražavanja u fragmentima i aforizmima koji „ostavljaju dubok utisak“. Takav postupak i stil savršeno odgovaraju konciznom i pregnantnom izrazu jednog Paskala (Blaise Pascal), La Brijera (Jean de La Bruyère) ili La Rošfukoa (François de La Rochefoucauld) čiji je uticaj i te kako primetan, posebno u *Filozofskim fragmentima*, o čemu ćemo kasnije nešto podrobnije govoriti.

Nijedna sfera ljudske egzistencije i duhovnosti nije izmakla „oštrom“ peru srpske filozofkinje: božanstvo, večnost, besmrtnost, ljudske patnje, vrline i mane, etički i socijalni problemi. O čemu god piše, Ksenija Atanasijević uvek stremlji istini u iskrenoj želji da pomogne pojedincu ili zajednici. Iako u osnovi pesimistička, njena filozofija je suštinski altruistička. Najzad, stvaralaštvo Ksenije Atanasijević ostaje obleženo, između ostalih, francuskim filozofskim i kulturnim dometima, što je rezultat njene frankofilije, ali pre svega njenog bezmalo renesansnog duha.

Jedan uticajni predavač: anri bergson

U predgovoru za *Filozofske fragmente* Ksenija Atanasijević izlaže svoj *poetsko-filozofski* program: umesto krute metafizike u „pancirima dialektičkih majstorija“, treba negovati intelektualnu filozofiju koja neće biti „izintelektualisana“, već nužno prožeta religijskim, literarnim i emocionalnim sklonostima. Samo takva iskrena

težnja može nas dovesti do izvesnih produbljenijih vidika. U tom smislu ona navodi Bergsona koji je oživotvorio moć intuicije u modernoj filozofiji i tako svetsku mudrost izveo „iz bludjenja po sasušenim oblastima“ (Атанасијевић, 1929: 5–6).

Na početku *Metafizičkih odlomaka* Ksenija Atanasijević govori o potrebi *pesničke* metafizike, o skamenjenosti logike i dijalektike koje čeznu za umetničkim nadahnućem. Davno je prošlo vreme, kako kaže, „golih apstrakcija, metafizičkih ispredanja, isključive logičnosti, gimnastiranja pameti, pomrčine od reči.“ Vreme je za filozofiju koja će zadovoljiti čovekovu potrebu za egzaltacijom u veri i umetnostima:

„Međutim danas je već nemoguće filozofa, kao isušenoga po prevashodstvu, stavljati nasuprot umetnicima. Danas se konačno zna šta znači *pesnička svežina* indijske mudrosti, ili filozofema jednog Heraklita, Platona i Plotina, ili *ustalasanost* Majster Ekharta, Jakoba Bemea i Đordana Bruna, i zna se koliko je dragocena *živost* Šopenhauerovog temperamenta i *nabujala neposrednost* jednoga Gijoa. [...] Nama modernima nije potreban usahnulo logičar, nego *filozof-vizioner* i propovednik religije“ (Атанасијевић, 1929: 9–11).⁴

Ulogu modernog filozofa Ksenija Atanasijević vidi kao ulogu pesnika, baš onako kako ju je u čuvenoj pesmi *Fonction du poète* zamišljao još Viktor Igo (Victor Hugo): kao vizionara i proroka, vođu naroda, barjaktara budućih vremena, apostola opšteg napretka. Dakle, reč je o mesijanskoj i društveno-angažovanoj ulozi filozofa-pesnika, jer sama Apstraktna filozofija je nedovoljna. Te nove pokrete i struje u savremenoj filozofiji otvorilo je upravo Bergsonovo delo i ono će dati još mnogo „živih zatalasanosti“, kao što je na primer *nabujala neposrednost* jednoga Gijoa (Jean-Marie Guyau) koga Ksenija Atanasijević navodi uz Bruna, Šopenhauera i druge filozofe na dijahronoj ravni. Pa ipak, i ta filozofija se na kraju završava „traženjem utočišta od saznanja. Ne pomoću dialektičkih razglabanja i sholastičkih mrtvila, nego pomoću jednoga *moral*a u kojem će biti razvijen kult svesti, i pomoću jedne *religije* čiji će stubovi imati čiste i nehaotične linije, ali u čijem će temelju ipak neizbežno stajati dinamika *osećanja*“ (Атанасијевић, 1929: 57).

Uticaј Bergsona, verovatno omiljenog predavača Ksenije Atanasijević tokom boravka u Parizu i na Sorboni, pored eksplisicnog

⁴ Ukoliko nije drugačije naznačeno, sva podvlačenja (kurzivi) u citatima Ksenije Atanasijević su naši.

pominjanja, vidljiv je i na prikrivenoj niti interteksta u *Fragmentima*: „Uostalom ima mnogo slučajeva kad logički zaključak uopšte ne može da bude dat, nego kad valja *intuicijom* pohvatati neoborivosti i njih istaći“ (Atanasijević, 1929: 62). To znači da je srpska filozofkinja upila i usvojila nauk svog učitelja i nastavila, posle već nesvesno, da na toj osnovi tumači aporije mogućnosti ljudskog saznanja.

Diskurzivni intertekst: Paskal, La Rošfuko i La Brijer

Dok je Bergsona imala prilike uživo da sluša, sa francuskim klasičnim piscima Ksenija Atanasijević se upoznala i srodila posredno, diskurzivnim putem, odnosno pomnim čitanjem njihovih tekstova. Teme kojima Ksenija Atanasijević pristupa u *Filozofskim fragmentima* sa pozicija gorepomenute pesničke metafizike raznovrsne su i zadiru u sve sfere ljudske duhovnosti koje je u svojim *Mislima*, takođe u fragmentarnoj formi, dijalektički razvijao Blez Paskal: o veri i Bogu, o večnosti i beskonačnosti, o lepoti, o istom i različitom, o materiji i duhu, o smrti, o osveti, o saznanju, o vremenu i sudbini, o sebi i drugima, o stvarnom i fiktivnom, o imaginaciji, samoljublju i običajima (koje Paskal naziva „varljivim silama“), o ljudskoj zlobi, o uzvišenosti trenutka itd. Kao što je poznato, pored Paskala o ovim temama pisali su i francuski moralisti Velikog veka: La Rošfuko u *Maksimama* (1664) i La Brijer u *Karakterima* (1688). Čitava filozofija Ksenije Atanasijević, njeno polazište kao i njeno ishodište, mogla bi se sažeti u jednu Paskalovu misao: „Sve ljudsko dostojanstvo sadržano je u njegovoj misli. Nastojmo, dakle, da dobro mislimo: eto moralnog načela.“ I srpska filozofkinja je smatrala da ljudi koji *dobro* misle uvek etički postupaju.

Ono što je u prvom redu zajedničko za Kseniju Atanasijević i francuske moraliste jeste odabrana *forma* fragmenta, odnosno kratkog iskaza koji minimalnim sredstvima čitaocima šalje maksimalnu poruku – *maksimu*. Oštri kontrasti, paralelizmi i paradoski u efektnim obrtima omiljena su stilska sredstva francuskih moralista, ali i Ksenije Atanasijević (1929: 148): „Kada nam je imaginacija puna radosnih slika, onda smo mi izigrali sudbinu, kada su nam snovi ružni, onda je fatum savladao nas“ ili „Jednom umemo sadržajima svoje imaginacije da naselimo najopustošeniji predeo, a drugi put, za tren oka, najispunjeniju okolinu u pustoš pretvaramo.“ Ipak, Ksenija

Atanasijević nijednog trenutka ne žrtvuje istinu zarad vešto skovane i oštroumne forme jedne sentence koja samo na prvi pogled, brzinom kojom naglo deluje na um čitaoca, stvara utisak apsolutne istine dok je samo delimično pogađa ili čak promašuje. Uostalom, apsolutna ili totalna istina ne postoji. Ksenija Atanasijević ne upada u zamku klasičarskog univerzalizma i pedantizma, gde misao mora po svaku cenu i u potpunosti odgovarati izrazu, već na jedan skroman i nenametljiv način pristupa ljudskoj prirodi da bi na kraju izvela moralne zaključke bez moralizatorskog tona.

Kada je moć imaginacije u pitanju, francuski moralisti uglavnom kritikuju njenu negativnu prirodu koja se ispoljava i kod najmundrijih: ona je „tvorac zablude i bezumlja“, „ohola sila, neprijatelj razuma, moć uobražavanja“, ona manipuliše i čulima i razumom: „ona navodi razum da veruje, da sumnja, da poriče. Ona zaustavlja čula i daje im iznova osetljivost“ (Паскал, 2006: 36–37).⁵ La Rošfuko navodi da nezavisno od plodnosti našeg duha, mašta nas uvek sprečava da valjano rasuđujemo i nađemo po nas najbolje rešenje (La Rochefoucauld, 1664: 50). Slično tome La Brijer piše: „Ne bi valjalo unositi mnogo mašte kad pišemo ili s nekim razgovaramo, jer ona proizvodi najčešće obmane i nezrele ideje koje nas ne čine boljima niti popravljaju naš ukus; naše misli treba da vodi zdrav i prav razum“ (La Bruyère 1696: 147, prevod je naš).

S druge strane, Ksenija Atanasijević ističe pozitivne i ljudskoj duši preko potrebne kvalifikacije mašte: „Od svih sposobnosti naše unutrašnjosti mašta je najblagotvornija“, ona odaje stepen naše „duševne prečišćenosti“. Ljudi razvijene fantazije neuporedivo su srećniji „od onih kojima je ona zakržljala ili jedva pokretljiva.“ Zatim: „neće biti čamotinje i ustajalosti samo dok bude fantazije“ i sve dok je „čarobnih slika imaginacije, ne možemo utonuti u glib i nakažnost.“ Ali i srpska filozofkinja uzgred primećuje i njene negativne strane: „Ljudi sa ružno razdražljivom imaginacijom mnogo haotičnosti seju oko sebe“ ili da „nije korisno puštati na volju fantaziji, jer je naše želje podstaknu, pa ona ode u sunovrat, a mi posle od toga patimo“ (Атанасијевић, 1929: 143, 146, 148–149).

Dok francuski moralisti decidirano kritikuju preteran i štetan uticaj mašte na zdravorazumsko rasuđivanje, jer nas ona čini slugama

⁵ Paskal potom navodi niz primera gde se očituje varljivost mašte i njena zloupotreba kod ljudi.

naših taština, Ksenija Atanasijević hvali njeno preimućstvo da oplodi i oživotvori sumornu svakidašnjicu („Samo ne ostajati sam sa golom istinom!“), da oplemeni ne samo čoveka od duha i fantazije, koji ima „oči zasjenjene od nekog unutrašnjeg bleska“, već i sve one koji dolaze sa njim u dodir. U skladu sa pesničkom metafizikom, Ksenija Atanasijević podvlači pesničko, „svetlo i raskošno bogatstvo“ imaginacije kojoj su mnogi pesnici kroz sva vremena odali hvalu.

Samoljublje, lični interes i privid moralnosti ili fundamentalno egoistička i pesimistička vizija sveta svakako je zajedničko obeležje srpske filozofkinje i francuskih moralista. Jedan fragment s početka *Etičkih odlomaka* Ksenije Atanasijević kao da preuzima epigrafsku La Rošfukoovu maksimu (da su sve naše vrline samo prikriiveni poroci): „U vrline se ubraja i stišanost i pritajenost poroka – *faute de mieux*“ (Атанасијевић, 1930: 11). U *Etičkim odlomcima* čitamo pesimistične fragmente koji afirmišu dominaciju taštine, ambicije, slavloljublja i sebičnosti, čak i kod onih koji su svesni njihove štetnosti i ništavnosti, a te redove ćemo naći i kod La Rošfukoa. Francuski moralista je uvideo pesimističnu osnovu čoveka i sveta i dosledno je, bespoštedno prikazao u svojim napisima baš *takvu kakva jeste*. Ali u tome i leži osnovni nedostatak La Rošfukoovih *Maksima*.

Ksenija Atanasijević ide korak dalje od La Rošfukoa i ostalih moralista zahtevajući „umirenje“ egoističkog korena ljudskog bića aktivnom primenom merila etičnosti, gde je ključna uloga razuma, jer razum je jedina čvrsta baza moralu, podseća nas na Sokratove reči srpska filozofkinja: „Mora se *metodama svesti* nakalemiti neki *privid* moralne obazrivosti, kad nje samonikle nema“ (Атанасијевић, 1929: 55–56). Moral se ljudskoj prirodi mora namaknuti spolja, uz podršku savesti, to jest unutrašnjeg „glasa razuma“, jer se ne može računati na urođenu moralnost ljudi kojima vladaju mračni nagoni i životinjski instinkti. Vidimo da je krajnji cilj napornog promišljanja naše filozofkinje ne samo pronalaženje unutrašnjeg duhovnog mira, već i uspostavljanje „podnošljivih“ međuljudskih odnosa, jer „u samoj strukturi ljudskih odnosa nema ni pomena od logike i morala.“ Već u *Metafizičkim odlomcima* Ksenija Atanasijević dosledno ponavlja potrebu za moralnim ustrojstvom, čime ujedno i anticipira glavnu poruku *Etičkih odlomaka*. To etičko saznanje, koje jedino može da prokrči put ka „mirnome moralnom stavu prema bližnjem, dolazi kao završna tačka čovekovog stremljenja ka visinama“ (Атанасијевић 1930: 196). Za Kseniju Atanasijević etika je vrhunski, anagogijski smisao ljudske egzistencije.

Međutim, od svih francuskih autora sa kojima srpska filozofkinja vodi očigledan ili prikriven intertekstualni dijalog najveće divljenje zaslužuje svakako Blez Paskal kome je Ksenija Atanasijević posvetila monografiju. U toj knjizi pod naslovom *Blez Paskal – čovek i mislilac*, Ksenija Atanasijević na samo šezdesetak stranica donosi sumu Paskalovih naučnih i misaonih dostignuća koje ona kratko naziva „najpotrebnijom dramom saznavanja“. Knjiga nam daje sažet i faktografski pregled njegovog života i rada od mladog naučnog duha do religiozno zrelog mistika. *Blez Paskal – čovek i mislilac* nadahnuta je i „ustalasa-na“, ali pritom sasvim tačna i precizna biobibliografija autora koga je naša filozofkinja visoko cenila i od koga je mnogo naučila, što se može uočiti i pri letimičnom uporednom pogledu na *Misli i Filozofske fragmente*. Paskal je savršen primer racionaliste koji se „padom“ u misticismizam nije oglušio o racionalizam, već o „jalove sheme“ i „prazne apstrakcije“ racionalista. Iscrpevši domete zdravog razuma, koji je neophodan ali nedostatan, Paskal je napravio „skok“ u intuiciju, veru i mistiku. Zato Ksenija Atanasijević odmah na početku hvali „odsustvo sistematske povezanosti Paskalovih filozofskih postavki“ koje „obilno i mnogostruko nadoknađuje iz duše izlivena neposrednost njihova, neotkupljiva nikakvim dialektičkim preimućstvima i nepogrešnostima“ (Атанасијевић, 1935: 3). To je, videli smo, ključna ideja i lajtmotiv *Filozofskih fragmenata* koji plediraju za pesničku, umetničku i religioznu metafiziku lišenu tereta nategnutih sistematizacija i klasifikacija.

Paskal je, pre Bergsona, najcelovitije i najdublje spoznao da je *intuicija* vrhovni izvor saznanja, da „najviši uzlet i napon čovekovog duha teži neodoljivo čistoj spiritualnosti“, daleko od empirijskih i racionalističkih metoda, najzad da spasenje leži u predavanju mističnom imperativu u sebi, „prema unutrašnjem glasu koji je Sokrat nazvao dajmonionom.“ Najzad, Paskal je „mislilac čija svaka tvorevina – od najkrupnijih do onih uzgrednih – nosi na sebi pečat herojske istinitosti i tragične zbilje“ (Атанасијевић, 1935: 62).

Pre objavljivanja knjige o Paskalu Ksenija Atanasijević je opsežno i u nastavcima pisala u odbranu velikog mislioca protiv nedostojnog pamfleta francuske kritičarke Žane d’Orliak (Jeanne d’Orliac) i to u dnevnom listu *Pravda* od 21. i 25. i 28. juna i 5–8. jula 1931. godine. U drugom delu našeg rada prikazaćemo tu društveno-angažovanu delatnost naše filozofkinje koja se zasniva, naravno, na etici i to na etici *hrabrosti*.

Angažovana intelektualka

Za lečenje današnje sveopšte moralne i materijalne bede potrebne su sasvim drugačije efikasne mere. Umesto golog protesta valja da dođe delanje: junčko, neustrašivo, beskompromisno.

Ksenija Atanasijević

Dvadesetih i tridesetih godina XX veka Ksenija Atanasijević je aktivno uzimala učešće u društveno-političkom i kulturno-umetničkom životu svoje zemlje, što javnim nastupima i nadahnutim predavanjima, što pismenim putem. Iza sebe je ostavila pregršt novinskih napisa polemičkog karaktera i niz književnih i kulturnih prikaza koji su mahom objavljeni u listovima *Pravda*, *Politika*, i *Vreme*, kao i u književnim časopisima *Srpski književni glasnik*, *Misao*, *Život i rad*, *Ženski pokret*, *Žena i svet* itd. Dobar deo tih tekstova raznovrsne sadržine i usmerenja sakupila je, sistematizovala i objavila Ljiljana Vuletić u dve knjige pod indikativnim naslovima: *Etika hrabrosti* i *Etika feminizma*. U nastavku ćemo sagledati ove tekstove Ksenije Atanasijević iz perspektive francuske književnosti i kulture i tako istovremeno dobiti uvid o njihovoj zastupljenosti u aktuelnom kulturnom životu Srbije, odnosno Kraljevine Jugoslavije. Na kraju ćemo se osvrnuti i na pojedine prikaze knjiga i članke povodom raznih jubileja koje je Ksenija Atanasijević objavljivala pedesetih godina u listu *Republika*.

Etika hrabrosti: za otvorenu borbu

*Pesimizam pre ide sa velikim energijama,
nego optimizam.*

Isidora Sekulić

U knjizi *Etika hrabrosti* Ljiljana Vuletić je objedinila i priredila 18 novinskih napisa Ksenije Atanasijević čemu je pridodala i tekst „O zloupotrebi govorene i pisane reči“ koji je ostao nepublikovan u pisanoj zaostavštini srpske filozofkinje. Ono što je ona podvukla kao zajedničko značenjsko obeležje tih tekstova jesu njihova izrazita aktuelnost, naglašena kritičnost i društveni

angažman „zasnovan na jasno iskazanoj vrednosnoj orijentaciji“ (Атанасијевић 2011: 4). Ta vrednosna orijentacija je naravno paskalovski izbrušen moral iz koga nužno proističe briga za drugog, odnosno altruizam i pacifizam. Tom cilju, kao kod Paskala, najbolje vodi hrišćanstvo i Hristova doktrina uzajamne ljubavi, empatije i samilosti od koje su današnji ljudi čini se udaljeniji nego ikad, uronjeni u ostrašćenosti svog čudovišnog egoizma. O tome govori članak „Hristova doktrina i stvarnost“ objavljen u *Hrišćanskoj misli* (IV, br. 12, 1938, 131–132).

U tesnoj vezi sa altruizmom i pacifizmom stoji i feminizam Ksenije Atanasijević koji, najšire shvaćen, podrazumeva visoku etičnost. Feminističko uverenje je u biti pesimističko, ali delovanje je optimističko, u skladu sa idealističkim principom francuskog filozofa Gijoa po kome treba *misлити kao skeptik*, ali *raditi kao čovek koji veruje* (Атанасијевић, 2011: 45–46). To je ujedno i glavna deviza angažovanog morala Ksenije Atanasijević. U stalnoj borbi sa neukrotivim ljudskim egoizmom valja se opredeliti za širokogrudost, pravičnost i samilost, u čemu u punoj meri mogu doprineti žene i zato im treba omogućiti da slobodno i aktivno delaju: „Jer njihovi prilozii, ni u kom slučaju, neće biti ni manji, ni kvalitativno neznatniji od onih što su pružili altruisti između muškaraca – u korist univerzalnog dobra“ (Isto, 51).

Kao što je Paskal u *Pismima Provincijalcu* vešto i hrabro razvijao nemoral jezuita, tako i Ksenija Atanasijević u svojim napisima lucidno raskrinkava laži, klevete i intrige njoj savremenih „jezuita“. Budući i sama žrtva podmuklih zavera sa najviših položaja na Univerzitetu, koje su zaustavile njenu fakultetsku karijeru, Ksenija Atanasijević je do kraja osećala moralnu i ljudsku obavezu da sva aktuelna zamešateljstva stavi na uvid javnosti, „tako da svima sve bude jasno“, govorio je Paskal. Tu spadaju „Nekonvencionalne laži“, „Intriga i njeni predstavnici u društvu“, „Anonimno pisanje današnjice“, „O zloupotrebi govorene i pisane reči“, „Anonimna pisma i njihovi tvorci“. Srpska filozofkinja čak izdvaja tipove intriganata kojih se treba čuvati. U stvari, među legijom spletkaroša ona se ograničava samo na „najuspelije u svom rodu“ ne bi li javnosti ukazala na ključne odlike najprevejanih duhova sa kojima se u životu može sresti: intrigant – glupak, intrigant – inkvizitor, intrigant – ucenjivač i intrigant – torbar.

Slikanje tih tipova dakako podseća i upućuje na La Brijerovo slikanje karaktera i naravi njegovog doba, dok je samo delo *Karakteri* inspirisano istoimenim Teofrastovim podtekstom. Referišući na Teofrasta i njegovog najboljeg sledbenika La Brijera, Ksenija Atanasijević izvodi uznemirujući zaključak da su se ljudi od antike do XX veka, podjednako sa naukama i umetnostima, usavršavali i u svojim rđavim i negativnim individualnostima tako da nam danas u XX veku Teofrastovi negativni karakteri deluju „idilično pozitivni. A dirljivo naivne izgledaju siluete proizvedene La Brijerovim sledbeništvom Teofrastu. Jer mi danas živimo usred ličnosti fantastično složenih negativnosti. [...] ljudi su se individualizirali do granice koju raniji staromodni psiholozi nisu mogli domašiti ni u najsmelijim svojim pretpostavljanjima“ (Isto, 88). Ovde Ksenija Atanasijević ukazuje na protok vremena koji direktno utiče i na promene u sferi tumačenja teksta, uvek determinisanog drugačijim kontekstom. Na istoj liniji ljudskih karaktera, na dijahronoj ravni, srpska filozofkinja uočava svojevrsnu evoluciju poroka, odnosno stupnjevito usložnjavanje negativnih tipova i naravi.

Anonimnom pisanju današnjice, koje potiče iz kukavičluk, „da se pobegne od odgovornosti zbog uvreda ili kleveta koje se ne mogu dokazati“, iz mržnje, zlobe ili zavisti, Ksenija Atanasijević suprotstavlja anonimnost publikacija iz ranijih epoha koja je bila uslovljena drugačijim kontekstom i drugačijim razlozima, pa otuda i dopuštena. Anonimnost je bila „etički opravdano oružje u borbi za slobodu“ i protiv mračnog dogmatizma: „Francuska pamfletistička književnost 18-oga veka morala je biti anonimna, jer se kritikovanjem postojećeg stanja dopadalo Bastilje.“ Iz pojmjljive opreznosti, mnogi autori su pisali pod pseudonimom ili anonimno: „Paskalova *Pisma jednome provincijalcu*, La Rošfukoove *Maksime*, La Brijerovi *Karakteri*, Didroova *Pisma o slepima* i *Pisma o gluvonemima*, Monteskejev *Duh zakona*, Volterovo objašnjenje Svetog pisma i *Manon Lesko* od Abe Prevoa.“ Sve su to pravdoljubivo odapete strele na rđave režime koji su predstavljali mrak, a kad se na mrak „puca iz mraka – to je shvatljivo, i celishodno, i dopušteno“ (Isto, 106–107). Tako uz argumentovano i direktno pozivanje na klasike francuske književnosti, Ksenija Atanasijević razlučuje opravdanu od pakosne anonimnosti na koju se žestoko obara.

Etika feminizma: „o neprikosновенosti svakog korisnog i ispravnog individualnog života“

*Na duboko moralnim temeljima nazidani
su feministički zahtevi i težnje.*

Ksenija Atanasijević

U knjizi *Etika feminizma*, ukupno 40 novinskih i književnih članaka Ksenije Atanasijević koji su publikovani u časopisima i listovima *Ženski pokret*, *Život i rad*, *Pregled*, *Volja*, *Reč*, *Žena i svet*, *XX vek*, *Srpski književni glasnik*, *Letopis Matice srpske*, *Misao*, *Pravda*, *Vreme* i *Republika*, Ljiljana Vuletić je razvrstala u šest tematskih celina pod sledećim naslovima: „Teorijske osnove feminizma“, „Organizovanje žena u našem javnom životu“, „Međunarodna aktivnost“, „Feministička egzegeza filozofskih i literarnih dela“, „Portreti“ i „Ocene i prikazi“. Iz samih naslova se već može zaključiti produbljenost i višestranost metode kojom Ksenija Atanasijević pristupa feminizmu i savremenim problemima koji se postavljaju pred njim. Srpska filozofkinja se neprestano zalaže za osnovnu feminističku ideju, odnosno sasvim *ljudsku* ideju o neprikosновенosti ličnog integriteta i pravu svake ljudske jedinke, svakog individuumu nezavisno od pola, da svoje sposobnosti slobodno i kvalitativno razvija u svim oblastima koje želi, a to se u feminističkom pokretu prevashodno odnosilo na intelektualni i kulturni plan koji je vekovima bio zatvoren za ženu. Iako je feministička misao postojala još od antike,⁶ neprobojni

⁶ U svojim feminističkim ogledima Ksenija Atanasijević nam donosi minucioznu analizu brojnih primera od antike do savremenog doba: Platon je imao politički program „aristokratskog komunizma“ iz kog nisu bile isključene žene, jer „ne postoji razlika u sposobnostima čoveka i žene koja bi bila odlučujuća za izbor poziva“ (*O emancipaciji žena kod Platona*); izuzetno zanimanje za žensku psihologiju pokazali su i slavni tragičari Eshil, Sofokle i Euripid (*Žene u Euripidovim tragedijama* i *Žene u Eshilovim i Sofoklovim tragedijama*); potom Muzonije Ruf, rimski filozof-stoičar iz I veka, konstatuje da su čovekove i ženine intelektualne i etičke dispozicije po prirodi iste, i da nema zdravorazumskih prepreka da se žene bave filozofijom (*Jedan feminist starog veka*); tu je i plejada feministkinja i intelektualnih stvaralaca od starih Grkinja kao što su Sapfo, Erina, Anita, Hipatija, pitagoreičarka Theana, preko egipatske carice Kleopatre, svete Tereze iz Avile, do savremenih autora poput Ibzena i autorki kao što su Francuskinja Žorž Sand i naše: Danica Milenković, Danica Marković, Milica Janković, Desanka Maksimović i najzad najeminentnija Julka Hlapec Đorđević, „feministkinja po temperamentu i ubeđenjima, obdarena duhom koji budno prati savremene tekovine i unapređenja u svim kulturnim oblastima“ (*Feminističko delo gđe dr Hlapec Đorđević*).

slojevi atavizma muškog sveta odnosili su prevagu nad malobrojn timeriljantnim umovima sve do XX veka, kada će se zvanično, to jest društveno-politički, priznati ravnopravnost polova.

U eseju *Razmatranje o vaspitanju žena* Ksenija Atanasijević daje kratak i jasan istorijski pregled konsekventne diskriminacije žena koja je na kraju dovela i do njene degradacije: „Ali i pored divnih, junačkih izuzetaka žena – uzvišenih karaktera ili stvaralaca, ishod suviše dugog neetičkog stavljanja žene u pokroviteljsku ili tirsansku zavisnost od muškarca, donosio je katkad degradiranje same njene psihičke i moralne suštine“ (Atanasijević, 2008: 36). Na problem obrazovanja i vaspitanja mladih devojaka i žena ukazivao je već u književnosti klasični XVII vek i, razume se, prosveteni XVIII vek, kada uloga žene postaje vodeća u salonskim krugovima, a to je značilo u društveno-političkom i kulturno-umetničkom životu epohe. Molijer (Molière) i Fenelon (Fénelon) najglasnije su govorili o potrebi emancipacije žena i mogu se uzeti za pionire feminizma: ono što je Molijer promovisao kroz svoje komade *Škola za žene*, *Škola za muževe*, *Učene žene*, *Smešne precioze* i *Tartif*⁷, Fenelon je teorijski i didaktički obrazložio u *Raspravi o vaspitanju devojaka* (1687). Ismevajući ekscesivnu precioznost, a to znači ljudsku glupost, sujetu, uobraženost i izveštačenost i kod muškaraca i kod žena, Molijer ozbiljnim tonom iznosi da je na primer brak „sveta stvar“ (*une chose sainte et sacrée*) i da svaka prisila i slepa poslušnost rađaju nesreću ne samo pojedinca nego i čitave porodice, da je ljubav zanos srca koje ne priznaje spoljnu silu ni razloge zdravog razuma, najzad da je najveća nesreća po pojedinca neznanje. A samo ono znanje koje se uliva i prima sa pitomom blagošću i otvorenog uma može da u nama razvije pravu vrlinu i duhovnost.

Na istoj liniji mišljenja istupa i Ksenija Atanasijević samo u novom vremenu i kontekstu, kada su se stvari značajno pomerile, ali i dalje nedovoljno, jer sve velike promene dešavaju se sporo i postepeno, uz stalnu samopregornu borbu. Otuda se zaključak eseja angažovane filozofkinje ne bi mnogo razlikovao od zaključka koji bi doneli vizionari Molijer i Fenelon: „svesnost i duhovna razbuđenost daju radnjama vrednost – ne njihovo automatsko vršenje. A sve dok ljudski individuum ne bude sam u sebi nosio unutrašnju vrednost,

⁷ Elmira iz *Tartifa* je, na primer, ideal potpuno samosvesne „žene od duha“, *femme d'esprit*, koja bi bila pandan klasičarskom idealu *honnête homme*.

nezavisnu od spoljnih sredstava podsticanja i upotpunjavanja, neće on postići svoju punu moralnu i socijalnu osposobljenost. Međutim, preče od svega, za neuništljivo formiranje jednoga boljega društva, jeste da žene tu osposobljenost steknu, u što lepšem broju. A do nje, one će doći samo radikalnim odbacivanjem zabluda o sebi, i orijentisanjem prema istini, uvek u suštini nesavrnjivo jačoj od svih privida i od svih pometnja" (Isto, 39–40).

Ma koliko ovakvo stanovište delovalo idealističko i utopističko, mora se priznati da je ono jedino ispravno. Najzad, neće nas začuditi podatak da je Ksenija Atanasijević čitala socio-utopističku literaturu i da je delila mišljenje poznatog francuskog filozofa socijalističkog usmerenja Furijea (Charles Fourier), koji je pisao da se napredak jednog društva može proceniti prema položaju žene (Isto, 16).

Ostali napisi: *feci quod potui, faciant meliora potentes*

Osnovu jedne više etičnosti nesumnjivo sačinjavaju prevazilaženja prestupnih misli, dvosmislenih dela i šupljih reči, i teženje tome... da svaka reč bude simbol kakvog produbljenog sadržaja.

Ksenija Atanasijević

U ovom poglavlju daćemo kratak pregled dvadeset različitih napisa iz periodike i dnevnih novina – zabeleški, ocena, prikaza i članaka Ksenije Atanasijević koji u interkulturnoj medijaciji posreduju između francuske i srpske književnosti i kulture. Taj složeni intertekst razvrstali smo u dve grupe:

- a) **prikazi i ocene** originalnih i prevedenih knjiga iz francuske književnosti:
 - 1) Жил Пајо, *Вештина биџи човек*, с француског превео Јов. М. Јовановић, Београд, СКЗ, број 169. (*Српски књижевни гласник*, Београд, 1. септембар 1923, Нова серија, књ. 10, бр. 1, 77–79);
 - 2) Жил Пајо, *Наука о моралу*, с француског превео Влад. Т. Спасојевић, Београд, издање Геце Кона. (*Српски књижевни гласник*, Београд, 1. јануар 1925, Нова серија, књ. 14, бр. 1, 70–74);

- 3) „Поводом ‘рекордне’ књиге једне француске романсијерке и нерекордних дела других двају француских књижевница“ (*Живош и рад*, Београд, новембар 1930, год. 3, књ. 6, св. 35, 865–868);
 - 4) „Једна француска књига о феминизму код Вергилија и Торквата Таса“ (*Живош и рад*, Београд, мај 1931, год. 4, књ. 7, св. 41, 398–399);
 - 5) „Оријентација према натчулном једног француског писца“ (*Правда*, Београд, 28. фебруар 1932, 4);
 - 6) „Књига легенди о најпопуларнијој француској светици и јунакињи“, приказ књиге Жан Жака Брусона, *Цвећићи Жане д’Арк*, Париз, 1932, издање Фламарион (*Време*, Београд, 29. новембар 1932, 6). Овај есеј уврштен је у књигу *Етика феминизма*;
 - 7) „Живот Достојевског у тумачењу једног француског писца“ (*Правда*, Београд, 10. јун 1933, 8);
 - 8) „Прва филозофска дисертација једне Српкиње на Сорбони“, о докторској тези Вукосаве Милојевић *Теорија сџрасџи Senault-а и хришћански морал у Француској у 17. веку*, Париз, 1935. (*Српски књижевни гласник*, 1. јануар 1936, књ. 47, бр. 1, 70–72);
 - 9) „Књига о Виктору Игу“ (*Република*, Београд, 15. јун 1954, 2);
 - 10) „Ла Бријерови *Каракџери* на српском“ (*Република*, Београд, 17. август 1954, 2–3);
 - 11) „Студије и есеји Хиполита Тена“ (*Република*, Београд, 30. новембар 1954, 4);
 - 12) „Превод *Филозофије уметности* Хиполита Тена“, издање Српске књижевне задруге (*Живош*, Сарајево, март 1956, год. 5, књ. 8, св. 3, 167–172).
- b) jubileji, godišnjice, predavanja i izveštaji iz kulturnog života Francuske, to jest iz njene svetske prestonice:
- 1) „Позоришна сезона у Паризу“ (*Правда*, Београд, 28. март 1935, 4);
 - 2) „Један осврт на Виктора Ига (на дан прославе педесетогодишњице од његове смрти)“ (*Правда*, Београд, 31. мај 1935, 6);

- 3) „Импресије са париске изложбе“ (*Српски књижевни гласник*, Београд, 1. октобар 1937, књ. 52, бр. 3, 195–201);
- 4) „Јубилеј Декартове *Расправе о методу*“ (*Живоџ и рад*, Београд, новембар 1937, год. 10, књ. 16, нови течај, св. 2, 42–46);
- 5) „Један домаћи прилог о Декарту“ (*Српски књижевни гласник*, 16. новембар 1939, књ. 8, бр. 6, 367–368);
- 6) „Предавање др Ксеније Атанасијевић о Волтеру“ (*Време*, Београд, 9. фебруар 1941, 12);
- 7) „Париски устанак од 19. августа до 20. августа 1944“, Београд, 1945, издање „Култура“, превод с француског;
- 8) „80-годишњица од смрти Жорж Сандове“ (*Република*, Београд, 27. март 1956, 4). Овај есеј такође је укључен у књигу *Етика феминизма*.

Iz priložene publicističke bibliografije Ksenije Atanasijević uočavamo najraznovrsnije povode i teme novinskih napisa: na prvom mestu, naravno, moral kao stožer jedne podnošljivije ljudske egzistencije razmatran je kroz studije *Veština biti čovek* (*L'art d'être homme*, 1908) i *Nauka o moralu* (*Cours de morale*, 1909) savremenog francuskog moraliste i sociologa Žila Pajoa (Jules Payot), koje su se tada pojavile u srpskom prevodu. Srpska filozofkinja oštroumno i pošteno hvali, ali i kritikuje nedostatke ovih studija koje sadrže „dosta blede i beznačajne ideje o veštini biti srećan“, dok je sam Pajo sličan Emersonu (Ralph Waldo Emerson), „ali nema njegovih sjajnih analogija ni bogatih analiza“ (Атанасијевић, 1925: 70–71). S druge strane, Pajoovi didaktički spisi se izdvajaju iz mora pustih deklamacija svojim dobronamernim i praktičnim uputstvima koja su daleko od suvih filozofskih ispredanja, jer Pajo je, kao i pominjani moralista Gijo, za pesimizam u teoriji, a za optimizam u praksi: „čovek treba da je svestan egzistencije zla, ali valja da radi kao da samo dobro postoji“ (Атанасијевић, 1923: 77). To je upravo pozicija na kojoj će se temeljiti i stav Ksenije Atanasijević u *Filozofskim fragmentima*, samo što će ona uneti nijansu neophodnosti beskompromisnog, junačkog i neustrašivog delanja. I sam Pajo „podstiče na borbenost i tako se diže nad pasivnom ataraksijom stoičara“. Najveća vrlina Pajoovog morala, koji nema „kosmičku širinu“ budizma niti Kantovu „nepokolebljivu moralnu veličanstvenost“, jeste u činjenici što „on daje

stvarnu etičku orijentaciju, a primena njegovih uputstava čini neizostavno život podnošljivijim i čistijim" (Атанасијевић, 1925: 72, 74).

Sa navedenog spiska referenci posebno treba izdvojiti prikaz doktorske teze Vukosave Milojević, prve žene koja je doktorirala na Sorboni sa jednom ozbiljnom filozofskom temom iz veka francuskog klasicizma: *Teorija strasti Senault-a i hrišćanski moral u Francuskoj u 17. veku*. Disertacija, pisana „izuzetnom neposrednošću“ u kojoj dr Vukosava Milojević potvrđuje „izrađeni književni ukus i oštar logički duh“, daje „valjan prilog još uvek nedovoljno osvetljenome stanju ukrštanja antičkih etičkih propisa i hrišćanskih moralisanja u Francuskoj u XVI i XVII veku“, zaključuje Ksenija Atanasijević (1936: 71).

Zanimljiv intertekstualni splet predstavlja članak „Život Dostojevskog u tumačenju jednog francuskog pisca“ gde Ksenija Atanasijević na sebi svojstven način posreduje u tumačenju ruskog klasika ocenjujući knjigu *Patetičan život Dostojevskog* francuskog pisca Andrea Levensona (André Yacovlev Levinson). U podnaslovu članka stoji „Saosećanje Andrea Levensona za tragičan udes Fjodora Mihajlovića“ i to je ono što Ksenija Atanasijević podvlači kao žanrovsko određenje dela: to „nije romansirana biografija, nego je treptavo saosećanje sa ovim podzemnim proživljavanjima i zamračenim zbivanjima... najmoćnijeg poznavaoa lica i naličja ljudske duše među piscima.“ Iako vođen „nepromašenim nadahnućem“ i „nepresušnim razumevanjem“, ni Levenson nije odoleo psihoanalitičkoj jeresi, jer je za vođu po „paklu podsvesti Dostojevskog“ odabrao Sigmunda Frojda (Sigmund Freud). Ipak, francuski analitičar je izbegao „nemoгуća usiljavanja, gruba medicinska ili promašena estetska merila“ pristupajući materiji „zadivljenim očima“ i „otvorena srca“ (Атанасијевић, 1933: 8).

U prikazu knjige *Cvetiči Žane d'Ark (Les Fioretti de Jeanne d'Arc)* Žan Žaka Brusona (Jean-Jacques Brousseau) koji je ujedno bio saradnik Anatolu Fransu (Anatole France) za njegovo delo o popularnoj svetici, Ksenija Atanasijević hvali „toplinu“ i „istinitu jednostavnost predanja“, svedočanstava i legendi koje je na jednom mestu sakupio Bruson i tako doprineo „da se sa više smisla produbi istorija ratnice.“ Povest Jovanke Orleanke postala je zagušena na „lomači knjiga“, suvoparna u „opširnim razglabanjima u glomaznim tomovima“ i to je ono što francuski pisac primećuje kao veliki nedostatak dokonih naučnika „iz čijih ruku Žana d'Ark ili Napoleon ne izlaze kao ljljani, ni orlovi, nego kao mrlje mastila“ (Атанасијевић,

1932: 6). Nezavisno od nekih spornih postavki, Brusonova zbirka legendi protkana je pre svega poetskom imaginacijom srca u stilu romantičnog Mišlea (Jules Michelet) čime je istoriografiji device iz Orleana data jedna plemenita duhovnost i tragična apoteoza.

Zaključak

Iako, poput francuskih moralista, na pesimističan način ispituje domete ljudske moralnosti u odnosu sa drugim, iako kritikuje idealističku nastrojenost, iako je duboko svesna da u nama najčešće nema nikakve težnje za „altruističkim izjednačavanjem“, iako samoljublje i slavloljublje gospodare monadama naših identiteta, a odnos sa drugim je gotovo uvek viđen kao samoisticanje, takmičenje i trka za prestiž, Ksenija Atanasijević ne želi da nam zavešta takvu sliku čoveka i sveta i pravi otklon od moralista: „Moralisti bora-ve u nekomе izvanstvarnome svetu: oni iznalaze etičke neprikosnovenosti, a na svakome koraku se sapliću o rđavštinu (Атанасијевић, 1929: 58). Srpska filozofkinja, videli smo, nadilazi ukorenjenu „rđavštinu“ čovekovu u skoku sa teorijsko-refleksivne na društveno-angažovanu ravan, to jest u neumornom promovisanju moralne osnove svemira i borbi za odgovornost i apsolutno poštovanje drugog kome nas najbolje vode književnost i umetnost, religija i filozofija u *sadejstvu* što će reći: „ustalasana, sveža i nabujala“, *pesnička* metafizika.

Uz to, postavljanjem etike za vrhunsku i neopozivu vrednost kao i nesebičnom brigom za drugog, Ksenija Atanasijević, pored eksplicitnog pozivanja na stavove Pajoa i Gijoa, uspostavlja i implicitni intertekstualni dijalog sa savremenom francuskom filozofijom alteriteta koju su, nešto posle nje, promišljali Levinas (Emmanuel Levinas), Derida (Jacques Derrida) i Riker (Paul Ricœur).⁸ Tako su na kraju i klasičarska filozofija XVII veka i moderna filozofija XX veka našle svoje intertekstualno raskršće u produktivnom stvaralaštvu naše Ksenije Atanasijević.

⁸ Levinasova filozofija se završava u fundamentalno etičkom konceptu koji će u svojoj studiji o Levinasu *Nasilje i metafizika* zagovarati Derida, dok će Riker svoj koncept moralnosti koja je pre svega utemeljena u književnosti (koja je „laboratorija moralnog rasuđivanja“) razviti u studiji *Sopstvo kao drugi*.

LITERATURA

- Атанасијевић, Ксенија. 1923. Жил Пајо, Вештина бити човек. *Српски књижевни гласник*. Нова серија, 10 (1), 77–79.
http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik/P-1010-1923-003#page/84/mode/1up. [13. 2. 2020]
- Атанасијевић, Ксенија. 1925. Жил Пајо, Наука о моралу. *Српски књижевни гласник*. Нова серија, 14 (1), 70–74.
http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik/P-1010-1925-001#page/78/mode/1up. [13. 2. 2020]
- Атанасијевић, Ксенија. 1929. *Филозофски фрајментџи*. Књига прва: „Метафизички одломци“. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- Атанасијевић, Ксенија. 1930. *Филозофски фрајментџи*. Књига друга: „Етички одломци“. Београд: Просвета.
- Атанасијевић, Ксенија. 1932. Књига легенди о најпопуларнијој француској светици и јунакињи. *Време*, 29. новембар 1932, 6. <http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1932/11/29#page/5/mode/1up> [13. 2. 2020]
- Атанасијевић, Ксенија. 1933. Живот Достојевског у тумачењу једног француског писца. *Правда*, 10. јун 1933, 8. <http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/pravda/1933/06/10#page/7/mode/1up> [13. 2. 2020]
- Атанасијевић, Ксенија. 1935. *Блез Паскал – човек и мислилац*. Прештампано из часописа „Живот и рад“. Београд: Штампарија „Млада Србија“.
- Атанасијевић, Ксенија, 1936. Прва филозофска дисертација једне Српкиње на Сорбони. *Српски књижевни гласник*. Нова серија, 47 (1), 70–72.
http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/Srpski_knjizevni_glasnik/P-1010-1936-001#page/77/mode/1up. [13. 2. 2020]
- Atanasijević, Ksenija. 2008. *Etika feminizma*. Izbor, priređivanje i predgovor Ljiljana Vuletić. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2011. *Etika hrabrosti*. Priredila Ljiljana Vuletić. Beograd: Žene u crnom.
- Вулетић, Љиљана. 2005. *Живоџи и мисао Ксеније Атанасијевић*. Београд: ауторско издање.
- La Bruyère, Jean de. 1696. *Les Caractères ou Les mœurs de ce siècle*. Texte de la dernière édition revue et corrigée par l’auteur. Publiée par E. Michallet.
https://www.ebooksgratuits.com/pdf/la-bruyere_caracteres.pdf [12. 2. 2020]
- La Rochefoucauld, François de. 1664. *Réflexions ou Sentences et maximes morales*. Édition phototype. https://www.ebooksgratuits.com/pdf/la_rochefoucauld_maximes.pdf [12. 2. 2020]
- L'œuvre littéraire des femmes yougoslaves*. 1936. Rédigé par l'Association yougoslave des femmes diplômées des universités. Dubrovnik: Édition du Conseil national des Femmes yougoslaves.

Vladimir Đurić

KSENİJA ATANASIJEVIĆ IN THE CONTEXT OF FRENCH PHILOSOPHICAL AND MORALISTIC LITERATURE

Abstract

The main focus of this article will be the influence and impact of French philosophy and literature on the work of our philosopher Ksenija Atanasijević. Starting from her research visit to Paris and the printing of her doctoral dissertation in French, the life and work of Ksenija Atanasijević would significantly be marked by French moral values and models. Her philosophical and socially engaged texts will be primarily analyzed in the context of French philosophical and moralistic literature, and then in a more general context of French contemporary literature and culture about which Ksenija Atanasijević thoroughly wrote in numerous newspaper articles. Apart from the classical authors of the French "Grand Century" such as Pascal, La Rochefoucauld and La Bruyère, we will especially highlight her spiritual connection with the philosophy and ethics of her contemporaries such as Jules Payot, Jean-Marie Guyau and perhaps the most influential Henri Bergson. The short, precise and

thorough writing style of *Fragments* perfectly suits the concise and rich expression of the above-mentioned French moralists who nurtured the classical form of maxims and aphorisms. Just like in the scripts of those French moralists, no realm of human existence and spirituality remained unaddressed by the "sharp" pen of the Serbian philosopher: divinity, eternity, immortality, human suffering, virtues and flaws, ethical and social issues, ontological and axiological thoughts. Reflecting on these eternal questions, Ksenija Atanasijević always strived towards the truth and an honest desire to help individual or the community.

Literature, metaphysics and ethics were the key points in Ksenija Atanasijević's construction of man's identity and dignity. Primarily built upon the thoughts of Pascal, Guyau and Payot, the main philosophical and anthropological credo of Ksenija Atanasijević is the applied ethics which consists of theoretical pessimism, but also of applicable optimism and enthusiasm. Therefore, from this kind of ethics arise the ethics of courage and feminism as the first, true and superb value of the human existence.

Keywords: philosophy, literature, French moralists, Blaise Pascal, Ksenija Atanasijević.

ALEKSANDAR MILANKOVIĆ
Saobraćajno-tehnička škola, Zemun
radujtesetrgovi@gmail.com

Smisao i vrednost imaginacije u delu Filozofski fragmenti I Ksenije Atanasijević

Apstrakt

U knjizi *Filozofski fragmenti I* filozofkinja Ksenija Atanasijević pruža jedno autentično stanovište o smislu i vrednosti imaginacije. Njene analize stvarnosti, čovekovog položaja i čovekovih mogućnosti u svetu, dovode je do stava da je imaginacija ključna sposobnost, koja posreduje između čovekove stvarnosti i čovekovih mogućnosti. Prema njenoj koncepciji imaginacije, veza između imaginacije i delanja je čvršća nego što to izgleda na prvi pogled. To se ogleda u činjenici da je, na praktičnom planu, bila veoma angažovana društvena aktivistkinja u borbi za prava žena ili u zastupanju pacifizma, dok je, na teorijskom planu, naglašavala vrednost imaginacije. U radu, najpre, razmatramo stavove, sadržane u njenom shvatanju imaginacije. Potom, analiziramo i moguće prigovore. Na kraju, izvlačimo određene implikacije iz njenih stavova i situiramo njeno shvatanje imaginacije u kontekst današnjih filozofskih, psiholoških ali i umetničkih interesovanja.

Ključne reči: nemoguće, moguće, zamisliti, ostvariti, delovati

Uvod

■ Ksenija Atanasijević je bila izrazito angažovana društvena radnica, posvećena kako prosvetčivanju ljudi, tako i izmeni stanja u društvu. Njeno javno delanje je bilo pragmatično, trezveno, racionalno, s konkretnim, operativnim, precizno formulisanim i ostvarenim inicijativama i akcijama. Dovoljno je pročitati njene članke i izveštaje o različitim vidovima organizovanja žena u javnom životu ili međunarodnim skupovima na kojima je učestvovala, da bi se videlo koliko je bila praktična i detaljna u svakom aspektu društvenog aktivizma (Atanasijević, 2008). Ali, sve te aktivnosti i poslovi, ma koliko važni, nisu se iscrpljivali u sebi, već su počivali na jednoj filozofskoj viziji sveta, na viđenju neostvarenih mogućnosti čovekovog razvoja i na zamišljanju alternativa datom stanju stvari. Stoga nije čudno što je ona smatrala da su upravo

zamišljanje, mašta, fantazija i imaginacija osnov i pokretač čovekovog delanja u izmeni sveta. Prema njenim stavovima, iza svih pojedinačnih akcija, postupaka i angažmana, usmerenih na izmenu datog stanja stvari, leži imaginacija, kao sposobnost koja posreduje između čovekovih mogućnosti i čovekove stvarnosti (na samom početku se javlja paralela s Kantovim shvatanjem smisla i vrednosti uobrazilje – Kant, 1990; Matherne, 2016).

U predgovoru prvoj knjizi *Filozofskih fragmenata*, posvećenoj *metafizičkim* pitanjima, ona navodi da je cilj njenih odlomaka ukazivanje na imaginaciju i „trenutke“ ozarenosti kao na mogućnost oslobađanja od jada stvarnosti a naglašava i da će se treća knjiga istoimenog dela baviti „neobično živom moći dinamike čovekove unutrašnjosti“ (Atanasijević, 1929: 4).

Kako imaginacija utiče na čovekovo delanje, kakve posledice proizvodi, kakve promene u ljudskom svetu ona zaista može da izazove? Da li mašta i fantazija mogu da budu osnov praktičnog delovanja i javnog angažovanja u oblikovanju i promeni društvenih okolnosti? U kojim tačkama dolazi do interakcije individualne sposobnosti kao što je imaginacija, s drugim ljudima i društvom? Kako da shvatimo navedene ideje danas, da li su anahrone, da li su izraz emotivizma, eskapizma?

U ovom radu ćemo, najpre, izložiti njene stavove o imaginaciji, demarkaciji imaginacije od fantazama, stavove o entuzijazmu (ozarenosti, ushićenjima) i snovima. Potom ćemo razmotriti moguće uzroke za formulisanje ovakvih stavova u njenim koncepcijama čoveka, stvarnosti i sveta, kao i u istorijskim okolnostima u kojima je stvarala. U sledećem koraku ćemo razmatrati moguće prigovore da su njeni stavovi izraz romantizma, iracionalizma, eskapizma ili utopizma. Taj korak će već inicijalno ukazati na aktualnost njenih stavova, što će biti veza s narednim korakom, u kojem ćemo odgovoriti na pitanje šta njeni stavovi znače danas, sa kojim idejama i koncepcijama korespondiraju i zašto i danas, prema našem mišljenju, predstavljaju izuzetno svež i plodan izvor analiza i teorijskih razmatranja.

Filozofski fragmenti I – Ksenija Atanasijević o imaginaciji

Ksenija Atanasijević uvodi razmatranje imaginacije u završnom delu knjige, koja je posvećena razmatranju metafizičkih pitanja – osnovnih svojstava stvarnosti, prostora, vremena, čovekovog

položaja u kosmosu, smisla ljudskog delanja, statusa i vrednosti saznanja.

Atanasijevićeva ne definiše eksplicitno pojam imaginacije (ili fantazije, mašte, zamišljanja), što proističe iz fragmentarnog karaktera i slobodnijeg stila dela *Filozofski fragmenti I*. Ona se nadovezuje na tradicionalno određenje pojma, ne raščlanjujući strukturu i elemente imaginacije, osim elemenata bitnih za njena razmatranja (artikulisano i razvoj imaginacije). Nju interesuju *egzistencijalni* smisao i vrednost imaginacije, što je sasvim u duhu njenog opšteg akcenta na etičkom i antropološkom smislu filozofije. Terminološki gledano, ona koristi leksiku, koja je tokom istorije filozofije standardizovano upotrebljavana: fantazija, zamišljanje, mašta, uobrazilja – ne analizirajući semantičke nijanse: ostaje otvoreno pitanje da li su sve te reči sinonimne i da li bez ostatka mogu uzajamno da menjaju mesta. Ovde treba napomenuti da u filozofiji duha dolazi do razilaženja po pitanju statusa slike u imaginativnim procesima. Sam koncept imaginacije počiva na konceptu slike (lat. *imago*). Da li su mentalne slike isto što i ne-mentalne materijalne slike – kao što su fotografije, slike, crteži? Ili su mentalne slike skupovi opisa, analogno rečenicama kojima opisujemo određenu situaciju? Da li mentalne slike direktno reprezentuju ono što je u njima prikazano ili indirektno, putem opisa? Da li postoji unutrašnje oko, koje vidi naše mentalne slike, kao potvrda njihovog reprezentativnog karaktera? Navodimo ova pitanja kao ilustraciju problema, skrivenih iza semantičkih distinkcija. (O pitanjima i temi: Kind, 2001).

Ona ne tvrdi samo da je imaginacija važna ljudska sposobnost – oko toga bismo se svi, u manjoj ili većoj meri, složili. Sem toga, fantazija i imaginacija su važna tema filozofije od Aristotela do danas (Modrak, 2016). Ona postavlja jaču tezu: imaginacija je upravo *ta* sposobnost, koja čoveku daje mogućnost da razvije svoje stvaralačke snage, osmisli egzistenciju i nadvlada užas sveta.

„Od svih sposobnosti naše unutrašnjosti mašta je najblagotvornija. Uz to, ona je i najgospodstveniji deo nas, jer nepomučeno odaje kolika nam je duševna prečišćenost. Nepobitno je da su ljudi razvijene fantazije neuporedivo srećniji od onih kojima je ona zakržljala ili jedva pokretljiva. Ličnosti od uobrazilje zavijaju pojave u neke začarane slike, i tako se podnošljivo snalaze u ovome svetu. ... - ... Tako postoji jedan nepogrešan izlaz iz zala i udaraca svih vrsta: ne praviti razliku između fantazije i stvarnosti a imati kraljevsku fantaziju” (Atanasijević, 1929: 143).

„Treba da se uzdignemo do čarolija i da se rastanemo sa slepom razumnošću što uobraženja isključuje” (Atanasijević, 1929: 145–146).

Na prvi pogled, reklo bi se da je reč o shvatanju imaginacije kao o svojevrsnoj školjki u koju se ljudi zaklanjaju, ne bi li se zaštitili od neprijateljske realnosti. Međutim, već sledeći odlomak potvrđuje da njeno stanovište ne može tako da se pojednostavi.

„Jedino fantastičnosti imaju jačine da pomere turobnu osnovu čovekovu” (Atanasijević, 1929: 144).

Ovo je prvi element njenog koncepta imaginacije. Imaginacija, uobrazilja i fantazija mogu da utiču na ljudsku prirodu, da je izmene. To svedoči da je verovala u mogućnost promene ljudske prirode, što je neophodna pretpostavka društvenog angažmana i prosvetiteljskog rada: moguće je promeniti ljude, moguće je promeniti društvo.¹ Očigledno je da je ona zastupala dinamičku, razvojnu koncepciju ljudske prirode. Posebno pitanje je – da li je njena koncepcija ljudske prirode esencijalistička, relacionala, socijalno-konstruktivistička? To pitanje prevazilazi okvire ovog rada ali ga treba imati u vidu.

„Samo fantasti znaju šta je neumerena sreća, samo se ona kroz njih bujicama prelamala” (Atanasijević, 1929: 149).

Pored toga što predstavlja osnov za promenu ljudske prirode, ona je i rešenje jednog od osnovnih čovekovih problema: dostizanje srećnog života. Dalje:

„Kad nam je imaginacija puna radosnih slika, onda smo mi izigrali sudbinu, kad su nam snovi ružni, onda je fatum savladao nas” (Atanasijević, 1929: 148).

Atanasijevićeva iznosi nov element izlaganja: imaginacija je put ka prevazilaženju uzročno-posledičnog lanca i determinisanih tokova života. Ovo je od posebne važnosti, jer je ona zastupala jedan oblik determinizma, iako uz napomenu da treba da budemo „fatalisti” samo u teorijskom smislu, jer bi fatalizam

¹ Razume se, iz rečenice „Moguće je promeniti ljude” ne sledi rečenica „Moguće je promeniti ljudsku prirodu” ali, ako se uzmu u obzir stavovi Atanasijevićeve o kvalitativnom dometu promene čoveka, sve ukazuje da je ona verovala u mogućnost te promene; vidljiva su kolebanja u pogledu stepena, ona negde konstatuje da je moguće samo „otupeti” metafizičko zlo u čoveku, ali, negde zagarovara mogućnost kardinalne promene, što je vidljivo u njenim pacifističkim stavovima.

na praktičnom planu obesmislio i neutralisao delovanje (Atanasijević, 1929: 82–87).² Ipak, iako zastupa determinizam, ona tvrdi da bi bilo „idiotski“ misliti i želeći samo ono što može da bude (Atanasijević, 1929: 149).

Artikulisanost imaginacije, fantazija, fantazmi

Atanasijevićeva naglašava razliku između razvijene i nerazvijene imaginacije a pominje i „razvijene sanjarije“ (Atanasijević, 1929: 138). Pominje i „ružno razdražljivu imaginaciju“, koja izaziva kaos oko sebe (Atanasijević, 1929: 148). Ona smatra i da imaginacija ne bi trebalo da bude previše „ustalasana“ (Atanasijević, 1929: 147). Ukoliko se ima u vidu njeno izrazito naglašavanje saznanja kao puta suočavanja sa stvarnošću, imaginacija je utoliko više artikulisana što je više „impregnirana“ saznanjima, što je više racionalno oblikovana i usmerena i što je manje podložna dejstvu primarnih čulnih utisaka i afekata. Ukoliko imamo u vidu opšti etički i antropološki imperativ njene filozofske pozicije, imaginacija treba da bude vođena i visokim moralnim idealima. Ako je uzorni primer takve imaginacije ono što ona naziva „Platonova transcendentna fantazija“ (Atanasijević, 1929: 140), onda je reč o ideji *vizije* sveta, koja je filozofski ili umetnički oblikovana, artikulisana, jednako zasnovana u fikcijama, koliko i u saznanjima.

Ona, istovremeno, tvrdi da je fantazija „najkrilatija“ kada stoji u vezi s čovekovim instinktima (Atanasijević, 1929: 149), što se lako razume ako se ima u vidu njena teza o jednoj od osnovnih nagonskih težnji kao o težnji za vedrim i radosnim trenucima u životu. Važno je napomenuti i da je Atanasijevićeva naglašavala da fantazija može da odvede u himere i fantazme, statične, mrtve slike, da zanese pogled, da izazove privide morbidnih ili jezivih viđenja, da postoji mogućnost da čovek „sam sebi stvara aveti“ i time izaziva sopstvenu patnju (Atanasijević, 1929: 148–149).

² Ostavljamo po strani neistovetnost termina *determinizam* i *fatalizam* i razlike u njihovim značenjima.

Entuzijazam

Egzistencijalna, stvaralačka sposobnost imaginacije obuhvata i entuzijazam, ushićenja, kao i ekstaze, vrhunce, krajnje tačke ushićenja. Oni i proističu iz imaginacije i dalje je podstiču a predstavljaju i važnu motivaciju za konkretno delanje. Naša filozofkinja biranim rečima naglašava njihovu vrednost.

„Jedino vredne tačke ekstaze ne treba neuhvaćene propuštati, nego ih valja predano dočekivati...”

„A sjajno bi bilo ispustiti dušu na vrhuncu svoga ushićenja, na najvišem zaletu svoga blaženstva. Potrošiti sebe u jednome čudesnome momentu jeste herojski i daleko svetlije nego prinositi sebe na duge i spore žrtve.”

„Ako proživimo sva svoja nadahnuća, ispunili smo uspešno zadatak svoga života” (Atanasijević, 1929: 155).

Kako shvatiti to naglašavanje entuzijazma i ekstaza? Na koje tokove ideja se ono nadovezuje? Entuzijazam se razmatra od početaka istorije ideja, o čemu svedoči već i Platonov dijalog *Fedar*: dobar deo navedenog dijaloga posvećen je različitim vidovima božanskog nadahnuća ili, preciznije, božanskog ludila (Plato, 2002: 25–42). Ksenija Atanasijević jeste bila pod uticajem platonizma i novoplatonizma, kao i Brunove filozofije, kojoj je posvetila doktorsku disertaciju – dovoljno je pomenuti naslov Brunovog dela *O herojskim zanosima* (Bösel, 2013).

Veoma je interesantno zapaziti da su trendovi u filozofiji tog doba, u kojem stvara naša filozofkinja, ukazivali na negativna psihička stanja, kao na izvor ključnih filozofskih uvida, što je izrazito vidljivo u egzistencijalizmu. Od Kjerkegora do Jaspersa, govori se o strepnji, drhtanju, graničnim situacijama, bolu, mučnini, strahu od smrti, u kojima iskrsavaju glavni filozofski uvidi (Bösel, 2013). Sumorna i mračna slika sveta i života, o kojoj govori i svedoči Atanasijevićeva, po tim filozofima, izazivaju primarno negativna stanja. Međutim, po Kseniji Atanasijević, užasu sveta treba se suprotstaviti aktivno, delatno, u svojevrsnom stvaralačkom zanosu. Moguće je uočiti i određeni uticaj Ničeove koncepcije ekstaze (Marsden, 2002).

Snovi

Kada se govori o imaginaciji, mašti i ekstazama, treba reći i da je veliku važnost ova autorka pridavala snovima.

„Uz to, dobro i milostivo neko više biće poslalo nam je u spavanju snove, kao način da se naša obilno užasna java prelije, mestimično, nekim ispresecanim radovanjima zbog blistavih okolnosti, čudnih sudara sa sudbinom i ljudima, i srećno neprirodnih ishoda. A istina je da nas svaki poletni san ojača i nadahne” (Atanasijević, 1929: 147).

Nije slučajno da jedna izrazito angažovana filozofkinja, s racionalnim i konkretnim programom delanja, daje snovima takvu vrednost. Sigurno da su njena interesovanja za teorijsku psihologiju i psihoanalizu jedan od razloga za tematizaciju snova. Ali, ukoliko imamo u vidu njen javni angažman, kao i implicitne i eksplicitne pretpostavke tog angažmana, naglasak u njenoj filozofskoj poziciji jeste na *delanju*. Kakva je veza između snova i delanja?

Napravićemo jedan kraći ekskurs. Mnogi misleći ljudi su analizirali vezu snova s delanjem. Ta veza, možda, nigde nije tako sažeto a precizno iskazana kao u stihu “In dreams begins responsibility” V. B. Jejtisa, što je parafrazirao američki pisac Delmor Švarc (Yeats, 2018: 97; Schwartz, 2012: 13). Sličan primer može da se vidi i u naslovu knjige srpske pesnikinje Milke Popović, *Dobar čovek sanja dobre ljude*, gde su povezane onirička i etička tematika (Popović, 2017). O tome koliko snovi mogu da budu važni i kako utiču na javu, govori i filozof Ivan Vuković, u knjizi *Oponašanje Boga*, gde, poredeći Kantovu ranu filozofiju s njegovim zrelim filozofskim stanovištima, konstatuje da mladalački snovi, silni i sveobuhvatni, nastavljaju da žive i deluju u nama i kada prestanemo da sanjamo i kad više nismo mladi (Vuković, 2006: 9).

Uzroci i razlozi – shvatanje čoveka, stvarnosti i sveta

Da bi se shvatili smisao i vrednost imaginacije u filozofiji Ksenije Atanasijević, treba imati u vidu njene osnovne ideje o čoveku i stvarnosti. Pre svega, zastupala je jedan oblik pesimizma a smatrala da je čovek, po prirodi, sebičan a da – „...osećanje humanosti ne postoji u čoveku kao aktivna snaga” (Atanasijević, 1968:

37). Zlo je, po njoj, u velikoj nadmoći nad dobrim (Atanasijević, 1968: 18–19). Čovečanstvo gubi vreme na beznačajne gluposti, tričarije i muke, a „...pred problemom smrtnih muka staju svi naši naponi. Kad se uzmu u obzir te muke, onda je jasno da ne treba kriviti ljude što, još manje nego da žive, umeju gospodstveno da umru” (Atanasijević, 1929: 33). Ljudski svet je pun “rugobe nasilja, svireposti, skrnavljenja tuđih ličnosti i tuđe slobode, i svih drugih neravnina koje sputavaju zamah ljudskim zajednicama i narodima” (Atanasijević, 2011: 28). U takvom, turobnom, groznom svetu, imaginacija je put ka osmišljenoj egzistenciji, ona oblikuje čovekovu svest i motiviše i artikuliše delovanje u svetu.

Po njenom mišljenju, stavljanje stvarnosti iznad fikcije nije stanovište razuma, nego „izraz slepila” (Atanasijević, 1929: 138). Nepromenljive činjenice su bitne “kada gradimo jednu korisnu životnu orijentaciju”, u praktičnom smislu orijentisanja u životu i svetu (Atanasijević, 1929: 142). Svođenje stvarnosti na svet golih činjenica je, po njoj, put ka „pan-idiotizmu”, ka potpunom zatiranju egzistencijalnog smisla i stvaralačke sposobnosti čovekove (Atanasijević, 1929: 136–137).

Istorijske okolnosti

Specifičnu važnost imaju i istorijske okolnosti u kojima je Atanasijevićeva stvarala i živela, naročito u periodu nastajanja knjige *Filozofski fragmenti*. Predratni period, pojava nacizma, uspon totalitarnih ideologija, sumorno i turobno stanje političkog života, ubrzano potrošačko društvo, pohlepa. O svemu tome svedoče njeni angažovani tekstovi. Godine 1933. ona svedoči o počecima surovog i okrutnog progona jevrejskog stanovništva u Nemačkoj, upozoravajući na razorne i jezive posledice nacističke ideologije rasizma (Atanasijević, 2011: 53–59). Konstatuje da je čovečanstvo pred katastrofom i da su pod udarom čitavi narodi (Atanasijević, 2011: 63, izvorno zapisano 1935). Naglašava dramatičnu ozbiljnost vremena u kojem živi, u kojem se mržnja širi na sve strane; iznosi stav da oni, koji šire mržnju (kako ona kaže „mračno bogohulni posao”) nose moralnu odgovornost, koju neće oprati ni večnost ispaštanja (Atanasijević, 2011: 64–65, izvorno zapisano 1935).

Kako se suočiti s takvom stvarnošću, kako osmisliti i artikulirati čovekov sudbinski put i poziv? Atanasijevićeva smatra da, iako je metafizičko zlo, usled svoje primordijalnosti, u čoveku neuništivo, ipak „izlaza i spasenja mora biti” (Atanasijević, 2011: 142). Izlaz i spasenje su u delatnim naporima, stvaralačkoj sposobnosti, kako ona kaže „višim saznavalačkim ostvarenjima” i „visoko konstruktivnim naporima”, koji će, barem, otupeti oštricu i oslabiti dejstvo metafizičkog zla (Atanasijević, 2011: 142). Upravo izabrane reči „ostvarenja” i „konstruktivno” upućuju na stvaralaštvo, a imaginacija je pretpostavka stvaranja. Stvarnost jeste turobna i katastrofična ali Atanasijevićeva ne zagovara rezignaciju, očajanje ili pasivnost. Otuda važnost entuzijazma, vere u mogućnost individualne i društvene promene. Otuda i egzistencijalni smisao i važnost imaginacije, zamišljanja drugačijih okolnosti, dobrog sveta, (jer reći „boljeg” značilo bi da je ovaj svet dobar, a to, po njenom mišljenju, nije slučaj).

Pre nego razmotrimo moguće prigovore, da rezimiramo – u *Filozofskim fragmentima I*, imaginacija je:

- 1) put ka dostizanju sreće;
- 2) put ka moralnom preobraženju ljudskog roda;
- 3) put ka promeni ljudske prirode;
- 4) put ka nadvladavanju sudbine i determinisanih tokova stvarnosti.

Imaginacija je glavna pokretačka snaga čovekovog delanja u izmeni egzistencijalnih, društvenih i svetskih okolnosti. Ona zadobija primarnu egzistencijalnu *vrednost* jer se čovekova sudbinska orijentacija u svetu određuje stvaralački, delatno, aktivistički.

Imaginacija – romantizam, iracionalizam, eskapizam, utopija?

Da li je insistiranje na *egzaltacijama, snovima, fantaziji*, zapravo, posledica emotivističkog shvatanja ljudske prirode i da li je reč o psihologizovanju antropološkog stanovišta? Kod naše filozofkinje to nije slučaj. Ona insistira na *saznanju* kao na jedinom putu prodiranja u stvarnost i suočavanja s činjenicama (Atanasijević, 1929: 53–55). Ona, pored toga, naglašava i varljivost *primarnih utisaka*, koje dobijamo putem čula (Atanasijević, 1929: 111). Iz svega sledi da je imaginacija, u njenim analizama, *epistemički* a ne *emotivistički*

zasnovana. Ona će reći: „Bila bi sjajna kombinacija gvozdene logičnosti sa izrazitom sposobnošću za predosećanja i predviđanja. Taj skup dao bi duh završene nepodeljenosti i potpunosti.”³ – ili: „Naposletku vidimo jasno da pustoš i stud oko nas mogu da se razblaže samo sadržajima saznanja. – Ne može dovoljno da se naglasi vrednost saznanja i prodiranja u stvari. Osećanjem se ni do kakvog razjašnjenja doći ne može, baš zato što je ono prvobitna i praiskonska snaga u čoveku” (Atanasijević, 1929: 53–55).

Da li je potenciranje fantazije, mašte, nadahnuća, ushićenja i imaginacije, ostatak post-romantizma ili još jedna varijacija na temu snage iracionalnog u čoveku, siline nadahnuća itd.? Ukoliko pođemo od argumentacije Isaije Berlina, u knjizi *Koreni romantizma*, može da se postavi protivpitanje: a koji to misaoni tok ili koja to ideologija, nastala posle romantizma, nisu ili 1) bili pod njegovim uticajem, ili 2) reakcija na romantizam ili 3) reakcija protiv romantizma (Berlin, 2006: 129–155)? Pored toga, iako je poneki zrak postromantičarskih nadahnuća vidljiv, filozofkinja stavlja izraziti naglasak na racionalnu artikulaciju imaginacije, što govori o tome da nije zastupala romantičarski koncept *neobuzdane* fantazije.

Sledeći prigovor: teza o ushićenjima, imaginaciji i fantaziji predstavlja eskapističku poziciju. To bi, zaista, bio vid eskapizma, kada u redovima koje je ispisala ne bi bilo toliko mnogo jasnih, nedvosmislenih i neuvijenih iskaza o svem užasu sveta. Za nju, imaginacija nije beg od realnosti, već put ka opstajanju u njoj, ali ne bilo kakvom opstajanju, već opstajanju dostojnom čoveka. Njen diskurs nije diskurs pop-psihologije ili životnog treninga pozitivnog ili afirmativnog razmišljanja, koji nam sugerišu da se ne bavimo negativnim mislima ili tome slično.⁴ Ne, ona se do kraja suočava sa svim izopačenjima sveta a ushićenje i imaginacija nisu beg, oni su upravo rezultat poniranja u svet i suočavanja s *neostvarenim* čovekovim mogućnostima.

Konačno, moguće je uputiti i prigovor da je reč o utopističkom stanovištu.⁵ Ovaj prigovor ima, po našem mišljenju, najveću

³ „...predosećanja i predviđanja” kao da ukazuju na uticaj Kantovog shvatanja vrednosti anticipacije;

⁴ Navedene discipline same po sebi ne moraju, nužno, da budu loše; ovde se samo naglašava razlika.

⁵ Ovde koristimo termin „utopizam” isključivo opisno i neevaluativno; zahvaljujem se Daši Duhaček i Linu Veljaku na primedbama o navedenom terminu, iznesenim tokom diskusije 2. 10. 2019.

snagu. Upravo jer i jeste reč o utopističkom stanovištu, ali to je prednost, a ne nedostatak. Ukoliko analiziramo utopističke pokrete, ideje ili ideologije, videćemo da se oni zasnivaju na jednom, na prvi pogled, jednostavnom i, što je još važnije, na prvi pogled, apsurdnom apelu: *zahtevaj nemoguće* (Moylan, 2014: 1–13). Od raznih tradicija velikih svetskih religija, preko veličanstvene Kantove ideje večnog mira i anarhističkih pokreta, do *I have a dream* Martina Lute-
ra Kinga ili do pacifizma, osnovna ideja je da se zastupa maksimalistički moralni zahtev, bilo da je reč o bratstvu i sestrinstvu svih ljudi sveta u kosmičkoj liturgijskoj zajednici, bilo da je reč o Kropotkinu, Bakunjinu ili o čudesnom ludizmu Boba Bleka i ideji o ukidanju rada (Moylan, 2014: 15–29).

Kolokvijalni prigovor utopističkim stanovištima je da su nerealna ili neopravdana, usled nemogućnosti ostvarenja utopističkih ciljeva ili ideja. Međutim, tu se postavljaju brojna pitanja. Pre svega, šta je, uopšte, moguće a šta nemoguće u ljudskom svetu? Potom, ako je neopravdano ili nedopustivo zalagati se za nemoguće, za šta bi se, onda, trebalo zalagati? Samo za ono što je, na prvi pogled, jedino moguće? Ili za ono što je odobreno ili sertifikovano kao moguće? Kao što smo naveli, Atanasijevićeva je smatrala da je isključivo pridržavanje onoga što „može da bude” – vid idiotizma. I ona zaista i zastupa jedan vid pacifističke utopije (Atanasijević, 1968; 39), ali to nije nikakva slabost, već upravo snaga javnog angažmana i zagovaranja jedne moguće situacije u čovekovom svetu, bez obzira na to što ostvarenje takve ideje *izgleda* nemoguće. Jer ono što u jednom istorijskom periodu izgleda nemoguće (npr. žensko pravo glasa), u drugom periodu može biti pretočeno u realnost. Otuda su utopijska stanovišta i progresivna i emancipatorska. Povezujući imaginaciju i anticipaciju, utopije motivišu delovanje i borbu protiv različitih vidova prinude, društvenih pritisaka i ograničenja, posredujući između mogućeg i stvarnog. Treba napomenuti da maksimalizam u utopijskom zahtevu ne znači odsustvo realizma po pitanju mogućih minimalnih rezultata ili ishoda. Maksimalizam je izraz visoko postavljene vrednosne lestvice ali i izraz realizma – kolokvijalno rečeno, da bi se u društvu uopšte postigle bilo kakve, pa i minimalne promene, najčešće je potrebno zahtevati maksimum.

I ovde ćemo napraviti jedan kraći ekskurs u svet poezije. U ovom kontekstu, interesantan je primer srpskog pesnika iz Kragujevca, Nenada Glišića, inače, izrazito društveno angažovanog

stvaraoca. On često tretira motiv utopije. Leksika koju koristi je, u velikoj meri, imaginativna i onirička: pominje snove, maštu, fantaziju, kao temelje utopije. Tema utopije se proteže kroz njegovo delo u celini, a ovde ćemo pomenuti njegovu knjigu *Naslednici vremena* – poglavlje pod karakterističnim naslovom „Svet mogućih svetova” (Glišić 2018: 49–68). U pesmi „Na temeljima utopije” zapisuje: „...za tim ćemo na njih nazidati zidove od mašte” (Glišić 2018: 50). Utopijsko mišljenje afirmiše imaginaciju: promena svetskih okolnosti, ma kako minimalna, počinje zamišljanjem drugačijeg sveta.⁶

Konačno, i u savremenom svetu postoji čitav spektar zagovornika utopističke pozicije, sleva nadesno. Ako i jedan Hajek, na „desnom kraju spektra” zagovara „novu liberalnu utopiju” i „liberalni program”, koji se obraća ni manje ni više nego „imaginaciji” (Hajek 2002: 117), jasno je da svaki apel za bilo kakvom korenitom promenom u društvu iziskuje i izvesnu meru utopizma i da računa sa *zamišljanjem* drugačijih, na prvi pogled, nemogućih okolnosti, tj. sa imaginacijom.

Potencirajući imaginaciju, ushićenja, snove, Atanasijevićeva zapravo zagovara *suočavanje* s činjenicama, ne beg od njih, zastupa *nepristajanje* na činjenice a ne njihovo odbacivanje, i maksimalistički moralni, humanistički *zahtev* pred svetom činjenica, nastao *zamišljanjem* alternativnih okolnosti, u viziji drugačijeg, dobroćudnog, čoveku naklonjenog sveta.

Aktualnost filozofske pozicije ksenije atanasijević

Filozofski značaj

U filozofskim stavovima Ksenije Atanasijević odjekuje većina filozofskih struja njenog vremena. Njena pozicija je po svemu savremena i, po svemu, stoji u korespondenciji s glavnim filozofskim pravcima iz perioda u kojem je radila i stvarala. Usredsređenost na neposredno ljudsko iskustvo, ali i na uslove koji to iskustvo čine mogućim, koji ga konstituišu i oblikuju – ukazuje na veze sa intuicionizmom, fenomenologijom i egzistencijalizmom, ali i sa filozofijom

⁶ Posebnu temu predstavljaju negativne utopije, tj. vizije svetova jezivijih od ovog našeg, kao i pitanje: zašto ljudi imaju potrebu da izmišljaju jezivije svetove? Da li da bi ovaj svet prikazali podnošljivijim ili da bi ukazali na to kuda ovaj svet ide?

života.⁷ Ona se susrela sa Bergsonom, njegova predavanja su uticala na nju a odjeci Bergsonove misli se čuju i u njenim stavovima (Đurić, 2019: 1–2). Filozofska analiza psihičkog života svedoči o vezi sa psihoanalizom ali i sa teorijskom psihologijom, generalno (dovoljna je napomena da je Ksenija Atanasijević prevela Adlerovu knjigu). Njenu poziciju karakteriše i obnovljeno interesovanje za istoriju filozofije, što potvrđuju i njena interesovanja za predavanja Emila Bregja i Leona Brunšviga (Đurić, 2019: 1). U njenim filozofskim stavovima moguće je prepoznati ne samo uticaje savremene filozofije, već i uticaj različitih kulturnih fenomena, pri čemu se izdvajaju umetnost i religija, koje ona, često, pominje.

U *Filozofskim fragmentima I*, ona iznosi tezu da bi filozofija, ako joj je stalo do uticaja na svetska zbivanja, trebalo da bude komunikativna, da se ljudima obraća živim i poetičnim jezikom, da bude ukorenjena u životu, blizu svakodnevnih ljudskih iskustava (Atanasijević, 1929). Ona navodi umetnost i umetnički poziv kao ideal za novu ulogu filozofije u svetskim zbivanjima (Atanasijević, 1968). Treba napomenuti da ona ne osporava vrednost akademskog bavljenja filozofijom po sebi, već smatra da, pored istraživanja u tišini institucionalnih kabineta, filozofija treba da se posveti stvarnom svetu, da utiče i da menja svetske okolnosti. A ako je to jedan od važnih zadataka filozofije, sledi da njen jezik i njena komunikacija sa ljudima ne treba da bude sažeta i suvoparna, već živa, dinamična i otvorena za razne oblike interakcije. Njeno preispitivanje uloge, statusa, svrhe i vrednosti filozofije u savremenom svetu, korespondira sa čitavim nizom filozofa, od Marksa do Vitgenštajna: pred filozofiju se stavljaju novi zadaci, ona se suočava s novim problemima, svetski procesi su sve dinamičniji i složeniji a, ako je filozofiji stalo do uticaja na te procese, njen metod i modaliteti komuniciranja i interakcije s društvom, iziskuju kritičku refleksiju, promenu i iskorak iz uhodanih akademskih i kabinetskih praksi.

Međutim, razvoj savremene filozofije potvrđuje da je njena filozofska pozicija, specifično viđenje imaginacije, izuzetno aktualno i sveže i da je u vezi sa savremenim pitanjima. Pomenućemo koncept *radikalne imaginacije* filozofa Korneliusa

⁷ Ovde bi karakteristična paralela mogla da bude u Diltajevom shvatanju duševnog sklopa kao temelja duhovnih nauka, gde se doživljava tog sklopa nalazi u osnovi „...celokupnog shvatanja duhovnih, istorijskih i društvenih činjenica“ (Diltaj, 1980).

Kastoriadis, koji on formuliše krajem XX veka, gotovo pedeset godina posle Ksenije Atanasijević. I za njega je imaginacija od radikalne važnosti, ne samo za pojedinca već i kao agens međusobnih interakcija pojedinaca i društvenih kretanja (Castoriadis, 1994; Ristić, 2019).

Filozofija i umetnost

Ideja o umetnosti kao o uzoru filozofske komunikacije sa svetom, dobija svoju potvrdu u XX veku u delovanju brojnih umetničkih grupa, konceptualnih i eksperimentalnih projekata i izvođenja, koje su bile rasadnici i transmiteri filozofskih ideja, problema, pitanja, kao i generatori i prenosnici različitih kritičkih argumenata i stavova. Iako se često dešava da sami stvaraoci nisu primarno filozofski obrazovani, ipak se, u različitim konceptualnim pripremama i razgranatim stvaralačkim procesima, događalo da umetnici problematizuju veliki broj važnih filozofskih pitanja, čime se, zapravo, odvijaju procesi prodora filozofskih ideja u svakidašnji život. Uostalom, i sam izraz „performativne umetnosti” upućuje na filozofa Džona Ostina (koji je označio i obrazložio razliku između performativnih i konstativnih iskaza), dok su mnogobrojne metode savremenih izvođačkih umetnosti u širu javnost unosile filozofske ideje, pobuđujući širi društveni interes za njih (Fischer-Lichte, 2009). Interesantno je da se, u umetničkom svetu danas, problematizuje i sam pojam entuzijazma, odnosno smisao entuzijazma u savremenom svetu ubrzane potrošnje, u kojem se pod znak pitanja stavljaju i osnovni podstaci i motivacija za umetničko stvaranje (Kovinić, 2019).

Teorijsko-psihološki značaj stanovišta Ksenije Atanasijević

Pored toga, filozofsko razmatranje imaginacije postaje aktuelno i u svetlu savremenih razmatranja različitih tipova inteligencije u psihologiji razvoja i učenja, kao i statusa i vrednosti imaginacije u procesima učenja i obrazovanja (Gardner, 2011; Eisner, 2002). Na kraju, stavovi Ksenije Atanasijević o konstruktivnom, stvaralačkom pristupu, o delatnom, aktivnom odnosu

prema životu, o potrebi interakcije s društvenim fenomenima, te o imaginaciji i entuzijazmu kao izvorima delovanja, mogu biti shvaćeni u novom svetlu, iz ugla savremenih razmatranja intrinzične motivacije u psihologiji razvoja i učenja (Oudeyer and Kaplan, 2007; Deci, 1975). Ovaj segment njene pozicije je posebno važan jer je i ona, više puta, u prvoj knjizi *Filozofskih fragmenata* navodila razvoj ličnosti kao vrhovnu vrednost, pri čemu je takođe suptilno analizirala probleme i raskorake između osamljenosti i društvenosti.

Iako je, u analizama u Filozofskim fragmentima, kod Atanasijevićeve naglasak na osamljenosti, treba imati u vidu i njene stavove o društvenom angažmanu, da bi se došlo do cele koncepcije relacije između individualnog i društvenog i do primata društvenog nad individualnim. Drugačije rečeno, njena razmatranja pojedinačnog razvoja i društvenosti otvaraju prostor za nove analize intrapersonalnosti i interpersonalnosti. Treba imati u vidu i istorijske okolnosti u kojima je stvarala: to je period nastanka totalitarnih kolektivističkih ideologija, praćenih velikim pokretima masa. Ona nije kritikovala društvenost po sebi, već izopačenje društvenosti u totalitarnom kolektivismu. Jedna od završnih misli prve knjige *Filozofskih fragmenata* završava se navođenjem svojevrsnog paradoksa samoće, radikalnog oblika individualnosti, krajnje tačke intrapersonalnog pozicioniranja – „Biti sam: to je i najprivlačnija i najjezovitija stvar u isti mah.” – što je veza sa narednom knjigom, posvećenom razmatranju etičkih, intra-personalnih i društvenih problema (Atanasijević, 1929: 158).

Na kraju, treba dodati da, iako Atanasijevićeva ona insistira na fragmentarnom, nelinearnom, razgranatom karakteru filozofskog iskaza, ali i na fragmentarnoj, nelinearnoj, razgranatoj koncepciji života, njeno stanovište nije rascepkano, raštrkano ili nepovezano. Svi elementi stoje u vezi, grade jednu koherentnu celinu, koja ne može da se svede na prostu sumu sastavnih elemenata, svi segmenti njenog filozofskog stanovišta su „zaokruženi” i imaju karakter sistematično sprovedenih filozofskih refleksija. Treba reći i da njeno filozofsko stanovište izmiče kategorizaciji i katalogizaciji: mislimo da nije preterano tvrditi da je, koliko god srodno i blisko određenim filozofskim pozicijama svog i današnjeg vremena, u jednom smislu sasvim autentično, na granici idiosinkrazije.

Zaključak

U delu *Filozofski fragmenti* i imaginacija dobija prvorazredni egzistencijalni smisao i vrednost sudbinskog orijentira čovekovog. Ako je kod Kanta uobrazilja moć koja posreduje između razuma (kategorija) i opažaja, kod Ksenije Atanasijević uobrazilja je moć koja posreduje između čovekovih mogućnosti i čovekove stvarnosti. Kada se njeno shvatanje imaginacije situira u savremena filozofska, umetnička i psihološka pitanja – ono samo dobija na svežini, aktualnosti i plodnosti.

Nema promene ni u pojedincima, niti u društvu, bez zamišljanja drugačijih svetova, drugačijeg stanja stvari. Iz svega sledi da javno delovanje i zahtev za promenama počivaju na imaginativnoj sposobnosti čovekovoju. Moguće je da su vrednosti ljudskog sveta, ideali do kojih držimo i koje zagovaramo, moralni imperativi i velike humanističke nade – zapravo tvorevine mašte, fikcije, izmišljotine, stvorene u zanosima i ushićenjima, ali čak i da je tako, oni time ne gube na vrednosti, budući da proizvode posledice u tzv. realnosti. Jednostavno rečeno, dobro je imati bujnu maštu. Na kraju krajeva, ako nismo u stanju da zamislimo drugačiji svet, dobar svet, nismo ga ni dostojni.

LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 1929. *Filozofski fragmenti I*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.
- Atanasijević, Ksenija. 1922. *Brunovo učenje o najmanjem*. Beograd: štamparija "Vreme".
- Atanasijević, Ksenija. 2008. *Etika feminizma*, prir. Vuletić Lj. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2011. *Etika hrabrosti*, prir. Vuletić Lj. Beograd: Žene u crnom – Rekonstrukcija Ženski fond - Centar za ženske studije.
- Atanasijević, Ksenija. 1968. *Smisao i vrednost egzistencije*. Beograd: samostalno izdanje.
- Berlin I. 2012. *Koreni romantizma*. Beograd: Službeni glasnik, 129–156.
- Bösel B., <https://emotionsblog.history.qmul.ac.uk/2013/06/bernd-bo-sel-on-the-history-and-philosophy-of-enthusiasm/> datum pristupa 1. 6. 2019.
- Castoriadis C. 1997. "Radical Imagination and The Social Instituting Imaginary", *The Castoriadis Reader*, ed. D. A. Curtis, Blackwell Publisher, 319-338.
- Deci L. E. 1975. "Conceptualization of Intrinsic Motivation", "Intrinsic Motivation and Development", u: Deci L. E., *Intrinsic Motivation*, Plenum Press, New York, 23-92.
- Diltaj V. 1980. "Zadatak jednog psihološkog zasnivanja duhovnih nauka", u: Diltaj V. *Zasnivanje duhovnih nauka*, Nolit, Beograd, 49-64.
- Eisner W. E. 2002. *The Arts and The Creation of Mind*, Yale University Press/New Haven & London.
- Fischer-Lichte E., 2009. *Estetika performativne umetnosti*. Sarajevo–Zagreb: Šahinpašić.
- Vuković, I. 2006. "Šest teza o kopernikanskom obrtu", u: *Oponašanje Boga – intimna istorija Kantove filozofije*, Izd. knj. Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 5-10.
- Gardner H. 2011. "Multiple Intelligences – The First Thirty Years". *Frames of Mind – The Theory of Multiple Intelligences*, New York; Basic Books, ix-xv.
- Glišić, N. 2018. *Naslednici vremena*. Mladenovac: Presing.
- Đurić, V. 2019. "Ksenija Atanasijević u kontekstu francuske filozofske i moralističke književnosti", saopštenje pročitano na skupu Instituta društvenih nauka, posvećenom Kseniji Atanasijević, 2. 10. 2019.
- Kant, Imanuel. 1990. *Kritika čistoga uma*. Beograd: BIGZ, 113–130.
- Kind A. 2001. "Putting The Image Back in Imagination", *Philosophy and The Phenomenological Research*, 62(1): 85-109.
- Kovinić N. 2019. *Iza entuzijazma*, doktorska disertacija, u procesu odbrane na Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu, mentor: prof. dr Todorović Zoran.

- Marsden, J. 2002. "A General Theory of Collapse", *After Nietzsche, Notes Towards a Philosophy of Ecstasy*, Palgrave Macmillan, New York, 96-122.
- Matherne, S. 2016. "Kant's theory of imagination", in: Kind A. (ed.) *The Routledge Handbook of Philosophy of Imagination*, Routledge, London-New York, 55-68.
- Modrak, K.W.D. 2016. "Aristotle on *phantasia*", in: Kind A. (ed.) *The Routledge Handbook of Philosophy of Imagination*, Routledge, London-New York, 15-26.
- Moylan, T. 2014. "Introduction: The Critical Utopia", u: Moylan T., *Demand The Impossible*, Peter Lang, Bern, 1-14
- Oudeyer and Kaplan. 2008. "How can we define intrinsic motivation?", the 8th International Conference on Epigenetic Robotics: Modeling Cognitive Development in Robotic Systems, 2008, Brighton, United Kingdom, dostupno na linku: <https://hal.inria.fr/inria-00420175/document>, datum pristupa 18. 12. 2019.
- Plato. 2002. *Phaedrus*, Oxford University Press, Oxford, 25-43 (244a-257b).
- Popović, M. 2017. *Dobar čovek sanja dobre ljude*, Pančevo: UKPP.
- Ristić, I. 2019. „Otetete reči – odbrana kreativnosti i uslovi radikalne imaginacije”. *Kultura*, 163–2019, 262–279.
- Schwartz, D. 2012. "In Dreams Begin Responsibilities", in: *In Dreams Begin Responsibilities and other stories*, New Directions Book.
- Hajek, A. F. 2002. „Intelektualci i socijalizam”, u: *Studije iz filozofije, ekonomije i politike*, Beograd: Paideia, 101–119.
- Yeats, W. B. 2018. *The Collected Poetry of William Butler Yeats*, Digireads.com Publishing.

Aleksandar Milanković
THE MEANING AND VALUE OF
IMAGINATION IN KSENIJA
ATANASIJEVIĆ'S *PHILOSOPHICAL
FRAGMENTS I*

Abstract

In her book *Philosophical Fragments I* Ksenija Atanasijević provides an authentic view of the meaning and value of imagination. Her analysis of reality, of human position and potentialities in the world, leads her to the thesis that imagination is the crucial ability, which mediates between human potentiality and actual human reality. According to her conception, the link

between imagination and action is far closer than it *prima facie* seems. That link reflects itself in the fact that, on the practical level, she was a very engaged social activist, fighting for women's rights or pacifism, while on the theoretical level, she emphasized the value of imagination. In this paper, we consider her attitudes, contained in her conception of imagination. Then, we analyze possible objections and draw certain implications from her attitudes. In the end, we situate her conception of imagination in the context of contemporary philosophical, psychological and artistic interests.

Keywords: impossible, possible, to imagine, to realize, to act.

ŽARKA SVIRČEV

Institut za književnost i umetnost, Beograd

zarkasv@yahoo.com

Srpska književnost u kritičko-esejističkoj interpretaciji Ksenije Atanasijević

Apstrakt

Cilj ovog rada je da se preispitaju, sa namerom da se prodube i inoviraju, aktuelni stavovi o esejistici Ksenije Atanasijević o srpskoj književnosti. Razmatraju se autorkina teorijsko-metodološka polazišta, konceptualna rešenja, interpretativni ishodi i stilske osobenosti eseja. Posebna pažanja se posvećuje analizi refleksivne poetske tradicije sa filozofskog stanovišta i afirmaciji ženske stvaralačke prakse. Eseji o autorkama su naročito važni jer se angažman Ksenije Atanasijević na ovom polju poklapa sa formiranjem i afirmacijom feminističkog književnokritičkog diskursa u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, te će se ukazati na njenu poziciju i doprinose tom procesu.

Ključne reči: Ksenija Atanasijević, esej, srpska književnost, refleksivno pesništvo, feminizam

■ Esejistika Ksenije Atanasijević privlači pažnju čitalaca i istraživača različitih profila i interesovanja. Problemsko-tematski raspon i slojevitost njene naučne i esejističko-publicističke produkcije iziskuje čitanja, odnosno interpretacije u koje se slivaju različita teorijsko-metodološka, te (inter)disciplinarna područja. Svestrana i angažovana intelektualka, uzorne čitalačke kulture i kompetencija, Ksenija Atanasijević je naročito tridesetih godina intenzivno pisala eseje, članke i kritičke tekstove o srpskoj književnosti. Razmatranje autorkine esejistike o književnosti, što je primarni zadatak ovog rada, nameće već pri samom otvaranju teme jednu napomenu.

Naime, postaviti za istraživački zadatak jedan segment esejističkog korpusa Ksenije Atanasijević, primera radi, njene književnokritičke tekstove, nužno podrazumeva redukciju i svesno prenebregavanje stvaralačke celine. To je važno istaći s obzirom na to da brojne teme koje je Atanasijević obrađivala, njena interesovanja i stavovi meandriraju celokupnom esejistikom, tvoreći bogate i razgranate unutartekstovne veze i dijaloge. Književnokritički i esejistički tekstovi o književnosti, interpretativna dovršenja ili pak predloške

imaju u ogledima pisanim na druge teme ili sa drugih metodoloških pozicija. Razmatranje, primera radi, feminističkih tema o kojima je pisala Ksenija Atanasijević može da računa i na tekstove pisane o književnom stvaralaštvu njenih savremenica, čak i ako se u njima feministički rakurs ne postavlja izričito. Iako namera ovog istraživanja nije da ponudi sintetički pogled na autorkinu esejistiku, već sintetički pogled na jedan krug njenih tekstova, ipak je zamišljen i kao posredan prilog svestranijem razumevanju i vrednovanju njene celokupne esejistike.

Esejističkom korpusu Ksenije Atanasijević posvećenom književnosti daje se povlašćeno mesto iz nekoliko razloga. Ne samo da svojim kvantitetom privlači pažnju, već se za istraživački predmet kandiduje i kritičkim diskursom, vrednosnim merilima, interpretativnim dometima, kao i inovativnim konceptima koje je autorka postavljala ili primenjivala razmišljajući o književnosti. Njihovo razmatranje, kao što je već spomenuto, prilog je i svestranijem osvetljavanju intelektualnog profila i angažmana Ksenije Atanasijević. Oni su, međutim, izuzetno važni i za razumevanje i razmatranje pojavljivanja jedne važne figure u srpskoj kulturi – figure književne esejistkinje i kritičarke. Integralno ginokritičko istoriografisanje srpske književne kritike i esejistike tek čeka svoje autore i autorke, a svaki pregled te vrste započinjao bi radovima Isidore Sekulić i Ksenije Atanasijević.

Pojavljivanje Ksenije Atanasijević na kulturnoj i književnoj sceni neposredno nakon Prvog svetskog rata kuriozitet je *par excellence*. Naime, godine 1919. Atanasijević je bila bliska saradnica tada pokrenutog časopisa *Dan* (1919–1920, Beograd). Reč je o časopisu koji je okupio mladu generaciju stvaralaca (Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Todor Manojlović, Anica Savić Rebac, Stanislav Vinaver, Anđelija Lazarević itd.) sa ciljem da promoviše nove poetičke paradigme, poput modernizma i avangarde. Međutim, Atanasijević nije bila samo saradnica, već njeno ime nalazimo i među urednicima časopisa. To je prvi put u srpskoj kulturi da je jedna žena potpisana kao urednica književnog časopisa. Iste godine, Ksenija Atanasijević objavljuje dve prozaide u zagrebačkom časopisu *Ženski svijet/Jugoslavenska žena* (1917–1920, urednica Zofka Kveder), prvom (proto) feminističkom časopisu u Kraljevini SHS. Iako u *Danu* i *Jugoslavenskoj ženi* sarađuje književnim priložima u kojima se kasnije neće ogledati, mada će njen esejističko-kritički diskurs biti obeležen izrazitom literarnošću, ona će u svojim kasnijim kritičkim dijalozima sa

književnošću biti posvećena, sa jedne strane, modernističkim tendencijama, reinterpretirajući tradiciju iz perspektive sopstvenih misaonih preokupacija i afirmaciji književnosti svojih savremenika, sa druge strane.

Književnokritički i esejistički rad na književne teme Ksenije Atanasijević danas je marginalizovan jer se autorkine interpretacije ne uvažavaju na način na koji one to zavređuju, te ona nije prepoznata kao reprezentativna kritičarska figura međuratnog perioda. Međutim, njena esejistika jeste privukla pažnju pojedinih istraživača. Milan Radulović je pisao o njenom radu u kontekstu kritičke aktivnosti srpskih filozofa i naučnika, „sjajnih pridošlica“ kako ih je nazvao. Insistirajući na prevrednovanju njihove književnokritičke aktivnosti jer „srpska književna kritika može postati svesnija svojih duhovnih i kulturnih dimenzija ako misaoni svet ovih stvaralaca prihvati kao sopstvenu tradiciju i kao sastavni tok modernih književnih pokreta“ (Radulović, 1995: 8), Radulović je i autorkin rad situirao u moderne književnokritičke tokove. Ksenija Atanasijević je, pored Vladimira Vujnića i Dušana Nedeljkovića, prema Radulovićevom mišljenju, filozofkinja koja je svojim tumačenjem filozofije, utkivajući u svoja filozofska tumačenja duhovnost estetskih utopija, posredno uticala na književnu svest svog vremena:

Transformisani duh umetnosti u njihovom delu ne ogleda se samo u stilu, koji je ponekad više poetski nego strogo racionalan, diskurzivan i kategorijalan, već i u unutrašnjim prostorima i sadržinama njihovih eseja. Umetnička duhovnost u njihovim filozofskim studijama i meditativnim esejima shvaćena je i primljena kao živa duhovna stvarnost i najviša duhovna i egzistencijalna vrednost u kojoj svoju suštinu, odnosno udaljenost od suštine, ogledaju i saznavaju drugi vidovi čovekovog duhovnog življenja i druge realne kulturne ili društvene pojave. U njihovom osećanju čovekove duhovne esencije – koja je istovremeno i suština i merilo svake konkretne forme ljudske kulturne egzistencije – ogleda se inspirisanost duhom umetničkih dela. Ta duhovna esencija u njih je čisto identifikovana kao duh umetnosti, koji osećaju kao metonimiju ili simbol prvordne ili univerzalne duhovnosti. (Isto, 10).

Radulović je u pasažu posvećenom Kseniji Atanasijević skicirao njen filozofski portret ističući njenu etičku orijentaciju (prožetu hrišćanskim idealima, istočnjačkom filozofijom, platonističkim i

prosvetiteljskim nasleđem, empirijskim racionalizmom (Branislava Petronijevića i kosmološkom antropologijom Božidara Kneževića) i metodološki osmišljeni pluralizam različitih filozofskih gledišta. U skladu sa jednom od hipoteza na kojoj je bazirano viđenje kritičke misli filozofa i naučnika, hipotezi o implicitnoj filozofiji umetnosti koja je sadržana u njihovim radovima, Radulović je akcentovao autorkinu estetičku misao, sažeto navodeći da je ona kompatibilna njenim etičkim nazorima, da je njen transcendentni pesimizam srođan simbolističkoj poetici i da se autorka otvorila prema duhovnosti pravoslavnog ekspresionizma koji podrazumeva kult duhovnosti u simbiozi sa kultom vitalizma (Isto, 82). Smeštajući Kseniju Atanasijević u okvire kulturološke kritike Radulović je autorku, sa jedne strane, adekvatno kontekstualizovao s obzirom na to da je njena primarna profesionalna orijentacija filozofija. Sa druge strane, posmatrajući je *u kontekstu*, propustio je preciznije izdvajanje njenih kritičarskih posebnosti.

Predrag Palavestra nije propustio da registruje književnokritičku delatnost Ksenije Atanasijević u *Istoriji srpske književne kritike*, sintezi kanonizujućih ambicija i propedeutičkih namera. Međutim, način na koji je njen kritičko-esejistički rad predstavljen krajnje je uvredljiv. Najpre, Palavestra beleži da se autorka „ispunjena svojevrsnim sentimentalnim misticizmom koristila [...] sopstvenim ključem za čitanje i tumačenje tradicije“ (Palavestra, 2008: 313), okrećući se pravoslavnom ekspresionizmu. Propuštajući da pobliže razjasni odrednicu „sentimentalni misticizam“ i da ukaže na to koje su osobenosti autorkinog sopstvenog ključa za čitanje i tumačenje tradicije, Palavestra dodatno zamagluje autorkin kritički postupak svođenjem interpretativnog horizonta Ksenije Atanasijević na pravoslavni ekspresionizam. Autor zaključuje da je humanistička filozofska misao Ksenije Atanasijević dala značajne priloge srpskoj kulturološkoj i antropološkoj kritici, ponavljajući u svedenoj formi, u principu, zaključke Milana Radulovića.

Predrag Palavestra je rad Ksenije Atanasijević kontekstualizovao, pored njegove pripadnosti kulturološko-antropološkom smeru, u još jedan tradicijski niz. Portretišući Svetlanu Velmar Janković, Palavestra njene kritičarske korene nalazi u *Glasnikovoj* školi književnog eseja, čije su izdanice i Isidora Sekulić, Anica Savić Rebac i Ksenija Atanasijević. Visoko vrednujući „valjanost i ozbiljnost *ženske ruke* u srpskoj kritici“, liniju dodira između pomenutih esejistkinja

Palavestra temelji na njihovoj „sređenosti duha“, „kritičkoj moći“ i „sklonosti ka razdvajanju bitnog od nebitnog“, ističući da one „nemaju izgrađen sistem i kritičku argumentaciju“, ali je to nadoknađeno „gipkošću duha“ i „smislom za detalj“ (Isto, 621–622). Istaknuta trijada kritičko-esejističke srodnosti spisateljica je, ponajpre, površno skiciranje njihovih kritičarsko-esejističkih profila. Jer da neko nema kritičku moć, sređenost duha i smisao za razdvajanje bitnog od nebitnog, ne bi se ni našao na stranicama *Istorije srpske književne kritike*. Ovo su potpuno neinformativne odrednice jer se mogu pripisati svakom dobrom kritičaru ili kritičarki. Nedovoljno jasno ostaje i kako kritička moć isključuje odsustvo kritičke argumentacije koju bi trebalo da podrazumeva jer ona reflektuje samu prisutnost te sposobnosti. Zanimljivo je, međutim, da je autor imao potrebu da to istakne predstavljajući baš žene držeći, ispostavlja se iz podteksta njegovog diskursa, da one obično nemaju ni kritičku moć ni ozbiljnost ni sređenost duha. Maliciozno je i isticanje da one nemaju izgrađen sistem i kritičku argumentaciju, a pripisati im stereotipnu žensku osobinu, „smisao za detalje“.

Dragocene uvide i interpretativne kontekste za razumevanje esejistike Ksenije Atanasijević nudi Magdalena Koh. Autorka je posvetila pažnju Kseniji Atanasijević u izvanrednom ogledu o feminističkom eseju međuratnih srpskih spisateljica. Ogled Magdalene Koh je važan jer smešta esej Ksenije Atanasijević u književne i kulturne tokove svog vremena, određenu stvaralačku zajednicu iz koje izrasta i koju formira svojim tekstovima. Preko njegovog žanrovskog određivanja Koh svestranije i produbljenije interpretira njegove idejne ishode i stilsko-jezičke subverzije. „Majstorice mišljenja i pisanja“ Jela Spiridonović Savić, Isidora Sekulić, Anica Savić Rebac, Julka Hlapec Đorđević i Ksenija Atanasijević su, rečima Magdalene Koh, inicirale u srpskoj kulturi novi, aktivni feministički diskurs, odnoseći se prema eseju kao mediju ekspresije kroz koji su izražavale sopstveno iskustvo, umne sposobnosti, poglede i kontemplirale nad ranijom i sopstvenom stvarnošću, interpretirajući je. Naracijom u prvom licu, karakterističnom za esej, ove su autorke nastojale da izađu iz figure žene deformisane stereotipima kao kulturno nezrele osobe o kojoj se govori u trećem licu, iznad njene glave, zaštitnički, kao da je u kulturi nema, iako je ona neposredno prisutna (Koh, 2015: 212).

Premda je prvenstveno zainteresovana za feminističku varijantu eseja spomenutih autorki, Magdalena Koh je istakla i njihov intelektualni kapital koji je važan predložak i za razumevanje književnokritičke delatnosti Ksenije Atanasijević. Koh je istakla njihovo izuzetno obrazovanje, poliglotizam, mobilnost, samostalnost mišljenja i snagu rafinirane argumentacije, te profesionalnu i prijateljsku umreženost, zaključujući da „sa takvim kompetencijama spisateljice nisu mogle biti intruderi niti uzurpatori znanja u vlastitom okruženju, već su, koristeći ga, ostvarivale status svesnih konstruktorki esejističke scene“ (Isto, 214).

Značajan doprinos Ksenija Atanasijević je dala svojim prilikama i književnoj sceni i misli svog vremena. Autorka je objavljivala u centralnim časopisima, institucijama epohe, *Srpskom književnom glasniku* i *Misli: književno-političkom časopisu*, kao i u časopisima *Letopis Matice srpske* ili *Život i rad*. Takođe, kontinuirano je tridesetih godina pisala za dnevni list *Pravda*. Oglede i članke Atanasijević je, dakle, objavljivala u časopisima različitih profila i imala je raslojenu čitalačku publiku koja je uključivala i intelektualnu elitu i šire građanstvo. Već ova činjenica nas može podstaći da zaključimo o njenoj istaknutoj prisutnosti na javnoj sceni, odnosno da je marginalizovani status stekla tek zahvaljujući nemaru docnije književne historiografije. Objavljivati oglede o književnosti u *Srpskom književnom glasniku*, časopisu u kojem objavljuju univerzitetski profesori književnosti i ugledni pisci epohe, podrazumeva privilegovani status koji je Atanasijević zavredila svojim obrazovanjem, inovativnošću i kompetentnošću. Njeno prisustvo u časopisu *Misao* sugerise njen modernistički senzibilitet i aktivno učešće u izgradnji narativa koji oblikuju savremenu kulturu i njene vrednosti. Autorka je, takođe, održala i nemali broj javnih predavanja koja su uključivala i književne teme. Malo je autora koji su svojim esejističkim i književnokritičkim tekstovima bili prisutni u različitim sferama javnosti na način na koji je Ksenija Atanasijević. Ona je svakako jedina autorka te vrste u međuratnoj epohi.

Književnokritički eseji i ogleadi o književnosti Ksenije Atanasijević svojim metodološkim, istraživačkim i stilskim osobenostima približavaju se „stvaralačkoj kritici“ koja je obeležila književnokritičku i esejističku delatnost međuratnih modernista/kinja i avangardista/kinja. Esjejistička fluidnost i prelamanje diskurzivnosti kroz lirsku ekspresivnost nisu pak narušili koncentrisanu

interpretaciju jednostavnih linija koja teži apstrahovanju paradigmatičkih poetičkih karakteristika određenog pisca, spisateljice ili dela. To je činila smirenim tonom, fokusirana na literarne aspekte dela koje je postavljala pred sebe, na osvetljavanje njegove poetičke fizionomije, sa sluhom i za tematsko-motivski i stilski plan. Atanasijević je, pak, ostala udaljena od ključnih estetičkih i poetičkih rasprava tridesetih godina prošlog stoleća. Unekoliko im se približila prikazom Kročeoove *Estetike* povodom njenog prevoda na srpski jezik (vid. Atanasijević, 1934). Autorka je visoko vrednovala Kročeoove ideje i razmatranja, istorijsku perspektivu njegovog istraživanja, prepedeutičku dimenziju pisanja, ne propuštajući da istakne njegov antifašistički stav. Atanasijević posebno naglašava važnost njegovog insistiranja na autonomnosti književnog dela, negativno se i sama određujući prema idejama socijalne umetnosti i prisustva etičkog u tkivu estetičkog, međutim, bez razvijenije argumentacije u prilog ovom stavu.

Esejistika Ksenije Atanasijević posvećena književnosti u heurističke svrhe podeliće se na tri kruga: interpretacije književnih opusa, portreti pisaca i spisateljica i književnokritički tekstovi. Klasifikacija je bazirana na dominantnom težištu određenog teksta. Osa tekstova u kojima Atanasijević interpretira opuse izabranih pisaca jesu određeni filozofski problemi i ti tekstovi su uglavnom dužeg formata. Portreti pisaca i spisateljica pisani su različitim povodima, prigodnog su karaktera (eseji povodom novih knjiga izabranih autora, nekrolozi), memoarskog tipa ili su odgovor na aktuelnu diskusiju o nekom piscu ili spisateljici. U njima je Atanasijević prevashodno zainteresovana da prikaže ličnost koja stoji iza dela i da poveže ličnost i njeno delo. Takođe, ni u tim tekstovima ne propušta da predstavi, u kratkim crtama, opus ili deo opusa određenog autora ili autorke. Naposletku, književnokritički tekstovi odgovaraju školskom određenju ovog žanra.¹

¹ Književnoj kritici Ksenije Atanasijević neće se posvetiti posebna pažnja u ovom radu. Ti tekstovi su počesto pisani u prigodnom maniru ili poneti entuzijazmom koji ne opravdava delo o kom je autorka pisala. Razmatranje ovog kruga tekstova nameće utisak o neusaglašenosti autorkinih kriterijuma vrednovanja. Jednostavno kazano, iz autorkinih književnokritičkih tekstova ne mogu se rekonstruisati merila prema kojima je odabirala knjige koje će predstaviti čitalačkoj publici, niti (uvek) merila prema kojima ih je vrednovala. Atanasijević je afirmativno pisala o romanu *Jedno dopisivanje* Julke Hlapec Đorđević i o romanu *Drugi dan, novi život, drugi ljudi* Zore

Zanimljivu, implicitnu podelu esejistike Ksenije Atanasijević koja je predmet istraživanja u ovom radu, načinili su i priređivači njenih knjiga. U knjizi *Srpski mislioci* priređivač Ilija Marić je u poglavlju „Srpski filozofi“ uvrstio esej o Petru Petroviću Njegošu, a čitavo jedno poglavlje, naslovljeno „Mišljenje u književnosti“, sadrži autorkine oglede o brojnim piscima. Ljiljana Vuletić je u knjigu *Etika feminizma* uvrstila i eseje i članke Ksenije Atanasijević o spisateljicama. Vredi napomenuti da Marić u *Srpske mislioe* nije uvrstio nijedan esej o spisateljicama, iako je konceptualno imao opravdanje da uvrsti eseje o Danici Marković i Julki Hlapec Đorđević. Ljiljana Vuletić je prepoznala međuodnos feminizma i teksto-va o spisateljicama Ksenije Atanasijević i ovi tekstovi, odnosno međuodnos feminizma i književnosti jesu autorkin revolucionaran zahvat u književno polje o čemu će biti više reči. Ipak, podela na mušku i žensku književnost, koja je u navedenim slučajevima jedino opravdana u knjizi *Etika feminizma* s obzirom na karakter knjige, nije u dosluhu sa autorkinim koncepcijskim postavkama. Izbor autora i autorki o kojima će pisati Atanasijević nije saobražavala ni žanrovskim, ni interpretativno-metodološkim ni idejnim okvirima koje je birala i postavljala u susretu sa književnošću.

Ksenija Atanasijević nije konceptualizovala svoju književno-interpretativnu strategiju i ona je implicitno upisana u njenim tekstovima. Međutim, za razumevanje metodoloških polazišta, naročito u ogledima u kojima je interpretirala opuse pisaca, značajan je njen tekst „Naše nove filozofske orijentacije“ objavljen 1928. godine u časopisu *Novi vidici*. Ovaj tekst je označen kao programski tekst filozofkinje, objava njenog filozofskog obrta – napuštanje petronijevićevske akademsko-intelektualističke diskurzivne filozofije koja se temelji na velikim racionalističkim filozofskim sistemima Zapada i okretanje novim, dinamičnim filozofskim strujanjima u tadašnjoj Evropi i Srbiji, koji ističu

Đorđević (Atanasijević, 1934), koji nije zavređivao književnokritičku pažnju, ili pak o knjigama Momčila Nastasijevića i pesničkoj zbirci izvesnog Ivana Popovića. Zbunjujuće deluje da autorka koja je kongenijalno razumela jezički i imaginacijski hermetizam Momčila Nastasijevića i pohvalno pisala o njemu kad se književna kritika ili oglašivala ili negativno vrednovala Nastasijevićevu poetiku (vid. Atanasijević, 1927a), svesrdno preporučuje Popovićeve *Raspevane strofe*, već naslovom ističući da je reč o „jednoj fenomenalnoj zbirci pesama“ (Atanasijević, 1939a), iako knjiga ne zavređuje to određenje.

potrebu konstituisanja autohtone filozofske tradicije i savremenosti i okretanje istočnim filozofskim tradicijama (Marić, 2006: 424). Dva stava Ksenije Atanasijević iz pomenutog teksta bitni su za njen analitički rad na polju književnosti. Autorka navodi da „istočni i slovenski narodi nemaju sistematsku mudrost o svetu, nego lapidarnu, neizdvojenu iz religijskih i emocionalnih izliva, i nedovoljno izintelektualisanu i vezanu“ (Atanasijević, 2006a: 232–233). Shodno tome, u nameri da rekonstruiše nacionalnu filozofsku baštinu, Ksenija Atanasijević je i književnost čitala sa filozofske strane, ispitujući i tumačeći filozofske koncepcije pojednako i usmene i pisane književnosti sa težnjom da poveže niti filozofske tradicije.² Takođe, u pomenutom tekstu, filozofkinja ističe „da od svih oblasti filozofije kod nas je najneispunjenija sadržajem ona što treba da nam bude najpreča, - naime etika“ (Isto, 232). Ne zanemarujući, šta više, plodno ispitujući i metafizičke i epistemološke paradigme, Atanasijević je svoju istraživačku pažnju usmerila ka ispitivanju etičkih sadržaja i koncepcija naših tradicionalnih i modernih filozofema.

Tekst „Nove filozofske orijentacije“ pored uvida u autorkina analitička polazišta i opredeljenja, na posredan način skicira i njen stilsko-jezički izraz. Kritički se odnoseći prema

² Istraživački rad Ksenije Atanasijević na polju narodne književnosti prvenstveno je značajan kao relevantan doprinos kulturološkim i antropološkim studijama. Narodnom pesništvu nije posvetila posebne studije. Međutim, katalog citiranih i posredno interpretiranih pesama je obiman: *Nahod Simeon, Grozdijana i Nahod Simeon, Kosovka devojka, Smrt Banović Sekule, Knez Ivan Knežević, Obretenije glave kneza Lazara, Propast carstva srpskoga, Smrt Marka Kraljevića, Ženidba Maksima Crnojevića, Smrt Senjanin Iva, Duša i sveti Arandeo u raju, Milostiva snaha i nemilostiva svekru, Smrt Omera i Merime, Ženidba Milića Barjaktara, Najveći grijesi, Početak bune protiv dahi-ja, Dioba Jakšića, Banović Strahinja* itd. Uvidi o narodnom pesništvu su integralni deo njenog osvetljavanja praktičnih i teorijskih filozofema naroda ali se njeni uvidi ispostavljaju i kao konstruktivne smernice za izučavanje i razumevanje narodne poezije. Iako su etički sadržaji bili primarna poglavlja čitanja Ksenije Atanasijević, ona je ostvarila i uvid o estetičkim koncepcijama narodnog pevača. Prilikom razmatranja teorijske i praktične filozofije naroda (promišljanje strukture sveta, ideje predodređenosti i sudbine čoveka u njemu, mišljenje o Bogu koji upravlja svetom, etička gledišta i sl.) autorka je, paralelno, osvetljavala problemska mesta epske tradicije, a kao kompetentna komparativistkinja potvrdila se pralelama sa Homerom, Danteom, *Biblijom*, Sofoklom. Svoj interpretativni pluralizam Atanasijević je potvrdila i pri sagledavanju narodne književnosti, te je ovaj segment njenog rada, takođe, značajan i za vrednovanje njene misli i dela i za čitanja naše narodne pesničke tradicije.

racionalističkom diskursu dominantne filozofske misli koji je, prema mišljenju Atanasijević, „okovan u pancire silogizama i dialektičkih maistorija [...] zapleten u što zamračeniju i čudovišnu terminologiju“ (Isto, 233), ona istovremeno ispisuje i poetske konture sopstvenog diskursa – metaforizacija, slikovitost, emocionalnost, ali nikada ne na uštrb pojmovne preciznosti i interpretativne koherentnosti. Jezgovitost prožeta poetskim valerima ekspresivni su ključ i temelji su stilsko-jezičkog izraza Ksenije Atanasijević čija esejsistička praksa izrasta iz montenjovske esejsističke tradicije.

Eseji Ksenije Atanasijević o Jovanu Steriji Popoviću, Petru Petroviću Njegošu, Đuri Jakšiću, Milanu Rakiću i Simi Panduroviću pripadaju krugu interpretacija opusa. Učinivši „izbor po srdodnosti“³, Ksenija Atanasijević je uspostavila tradicijsku vertikalnu refleksivnu poetsku liniju srpske književnosti ukotvljene u pesimističkom svetonazoru. Proživljavajući i promišljajući različita životna iskustva, autorkini izabranici su misaona zrenja ispunjavali pesimističkom spoznajom. Ksenija Atanasijević smatra da se do drukčije spoznaje i ne može doći „pošto je rezultat svakog ozbiljnijeg razmišljanja i dubljeg osećanja isti, ne dopuštajući ikakve iluzije, kad je reč o čovekovoju sudbini na zemlji. [...] svaki individualitet, u koliko je jasnije formiran, istovremeno je i upućeniji na negativna zaključivanja o aksiološkoj strukturi ovoga postojanja“ (Atanasijević, 2006b: 278). Međutim, veličina i zrelost misaonih pregnuća ogleda se u prevazilaženju materijalističke ravni i transcendiranju u metafizičko-etičko polje. Autori kojima je posvetila oglede su, svaki na svoj način, prevazilazili pesimističke egzistencijalne pozicije, a Ksenija Atanasijević je, sa filozofskom kompetencijom i istančanim analitičkim sluhom, iscrtala duhovne i pesničke profile danas kanonskih srpskih pisaca. Istovremeno, autorka ih je kontekstualizovala u tokove evropske i domaće

³ „Težište filozofije K. Atanasijević čini etika. [...] Metafizičko-mistička osnova njene etike čini polazište i ishodište spoznaje i razrešenja svih bitnih antropoloških pitanja, počev od prirode čoveka, dinamike njegovih unutrašnjih moći, sudbine, slobode, puteva i načina prevladavanja zla, mogućnosti postizanja vedrine i spasenja duše. Proces delovanja aksiološkog principa zla u svetu i njegovog transponovanja u princip dobra na kosmičkom planu, vodi od ispoljavanja raznih oblika ljudskih slabosti preko spoznaje dužnosti moralnog usavršavanja ličnosti i oplemenjivanja socijalnih odnosa do konačnog etičkog poravnanja na transcendentnom planu utemeljenom na logosno-moralnoj osnovi“ (Petrović, 2006: 9).

misaone i pesničke tradicije, povezujući ih u jedinstvenu pesničku liniju, ističući i njihove individualne osobenosti i značenjske nijanse njihovog doživljaja sveta i njegove poetske transpozicije.

„Osvetljen heroj duhovnosti“, kako ga je nazvala u studiji posvećenoj njegovoj filozofiji, Petar Petrović Njegoš je za Kseniju Atanasijević, pored Božidara Kneževića, mislilac i pisac koji je najdalje stigao u razrešavanju i odgonetanju krucijalnih pitanja čovekove egzistencije. Suočavajući se sa zagonetnom suštinom teodiceje, vladika crnogorski nije ustuknuo, nego se upustio u odgonetanje i osmišljavanje turobne čovekove sudbine na ovoj zemlji. Stvaralaštvo koje nije plod apstraktnih razmatranja i racionalnih meditiranja, nego „bolni plod saosećajnog zrenja u neizbežnosti ovosvetskoga toka stvari“ (Atanasijević, 2006v: 21), Njegošev *Gorski vijenac* i, nadalje, *Luča mikrokozma* su za autorku krajnji dometi misaonog traganja i transcendiranja ovozemaljske bede i zla. Korene Njegoševih filozofskih koncepcija, u čijoj osnovi je videla dualizam, Ksenija Atanasijević je locirala u ezoterijsku tradiciju. Sa jedne strane, povukla je mističarsku duhovno srodnu liniju na kojoj se nalaze Gijom Postel [Guillaume Postel], Jakob Beme [Jakob Böhm], Angelus Silezijus [Angelus Silesius] i Klod de Sen-Martena [Louis Claude de Saint-Martin], ne isključujući ni usmene ezoterijske izvore. Sa druge strane, ukazala je na srodnost sa koncepcijama indijske filozofije, pitagorejske misli, Platonovog i Plotinovog učenja, zaključujući da Njegoš više duguje ezoterijskim učenjima nego hrišćanstvu. Svoje pesimističko poimanje sveta, za razliku od Šopenhauera [Arthur Schopenhauer], Njegoš je prevladao odričući se svih kvijetističkih orijentacija. Herojstvo vladikine ličnosti (nije joj promakao kompleks heroike koji sveprožima Njegoševo delo i minuciozno ga je analizirala u kontekstu *Gorskog vijenca*) ogleda se u osmišljavanju patnje i njenog prihvatanja kao neophodne komponente za dostizanje viših duhovnih sfera. Patnja kao put ka smiraju je putanja Njegoševog uzleta u metafizičko-etičko. Superiorizacija duha i poništenje materijalne ravni egzistencije, patništvo kao put ka duhovnoj heroici, prevazilaženje racionalističkih pozicija i prepuštanje veri u smislenost vrhovnog, logosnog entiteta, razrešenje teodiceje okretanjem koncepcijama o imaterijalnosti duše, o svetlosnoj njenoj suštini, čine plodove Njegoševog misaonog zrenja, a vladika crnogorski „potvrdio se kao duhovni heroj, jer je dragovoljno

potčinio sebe snazi jačoj nego što je čovekova, i jer je pobeđnički domašio iluminirane visine" (Isto, 26). Atanasijević je temeljno osvetlila Njegoševu duhovnu i filozofsku fizionomiju, a kasnija ispitivanja Njegoševe poezije samo potvrđuju njene uvide i uspostavljene paralele.

U sažetoj analizi, ali na informativno zavidnom nivou, ocrtavajući stvaralačku evoluciju Jovana Sterije Popovića, Ksenija Atanasijević zaključuje da je vrhunac njegovog stvaralštva pesnička zbirka *Davorije*. U trenutku kada piše o Sterijinoj poeziji, *Davorije* je potpuno van kritičko-interpretativnog fokusa autora koji pišu o Steriji i tek će nakon Drugog svetskog rata Jovan Hristić i Miodrag Pavlović postaviti ovu zbirku u čitalački i analitički fokus, postaviši važne reference u književnom studijama o Steriji. Među relevantnom literaturom o Steriji nećemo, pak, naći ogled Ksenije Atanasijević. Motivskom analizom *Davorija* autorka ustanovljava jasno izgrađen pogled na svet i Sterijinu filozofemu, koja podtekst njegovih poetskih refleksija, označava kao „zreli pesimizam" (Atanasijević, 2006č: 274). Ključne motivske celine u Sterijinom poetskom doživljaju sveta, svest o sveopštoj prolaznosti i rat kao dominantan princip među entitetima, Atanasijević smešta u kontekst duhovnog nasleđa Heraklita. Pesimistički prožeti motivi i pesimistički uvid u egzistencijalnu situaciju nije konačno misaono i doživljajno iskustvo Jovana Sterije Popovića. Tragično obojena svest o prolaznosti istovremeno je i potvrda da će i sva zla i gnusobe ovog sveta, takođe, nestati, a smislenost egzistencije čovek može da ostvari u radu i satisfakciju može da dobije od svog dela: „Tvrdo uveren u efikasnost prosvete i vaspitanja, Sterija u svojim mirnim, dostojanstveno isklesanim stihovima mudrački podstiče ljude da se otresu sebičnosti i da postanu altruistički nastrojeni. [...] Komediograf upućuje svoje savremenike da iskreno pokušaju privođenje u delo principa pravičnosti i slobode, jer samo tako će doći do nevarljive sreće" (Isto, 277). Autorka precizno formuliše Sterijine napore da utiče i modeluje duhovne horizonte svog vremena. Ističući da je podjednako i u svojim komedijama i stihovima Sterija dosegao misaono zrenje lucidnog suočavanja sa egzistencijalnim iskustvom koji je rezultirao rezignacijom, specifičnom za Steriju, u naporu da osmisli stabilan i nepotkupljiv vrednosni sistem Sterija je jedan od duhovnih heroja Ksenije Atanasijević. Rezimirajući svoje uvide o Sterijinom

stvaralaštvu, pronicući u suštinu njegove komike, filozofkinja njegov komediografski postupak stavlja u red Servantesa [Miguel de Cervantes], Molijera [Molière], Svifta [Jonathan Swift] i Gogolja [Никола́й Го́голь], „koji su izlivali svoja sumorna i pesimistička shvatanja o životu i ljudima u delima što plastično i uočljivo otiskavaju moralnu i duhovnu niskost ljudskog društva, i baš time izazivaju smeh gledalaca i slušalaca“ (Isto).

Čini se da nijednog pesnika Ksenija Atanasijević nije poletnije i strasnije portretisala nego Đuru Jakšića, jedinog pesnika romantizma koji je, prema njenom mišljenju, imao jasno izraženo gledište na vrednost života. Uvidevši da je Jakšićevo pesništvo nerazlučivo vezano i duboko uslovljeno njegovm životnim iskustvom i temperamentom, interpretacija Ksenije Atanasijević ukrišta biografski pristup i produbljenu analiza pesnikovih misaonih koncepcija. Istaknuvši srodnost sa Njegošem i Sterijom, ali i Leopardijem [Giacomo Leopardi], Bajronom [George Gordon Byron] i De Vinijem [Alfred de Vigny], Ksenija Atanasijević se koncentrisala na osobenost Jakšićevog pesimizma koji je označila kao „aktivistički pesimizam“ (Atanasijević, 2006ć: 279). Pored „gorkog taloga iskustva“, u Jakšićevom poetskom svetu ima mesta za sreću i oduševljenje.⁴ Ne rezignirano prepuštanje životnim nedaćama, nego borben stav, rasplamsavanje neugaslog nemira nakon svakog životnog loma, pesimizam koji je „dobio sugestivan, snažan i nezaboravan izražaj u raskošno zvučnim i često pobednički razlivenim stihovima ovog pesnika, čija su osećanja, skoro uvek, bila zasićena intenzivnošću“ (Isto, 281–282). Jedinstven u svom zanosu pogled Ksenije Atanasijević na Jakšićevu poeziju istovremeno osvetljava psihološki profil i njegove pesničke reperkusije i filozofske koncepcije pesnika „slikarskog oka“ (jednom sintagmom se uspostavlja korelacija u stvaralaštvu Đure Jakšića), podstičući nas da dovodimo u pitanje sve prividne prozirnosti poetske baštine.

Posebno aktuelnom studijom Ksenije Atanasijević o poetским baštinicima pesimističke orijentacije čini se „O stoicizmu Milana Rakića“ jer još uvek nije stavljena tačka na diskusiju o

⁴ Uvidi Ksenije Atanasijević korespondiraju sa kasnijim uvidima Dragiše Živkovića koji je, tumačeći Jakšićevu poeziju prevashodno u bašlarovskom ključu, istakao motiv prometejstva čiji je kompleks srodan konotacijama „aktivističkog pesimizma“ (upor. Živković 1994).

suštini i vidovima Rakićevog pesništva, odnosno njegovih misaonih preokupacija i značajan je doprinos osvetljavanju geneze i stvaranju legende o Rakićevm pesizmu.⁵ Na tragu Skerlićevog uvida o filozofskoj pozadini Rakićevog pesimizma, koju pomenuti kritičar nije opširnije razvijao i kontekstualizovao, Ksenija Atanasijević, ne svodeći Rakićev misaoni svet na jednoznačnost, ukazuje na stoicistički predložak njegove dominantne filozofeme: „Probranim iskorišćavanjem životnih darova, dok ona ne iščeznu, i muškom pomirenošću sa sudbinskim neizbežnostima, Rakićeva opredeljenost upadljivo podseća na držanje starih stoičara, koji ni u praksi nisu izneveravali svoj turobni kategorički imperativ: *Anéhou kaì apéhou, sustine et abstine.*“ (Atanasijević, 2006d: 290). Razvijajući ovu osnovnu tezu o Rakićevom mislilaštvu, Ksenija Atanasijević je istakla da je pesnikova doktrina o trpljenju besprekorno estetski stilizovana (u estetičkoj vizuri Ksenije Atanasijević poetski oblik je uvek izraz egzistencijalnog stanja), te da je njegova pozicija u sagledavanju pesimističke egzistencije bila umetnička, a ne mistička i ezoterijska. Autorka ukazuje na sličnost Rakićeve i De Vinjijeve stoičke orijentacije, a obojicu dovodi u okružje Epikteta, Seneke i Marka Aurelija. Osvetljavajući i analizirajući filozofsku pozadinu Rakićeve poezije, Rakićev stoicizam kao njegov konačni stav, Ksenija Atanasijević ipak nije zatvorila Rakićevu poeziju u okvire jedne doktrine: „Ali zato što je bio istinski pesnik, jedan od onih čije stvaranje doprinosi povećanju umetničke vrednosti, on je mogao nagovestiti i nesumnjivost da stoicizam nije bez ostatka nakvasio i prožeo njegovu duhovnost, i da su, u prkos maksimi „podnesi i odreci se“, u njemu preostala, u svoj živosti i toplini, mnoga nezadovoljena nadanja i neostvorena pregnuća“ (Isto, 293). U svom kritičko-esejističkom osvrtu na Rakićevo pesništvo, Ksenija Atanasijević kao interpretatorka sa sluhom za poetske-emotivne pukotine u filozofskim koncepcijama, čime je izbegla zamku da svoju interpretativnu strategiju svede na jednoznačje, a promišljanom pesništvu oduzme misaono i emotivno višeglasje.

Na pesničkoj mapi moderne Sima Pandurović je za Kseniju Atanasijević pesnik koji je najsmelije odstupio od ranijih puteva

⁵ Novija čitanja Rakićeve poezije u ključu filozofskog podteksta komuniciraju sa uvidima K. Atanasijević (vid. Bošković 2007).

naše poezije. Pandurović je u svim aspektima za filozofkinju izraziti pesnik moderniteta, a njegovo poetičko sidrište nalazi u emotivnom zasićenju prelomljenom kroz dramu njegovog intelektualnog razrešavanja i izrazitoj sklonosti ka pesimističkom refleksu na spoljne utiske. Centralni problem Pandurovićevog pesništva je problem smrti i groba, i Atanasijević svoju tezu potkrepljuje motivskom analizom stihova, nijansirajući različite manifestacije ovog centralnog problema. Pandurovićevo prevazilaženje pesimističkih pozicija je označila kao „transcendentni optimizam“. Sa darom sintetičkog prikaza pesničkog profila jezgrovitim potezima, Atanasijević je „satrepetno“ Pandurovićevu poeziju visoko vrednovala, uočavajući i ističući kontradiktornosti kojom obiluje iskustvo modernosti: „Kompleksnost Pandurovićevog stvaralaštva je izvanredna; u njemu ima crnih otkrića, zatalasanih bolova, olovnih depresija, želja da se pobunom dođe do boljega, čudesnih egzaltacija i dodirivanje transcendentnih i mističkih oblasti, ali i neizlečivih senzualističkih zatrovanosti; uz to stihovi našeg pesnika sadrže mnogo prozračnosti, obojenosti, simbolike i zatalasanosti“ (Atanasijević, 2006dž: 314). Atanasijevićeva čini i polemički osvrt na stav kritike da je Pandurovićev pesimizam uvozna roba i proizvod dekadentizma: „Rđavo je tvrđeno da je pesimizam Pandurovićev postao po ugledu na francuske dekadente. Osnovan na ličnim prekrhanim ekstazama i neprebolelim gorčinama, prekaljen i iskristalisan u jedno lično stanovište o svetu, pesimizam Pandurovićev nema, kao što se to mislilo, ničega istorodnog sa artificalnim usiljenostima Šarla Bodlera koji je, iako neosporno veliki pesnik, svesno išao na to da zaprepasćuje svet.“ (Isto, 307). Dalje razvijajući paralelu na principu kontrasta između našeg i francuskog simboliste (jedini doticaj autorka vidi u hipertrofiji mirisa kod obojice), Atanasijević Bodleru [Charles Baudelaire] odriče autentičnost emocionalnog doživljaja i njegove poetske ekspresije što je, svakako, sporno mesto njenog promišljanja uspostavljene poetičke paralele. Iako interpretacije Ksenije Atanasijević u prvom planu otkrivaju njeno prevashodno interesovanje za plan sadržine, ona nije pravila dihotomiju između sadržine i forme. „Zamereno je da pesnikovi stihovi ne teku sasvim glatko, i da sadrže dosta stranih reči. Međutim pri tome je zaboravljeno da se ne može tražiti suviše velike lakoće ekspresije teško sadržajnih motiva, jer je ona najčešće nerazdvojna od površnosti osećanja“ (Isto,

314), beleži autorka povodom nesuglasica oko Pandurovićevog poetskog izraza, stvaralački pristupajući i razumevajući poetski jezik u dosluhu sa avangardnim poetikama.

Portreti pisaca i spisateljica su izdvojeni kao poseban esejistički krug Ksenije Atanasijević. Ovom krugu pripadaju autorkini eseji o kritičarima Ljubomiru Nediću i Jovanu Skerliću, piscima Stevanu Lukoviću, Vladislavu Petkoviću Disu i Velimiru Rajiću. Takođe, ovom krugu pripadaju i autorkini tekstovi o Danici Marković, Milici Janković, Julki Hlapec Đorđević, Jovanki Hrvacánin, Zori Topalović i Milici Kostić Selem. Ovi tekstovi ne ispisuju samo stvaralački portret pojedinih autora i autoki, već se njihovom ciklizacijom formira narativ o stvaralačkom senzibilitetu i poetičkim stozerima čitave modernističke generacije, kao i narativ o modernoj srpskoj književnoj kulturi (formiranje moderne književne kritike i paradigmatične kritičarske figure, estetički obrt, veliki kritičarski mitovi, poput mita o iskrenosti, izdavačke prilike i politike itd.).

Atanasijević je pažljivo pratila žensku književnu scenu i aktivno učestvovala i u izgradnji feminističkog književnokritičkog diskursa na srpskoj/jugoslovenskoj književnoj sceni. Važno je imati na umu da autorka objavljuje u intelektualnoj klimi u kojoj je podrška ženama bila uskraćivana na mnogim planovima. O tome je i sama pisala jednom prilikom: „Ali što su ti uspesi izvesno krupni, i što žena kod nas ima svakoga dana sve presudniju i blagotvorniju ulogu u dizanju kulturnog i etičkog nivoa našeg društva, ima daleko više da se pripiše ženinim sposobnostima i njenoj svesnosti i istrajnosti u radu, nego potpori koja joj je ukazivana, da je podrži i pomogne“ (Atanasijević, 2008a: 46). Atanasijević je pisala u vreme kada su žene tek osvajale autorske pozicije u institucionalnom smislu i kada su tek počinjale da formiraju sopstvenu interpretativnu zajednicu. Stoga su njeni eseji dragoceni prilozi ovim procesima. Autorka revolucionarnu tezu u vezi sa ženskom književnošću nije postavila pišući o samim autorkama, već pišući o Ibzenu [Henrik Ibsen] u eseju antologijske vrednosti. Za razumevanje radikalnosti njene intervencije važan je *ibzenološki* kontekst sa kojim polemiše.

Naime, tokom treće decenije prošlog veka recepcija dramskog opusa Henrika Ibzena biva razgranatija i složenija u odnosu na kraj 19. veka i početak 20. veka kada počinje prevođenje i izvođenje njegovih komada na pozornicama srpskih pozorišta.

Interpretativnom raslojavanju i umnožavanju doprineli su političko-društveni činioци, ideološke matrice i poetičke konstelacije koje su bile otvorenije za dijalog sa norveškim dramatičarem u odnosu na prethodni period. I u srpskoj/jugoslovenskoj javnosti, poput evropske, bila je otvorena debata da li je Ibzen feminista ili antifeminista. Recepcija Henrika Ibzena u feminističkoj kontrajavnosti u međuratnom periodu može se pratiti u dva smera. Sa jedne strane su ogledi i natpisi u periodičnim publikacijama, a sa druge strane su dela koja intertekstualno komuniciraju sa Ibzenovim stvaralaštvom. U feminističkoj interpretativnoj zajednici Ibzen postaje jedan od ključnih oznaka (samo)svesti i smene feminističkih paradigmi na ovim prostorima. Časopisi u kojima su ogledi objavljeni, autorke i žanrovske konture smeštaju Ibzena na poziciju težišnog stuba feminitičkog diskursa i stvaralačkih projekata. Međutim, do obimnog, slojevitog i analitički produbljenog oglada Ksenije Atanasijević o Ibzenovom feminizmu o toj temi su samo u *Ženskom pokretu* objavljena dva kratka članka. Međutim, Atanasijević svoj ogled objavljuje u *Letopisu Matice srpske* i to je prvi put da je afirmativno o Ibzenovom feminizmu pisano van feminističke štampe.

Značaj oglada „Ibzenova shvatanja žene“ ne oglada se samo u autorkinom ubedljivom, analitički prodornom dokazivanju Ibzenove bliskosti sa feminističkim idejama, naročito u kontekstu njegovih moralističkih nazora. Posredi je još jedan izuzetno važan teorijski gest, odnosno teza koja je implicitno upisana u ogledu Ksenije Atanasijević. Patrijarhalni, odnosno antifeministički i „univerzalistički“ pristup obeležio je recepciju naročito Ibzenove Nore tokom dvadesetog veka i ta dva recepcijska i interpretativna toka uokvirivala su i pisanje o *Lutkinjoj kući* u srpskoj/jugoslovenskoj periodici između dva rata. Nora je, sa jedne strane, predstavljana kao lakomislana, detinjasta, frivolna, iracionalna, abnormalna, histerična, hirovita i sujetna žena. Besmrtna Nora je Nora iz prva dva čina, a Nora koja racionalno i hladno analizira svoju bračnu situaciju je psihološki neuverljiva. Sa druge strane, Ibzen se nastojao spasiti od feminizma isticanjem da *Lutkina kuća* nema nikakve veze sa „ženskim pitanjem“, da je reč o univerzalnim problemima. Povodom *Lutkine kuće* Ksenija Atanasijević piše sledeće:

Domom lutke Ibzen je dokazao da je razumeo suštinu pitanja o oslobođenju žene do poslednjih psiholoških

tananosti. Ova drama, teška od sadržine, iznosi evoluciju jedne žene od, prvo očeve, a zatim muževljeve lutke, do svesnoga bića što samostalno želi da reši ozbiljne životne probleme, od kojih je ranije bila zaklonjena. Kukavno obmanuta u svome grozničavome iščekivanju čuda što će nju i njenoga muža sjediniti u suverenome razumevanju, ona ima odlučne hrabrosti da poseće u korenu neistinu svoga braka, i da ostavi čoveka koji joj je postao tuđ, i troje dece što je sa njime imala. [...] Kreacija Nore koja je otišla da se posveti svetoy i najprečoy dužnosti prema sebi, kada je došla do saznanja da ne sme primiti ni za koga odgovornost dok prethodno ne formira sebe, najnepobitnije dokazuje pietet Ibzenov prema borbi žene za dostizanje njenih prava (Atanasijević, 2008b: 109).

Džoun Templton [Joan Templeton] valjano komentariše da je „apriorno odbacivanje ženskog pitanja kao teme *Lutkine kuće* izraz džentlmenskog zazora, odbijanje da se prizna neprijatna realnost. [...] U Ibzenovom svevremenom svetu Svečoveka, pitanje roda može biti samo zamarajuća upadica” (Templeton, 1989: 29). Templton je istakla interpretativnu začkoljicu koja leži u osnovi „univerzalističkog pristupa” Nori, a koja je u svojoj biti motivisana patrijarhalnim svetonazorom: (a) s obzirom na to da prava umetnost ne može biti o feminizmu i s obzirom na to da je *Lutkina kuća* prava umetnost, onda *Lutkina kuća* ne može biti o feminizmu; (b) ženska prava su nepodesna za temu tragedije ili poezije jer su nedovoljna da bi bila univerzalizovana, odnosno da bi predstavljala ljudsko iskustvo uopšte (Isto, 31). Svojim ogledom Ksenija Atanasijević obara ove teze – prava umetnost može biti o feminizmu, odnosno žensko iskustvo može biti narativ (velike) umetnosti. Ovaj autorkin stav izrečen je u trenutku kada se ženskoj književnosti osporavala moć reprezentacije i kada se ona projekatski marginalizovala i getoizovala.⁶ Njeni eseji predstavljaju

⁶ Kao ilustrativan primer mogu da posluže kritičke izjave Jovana Skerlića i Branka Mašića koje, iako izrečene početkom prošlog veka, imaju određujući status u kontekstu recepcije i vrednovanja ženske književnosti. Skerlić je zamerio autorkama introspekciju i tematizovanje sopstvenih identitetskih pitanja, odričući ima reprezentativnu moć: „Žene isključivo govore o sebi i ne mogu da izađu iz sebe. Po svom zlom socijalnom položaju žene su odgurnute iz života, ili odbačene na ivicu života, zatvorene u sebe, primorane da žive samo svojim sentimentalnim životom, i tako zazidane u

povlašćeno mesto artikulacije feminističke kritike književnosti, te Kseniju Atanasijević danas možemo posmatrati kao jednu od utemeljiteljki feminističkog književnokritičkog diskursa.

Eseji o spisateljicama, odnosno njihovi portreti na planu interpretativnih postupaka i jezičko-stilskog izraza korespondiraju autorkinoj celokupnoj esejistici o književnosti. Atanasijević je i u slučaju spisateljica nastojala da što svestranije osvetli njihov lik i životno iskustvo, te da predoči ključne poetičke karakteristike, prožimajući ih sopstvenim refleksijama o različitim, književnim i vanknjiževnim, problemima. Naročito će podsticajno pisati o procesu čitalačkog suošćavanja sa pripovednim svetom Milice Janković (v. Atanasijević, 2008c), o prozaidama Desanke Maksimović i njihovoj bliskosti sa Tagorinim *Gradinarom* (v. Atanasijević, 2008č), o pesničkoj doktrinarnoj svesnosti Danice Marković (v. Atanasijević, 2008ć) ili melanholiji Jovanke Hrvaćanin (v. Atanasijević, 1939b). Povodom pesničke zbirke *Večite čežnje* Jele Spiridonović Savić Atanasijević će takođe varirati stav da feminističke teme jesu reprezentativne i estetski relevantne: „Sa čudesnim razumevanjem pesnikinja daje kob usedelice, devojke-matere, preljubnice i bludnice [...], i najzad osnovnu i neminovnu zajednicu između žene i čoveka. Kad peva ženu, G-đa Spiridonović stvara najneprolaznije strofe (Atanasijević, 1927b: 212). Atanasijević daje prednost ciklusu *Tragedija žene* u odnosu na poemu *Pergamneti* u kojoj je Spiridonović Savić načinila otklon od feminističke paradigme svog stvaralaštva, približavajući se pesničkoj liniji religiozne provenijencije.

Esej „Pesnikinja Milica Kostić Selem“ izuzetan je stvaralački portret ove danas uglavnom skrajnute pesnikinje, međutim, pesnikinje koja zavređuje intenzivnu čitalačku i istraživačku pažnju. Atanasijević je napisala esej vanrednih analitičkih i imaginativnih kvaliteta. Milica Kostić Selem je za nju najtalentovanija i najizgrađenija pesnikinja i njenom poetskom svetu i senzibilitetu saobrazilo je sopstveni esejistički diskurs. Autorka je sa nenametljivom akribičnošću predstavila pesnički opus Milice Kostić: prirodu i

sebe ne mogu da vide druge predmete i interese. I zato kada pišu, pričaju samo povesti svojih duša, daju svoje intimne ispovesti“ (Skerlić, 1913: 390). Branko Mašić je, pišući afirmativno o romanu prvencu Milice Janković, u „Predgovoru“ primetio da je reč, s obzirom na to da je roman napisala žena, o knjizi koja „je za nas – knjiga iz drugog sveta“ (Mašić, 1918: 5).

genezu socijalnih elemenata, dramatičan raspon erotskog iskustva, razrešenje konflikta između revolta na boga i hrišćanske ljubavi, „jezivo nepresušnu“ nastrojenost za patnju poetske junakinje, te njeno lucidno suočavanje sa zlom i nemerljivim bolom i njihove protejske poetske transpozicije. Nijansirajući pesnički lik Milice Kostić Selem, autorka je mapirala poetičke ishode ženskog pesničkog stvaralaštva i svaki ogled o pesništvu Milice Kostić Selem trebalo bi da računa na uvide i vrednosne ocene Ksenije Atanasijević:

„Dok je poezija Danice Marković privlačna izvesnom patetičnom zatalasanošću, dok nad pesništvom Jele Spiridonović-Savić, kao budni čuvari, bdiju spiritualizirane i mistične težnje, a dok pesme Desanke Maksimović popularno odjekuju čisto ženskom liričnošću i skladom, – Milica Kostić Selem ostaje osamljena sa svojom turobnom impozantnošću. Njene pesme neće razgaljivati, nego će udubljivati, neće buditi herojska, nego sveobuhvatno humana osećanja, neće prebacivati, utehe radi, ni na kakv transcendentni plan, nego će svojim stihovima, zbijenim kao zrnavlje zasićeno zreloga grozda, ukazivati na sav okršaj i beznadežnost iskustvenosti“ (Atanasijević, 1939c: xiv).⁷

Povodom eseja o spisateljicama naročito je važno istaći politiku mesta objavljivanja. Naime, Ksenija Atanasijević nije eseje o autorkama objavljivala u feminističkoj periodici, već u reprezentativnim časopisima epohe. Taj gest je bio izuzetno važan u procesima afirmacije stvaralaštva žena i razobručavanju recepcijskih barijera. Ovo je značajno naročito u slučaju stvaralaštva Julke Hlapec Đorđević, jedne od najradikalnijih srpskih (jugoslovenskih) feministkinja. Ksenija Atanasijević redovno prati i piše kritičko-esejističke tekstove o knjigama Julke Hlapec Đorđević koje objavljuje u *Srpskom književnom glasniku*. Radikalni feministički diskurs prodiere u ovaj časopis zahvaljujući upravo Kseniji Atanasijević. U ogledima „Dr Julka Hlapec-Đorđević: *Sudbina žene*“ (1930), „Dr Julka Hlapec-Đorđević, *Jedno dopisivanje*“ (1932), „Feminističko delo gđe dr Hlapec Đorđević“ (1936) Atanasijević afirmiše

⁷ Milica Kostić Selem je veliki broj pesama posvetila Kseniji Atanasijević. Predmet posebnog istraživanja mogli bi da budu ne samo prijateljski, već i njihovi stvaralački kontakti, odnosno intertekstualne veze između pesništva Milice Kostić Selem i filozofije Ksenije Atanasijević.

koleginicu i predstavlja je kao najznačajniju teoretičarku feminizma kod nas (v. Atanasijević, 2008d, 2008dž, 200đ). Temeljno i pregledno predstavljajući njeno delo, odnosno „slobodnomnu ideologiju feminizma“, njeno pouzdano i podsticajno rešavanje etičkih i seksualnih pitanja, posebno naglašavajući naučne temelje na kojima je postavljeno, Atanasijević istovremeno visoko vrednuje i njen teorijski diskurs, vanrednu erudiciju i aktivističku borbenost. O romanu *Jedno dopisivanje*, o kom se razvila polemika čak i u feminističkoj kontrajavnosti zbog njegove radikalnosti, Ksenija Atanasijević je pisala afirmativno, kongenijalno ga razumevajući. Takođe, prikazujući roman *Jedno dopisivanje*, najznačajniji srpski/jugoslovenski feministički međuratni roman, Atanasijević pruža interpretativnu matricu koja će biti reaktuelizovana tek u savremenim ginokritičkim i feminističkim istraživanjima: (auto) biografska potka, feminističke ideologeme, etička problematika, te esejizam kao stvaralački postupak. Ogledi posvećeni naučnom i književnom stvaranju Julke Hlapec Đorđević odražavaju profesionalni i prijateljski susret i dijalog dve izuzetne intelektualke, te osvedočavaju da bi svaka etika feminizma trebalo da bude utemeljena i na solidarnosti i međusobnoj podršci koje su ove dve žene jedna drugoj nesebično pružale.

Pregled kritičko-esejističkih interpretacija raskriljuje širinu i raznovrsnost interesovanja Ksenije Atanasijević i pruža uvid u mnogostrukost njenog pristupa književnosti. Komparativistički pristup, filozofske, antropološke i kulturološke analize, impresionistička kovibracija sa književnim delom i autorefleksivnost, pozitivistička rešenja u sprezi sa analitičkim sagledavanjem semantizacije forme, kao i tematska kritika čine autorkin rad višeslojnim, a njene uvide polodotvornim za konstruktivan, bilo afirmativan bilo polemički, dijalog u savremenom promišljanju književnog nasleđa. Kritičko-esejističke interpretacije Ksenije Atanasijević provociraju čitanja srpskog književnog i književnokritičkog nasleđa u ključu „reaktuelizujuće recepcije“. Na kraju valja istaći još jednom važnu osobenost autorkinog književnokritičkog i esejističkog diskursa, njegovu obeleženost onim što Marko Juvan naziva *naučno sublimno*, što karakteriše delo pisca koji se izražava u specifičnom književnonaučnom žanru i

svoj predmet, prema tome, ne samo što opaža, analizira i opisuje, nego u dijalogu sa književnim tekstovima i drugim

oblicima kulturnih procesa traži odgovore na pitanja koja ga u njegovom životnom svetu pogađaju kao biće [...]. Ne interesuje ga samo mimesis, tautološko stvaranje modela za razumevanje datog, već i poiesis, učestvovanje u stvaranju novog znanja u dijalogu sa drugošću, upisano u čitane tekstove, širenje varijantnosti, potencijalnosti značenja, kao i za oblikovanje osetljivosti za virtuelnu i nepredvidljivu imaginativnost (Juvan, 2011: 10).

Upravo ličnost Ksenije Atanasijević, *ja* koje progovara u esejima, intelektualno raskošna i retorički ubedljiva subjektivnost, subjektivnost koja nije odbacila orodnjeno iskustvo sveta i koja je različite probleme svoje epohe promišljala u punom misaonom i emotivnom naponu, hrabro i beskompromisno, predstavlja simbolički kapital i njenih eseja o književnosti.

IZVORI – PRIMARNA LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 2008ć. Danica Marković, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2008dž. Dr Julka Hlapec–Đorđević, Jedno dopisivanje, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2008d. Dr Julka Hlapec–Đorđević: Sudbina žene, Kriza seksualne etike, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2006dž. Emocionalnost i misaonost u poeziji Sime Pandurovića, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 2008đ. Feminističko delo g-đe dr Hlapec–Đorđević, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2008b. Ibzenova shvatanja žene, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2006v. Jedan pogled na Njagoševo mislilaštvo, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 1938. Jedan romanisrani dokument starog Beograda. *Srpski književni glasnik* LV (2) 1935–1936.
- Atanasijević, Ksenija. 1939a. Jedna fenomenalna zbirka pesama. *Pravda* 1269 (31. 12) 10.
- Atanasijević, Ksenija. 1927b. Jela Spiridonović-Savić: *Večite čežnje*. *Srpski književni glasnik*, XX (3) 231–233.
- Atanasijević, Ksenija. 1927a. Momčilo Nastasijević: Iz tamnog vilajeta. *Misao*, 9 (23) 173–174.
- Atanasijević, Ksenija. 2006a. Naše nove filozofske orijentacije, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 2006d. O stoicizmu Milana Rakića, u u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 1939b. Pesme Jovanke Hrvčanin. *Pravda* 12416 (19. 11) 15.
- Atanasijević, Ksenija. 1939c. Pesnikinja Milica Kostić Selem, u: Kostić, Selem. *Sama pod suncem*. Beograd: Izdanje autora.
- Atanasijević, Ksenija. 1934. Povodom prevoda na srpski Kročeove „Estetike“. *Srpski književni glasnik* XLIII (6) 451–457.
- Atanasijević, Ksenija. 2008ć. Poezija u prozi Desanke Maksimović, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- Atanasijević, Ksenija. 2006č. Pogled na svet Đure Jakšića, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Atanasijević, Ksenija. 2008a. Položaj žene u našem javnom životu, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2008c. Razmatranja povodom smrti Milice Janković, u: Vuletić, Ljiljana (ur.). Atanasijević, Ksenija. *Etika feminizma*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Atanasijević, Ksenija. 2006č. Shvatanja o svetu i životu Jovana Sterije Popovića, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.

LITERATURA

- Bošković, Aleksandar. 2007. „Iskrena pesma” ili epikurejstvo Milana Rakića, u: Petković, Novica (ur.). *Milan Rakić i moderno pesništvo*. Beograd: Institut za književnost i umetnost
- Juvan, Marko. 2011. *Književna teorija u rekonstrukciji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Koh, Magdalena 2015. Majstorice mišljenja. Srpski feministički esej u međuratnom periodu. *Književna istorija*, 47 (157) 209–232.
- Marić, Ilija. 2006. Ksenija Atanasijević i srpskim filozofima, u: Marić, Ilija (ur.). Ksenija Atanasijević. *Srpski mislioci*. Beograd: Plato.
- Mašić, Branko. 1918. „Milica Janković” (predgovor), u: Janković, Milica. *Pre sreće*. Zagreb: Književni jug.
- Palavestra, Predrag. 2008. *Istorija srpske književne kritike*. Novi Sad: Matica srpska.
- Petrović, Ružica. 2006. *Filozofija utehe Ksenije Atanasijević*. Beograd: Pešić i sinovi, Beograd.
- Radulović, Milan. 1995. Kulturološka kritika u srpskoj književnosti, u: Radulović, Milan (ur.). *Kritička misao filozofa i naučnika: izabrani kritički radovi*. Novi Sad: Matica srpska, Beograd: Institut za književnost i umetnost.
- Skerlić, Jovan. 1913. Dve ženske knjige. *Srpski književni glasnik*, 13 (5) 379–391.
- Živković, Dragiša. 1994. *Evropski okviri srpske književnosti III*. Beograd: Prosveta.

Žarka Svirčev

**SERBIAN LITERATURE IN THE
CRITICAL-ESSAYISTIC
INTERPRETATION OF KSENİJA
ATANASIJEVIĆ**

Abstract

This paper aims to reassess, with the intention to deepen and innovate, the current views on Ksenija Atanasijević's essays about Serbian literature. I will discuss her theoretical-methodological points of departure, conceptual solutions, interpretative conclusions and stylistic features of the selected body of

works. Special research attention is directed towards analyses of the tradition of reflexive poetry from philosophical positions and her affirmation of women's creative practice. Atanasijević's essays on women writers are particularly important, because her engagement in the promotion of women's literature coincided with the formation and promotion of feminist critical discourse in the Kingdom of SHS/Yugoslavia, and I will emphasize her positions and contributions in that process.

Keywords: Ksenija Atanasijević, essay, Serbian literature, reflexive poetry, feminism.

SVETLANA SLAPŠAK

Institutum Studiorum Humanitatis, Ljubljana
svetlanaslapsak@yahoo.com

Ksenija Atanasijević i antropologija

Apstrakt

Kratki prikaz upotrebe osnovnih antropoloških postupaka u delu Ksenije Atanasijević podupire stav Ljiljane Vuletić o definisanju njene filozofije kao antropološke filozofije. U nekoliko svojih članaka Ksenija Atanasijević zalazi u metode antropologije time što pokušava da opredeli, opiše i načini izvesnu tipologiju ljudi koji stvaraju i šire intrige. Druga grupa ljudi koje na isti način tretira, kao predmet antropološkog istraživanja, jesu pisci anonimnih pisama i prenosioci tračeva. Ksenija Atanasijević ne krije svoj negativan stav prema takvim ljudima, ali u svojim opisima daje i elemente, običaja, gestova, načina izražavanja, modulacije glasova: lako bismo mogli prepoznati grupu, „pleme” koje se međusobno i prema ostalom svetu prepoznaje, nešto slično kulturnoj intimnosti Majkla Hercfelda. Ova primena antropoloških metoda dopunjava ocenu Ljiljane Vuletić.

Ključne reči: antropologija, osnovni antropološki metodi, intriga, anonimno pismo, trač, grupa, kulturna intimnost

■ Ovo čitanje dela Ksenije Atanasijević bilo je moguće jer je Ljiljana Vuletić objavila njene članke, objavljene u časopisima ili neobjavljene, u kolekciji *Etika hrabrosti*, (Vuletić, 2011). Zahvalna sam Ljiljani Vuletić za ovaj istraživački i izdavački podvig i brigu za istoriju naučnica i misliteljki. Moje čitanje nema cilj da pokaže metodološku i mislenu avangardnost Ksenije Atanasijević u doba kad je kod nas bilo malo ili nimalo pominjanja antropologije. Izvesno je da su velika, seminalna dela, rezultati istraživanja sa početka 20. veka i posebno između dva svetska rata bili ključni za antropologiju, ne samo u anglo-američkom svetu nego i u skandinavskim zemljama i u SSSR. Nekog odjeka tih velikih pokreta bilo je u uskim krugovima, recimo u časopisu RIEB (*Revue internationale des études balkaniques*) Milana Budimira i Petra Skoka, koji je izlazio između dva rata u Beogradu. Ksenija Atanasijević je svoja razmišljanja usmerila u tada prilično odvojeno područje filozofske refleksije, daleko od konkretnosti tema balkanologije i paleobalkanologije. Vezu između

Ksenijinog pisanja i antropologije treba tražiti drugde, u prinudi pitanja o ponašanju ljudi, odnosno u teškom spletu okolnosti u kojima se našla, izložena zlobi, pakosti, zavisti, patrijarhalnosti i konačno, zločinu. Ksenija je morala razmišljati o uzrocima i o počiniocima, dakle o ljudskom ponašanju. Njeno pisanje o tome ima izvesne odlike antropološkog ponašanja, već zbog toga što filozofkinja po pravilima svog načina mišljenja postavlja objektivnost kao nužni okvir refleksije, dakle logiku, kontekstualno sagledavanje i odsustvo ličnih strasti kao uslove razmišljanja. To jesu opšti okviri antropološkog posmatranja i istraživanja.

„Filozofija Ksenije Atanasijević je naglašeno antropološki usmerena”, kaže Ljiljana Vuletić (Vuletić, 2011:6). Ova ocena je posebno ubedljiva, potkrepljena citatom o zlu:

„Ali, i individualni i društveni život zagađeni su različitim oblicima negativnosti, nasilja, nepravičnosti, diskriminacija i apsurd. Zlo, u različitim svojim vidovima – ontološkom, psihološkom, etičkom, socijalnom, ekonomskom ili nekom drugom – prisutno je u ljudskom životu u masivnim količinama. U odnosima među ljudima nema ni logičnosti, ni moralnosti, oni su, često, pravi pakao. Zlo nije privid, već je realna, tragična činjenica što obara vrednost egzistencije, antropološka konstanta, neizbežni pratilac ljudskog postojanja” (Atanasijević, 1968: 18–19).

U ovom odlomku o zlu Ksenija Atanasijević pominje antropologiju, odnosno opredeljuje zlo kao „antropološku konstantu”. To nije potpuna potvrda da je Ksenija Atanasijević mislila o naučnoj disciplini antropologiji: izgleda mi verovatnije da je „antropološko” upotrebila kao nešto što se odnosi na čoveka kao vrstu. No, to uistinu nije posebno važno. Mnogo je važnije što zlo određuje kao pratilac ljudskog postojanja, kao društvenu uslovljenost koja oblikuje ponašanje čoveka u društvu, uključujući (odnosno isključujući) pravila, regulaciju i sankcionisanje, rituale, prinudu propisanog ponašanja i prekršaje propisanog ponašanja. To istovremeno znači da zlo nije konstitutivni element ljudske psihe, nego društveni pratilac – koji izvesno proizvodi i psihičke promene.

Imalo bi smisla videti da li je Ksenija davala veću težinu psihološkim razlozima ponašanja ljudi, ili njihovom odnosu sa društvenim kontekstom u kojem su živeli. Ako tu uzmemo kao primer njeno pisanje o Đordanu Brunu, moramo zaključiti da je ono sasvim izvesno više filozofsko-antropološko nego filozofsko-psihoanalitično.

U tekstu o pacifizmu, Ksenija Atanasijević postavlja jednu izazovnu formulaciju: „Mi mislimo da iz strahovitoga kruga uzajamnoga prigušivanja i istrebljivanja, čovečanstvo može da spase jedino snaženje filozofskoga i naučnoga saznanja i jačanje pravih religioznih osećanja” (Vuletić, 201: 40).

Prvo, razdvojeno je filozofsko i naučno saznanje, i drugo, dato im je (za pacifizam ključno), pravo religiozno osećanje. O razlici između naučnog i filozofskog saznanja nema mnogo smisla ovde raspravljati. Za moju temu mnogo je zanimljivije isticanje onoga što bi se moglo nazvati i verska entropija. Pod „pravim” prepoznamo etičku osnovu religioznosti. Što se osećanja tiče, ona se pretapaju sa etikom, koja ih u najboljem slučaju i oblikuje, ali se sa njom ne mogu potpuno izjednačiti. Sklop dva tipa saznanja i osećanja odnose se na individualno, ali Ksenija ih ne povezuje kao model individualnosti: reč je o čovečanstvu, ne o čoveku. Teško je zamisliti pojedinca koji bi istovremeno stvarao filozofsko i naučno znanje i pravio jasnu razliku među njima. Što se tiče religijskih osećanja, ona u najvećoj meri nastaju, utvrđuju se i jačaju u grupnom, ne u pojedinačnom izvođenju rituala. Da li je pri tome Ksenija mislila na antropologiju religije? Ne mogu tvrditi. No, ostaje da između dva tipa saznanja „prava” religioznost može delovati tako da ih povezuje. Religioznost u pacifizmu treba da iskazuje pre svega toleranciju, dakle da između dva tipa saznanja, koja mogu imati i rezultate suprotstavljene pacifizmu, stvara most entropije. Sam pacifizam se, sem pragmatičke politike, društvenih pokreta i važnog segmenta kulture, ponajbolje manifestuje u ritualima. U ovome slučaju, moglo bi se reći da je Ksenija o problemu filozofije, religioznosti i pacifizma razmišljala na nekoj, rekli bismo, imanentnoj antropološkoj osnovi.

Među tekstovima Ksenije Atanasijević je nekoliko u kojima se opisuje pravi antropološki fenomen, intrigira. Tu spada i tekst o anonimnom pismu. Intrigu Ksenija određuje jakim rečima („gnusno”, više puta ponovljeno), i odriče se kako teorijskog tako i istorijskog uvođenja teme, već direktno prelazi na opis:

„Na koji način i kojim se povodima začinje prva, središnja spletko oko jednoga čoveka? Izlišno je pokušavati da se proдре u tu skroz iracionalnu oblast. Ali stoji nesumnjivost da skoro nijednoga intelektualca ne mimoilazi jedan isti udes, ispoljavan samo u raznim varijantama. Naime, svaki od njih, u prvi mah nečujno i nevidljivo, - a obično u trenutku kad to najmanje iščekuje, - biva obavljen kakvim

tkanjem zlonamernih, neprijateljskih, katkad bogomrskih izmišljanja koja se, postepeno ali metodično, šire, a docnije grlato i u sav glas trube i prepričavaju. Ti proizvodi naoštrenih, zlobnih ili perversitarnih tuđih uobrazilja odnose se na čovekov život, rad ili značaj, a često skrnave čak i njegovo ljudsko dostojanstvo. Potkrepljivanje ovoga fakta živim primerima, uzetim iz svakodnevnoga postojanja, odvelo bi nas u jednu skroz nezdravu, zlokobnu, tamnu, možda zločinačku oblast, čiji su sadržaji satkani iz svih vrsta negativnosti; neke od ovih poslednjih, po svome slepilu, graniče se sa idiotstvom ili izbezumljenošću" (Vuletić, 2011: 83).

Ksenija naglašava iracionalnost postupka, odnosno intrige: nije dakle reč samo o verbalnom zlodelu, nego o nečemu što se odaje telom, potezima, glasom, društvenim kontekstom, u međuljudskoj komunikaciji. Ukratko, reč je o antropološkom fenomenu. Istovremeno ne želi da potkrepi činjenice živim primerima, što pravda odvratnim okolnostima područja takvog ponašanja. No, u nastavku teksta, mogli bismo zaključiti i da je posmatrala dovoljno slučajeva, i da sada želi da na osnovu toga da neke definicije i procene. Sledećim navodom krepim prvu tvrdnju:

„A kad već jednom ta krasna družina počne o nekome na ovaj način da se "stara", onda nikakvih izgleda nema da će ga skoro ispustiti iz vida: onda jedan zao sud povlači za sobom gustu povorku drugih, a prvo bacanje blatom čitav niz sledećih. I to se tako produžuje, dok se sva moralna i intelektualna, čak i fizička ličnost klevetanoga ne obavije pogrdnim i sramnim tvrdnjama (...)" (Vuletić, 2011: 84).

Ksenija precizno određuje uobičajene društvene okolnosti intrige, zatim neke važne retoričke odlike (stil) intrige, i konačno opredeljuje intrigu kao deo određenih rituala, pre svega pogrebnog:

„Raznosioci spletkes ne propuštaju neiskorišćenu nijednu priliku: znaju oni kako je plodonosno ubaciti opaku reč onde gde treba. Zato se svaka okolnost najmarljivije iskorišćuje. Sasvim neodgovorno i ludački zapenušano dopušteno je tvrditi o nekome svaku gadost koju kakva raspomamljena zavist može da nadahne, - ako se govori u zatvorenome i "autonomijom" zaštićenome krugu. Oblik "dobronamernih" iskaza mora, razume se, biti stilizovaniji u okviru kakvoga posela ili gozbe, gde jelo i piće najbolje prija uz muziku ogovaranja i klevetanja. A kad se, kao zgoda da se o nekome živome

rekne koja "usrdna" reč, iskoristi kakav pogreb – kad se on već ne upotrebi na to da se kritički pretrese sam mrtvac što se do groba prati, - onda ton kazivanja mora biti rastužen, saosećajan, nalik na načelno vapijanje nad žalosnim nedostacima ljudske prirode" (Vuletić, 2011: 85).

Ovaj svoj rad Ksenija Atanasijević je objavila i kao separat pod naslovom *Likovi intrige* (1937). U njenom opisu nalazi se i deo koji bismo bez problema mogli uporediti sa antropološkim opisom grupe ili plemena, u svakom slučaju pripadnika iste kulture:

„Čudovišne metode kopanja jame svojim bližnjima, međutim, neće doneti čak ni spoljnu obezbeđenost i pobedu onome ko se njima služi, - jer njih i drugi iskorišćuju. Otuda pandemonijum, ratovanje svih sa svima, opšte gušenje, kolektivni okršaj, jednom reči, slika potpunog ostvarivanja nekog mračnog prokletstva nad onima koji bi trebalo, pre svih drugih, da rade na postizanju mira sopstvene duše i na unošenju harmonije u svoju okolinu. Upućeni na to da žive usred strahovito nemoralnih sticajeva, svi se tuže na njihovu neizdržljivost, ali svi, složno i dosledno, doprinose tome da ih načine još gorima. Gledajući sa strane tu negativnu ustalasanost, aktivnu bez predaha, prirodno se stvara pitanje: otkud učesnicima dokolica da smisle i bace u svet sva ova zla koja se, slično nekome sklopčanome bauku, kovitlaju u atmosferi? Jer zlotvorna snovanja i izdajnička postupanja ne poništavaju samo moralnu ličnost čovekovu, nego mu oduzimaju i vreme. A ljudi čija je oblast duhovnost trebalo bi njome bez ostatka da budu apsorbovani. Ili, možda, njegove tvorevine i jesu takve kao što su radi toga što je ono malo duha kojim raspolažu u glavnom snovanjem zla ispunjeno?" (Vuletić, 2011: 87–88).

Na osnovu takvog opisa Ksenija prelazi na tipologiju intrigantata, i deli ih u sledeće tipove: glupak, inkvizitor, ucenjivač, torbar. Svaki od ovih opisa mogao bi se svesti, u svetu savremenika Ksenije Atanasijević, na likove sa imenima, jer svi pripadaju intelektualnoj eliti. Ono što danas zaprepasćuje, bez obzira na istorijske i ideološke promene, koje najviše utiču na ljudsko ponašanje, jeste aktualnost ovih likova, koje bez teškoća primećujemo u intelektualnim, umetničkim i akademskim krugovima, bar onim etabliranim i društveno osiguranim. Sa druge strane, to nam daje uvid u društveni položaj Ksenije Atanasijević, izopštene i bez ikakve zaštite, sasvim nalik alternativnim, prekarnim i sličnim grupama danas. Jedini

ženski lik je torbar. Ksenija to ovako opisuje – to je istovremeno i najkraći opis: „Inkarnacija spletke mogla bi se zamisliti u obliku gnu-sne žene, lica nalik na crnačko, neoprano tamne kože i debelih usana, masne crne kose i toliko uočljivo problematičkoga izgleda, da je odmah jasno njeno poreklo iz porodice lopova, krijumčara, pornografskih literata i lažnih bankrota” (Vuletić, 2011: 96).

Dva su elementa koje moram naglasiti, i koji govore loše o Ksenijinom ne samo antropološkom, nego i o humanom i etičkom stavu. Prvi je očit rasizam, a drugi prezir prema liku koji, za razliku od ostalih, dolazi iz sasvim drugačijeg, nižeg društvenog sloja i sa intelektualnom elitom nema nikakve veze. Čak i ako je lik simbolizovan u visokoj meri, neprijatan utisak ne može se lako otresti. Ksenija je, čini mi se, imala u vidu konkretnu osobu iz svakodnevice, koja ju je realno povredila. To je možda objašnjenje, ali još uvek nije opravdanje. Autorka je izvesno računala sa tim da će čitaoci prepoznati lik, odnosno tip koji je postojao u beogradskom društvu između dva rata. „Torbar” više liči na nacrt za Nušićev lik, i odlično bi funkcionisao u nekoj njegovoj komediji.

Dok se u tekstu o tipovima intriganata sasvim ovlaš oslonila na Teofrasta i La Brijera, u tekstu o anonimnom pisanju Ksenija Atanasijević pregledno uvodi temu u istorijskoj perspektivi, i razlaže različite oblike i motive anonimnog pisanja. Ovaj njen tekst je uistinu antropološki, jer u opisivanju ponašanja vezanog za upotrebu i zloupotrebu anonimnostiona detaljno opisuje okolnosti, ponašanje, govorne formule i društveni status autora i žrtava anonimnog pisanja i usmenog prenošenja. U tome kratkom tekstu je osnova za neku antropologiju ogovaranja, koja sem lokalne i istorijske vrednosti izvesno sadrži elemente koji bi se i danas morali uzeti u obzir.

Ksenija Atanasijević je najviše pisala o onim antropološkim fenomenima koji su je najdublje pogađali, i čija je žrtva bila. Širina njenih opservacija, objašnjenja i zaključaka prevazilazi mogućnu zamerku da je u tome bila subjektivna. Ona svoju subjektivnost ne skriva, ali njeno profesionalno opredeljenje jeste analiza. U svojim analizama, dakle, vidi antropologiju spletke, ogovaranja, anonimnog pisanja odnosno denuncijacije, izdaje u međusobnim odnosima društva, grupe i pojedinca. Razloge za duboku korupciju pojedinca vidi u pojavama u njenom društvu, lokalno u beogradskoj sredini i u grupi intelektualaca, umetnika i akademika, i to su novac, koruptivne prakse u prevashodno patrijarhalnoj sredini, preobilje

informacija, gubljenje etičkih vrednosti odnosno obezvređivanje i nasilna banalizacija. U nacrtu takvog društva i takvog čoveka ne vidi se samo prenatrpanost i plitkost sveta, već iz takve kombinacije, po tačnom predviđanju Ksenije Atanasijević, izlazi globalna katastrofa. Ona nije povezivala kapitalizam i katastrofu: ona hvali siromaštvo i predlaže sreću u siromaštvu, onakvom kakvu su praktikovali kinici ili rani hrišćani. No istovremeno, Ksenija se ne protivi oružanom otporu i borbi protiv neprijatelja, ako je cilj sloboda.

Njena antropološka misao usmerena je u politički cilj, i to je zakonska regulacija odgovornog javnog govora, usmenog ili pismenog. Takav cilj zaobilazi institucije, obraćajući se pojedincu, njegovoj savesti ili građanskoj svesti pojedinca odnosno grupe. Ako sliku razumemo kao pleme intelektualaca, čije je najgore osobine i običaje opisala, Ksenija je zapravo antropološka aktivistkinja, koja bi rado doprinela promeni na bolje. U svom odnosu prema objektu istraživanja, antropolozi su prošli mnoge faze; danas, pomaganje plemenima pred posledicama eksploatacije i pred ekološkim katastrofama nije nešto što bi neutralizovalo antropologa, naprotiv.

Ovakvo opisivanje i tipologija grupa u društvu koje se međusobno prepoznaju na osnovu izvesnih „ključeva” poreklom iz kulture, i pri čemu je prepoznavanje nepogrešivo, vodilo bi prema jednoj paraleli koja je anahrona, ali ubedljiva. Američki antropolog Majkl Hercfeld je u Grčkoj proučavao antropologiju (prevashodno muškaraca) i došao do pojma Cultural Intimacy, koji opisuje upravo ovakvo prepoznavanje grupe i u grupi, u ovome slučaju jednog soja i jedne etničke pripadnosti (Hercfeld, 2004). Majkl Hercfeld je svoja istraživanja obavljao i rezultate objavljivao u osamdesetim i devedesetim godinama prošlog veka, nekih pola veka posle Ksenije Atanasijević. Ona izvesno nije razvila svoje ideje do stepena koji bi savremenog antropologa naveo da zamisli ovakav sistem, ali je svakako zanimljivo da je Ksenija Atanasijević imala početnu ideju o opisu grupe koju je definisala na osnovu elemenata kulture društva, a ne na osnovu, recimo, psihologije.

Možda sam otišla predaleko u izvesnoj rekonstrukciji antropološkog postupka Ksenije Atanasijević; želela sam da u potvrdu ocene Ljiljane Vuletić o antropološkoj filozofiji unesem i nešto što mi je izgledalo kao antropološki pogled Ksenije Atanasijević, potkrepljen elementima opisa, tipologije i stvaranja šire slike odnosa čoveka i društva.

LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 1968. *Smisao i vrednost egzistencije*. Beograd: autorsko izdanje.
- Atanasijević, Ksenija. 1970. „Fragmenti” u *Filozofske studije*. Beograd: Filozofsko društvo Srbije.
- Atanasijević, Ksenija 2011. „Religijska i filozofska podloga pacifizma”. *Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija ženski fond, Centar za ženske studije.
- Hercfeld, Majkl. 2004. *Kulturna intimnost*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: Jovan.
- Vuletić, Ljiljana (priř.). 2011. *Ksenija Atanasijević. Etika hrabrosti*. Beograd: Žene u crnom, Rekonstrukcija ženski fond, Centar za ženske studije.

Abstract

This short overview of the use of basic anthropological procedures in the oeuvre of Ksenija Atanasijević has the aim to confirm the definition by Ljiljana Vuletić, who posited that Ksenija's philosophy is anthropological philosophy. In several of her published articles Ksenija Atanasijević ventured into the methods of anthropology by defining, describing and making a certain typology of people who create and transfer intrigues. Another group of

people she treated in the same way, as objects of anthropological research, were the authors of anonymous letters and gossipers. Ksenija Atanasijević did not hide her negative attitude towards such people, but in her description she also provided elements of customs, rituals, gestures, ways of expressing, modulations of voice: A reader could recognize a group, a "tribe", something similar to the *Cultural Intimacy* as defined by Michael Herzfeld. This application of anthropological methods complies with the assessment by Ljiljana Vuletić.

Keywords: Anthropology, basic anthropological methods, intrigue, anonymous letter, gossip, group, cultural intimacy.

ZORICA MRŠEVIĆ

Reč urednice

ZNAČAJ KSENIJE ATANASIJEVIĆ DANAS ILI KSENIJA ATANASIJEVIĆ – NAŠA SAVREMENICA

■ Jedan od osnovnih izazova skupa posvećenog Kseniji Atanasijević, koji je održan u oktobru 2019. godine u Institutu društvenih nauka, bio je naći adekvatan odgovor na pitanje zašto je danas potrebno i značajno baviti se Ksenijom Atanasijević i koje su njene poruke koje usvajamo i danas na početku treće decenije dvadeset prvog veka. Ovaj Zbornik radova, inspirisan oktobarskim skupom, značajno produbljuje i nastavlja promišljanje ponuđenih odgovora kroz osvetljavanje suštinskih aspekata bogatog Ksenijinog opusa u glavnim oblastima, filozofsko-ontološkog i pacifističko-feminističkog, neizbežno sagledanih kroz hrabrost njenog društvenog angažmana.

U kritičkim tekstovima Ksenije Atanasijević konkretizuju se njene glavne filozofske ideje, a pre svega ona temeljna – ontološko-etička: da sva ljudska bića imaju istovetnu suštinu, te da se, samim tim, ličnost svakog ljudskog bića mora poštovati (Vuletić, 2011: 6). Filozofskom artikulacijom, pre svega, antinacizma, antirasizma, pacifizma, feminizma, antitotalitarizma, takođe i kritikom neodgovornog ponašanja političkih i intelektualnih elita, Ksenija Atanasijević se prihvatila gotovo pionirskog posla, dajući, *de facto*, značajan doprinos razvoju kritičkog toka u srpskoj filozofiji XX veka (Vuletić, 2011: 10–11). Ne treba zaboraviti da je ona bila među prvima koji su, u našoj sredini, a i u Evropi, pisali protiv nacionalsocijalizma i osuđivali proganjanje Jevreja (Vuletić, 2011: 13). Mora se na ovom mestu naglasiti da je Ksenija Atanasijević bila ne samo primer beskompromisne borbe za lične stavove, nego i oličenje svesnog ličnog žrtvovanja (Vuletić, 2011: 6)¹ u cilju približavanja apsolutnog duha onome što bi trebalo da bude uspostavljanje realne utopije. Taj javni angažman Ksenije

¹ Ksenijini radovi su njoj samoj, u vremenu kad su nastajali i u potonjim vremenima, doneli velike nevolje i stradanja.

Atanasijević protiv nacionalsocijalizma i antisemitizma bio je model herojskog stava individualnog otpora i dokaz da je on moguć i u najtežim društvenim i političkim okolnostima.

Njeno učenje sadrži i filozofsku elaboraciju humanističkog i aktivističkog suprotstavljanja zlu. Ako je zlo već tako moćno, a dobro previše sputano, ako osećanje humanosti ne postoji uvek u čoveku kao aktivna snaga, onda se mora pozvati u pomoć razum, taj regulativni princip čitavog života, i mora se neumorno raditi na tome da se što temeljnije prosveti što veći broj ljudi. Sa ciljem borbe protiv zla i njegovog ukidanja, ona nastoji na ukidanju svih nasilno postavljenih razlika i nejednakosti između ljudskih bića (Atanasijević, 1931: 2). Shvatajući da je zlo u svima nama, autorka napominje da se moramo pomiriti samo sa tim da je zlo prisutno, ali ne i da je nepobedivo. Smatrala je da možemo i moramo zajedno uložiti napore ka prosvetčivanju ljudi i radu na opštem dobru, a ne na zlu radi individualnih dobara.

Suprotstavljanje zlu je tačka susretanja etičkih stavova Ksenije Atanasijević sa našim vremenom u vidu zalaganja za društvene promene koje je nazivala „revolucijom dobra“. Ukazivala je da je potrebno misliti kao skeptik, ali raditi kao čovek koji veruje, pre svega u dobro, slogu i mir (Atanasijević, 1931: 2). „Revolucija dobra“ je krajnja, vrhovna revolucija za preovladavanje saosećanja i čovečne pravičnosti. Ona će uspostaviti stvarni mir i čvrstu slogu među ljudima, koji su i u njeno doba, (baš kao i danas), kako ona kaže, „naoštrenih, razjarenih, razjedinjenih i gotovih da spremno svakog časa zakoraće u naslje, osvetu, odmazdu i svaku moralnu gnusobu.“ Sa višeg filozofskog stanovišta, sve grube povrede ličnosti, i u njeno, ali takođe i u naše doba još tako uobičajene, – jer su principi demokratije, slobode i pravičnosti doduše zvanično usvojeni, ali su stvarno ljske bez bitnosti i odjek bez sadržine, – i sva uskraćivanja i potiskivanja razvoja pojedinca, zajednica, država i naroda, imali bi da otpadnu kao čudovišnosti koje dalje ne mogu da se podnose (Atanasijević, 1929: 24). Ideja dobra i danas može da bude polazna osnova naše inspiracije i naših nastojanja za izgradnju demokratskih institucija kao delova Ksenijine vizije revolucije dobra, npr. održavanje slobodnih, fer i transparentnih izbora, promovisanje rodne ravnopravnosti, obezbeđenje poštovanja ljudskih prava, slobode medija, manjinskih prava i vladavine zakona, promovisanje tolerancije i

nediskriminacije i globalnog mira (Nagy, Knežević-Bojović, 2015: 489).

Više puta je u tekstovima ovog Zbornika ukazivano na osnovno Ksenijino dosledno zalaganje da pijetet prema ljudskoj ličnosti bude polazna tačka svakog etičko-političkog delanja i procenjivanja. Samo tako je moguće da se garantuje puna sloboda razvoja i svakom individuumu, kako najistaknutijem, tako i najneznatnijem, i svakom narodu, kako najmnogoljudnijem, tako i najmanjem. Vizionarski artikulisane Ksenijine misli bliske su onima koje će tek posle masovnih stradanja naroda, država i pojedinaca u Drugom svetskom ratu postati idejna osnova Opšte deklaracije o ljudskim pravima Ujedinjenih nacija, usvojene 1948. godine.

Autorke i autori, zastupljeni u Zborniku, ističu feminizam Ksenije Atanasijević, feminizam koji nije samo nastojanje na pravima žena već na unapređenju prava i dostojanstva svih ljudi (Atanasijević, 1932: 1). Time se izgrađuje jedna nova etička doktrina koja nastoji na postizanju svakako univerzalnijeg, „boljeg i plemenitijeg odnosa među ljudima oba pola koji će isključiti svako fizičko i moralno zloupotrebijavanje drugoga“. U tome joj je polazna tačka – ukidanje nasilno postavljenih razlika i nejednakosti među ljudskim bićima – stav mada utopistički, treba da prihvatimo i danas kao imperativ.

Uzimajući u obzir sve ono što Ksenija Atanasijević predstavlja, svako dobro za koje se zalagala, način na koji je to radila i obrazlagala, možemo je smatrati našom vrlo uvaženom i plemenitom savremenicom. Kao angažovana intelektualka, Ksenija Atanasijević je svoje filozofsko stanovište konkretizovala u stalnom dijalogu sa izazovima njene epohe (Vuletić, 2011: 9), koju je svojim delima daleko prevazišla. Kao današnji čitalac njenih radova ne možemo se oteti opštem utisku da ona zapravo govori i o ovom našem vremenu u kojem mi danas živimo, a ne samo o vremenu u kojem je živela.

Na osnovu njenih ideja koje su bile daleko ispred vremena svog nastanka, i na osnovu toga što je problematika kojom se bavila i danas aktuelno prisutna, ostaje nam kao zadatak savremenog doba, da zaključimo da je danas od izuzetnog značaja celokupno delanje Ksenije Atanasijević. Potrebno je poput Ksenije da budemo „uvereni da će, u doglednom vremenu, ono što je do

nedavno izgledalo kao utopija, postati stvarnosti“. Realizaciju te njene utopističke vizije ona nije dočekala, a verovatno nećemo ni mi, pa tim više smatramo obaveznim da je prihvatimo kao zadatak na kome treba raditi i danas. Zato što je i nama danas „radikalno otklonjena mogućnost da budemo bezbrižni“, kako je pisala naša filozofkinja (Atanasijević, 1937: 24–31).

LITERATURA

- Atanasijević, Ksenija. 1929. Filozofija i politika. Beograd: *Vreme*. 6–9. januar. U: *Etika hrabrosti*. Ur. Vuletić, Ljiljana. 2011. 25–28. Beograd: Žene u crnom. Rekonstrukcija Ženski fond. Centar za ženske studije. Dostupno na: <https://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2019/02/ksenija-atanasijevic-etika-hrabrosti.pdf>, pristupljeno 20. 4. 2020.
- Atanasijević, Ksenija. 1930. *Filozofski fragmenti*, knjiga II. Beograd: Prosveta.
- Atanasijević, Ksenija. 1931. O uticaju žene na širenje pacifističke ideje. Beograd: *Pravda*, 20 maj. U: *Etika hrabrosti*. Ur. Vuletić, Ljiljana. 2011. 45–68. Beograd: Žene u crnom. Rekonstrukcija Ženski fond. Centar za ženske studije. Dostupno na: <https://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2019/02/ksenija-atanasijevic-etika-hrabrosti.pdf>, pristupljeno 20. 4. 2020.
- Atanasijević, Ksenija. 1932. Altruističko delovanje žene. Beograd: *Jugoslovenska žena*. 21. maj. U: *Etika feminizma*. 32–33. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. Ogledi br. 11. Dostupno na: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ogledi11.pdf>, pristupljeno 18. 4. 2020.
- Atanasijević, Ksenija. 1937. Intriga i njeni predstavnici u današnjem društvu. Beograd: *Život i rad*. sv. 159. 24–31. U: *Etika hrabrosti*. Ur. Vuletić, Ljiljana. 2011. 83–96. Beograd: Žene u crnom. Rekonstrukcija Ženski fond. Centar za ženske studije. Dostupno na: <https://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2019/02/ksenija-atanasijevic-etika-hrabrosti.pdf>, pristupljeno 20. 4. 2020.
- Atanasijević, Ksenija. 1940. Anonimna pisma i njihovi tvorci. Beograd: *Pravda*. 24. novembar. U: *Etika hrabrosti*. 105–110. Ur. Vuletić, Ljiljana. 2011. Beograd: Žene u crnom. Rekonstrukcija Ženski fond. Centar za ženske studije. Dostupno na: <https://www.rwfund.org/wp-content/uploads/2019/02/ksenija-atanasijevic-etika-hrabrosti.pdf>, pristupljeno 20. 4. 2020.
- Nagy, Attila i Knežević Bojović, Ana. 2015. Uloga OEBS-a u rešavanju međuetničkog konflikta i primeni vladavine prava na Kosovu, 489–498. U: Četrdeset godina od potpisivanja helsinškog završnog akta. Ur: Zirojević, Mina i Ćorić, Vesna. Beograd: Institut za uporedno pravo i Intermex.
- Vuletić, Ljiljana. 2005. *Život i misao Ksenije Atanasijević*. Beograd: izdanje autorke.
- Vuletić, Ljiljana. 2008. *Etika feminizma*. Položaj žene u našem javnom životu. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava. Ogledi br. 11. Dostupno na: <https://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Ogledi11.pdf>, pristupljeno 18. 4. 2020.

O AUTORKAMA I AUTORIMA

Goran Bašić

Goran Bašić, direktor Instituta društvenih nauka. Bavi se istraživanjima političke teorije, ljudskih prava i multikulturalizma (inkluzivne politike, nacionalne manjine, Romi, osobe sa invaliditetom, stariji). Radio je kao naučni saradnik u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. Za višeg naučnog saradnika izabran je 2007. godine u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu. Na Fakultetu za pravne i političke studije Univerziteta EDUKONS u Novom Sadu predavao predmete Politička teorija, Ljudska prava na osnovnim studijama i Politike multikulturalnosti na poslediplomskim studijama. U Institutu društvenih nauka radi od 2014. godine. Bio je savetnik ministara zaduženih u Vladi SR Jugoslavije za resore pravde i ljudskih i manjinskih prava. Od 2008. do 2013. godine obavljao je dužnost zamenika Zaštitnika građana, zaduženog za prava nacionalnih manjina, osoba sa invaliditetom i starijih. Osnivač je Centra za istraživanje etniciteta u kojem je rukovodio brojnim međunarodnim i nacionalnim projektima posvećenim pitanjima multikulturalizma. Uspešno povezuje naučni rad sa javnim politikama.

Ljiljana Vuletić

Vuletić, Ljiljana (1946, Novi Sad). Diplomirala filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gde je nastavila dvogodišnje postdiplomske studije iz etike. Istoričarka i teoretičarka feminizma i feministička i pacifistička aktivistkinja. Objavila monografije: *Život Anice Savić Rebac* (2002) i *Život i misao Ksenije Atanasijević* (2005). Priredila je knjige: *Ksenija Atanasijević – Etika feminizma* (2008) i *Ksenija Atanasijević – Etika hrabrosti* (2011). Bila urednica časopisa „Marksizam u svetu” i „Socijalizam u svetu” i članica redakcije „Feminističke sveske”. Sarađivala sa Ženskim studijama u Novom Sadu na knjizi *Životne priče žena: A što ću ti ja jadna pričati...* (oral history) i kao gostujuća predavačica. Objavila više tekstova u časopisima, zbornicima i dnevnim novinama.

Lino Veljak

Lino Veljak (Rijeka, 1950), redovni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu (do 30. 9. 2020), studirao filozofiju i sociologiju u Zagrebu, gdje je i magistrirao te doktorirao iz filozofije; postdoktorsko usavršavanje u Frankfurtu/M. Bio aktivan u studentskom pokretu, osuđen na zatvorsku kaznu zbog neprijateljske propagande 1974. u Ljubljani (sa Zoranom Đinđićem i drugima), od 1979. predaje na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta, od 1993. šef Katedre za ontologiju kao nasljednik Gaje Petrovića. Objavio devet autorskih i sedam uredničkih knjiga,

te više stotina radova iz područja filozofije i socijalne teorije u brojnim domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima.

Zorica Mršević

Dr Zorica Mršević, naučna savetnica Instituta društvenih nauka u Beogradu, zamjenica Zaštitnika građana Republike Srbije za rodnu ravnopravnost u periodu od 2008. do početka 2011. godine. Predavala: Comparative feminist jurisprudence at Law School University of Iowa 1996-97, Theory of Violence and Women's Human Rights at the Central European University in Budapest 2001 to 2004. i na Roza Majreder koležu u Beču, Fenomenologiju nasilja i Studije roda na Fakultetu za evropske pravno-političke studije u Novom Sadu pet godina, od 2008. do 2013. Bila je savetnica Misije OEBS-a u Srbiji za pitanja rodne ravnopravnosti od 2001. do 2008. godine i program menadžerka Oxfamovog regionalnog ženskog programa od 2000. do 2001. Autorka je 24 knjige i preko 400 naučnih radova iz oblasti prava, teorije nasilja, rodne ravnopravnosti, ljudskih prava žena i drugih marginalizovanih grupa i kriminologije. Novije monografije su: *Nasilje i mi – mediji o nasilju nad ženama*, *Transrodno lice pravde*, *Pravo na javno okupljanje u Srbiji – stanje i perspektive*, *Nasilje i mi – ka društvu bez nasilja*, *Zločin mržnje, govor mržnje i grafiti mržnje – razumevanje povezanosti i odgovori na pret-nje*, *Ka demokratskom društvu – rodna ravnopravnost*, *Ka demokratskom društvu – izborni sistem kvota*.

Mirjana Dokmanović

Dr Mirjana Dokmanović je naučna saradnica Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu i članica institutske Studijsko-istraživačke grupe za rodnu ravnopravnost i javne politike. Autorka je većeg broja publikacija i radova iz oblasti prava, studija roda i feminističke ekonomije. Od 1998. godine koordinirala je brojne evropske, nacionalne i lokalne projekte u oblasti unapređenja rodne ravnopravnosti i poboljšanja položaja žena. Članica je Viktimološkog društva Srbije i International Association for Feminist Economics.

Daša Duhaček

Daša Duhaček je jedna je od osnivačica Centra za ženske studije u Beogradu, profesorka na Fakultetu političkih nauka, u penziji; osnivačica i direktorka Centra za studije roda i politike, Univerziteta u Beogradu; osnivačica i dugogodišnja voditeljka akademskog master programa Studija roda na Fakultetu političkih nauka, Univerziteta u Beogradu; direktorka kursa Feminist Critical Analysis u Inter-Univerzitetskom Centru (IUC) u Dubrovniku. Predavala je na domaćim i stranim univerzitetima, vodila istraživačke projekte i organizovala međunarodne

konferencije i lokalne skupove. Oblasti istraživanja: politička teorija, i to posebno feministička politička teorija i filozofija. Važnije publikacije uključuju: *Breme našeg doba*, *Odgovornost i rasuđivanje u delu Hane Arent*, *Studije roda: Od Deklaracije o pravima žene i građanke žene do Drugog pola*, prvi udžbenik iz te oblasti kod nas.

Miljan Milkić

Pukovnik dr Miljan Milkić je načelnik Odeljenja za vojnu istoriju Instituta za strategijska istraživanja Ministarstva odbrane Republike Srbije. Diplomirao je na istoriji 2000. godine, stekao zvanje magistra političkih nauka 2009. i doktora političkih nauka 2013. godine. Završio je Diplomatsku akademiju Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije 2010. godine. Oblasti kojima se istraživački bavi jesu religijska tradicija, istorija srpske i jugoslovenske vojske u XIX i XX veku, međunarodni odnosi u XX veku i jugoslovenska spoljna politika. Objavio je dve monografije i više od pedeset članaka na srpskom, engleskom, francuskom, slovačkom, mađarskom i bugarskom jeziku. Bio je urednik naučnog časopisa *Vojnoistorijski glasnik* i uredio je tri međunarodna tematska zbornika radova.

Svetlana Janković

Svetlana Janković, magistar nauka iz oblasti odbrane, bezbednosti i zaštite, potpukovnica u penziji. Autorka monografije i oko 40 naučnih radova. U saradnji sa misijom OEBS u Srbiji radila u Koordinacionom telu za rodnu ravnopravnost Vlade Republike Srbije kao konsultantkinja za rod i bezbednost (2018 i 2019). Saradnica Centra za dijalog i toleranciju iz Čačka, Fonda socijalne i demokratske inicijative iz Beograda, Centra za podršku ženama iz Kikinde i Global analitike iz Sarajeva. Dobitnica Nagrade „Anđelka Milić” za 2018. godinu.

Ivana Bašić

Ivana Bašić, magistrirala je 2001. godine, odbranivši tezu pod naslovom *Odnos pripovedača i pripovednog teksta u delima „Prokleta avlija” Ive Andrića i „Doktor Faustus” Tomasa Mana* na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde je i doktorirala 2011. godine, odbranivši tezu pod nazivom *Leksička ikoničnost i srpska jezička slika sveta*. Radila je kao analitičar za humanističke nauke u Ministarstvu nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (2003–2005), potom kao naučni saradnik Instituta za srpski jezik SANU (2005–2014). Od 2014. radi u Etnografskom institutu SANU. Urednik je portala *Pojmovnik srpske kulture* El SANU. Bila je urednik *Internet biblioteke Srbije za humanističke nauke i umetnost* u saradnji sa Matematičkim institutom SANU. Polja istraživanja: lingvistička antropologija, kognitivna lingvistika, naratologija, antropologija književnosti, antropologija umetnosti, semiotika.

Dalibor Denda

Dalibor Denda (Zrenjanin, 1975) je naučni saradnik u Institutu za strategijska istraživanja i docent na Univerzitetu odbrane u Beogradu. Studije istorije završio je na Filozofskom fakultetu u Beogradu (2001), gde je i magistrirao (2008) i doktorirao (2016). U toku 2012/2013. boravio je na jednogodišnjoj istraživačkoj praksi u Centru za vojnu istoriju i društvene nauke Bundesvera u Potsdamu (SR Nemačka). Pored 70 manjih radova autor je i četiri knjige, urednik dva tematska zbornika međunarodnog značaja i odgovorni urednik časopisa *Vojnoistorijski glasnik*. Sarađivao je na nekoliko domaćih i međunarodnih projekata. Bavi se vojnom istorijom srpskog naroda i srpsko-nemačkim odnosima u 19. i prvoj polovini 20. veka. Aktivan je starešina Vojske Srbije u činu pešadijskog pukovnika.

Čedomila Marinković

Dr Čedomila Marinković, istoričar umetnosti, medievista i judaista. Doktorirala je na *Sarajevskoj Hagadi*. Autor je dve naučne monografije i velikog broja naučnih tekstova, učesnik brojnih domaćih i međunarodnih skupova. Dobitnik je Nagrade „Ženi Lebl” za najbolji naučni rad s jevrejskom tematikom za 2014. godinu, kao i Nagrade Udruženja primenjenih umetnika i dizajnera Srbije (ULUPUDS) za 2017. godinu, za međunarodnu izložbu o *Makabi pokretu* između dva svetska rata u Jugoslaviji. Stručni je konsultant i koautor scenarija za međunarodni projekat edukacije o Holokaustu *Ester*. Za holandsku televiziju NP1 snimila je emisiju o beogradskoj rabinskoj porodici Belinfante iz XVII veka. Govori šest jezika. Osnivač je i upravnik *Rimon centra* za proučavanje i promociju jevrejskog nasleđa iz Beograda.

Svenka Savić

Svenka Savić, profesorka emerita, Univerzitet u Novom Sadu. Radila je prvo u Institutu za lingvistiku koji postaje deo Filozofskog fakulteta UNS na kojem je prošla sva zvanja od asistenta (1968) do profesorke emerita (2010). Od početka profesionalnog rada se opredelila za interdisciplinarni pristup u izučavanju jezika: psiholingvistiku, analizu diskursa, romologiju, feminističku teologiju i rodne studije. Ove discipline je inicirala da se izučavaju u akademskoj zajednici i sama je učestvovala u izgrađivanju podmlatka u njima. Inicirala je, zatim i osnovala, zajedno sa grupom profesorke, ACIMSI Centar za rodne studije UNS, koji je vodila od osnivanja (2004) do odlaska u penziju (2010), a potom po drugi put, kao profesorka emerita (2014–2016). Napisala je preko 400 radova iz ovih oblasti, sama ili u saradnji sa drugim autorima. Svenka Savić je jedna od retnih profesorke univerziteta koja je objedinila aktivistički rad sa profesionalnim u akademskoj zajednici

a njen rad karakteriše i dosledno afirmisanje interdisciplinarnosti između nauke i umetnosti.

Nada Sekulić

Nada M. Sekulić je redovna profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, gde predaje socio-kulturalnu antropologiju, rodne studije i antropologiju rata. Objavila je više naučnih monografija (*O kraju antropologije*, *Skriveni rat*, *Kultura rađanja*) i više desetina naučnih tekstova iz oblasti antropologije i filozofije. Posebne oblasti njenog interesovanja su: antropologija tela, studije interkulturalnosti sa težištem na Kini.

Katarina Lončarević

Katarina Lončarević diplomirala je filozofiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu, magistrirala na Univerzitetu Ratgers (SAD) i na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, na kome je odbranila i doktorsku disertaciju. Oblasti istraživanja: feministička filozofija, epistemologija, istorija feminizma i feminističkih pokreta, istorija žena u filozofiji, politička teorija. Bavi se i feminističkim izdavaštvom i glavna je urednica časopisa za feminističku teoriju i studije kulture *Genero*. Radi na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, gde predaje predmete iz oblasti Studija roda. Rukovoditeljka je programa Master akademskih studija politikologije – Studije roda i naučno-istraživačkog centra, Centra za studije roda i politike.

Marinko Lolić

Marinko Lolić (1959) Naučni saradnik Instituta društvenih nauka u Beogradu, Centar za filozofiju. Područje istraživanja obuhvata etiku, filozofsku antropologiju, političku filozofiju, istoriju zapadne filozofije, savremenu srpsku i jugoslovensku filozofsku baštinu. Objavio je veliki broj naučnih radova, bibliografija, recenzija i prikaza u časopisima, zbornicima i dnevnoj štampi. Priredio je više filozofskih knjiga i zbornika radova.

Vladimir Đurić

Vladimir Đurić je doktorirao na Filološkom fakultetu u Beogradu (2017), gde je završio i osnovne studije, i odbranio diplomski master rad na Katedri za francuski jezik i književnost. Od 2015. godine je radio u zvanju asistenta, a od 2019. radi u zvanju docenta na Departmanu za francuski jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nišu. Bavi se proučavanjem komparativne književnosti, posebno istraživanjem srpske književnosti koju su pisale žene u kontekstu francuske književnosti i savremene francuske komparatistike (imagologija, intertekstualnost). Od 2012.

godine kao stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja učestvuje u radu projekta *Knjiženstvo – teorija i istorija ženske književnosti na srpskom jeziku do 1915. godine*, a od 2015. godine je stalni član projekta, koordinator i urednik baze podataka *Knjiženstvo*.

Aleksandar Milanković

Aleksandar Milanković rođen 1975. Nastavnik filozofije i građanskog vaspitanja. Objavio 7 knjiga poezije i lirskih zapisa. Knjiga *Mala od vrteške* (2016) dramatizovana u formi dramske radio-igre (2018) emitovane i dostupne u arhivi Radio-Beograda 2. Film na osnovu knjige *Jedino snovi* (2020) prikazan u Jugoslovenskoj kinoteci i prihvaćen za netakmičarski deo Beogradskog festivala dokumentarnog i kratkometražnog filma 2020. Proteklih šest godina radi na umetničkim projektima s vajarem i fotografom Slobodanom Kostadinovskim Bokom, kompozitorom Draganom S. Jovanović i vizuelnim umetnikom Nikolom Marčetom. Trenutno pohađa program *Obrazovanje nastavnika predmetne nastave* u Centru za obrazovanje nastavnika na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Oblasti interesovanja: istorija ideja, uloga umetnosti u obrazovanju, metodika nastave filozofije.

Žarka Svirčev

Žarka Svirčev (1983, Senta), naučna saradnica u Institutu za književnost i umetnost u Beogradu na odeljenju Periodika u istoriji srpske književnosti i kulture. Osnovne i master studije je završila na Odseku za srpsku književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Doktorirala je na Filološkom fakultetu u Beogradu. Objavila je knjige „*Ah, taj identitet!*“ – *Dekonstrukcija rodni stereotipa u stvaralaštvu Dubravke Ugrešić* (2010), *Vinaverova književna republika* (2017), *Avangardistkinje. Oglеди o srpskoj (ženskoj) avangardnoj književnosti* (2018) i *Portret prethodnice: Draga Dejanović* (2018).

Svetlana Slapšak

Svetlana Slapšak. Rođena u Beogradu 18. 1. 1948. Klasična gimnazija, Filozofski fakultet u Beogradu, odeljenje za antičke studije, magistarski i doktorski iz istorijske lingvistike. Zaposlena u Institutu za književnost i umetnost u Beogradu 1971–1988. Red. prof., vođa tri programa i dekanka na Ljubljanskoj postdiplomskoj školi za humanistiku 1996–2014. Katedra za ženske studije (Laurie Chair), Rutgers USA, 1994/95. Predavala na mnogim univerzitetima u Evropi i Americi. Fellow u akademijim institutima u Grčkoj, Holandiji, Nemačkoj, Mađarskoj. Izdala preko 100 knjiga, cca 3000 eseja i cca 1000 naučnih radova. Piše naučne studije, romane, putopise, drame, operski libreto. Prevodi sa starogrčkog, novogrčkog, latinskog, francuskog, engleskog i slovenačkog i na slovenački. Dobitnica

književnih i aktivističkih nagrada u Jugoslaviji, Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Evropi i Americi.

Marko Jovanović

Marko Jovanović (Beograd, 1991), diplomirao je na Filološkom fakultetu (Grupa za arapski jezik, književnost i kulturu) Univerziteta u Beogradu. Na istom Fakultetu je završio master akademske studije (2014) i upisao doktorske studije. Na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu (modul: Međunarodna politika) završio je master studije 2017. godine. Od 2015. je doktorand na Fakultetu za iranologiju na Univerzitetu Šahid Behešti u Teheranu. Iste godine postao je stipendista Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i do 2018. godine bio je u tom svojstvu angažovan na projektu „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija – multidisciplinarni pristup” koji je realizovan u Institutu društvenih nauka. Kao istraživač-pripravnik zaposlen je u Institutu društvenih nauka od 2018. godine.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

14 Атанасијевић К.(082)
141.72:172(082)

KSENIJA Atanasijević: O meni će govoriti moja dela / urednici
Zorica Mršević, Marko Jovanović
. - Beograd : Institut društvenih nauka, 2020 (Beograd : RIC
grafičkog inženjerstva Tehnološko-metalurškog
fakulteta). - 339 str. ; 21 cm. - (Edicija Zbornici / [Institut
društvenih nauka])

Tiraž 150. - Str. 6-9: Uvod ili nevidljivi darovi profesorice Ksenije
Atanasijević / Goran Bašić. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad .
- Abstracts.

ISBN 978-86-7093-236-4

а) Атанасијевић, Ксенија (1894-1981) – Зборници б)
Феминизам – Етика – Зборници

COBISS.SR-ID 27731977

Lektura: Tanja Rončević | Lektor za engleski jezik: M. Prevodi |
Grafičko oblikovanje: Milorad Mitić | Tiraž 150 primeraka | Štampa:
Razvojno istraživački centar Grafičkog inženjerstva Tehnološko-
metalurškog fakulteta
